

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Драженко Ж. Ђуровић

**ПОЛИТИЧКИ ОДНОСИ У БОСНИ И
ХЕРЦЕГОВИНИ 1945-1958.**

докторска дисертација

Београд, 2022

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Draženko Ž. Đurović

**POLITICAL RELATIONS IN BOSNIA AND
HERZEGOVINA 1945-1958.**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2022

МЕНТОР

Проф. др Љубодраг Димић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ

Проф. др Мира Радојевић, редовни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

Проф. др Александар Животић, ванредни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

Др Бојан Димитријевић, научни савјетник, Институт за савремену историју, Београд

Датум одбране _____

ПОЛИТИЧКИ ОДНОСИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1945-1958.

САЖЕТАК: Послије више од двије деценије опречних ставова око питања државно-територијалне организације Босне и Херцеговине унутар Комунистичке партије Југославије су превладали ставови да она буде конституисана као равноправна република у оквиру федеративне Југославије. Иако су примјењени принципи и аргументи за такав положај били прилично проблематични, југословенски комунисти су у њеном федералном статусу видјели важан сегмент југословенске „федерације равнотеже“ и начин да санкционишу „великодржавне претензије“ и обезбиједи стабилност нове Југославије. У раду смо анализирали карактеристике те политике КПЈ. Али, иако је политика према унутрашњим и спољашњим миграцијама у одређеној мјери одговарала изградњи поменутог концепта равнотеже, односно утицала на националну структуру и додатно национално хетерогенизовала Босну и Херцеговину, на терену су се одвијали противријечни политички процеси. Наиме, односи произашли из рата произвели су након ослобођења доминацију српског кадра у Партији и републичким органима власти. То се манифестовало најширом заступљеношћу српске културе, историје и традиције у готово свим сферама живота Републике. Та карактеристика босанскохерцеговачког друштва била је „погодно тло“ за нарастање подозривости на линији угрожености прокламоване равноправности народа и расpirивање константно присутних међунационалних нетрпељивости. На те комплексе калемили су се неподударни погледи Партије и дијела становништва три најбројнија етничка ентитета око више важних друштвено-политичких питања, произашлих као продукт идеолошко-политичке природе КПЈ и историјског развоја. То су били главни фактори усложњавања политичких односа, што се нарочито манифестовало након великог информбировског лома у Босни и Херцеговини, паралелно са покушајем „идејног заокрета“ и демократизације друштва. Зато смо посебну пажњу посветили анализи „неуралгичних тачки“, као што су однос сељаштва и власти, однос власти и вјерских заједница, муслиманско национално питање итд. Циљ нам је био утврдити узроке и сагледати босанскохерцеговачке карактеристике југословенске кризе, која се испојила у другој половини педесетих година 20. вијека. Показало се да су основни разлози кризе, поред кадровских и привредних аномалија, питања међунационалних односа и равноправности народа. Анализе су потврдиле да се у условима појачаног национализма јављају први знаци партикуларистичких амбиција, потенцијално опасних за јединство Републике и цијеле Југославије. Ове појаве најприје су се јавиле међу интелегенцијом, па се истраживање тема које се односе на подручја научног и културно-просвјетног живота Босне и Херцеговине, попут „црвене нити“, прожимају кроз готово сва поглавља докторске дисертације.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Босна и Херцеговина, политички односи, Југославија, Комунистичка партија Босне и Херцеговине, Комунистичка партија Југославије.

НАУЧНА ОБЛАСТ: Историја

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ: Историја Југославије

УДК: 323(497.15) 1945/1958"(043.3)

POLITICAL RELATIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1945-1958.

ABSTRACT:After more than two decades of conflicting views on the issue of the state-territorial organization of Bosnia and Herzegovina, within the Communist Party of Yugoslavia the views prevailed that it be constituted as an equal republic within the federal Yugoslavia. Although the applied principles and arguments for such a position were quite problematic, the Yugoslav communists saw its federal status as an important segment of the Yugoslav "federation of balance" and a way to sanction "great-power pretensions" and ensure the stability of the new Yugoslavia. In this paper, we analyze the characteristics of the CPY policy. But although the policy towards internal and external migration to some extent corresponded to the construction of the mentioned concept of balance, ie influenced the national structure and additionally nationally heterogenized Bosnia and Herzegovina, contradictory political processes took place on the ground. Namely, the relations resulting from the war produced the domination of the Serbian cadre in the Party and the republican authorities after the liberation, which was manifested by the widest representation of Serbian culture, history and tradition in almost all spheres of life in the republic. This characteristic of the Bosnian society was a "suitable ground" for the growing suspicion on the line of endangering the proclaimed equality of the people and inciting the constantly present interethnic intolerance. The inconsistent views of the Party and part of the population of the three most numerous ethnic entities on several important socio-political issues, which arose as a product of the ideological and political nature of the CPY and historical development, were grafted onto these complexes. These were the main factors complicating political relations, which was especially evident after the great information break in Bosnia and Herzegovina, in parallel with the attempt to "ideological turn" and democratize society. That is why we paid special attention to the analysis of "neuralgic points", such as the relationship between the peasantry and the government, the relationship between the government and religious communities, the Muslim national question, etc. Our goal was to determine the causes and look at the characteristics of the Yugoslav crisis in Bosnia and Herzegovina, which manifested itself in the second half of the 1950s. It turned out that the main reasons for the crisis, in addition to personnel and economic anomalies, are issues of interethnic relations and equality of peoples. Analyzes have confirmed that in the conditions of intensified nationalism, the first signs of particularist ambitions appear, potentially dangerous for the unity of the republic and the whole of Yugoslavia. These phenomena first appeared among the intelligentsia, so the research of topics related to the areas of scientific and cultural-educational life of Bosnia and Herzegovina, such as the "red thread", permeates almost all chapters of the doctoral dissertation.

KEY WORDS: Bosnia and Herzegovina, political relations, Yugoslavia, Communist Party of Bosnia and Herzegovina, Communist Party of Yugoslavia.

SCIENTIFIC FIELD: History

SCIENTIFIC SUBFIELD: History of Yugoslavia

UDC: 323(497.15) 1945/1958"(043.3)

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР.....	I
1. УВОД.....	1
1.1. Утицај грађанских странака и Комунистичке партије Југославије на политичке и међунационалне односе у Босни и Херцеговини 1918-1941.	1
1.2. Улога и значај Босне и Херцеговине у Другом свјетском рату и револуцији 1941-1945.....	21
2. МЈЕСТО БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У ФЕДЕРАТИВНОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ (1943-1946).....	33
2.1. Проблем темељног начела федералне Босне и Херцеговине – братства у заједничкој оружаном борби	33
2.2. Босна и Херцеговина као противријечност националном принципу федеративне Југославије.....	44
2.3. Улога Босне и Херцеговине у југословенској федерацији равнотеже	48
2.4. Уставно уобличавање Босне и Херцеговине	53
2.4.1. Дефинисање новог друштвено – политичког система и надлежности републике	53
2.4.2. Противријечности уставног дефинисања националног питања у Босни и Херцеговини	56
2.4.3. Право на самоопредјелење до отцјепљења и његова тумачења	63
2.4.4. Противријечности обликовања републичког грба и заставе	66
3. ГОДИНЕ ЦЕНТРАЛИЗОВАНЕ ВЛАСТИ (1945-1949)	74
3.1. Борба за учвршћивање власти – избори и изборне технике.....	74
3.1.1. Значај избора за власт КПЈ	74
3.1.2. Противријечности остваривања бирачког права.....	78
3.1.3. Предизборна кампања – методи и политички циљеви	83
3.1.4. Изборни резултати и постизборне реакције	88
3.2. Борба за придобијање народних маса.....	90
3.2.1. Придобијање народних маса као предуслов за остваривање братства и јединства.....	90
3.2.2. Просвјета и култура у служби политике придобијања маса.....	95
3.3. Разбијање контрареволуционарних група.....	102
3.3.1. Методи и проблеми борбе за разбијање „непријатељских“ група	102
3.3.2. Однос револуционарне власти према ликвидацији четника.....	106
3.3.3. Однос револуционарне власти према ликвидацији усташа	111

3.3.4.	Однос револуционарне власти према ликвидацији муслиманских контрареволуционарних снага	115
3.4.	Избјегличко питање и колонизација у Босни и Херцеговини.....	122
3.4.1.	Политички аспект избјегличког питања у Босни и Херцеговини	122
3.4.2.	Политички аспект колонизације из Босне и Херцеговине у Војводину ...	129
3.5.	Однос власти према селу и остваривању Петогодишњег плана – Политичка активност КПЈ и отпори	136
3.5.1.	Економске прилике на селу и политика КПЈ.....	136
3.5.2.	Индустријализација и политика КПЈ.....	142
4.	ИНФОРМБИРОВСКИ РАСЦЈЕП У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ (1948-1953).....	147
4.1.	Општи оквир сукоба Југославије и Информбироа.....	147
4.1.1.	Према коначном расцјепу 1948. године	147
4.1.2.	Специфичности расцјепа у Босни и Херцеговини	153
4.2.	Обим и разлози расцјепа у партијској организацији Босне и Херцеговине	155
4.2.1.	Расцјеп у врху Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину.....	155
4.2.2.	Расцјеп у Влади НР Босне и Херцеговине	161
4.2.3.	Расцјеп у Мјесном комитету КПЈ Сарајево	164
4.2.4.	Расцјеп у УДБ-и за Босну и Херцеговину.....	166
4.2.5.	Расцјеп у осталим институцијама и органима власти	170
4.3.	Повјерење у покајање или прагматичне амнестије?	171
4.3.1.	Београдска сједница као прекретница.....	171
4.3.2.	Прагматизам као опција.....	173
4.4.	Ниво примјењиване репресије.....	179
4.4.1.	Партијска кажњавања – увод у хапшења и прогоне	179
4.4.2.	Хапшења.....	193
4.5.	Босанскохерцеговачки „преваспитачи“.....	198
4.5.1.	Сарајевски Централни затвор	198
4.5.2.	Босанскохерцеговачки „самоуправни функционери“ на Голом отоку....	204
5.	ПОЧЕТАК ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЈЕ И ПОКУШАЈ ДЕМОКРАТИЗАЦИЈЕ ДРУШТВА (1950-1954)	209
5.1.	Процеси децентрализације и демократизације.....	209
5.1.1.	Општи контекст и разлози политичког заокрета	209
5.1.2.	Идејни заокрет и односи у локалним органима власти	210
5.1.3.	Идејни заокрет и односи у привреди.....	215
5.1.4.	Идејни заокрет и културно – просвјетна политика.....	221

5.1.5.	Уставни закон и политички односи у Босни и Херцеговини.....	226
5.2.	Усложњавање политичких прилика у Босни и Херцеговини	229
5.2.1.	Односи сељаштва и власти.....	229
5.2.2.	Политичке рефлексije Закона о забрани ношења зара и фереце	236
5.2.3.	Проблеми политике националне равноправности	240
5.2.4.	Проблем националног одређења муслимана – између политике Партије и припадности „турској вјери“	247
5.2.5.	Револуционарна власт и вјерске заједнице.....	254
5.3.	Обрачун са либерализмом – пратиоцем демократизације.....	264
5.3.1.	Дисидентство Милована Ђиласа	264
5.3.2.	Обрачун са „ђиласовштином“ у Босни и Херцеговини.....	267
6.	СУОЧАВАЊЕ СА КРИЗОМ И ПРЕИСПИТИВАЊЕ ПОЛИТИЧКИХ ОДНОСА (1955-1958).....	271
6.1.	Посљедице бирократизације друштва – „на вратима кризе“	271
6.1.1.	Општи ехо југословенске кризе.....	271
6.1.2.	Проблеми увођења комуналног система.....	272
6.1.3.	Привредни проблеми као узрок кризе.....	277
6.1.4.	Отварање питања међунационалних односа и равноправности народа	282
6.1.5.	Проблем политичке интеграције Хрвата	285
6.1.6.	Муслиманско питање и покушај ревитализације идеје југословенства	290
6.2.	Односи републике и федерације	297
6.2.1.	Тиха подјела у врху СКЈ и држање босанскохерцеговачких комуниста ..	297
6.2.2.	Први знаци јачања републичког партикуларизма у БиХ	303
7.	ЗАКЉУЧАК.....	311
8.	ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	322
9.	БИОГРАФИЈА АУТОРА.....	334

ПРЕДГОВОР

Један од већих изазова савремене историографије представља истраживање и научно сагледавање политичке историје Босне и Херцеговине након Другог свјетског рата. Да је тако показују очигледна узмицања од научних истраживања и „шупљине“ у историографијама земаља насталим након распада Југославије. О многим важним темама, које представљају и значајан дио мозаичне слике цјелокупне југословенске државе, до сада је писано поприлично „узгред“ и не постоји много научних радова ширег обима и цјеловитог садржаја заснованих на примарним изворима и постојећој литератури. Докторска дисертација *Политички односи у Босни и Херцеговини 1945-1958*. нуди резултате истраживања широког круга тема о политичкој историји Босне и Херцеговине којим смо жељели што вјеродостојније реконструисати и освијетлити бројне бурне догађаје и процесе који карактеришу прву деценију и по функционисања система револуционарне власти на овом југословенском простору.

Истраживање и писање рада спроведено је уз придржавање метода историјске науке и максималну тежњу ка ослобађању од идеолошко-политичких стереотипа и шаблона којим су у значајној мјери „оптерећени“ доминантно кориштени извори. Такође, настојали смо избјећи скретање ка било којем типу ненаучног ревизионизма и бити што објективнији у доношењу критичког суда о насловљеном периоду историје социјалистичке Босне и Херцеговине и југословенске државе уопште. Колико смо у томе успјели остављамо на процјену стручној критици.

Иако је у појединим дијеловима дисертације дат осврт на ставове и дјеловање истакнутих појединаца, примарни циљ био је анализа важних друштвено-политичких процеса који су се одвијали под утицајем и руковођењем Комунистичке партије Југославије, односно Савеза комуниста Југославије. Желећи да комплексност политичких кретања у централној југословенској републици буде што боље разумљива, дат је увид у различите аспекте функционисања политичког живота босанскохерцеговачког друштва. Структура рада састоји се од уводних разматрања и пет глава, а заснован је на хронолошко-тематском принципу.

Уводни дио дисертације садржи преглед најзначајнијих политичких дешавања из међуратног периода, односно осврт на дјелатност грађанских странака и политичку праксу Комунистичке партије Југославије, нарочито њене погледе на статус Босне и Херцеговине у југословенској држави и рјешавање националног питања. Такође, у уводу је указано на значај Босне и Херцеговине у Другом свјетском рату и револуцији 1941-1945. године. То је, прије свега, било потребно због кључних војно-политичких догађаја који су се одиграли на тлу Босне и Херцеговине, постојања више војних формација различитих провенијенција и политичких циљева, те масовних ратних злочина који су значајно утицали на међунационалне односе и политички живот после рата.

У поглављу „Мјесто Босне и Херцеговине у федеративној Југославији (1943-1946)“ акценат је био на анализи темељних начела настанка „здружене“ социјалистичке Босне и Херцеговине, попут „братства“ и „заједничке оружане борбе“ свих њених народа, на чему су југословенски комунисти посебно инсистирали. Указали смо на мјесто Босне и Херцеговине у југословенској федерацији и понудили могуће одговоре на питање разлога њеног формирања као равноправне републике унутар југословенске федерације. Анализирали смо погледе истакнутих чланова ЦК КПЈ (М. Ђилас, М.

Пијаде, С. Жујовић) који су се због немогућности примјене националног принципа при конституисању југословенских федералних јединица (не постоји босанскохерцеговачка нација), противили изградњи Босне и Херцеговине као равноправне југословенске републике. Такође, покушали смо реконструисати у којој су мјери југословенски комунисти АВНОЈ-евским унутрашњим границама државе и формирањем федералне Босне и Херцеговине настојали „санкционисати“ међуратни „великосрпски хегемонизам“, колико су начином формирања федерације жељели извршити „превенцију“ евентуалног поновног јављања тог „хегемонизма“ и у којој мјери су „санкционисали“ ратну улогу Хрвата и Хрватске (усташтво, сарадња са пораженим силама осовине, злочини). Поглед историчара на уставно уобличавање федералне Босне и Херцеговине још је једна од важних тема обрађених у првој глави. У том смислу посебно значајно мјесто заузимају захтјеви народног посланика Хусеина Хусаге Ћишића да Босна и Херцеговина, по угледу на остале југословенске републике, буде „прекомпонована“ у националну федералну јединицу становништва исламске вјере – „Босанаца“, те да под тим именом муслимани буду признати као равноправан народ социјалистичке Југославије. Настојали смо да анализирамо политички „одјек“ најважнијих рјешења и права која је босанскохерцеговачким народима нудио Устав из 1946. године. Посебно је испитан ехо уставног права на самоопредјељење до отцјепљења, те значај симбола – грба и заставе федералне Босне и Херцеговине.

У поглављу „Године централизоване власти (1945-1949)“ обрадили смо методе и „технике“ које је КПЈ примјењивала током предизборне кампање и избора за Уставотворну скупштину, новембра 1945. године. Истражили смо унутрашња и спољашња помјерања босанскохерцеговачког становништва – кретања српских колониста ка Војводини, настојања комунистичке власти на реализацији повратка мухаџира (муслиманских избјеглица) својим кућама, нарочито у источну Босну. Покушали смо оцијенити у којој мјери су југословенски комунисти тежили додатној националној хетерогенизацији Босне и Херцеговине и утицали на измјену њене националне структуре. Предмет истраживања у овом дијелу рада је и борба „народне власти“ да на своју страну придобије народне масе свих националности и вјерских припадности, као и да неутралише „непријатељске“, контрареволуционарне групе. У том контексту анализирали смо активности Партије, масовних организација и државних власти, посебно културно-просветних институција, али и органа репресије. Осим тога, дотакли смо се политичког аспекта односа КПЈ према селу и остваривању Петогодишњег плана. Анализиран је процес и примјењиване методе укључивања сеоске радне снаге у индустрију и посљедице које је таква политика изазивала – превасходно на међунационалне и односе према власти.

Поглавље „Информбировски расцјеп у Босни и Херцеговини (1948-1953)“ нуди истраживачке резултате политичког лома који је унутар Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину произвео сукоб Југославије са Информбироом, у љето 1948. године. Поред општег оквира великог лома, посебну пажњу смо посветили испитивању размјера колебљивости чланова Политбироа Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, министара у Влади НР Босне и Херцеговине, масовном колебању у сарајевској партијској организацији, као и у Управи државне безбједности за Босну и Херцеговину. Такође, размотрили смо могуће разлоге који су утицали да високопозиционирани кадрови босанскохерцеговачке партијске организације буду „амнестирани“. Колико су то извори дозвољавали, обрађен је ниво репресије према унутарпартијској опозицији, али и држање босанскохерцеговачких информбироваца суочених са мјерама изолације и друштвено-корисног рада.

У поглављу „Почетак децентрализације и покушај демократизације друштва (1950-1954)“ обрадили смо садржаје и домете примјене кључних законских аката (Закон о народним одборима, Закон о управљању предузећима, Уставни закон из 1953. године), те указали у којој је мјери путем законодавства и преношења дијела власти са савезног нивоа на републичке и са републичког на ниже нивое власти, ојачан суверенитет Босне и Херцеговине и одређен смјер њеног кретања од националног ка револуционарном концепту друштва. Настојали смо да обрадимо утицај политике КПЈ на обликовање националног и државног идентитета у Босни и Херцеговини. У том смислу, посебно је истраживана улога просвјете и културе на формирање идентитета младе генерације, али и указано на противријечности које су из тога произилазиле. Анализирали смо јачање општинског и средског бирократизма, те дали осврт на проблеме који су из тих појава произишавали. Такође, пажњу смо посветили различитим друштвено-политичким питањима која су усложњавала политичке односе у централној југословенској републици, попут Цазинске буне, Закона о скидању зара и фереце, борбе за придобијање Хрвата у Партију, муслиманског питања и друга. У овом дијелу рада покушали смо одмјерити ниво нарастања клерикализма кључних вјерских организација, те јачање активности Партије на пољу „борбе против клера“. Паралелно са тим, дат је осврт колико је „обрачун са религијом“ значио нарушавање међунационалних односа и прокламоване политике братства и јединства.

У годинама 1955-1958. по први пут је проговорено о постојању и дубини југословенске кризе и отпочето преиспитивање политичких и друштвених односа у социјалистичкој Југославији. Управо анализе најзначајнијих тема из овог периода, садржане у поглављу „Суочавање са кризом и преиспитивање политичких односа (1955-1958)“, засвођују предмет интересовања докторске дисертације која је пред нама. Испитали смо посљедице формирања републичке бирократије и покушали одмјерити колико је јачање општинског и средског бирократизма изазивало негативности попут локализма и партикуларизма чиновника, те колико су ови процеси манифестовали јачање национализма и шовинизма у централној југословенској републици. Осим тога, анализирали смо, између осталог, отварање националног питања у Босни и Херцеговини, те прве сукобе на релацији република – федерација. У том контексту истраживачки смо, кроз неколико аспеката, покушали обрадити однос Босне и Херцеговине и њене политичко-интелектуалне елите према савезном центру.

Примарни извори кориштени за овај покушај реконструкције политичких односа у Босни и Херцеговини у периоду 1945-1958. налазе се у више архивских установа у Босни и Херцеговини и Србији. За настанак овог рада највише грађе црпили смо из Архива Босне и Херцеговине. Опсежна истраживања и највећу пажњу посветили смо фондовима који се односе на дјелатност партијске организације у Босни и Херцеговини (Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Централни комитет КП Босне и Херцеговине, Централни комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине). Иако је због несређености грађе и недостатка одговарајућег инвентара истраживање ових фондова било прожето тешкоћама, документа која садрже дају овом раду, према нашем скромном мишљењу, највећу вриједност и атрактивност. Такође, документа фондова других важних републичких институција и личности, попут Владе НР Босне и Херцеговине, Министарства просвјете НР Босне и Херцеговине, Министарства унутрашњих послова НР Босне и Херцеговине и истакнутих комуниста, попут Угљеше Даниловића и Авда Хума, бацају свјетло на политичке процесе који су се у назначеном периоду одвијали.

Кориштена грађа из Архива Југославије највећим дијелом је смјештена у фонду

Министарства за конституанту, а односи се на уставно уобличавање Југославије и Босне и Херцеговине. Из фонда Савеза комуниста Југославије прегледали смо неке од записника и извјештаја савезних и републичких партијских тијела који дају слику о начину функционисања и управљања Партијом и државом у наведеном периоду. Неравномјерност политичких дешавања у Босни и Херцеговини упућивала нас је на више других локалних и архива институција у Босни и Херцеговини, Републици Српској и Србији. У Хисторијском архиву Сарајево, те бањалучком и фочанском одјељењу Архива Републике Српске погледали смо фондове који се односе на дјеловање локалних партијских организација у тадашњим западним и источним срезовима Босне и Херцеговине. У мањој мјери користили смо грађу Војног архива у Београду, Архива Српске академије наука и умјетности и Хисторијског музеја Босне и Херцеговине у Сарајеву.

У оквиру хеуристичког приступа користили смо и објављене историјске изворе похрањене у збиркама извора и дипломатичким зборницима. Када је у питању тај тип грађе, издвајамо тематске збирке докумената Бранка Петрановића и Момчила Зечевића, књигу записника сједница Политбироа ЦК КПЈ од 1945. до 1948. године, те књигу записника и стенограмских биљешки са сједница ЦК КПЈ од 1948. до 1952. године.

Осим необјављене и објављене грађе, за потпуније сагледавање насловљене теме била је неизоставна штампа и периодика, посебно дневни и недјељни листови који су излазили у политичким средиштима Југославије и Босне и Херцеговине. Иако је написе комунистичке штампе било неопходно темељно подвргнути критичкој обради, она је свакако допринијела употпуњавању слике о сложеним политичким односима у централној југословенској републици. Користили смо партијску штампу и периодику општег југословенског и републичког карактера. Издвајамо орган КПЈ/СКЈ, лист *Борба*, те орган Народног фронта Босне и Херцеговине, лист *Ослобођење*. Поред споменутих, најтиражнијих новина, у ову групу извора спадају и мање кориштени локални листови, стручни часописи, те гласила појединих државних институција, као што су: *Глас*, *Бразда* и *Народни борац*.

Попис литературе није нарочито исцрпан, што говори о историографским „шупљинама“ о многим темама политичке историје Босне и Херцеговине након Другог свјетског рата. Ипак, настојали смо да што је могуће шире обухватимо постојећу историографску, те правну и политиколошку литературу. У прву групу литературе издвајамо дјела Бранка Петрановића, чије књиге о историји Југославије представљају основу за изучавање насловљене теме. Ту спадају и књиге Душана Биланцића, *Хисторија СФРЈ: главни процеси 1918-1985.* и *Хрватска модерна повијест*, те посебно књига Љубодрага Димића, *Историја српске државности, књига III: Србија у Југославији*“, која уз акценат на Србију даје по нашем мишљењу најбољи општи оквир политичких кретања у Југославији. Од литературе која се односи на ужу, босанскохерцеговачку историју, акцентујемо књигу Вере Кац *Друштвени и економски развој Босне и Херцеговине 1945-1953*, те дјела Хусније Камберовића - *Према модерном друштву: Босна и Херцеговина од 1945. до 1953. године* и *Цемал Биједић: политичка биографија*“. Ради се о научним монографијама које прожимају и дотичу многе важне теме историје социјалистичке Босне и Херцеговине, као што су: демографска слика босанскохерцеговачког друштва, структура становништва, административно територијална подјела, карактеристике развоја „народне привреде“, избјегличко питање, однос револуционарне власти према религији и друге. У другу групу литературе спада већи број радова који се односе на важна политичка и друштвена питања и догађаје у Југославији и Босни и Херцеговини, а који су нам били неопходни

како би са више страна сагледали цјелокупни контекст политичких прилика и односа у централној југословенској републици. Набројаћемо неке за које сматрамо да су најзначајнији за нашу тему: Момчило Павловић, *За краља или за Тита: избори за Уставотворну скупштину 11. новембра 1945*; Мухамед Хацијахић, *Од традиције до идентитета: генеза националног питања босанских муслимана*; Милош Хамовић, *Избјеглиштво у Босни и Херцеговини 1941-1945*; Никола Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945-1948*; Вера Кржишник – Букић, *Цазинска буна 1950*; Радмила Радић, *Држава и вјерске заједнице 1945-1970*, књ. 1. Такође, у жељи да сагледамо однос револуционарне власти према важним темама прошлости, а поготово њен начин представљања историје и националних култура народа Босне и Херцеговине, прегледали смо више босанскохерцеговачких издања уџбеника историје и матерњег језика, намијењених за наставу у основним и средњим школама.

1. УВОД

1.1. Утицај грађанских странака и Комунистичке партије Југославије на политичке и међунационалне односе у Босни и Херцеговини 1918-1941.

Крај Првог свјетског рата и распад Аустроугарске монархије изњедрио је велике промјене у свим друштвено-политичким сферама и нивоима, не само балканског простора него и знатно шире. Као посебно специфична геополитичка цјелина, са својим економско-социјалним карактеристикама и културно-вјерским разликама, Босна и Херцеговина је представљала значајан сегмент бурног историјског процеса. Паралелно са ратним операцијама приводило се крају дјело уједињења јужнословенског простора и народа, тачније стварање заједничке државе. Интелигенција је интеграцију земаља различитог политичког положаја и историјског развоја темељила на разноликим идејама: илиризму, свесрпству, свехрватству, интегралном југословенству и другим, што је у себи садржало клице неспоразума. Угледни антропогеограф, Јован Цвијић, сматрао је Босну и Херцеговину најважнијим покрајинама за рјешавање српскохрватског, а тиме и југословенског питања. Ипак, на токове уједињења, а касније и карактер државе, значајно је утицала чињеница да је у Босни и Херцеговини традиција југословенства била изразито скромна.¹

Током Првог свјетског рата различити су били погледи босанскохерцеговачких народа према југословенском уједињењу. Прогоњен и обезглављен политичким процесима у којима је највећи број његових политичара осуђен на дугогодишњу робију, српски народ је са надом гледао у Србију као свој пијемонт и приступао српској војсци и тежио присаједињењу Србији. Међу српским политичким људима најактивнији су били Војислав Шола и Шћепан Грђић из Херцеговине, те адвокат Данило Димовић из Сарајева. У хрватском и муслиманском дијелу становништва превагу су имали конзервативни кругови на челу са надбискупом Јосипом Штадлером код Хрвата, те Шерифом Арнаутовићем и Сафвет-бегом Башагићем код муслимана. Штадлер је рјешење јужнословенског питања видио у „хрватском смислу“, то јест повезивањем у једну цјелину Хрватске, Славоније, Босне и Херцеговине, Далмације и евентуално Истре и Крањске, што је значило стварање „Велике Хрватске“ у оквиру Хабсбуршке монархије. Разбијање најкатоличкије земље Европе, као и могућност таквог рјешења југословенског питања, Штадлеру није падало на памет. Међу југословенски оријентисаним хрватским политичарима истицали су се др Јозо Сунарић, Ђуро Џамоња и Вјекослав Јелавић. Политичку вољу босанскохерцеговачких муслимана изражавао је Шериф Арнаутовић, тада њихов најзначајнији политички представник. Он је рјешење државно-правног статуса Босне и Херцеговине видио у њеном припајању Угарској, уз осигурану аутономију.²

¹ Tomislav Išek, „Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države 1918-1941: nacionalni etnosi između centralizma i napora za preuređenje države“, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998, 300.

² Милорад Екмечић, *Стварање Југославије, књига прва*, Просвјета, Београд, 1989, 784; Драга Мاستиловић, *Српска елита из Босне и Херцеговине у политичком животу Краљевине СХС/Југославије (1918-1941)*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2013, 175;

Након пропасти Аустроугарске у Загребу је октобра 1918. године образовано Народно вијеће државе Словенаца, Хрвата и Срба, као врховно народно представничко тијело свих Словенаца, Хрвата и Срба који живе на територији бивше Хабзбуршке монархије. Његов политички програм био је уједињење свих Словенаца, Хрвата и Срба у народну, слободну и независну државу Словенаца, Хрвата и Срба, уређену на демократским принципима.³ Убрзо је основано и Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба за Босну и Херцеговину и Народна влада Босне и Херцеговине,⁴ а ови покрајински органи настојали су организовати друге ниже, локалне органе на задацима обезбјеђивања исхране становништва, пропагирања заједничке народне државе Срба, Хрвата и Словенаца, одржавања јавног реда и мира и заштите живота и имовине свих држављана нове државе.⁵

Процес стварања Краљевине СХС пратили су проблеми политичке природе, који су се огледали у различитим погледима Владе Краљевине Србије и Народног вијећа СХС око карактера југословенског уједињења. Након што је било јасно да је покушај договора у Женеви пропао,⁶ односи између двије стране били су крајње неодређени, испуњени осјећајима разочарења, неповјерења, па чак и непријатељства. Супротстављени и непомирљиви ставови око начина уједињења и унутрашњег уређења заједничке државе подстицали су српску владу на интензивнији политички рад у Војводини, Срему, Босни и Херцеговини, Далмацији и Црној Гори како би у овим јужнословенским земљама прије званичне одлуке Народног вијећа у Загребу, које је формално представљало власт у већини побројаних покрајина, дошло до изјашњавања за директно уједињење са Србијом.⁷

Иако је током новембра 1918. године развој политичког процеса текао истим правцем као у Војводини и Црној Гори,⁸ до директног уједињења Босне и Херцеговине са Краљевином Србијом није дошло. Упркос томе што су од времена аустроугарске окупације сви планови српске политике у овим покрајинама на концу предвиђали

Mira Radojević, „Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uređenju Kraljevine (SHS) Jugoslavije 1918-1941. godine, *Istorija 20. veka*, XII, 1, Beograd, 1994, 7.

³ Ljubomir Zovko, *Bosna i Hercegovina 1918-1943: državnopravni položaj*, Pravni fakultet Mostar, Mostar, 1990, 77-78.

⁴ Исто.

⁵ Kasim Isović, „Struktura i funkcionisanje organa državne uprave u BiH u vremenu od 1918-1924. godine“, *Glasnik Arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, god. II, knj. II, Sarajevo, 1962, 27.

⁶ На међународној конференцији одржаној од 6. до 9. новембра 1918. године у Женеви, Влада Краљевине Србије је своју политику уједињења заснивала на темељима Крфске декларације која је подразумевала парламентарну монархију са јединственом територијом и династијом Карађорђевића на челу, док су представници Југословенског одбора и Народног вијећа СХС заговарали формирање сложене државне заједнице дуалистичког облика, уз посредно довођење у питање монархистичког уређења државе и положаја династије Карађорђевић. О томе више: Фердо Шишић, *Документи о постанку Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1914-1919*, Матица хрватска, Загреб, 1920, 98 и 236-242; Љубодраг Димић, *Историја српске државности: Србија у Југославији*, књига 3, Српска академија наука и уметности, Огранак у Новом Саду / Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, Нови Сад, 2001, 28.

⁷ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 30.

⁸ Што због дјеловања Београда, што због жеље народа, политика директног уједињења са Србијом најприје је превладала у Војводини. Велика народна скупштина Војводине, сачињена од готово свих партија и група из разних крајева ове покрајине, донијела је 25. новембра 1918. године одлуку о присаједињењу Краљевини Србији. Ипак, за разлику од Баната, Бачке и Барање, које су одлуком Велике народне скупштине прикључене Краљевини Србији, Срем је у југословенску државу ушао као дио Хрватске. Такође, питање начина уласка Црне Горе у Краљевину СХС разријешено је једногласном одлуком 160 посланика Велике народне скупштине српског народа у Црној Гори, познатије као Подгоричка скупштина. Она је 26. новембра 1918. године прогласила директно уједињење са Краљевином Србијом. Љ. Димић, *Историја српске државности*, 30.

њихово спајање са Србијом, таква настојања до прводецембарског акта нису остварена у пуном свјетлу. Влада Краљевине Србије није препуштала случају питање уједињења Босне и Херцеговине са Србијом и радила је да оно добије непосредни, директни карактер. У Босну и Херцеговину су на приједлог Стојана Протића послани генерал Божидар Терзић и др Милан Пећанац, како би радили на придобијању јавног мњења за ствар Србије. У писму војводе Живојина Мишића, 20. новембра 1918. године, упућеном генералу Терзићу истакнуто је да је од „великог општег српског интереса“ ако би се Босна и Херцеговина што прије изјаснила за уједињење са Србијом. Мишић је изнио мишљење да би најбоље било ако би то „потекло од саме босанске владе“ и ако би она издала „један јаван манифест да се уједињује са Србијом“.⁹

За директно прикључење Србији, независно од политичке акције Терзића и Пећанца, постојала је несумњива тежња народа, нарочито српског. Сублимирани утицај ова два фактора довео је до тога да је до краја новембра и почетка децембра 1918. године близу 80% босанскохерцеговачких срезова, односно чак 42 од укупно 54, прогласило директно уједињење са Србијом. Неки су то урадили и послвије Прводецембарског акта, Јабланица, Житомислић, Требиње и Власеница 3. децембра, а Фоча 5. децембра 1918. године.¹⁰ Директно уједињење нису проглашавали само срезovima у којима су Срби чинили већину становништва. Поред мјешовите Фоче, Власенице и Јабланице, занимљив је допис који је Котарски одбор народног вијећа Љубушки послао Главном одбору у Сарајево. У њему је изражено да народи овог преобладајућег Хрватима насељеног среза без разлике вјере, „дајући одушка својој давној жељи“, изјављује да се присаједињује Краљевини Србији, под жезлом династије Карађорђевића.¹¹

Генерал Божидар Терзић је 29. новембра 1918. године извијестио своју Врховну команду о томе како стоје ствари по питању жеље да „босанска влада прогласи уједињење са Србијом“. Истакао је да „прилике данашње у Босни и Херцеговини упућују Владу на велики такт и обазривост“, те упозорио да се не „пренагли у овом погледу, нарочито из обзира према Хрватима којих има и у Народној влади у Сарајево“.¹² Што због ових објективних разлога, узрокованих етничком мјешовитошћу и опречношћу у Босни и Херцеговини, а што због постојања личних анимозитета према Николи Пашићу и српској влади, главни протагонисти српске политике у Босни и Херцеговини, Никола Стојановић, Душан Васиљевић и Атанасије Шола, су све до акта уједињења остали везани за политички Загреб и такозвану Државу Словенаца, Хрвата и Срба.¹³

Непосредно након уједињења, политички живот у Босни и Херцеговини се, као

⁹ Dragoslav Janković, Bogdan Krizman, *Građa o stvaranju jugoslovenske države: (I.I - 20. XII 1918)*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1964, 663-666.

¹⁰ Д. Мاستиловић, *Српска елита из Босне и Херцеговине*, 188.

¹¹ Према попису из 1910. године, у Љубушком срезу су 92,70% становништва чинили католици, 6,77% муслимани и само 0,54% православци. Такође, Котарски одбор народног вијећа чинили су скоро искључиво Хрвати и муслимани. Д. Мاستиловић, *Српска елита из Босне и Херцеговине*, 188

¹² Janković, B. Krizman, *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, 663-666.

¹³ Према истраживањима историчара Драге Мاستиловића, прве кличе сукоба са Николом Пашићем и српском владом код Николе Стојановића могу се пратити већ од половине 1917. године, а посебно послвије Солунског процеса и пресуде Драгутину Димитријевићу Апису и његовим друговима. Тај чин је снажно утицао на Николу Стојановића и он од тада улази у дубоку конфронтацију са српском владом, посебно са Николом Пашићем. Мاستиловић закључује да се то одразило на позиционирање његових политичких погледа и значајно утицало на природу југословенског уједињења, односно искључивало „могућност претходног уједињења српског народа“ са Србијом. О томе више: Д. Мастиловић, *Српска елита из Босне и Херцеговине*, 148-174.

уосталом мање-више и у другим крајевима Краљевине СХС, почео одвијати на принципима националног организовања. Босанскохерцеговачки огранак Народне радикалне странке, а донекле и Југословенске демократске странке, основаних 1919. године, те Савез тежака, који се почетком августа 1920. године уклопио у новоосновани Савез земљорадника Југославије, биле су политичке формације које су скоро искључиво окупљале српски живаљ. Главни представник муслиманске грађанске политике била је Југословенска муслиманска организација (ЈМО), а њен политички примат нису могле угрозити ондашње мање ривалске партије, попут Муслиманске тежачке странке и Муслиманске народне странке. Хрватско грађанство у Босни и Херцеговини су у почетку представљале двије супротстављене странке, Хрватска пучка странка и Хрватска тежачка странка, али је политички примат међу босанскохерцеговачким Хрватима убрзо стекла Хрватска републиканска сељачка странка (ХРСС).¹⁴

Стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, поред окупљања грађанских политичких снага, створени су услови за уједињење радничког покрета југословенских земаља. Под утицајем Октобарске револуције у Русији и дубоких социјалних превирања у земљи убрзан је процес јачања и омасовљавања синдикалног и политичког покрета радничке класе. У обновљеним социјалдемократским странкама и организацијама, које су у југословенском уједињењу видјеле остварење вјековног сна и рјешење националног питања југословенских народа, појачане су идеолошке подвојености и размимоилажења у трагању за одговорима на питања која су се у новоствореној држави, оптерећеној класним и националним супротстављеностима, постављала пред радништво.¹⁵ Опредјељење вођства социјалдемократских странака и организација Словеније, Хрватске и Славоније и Војводине за сарадњу са грађанским снагама и учешће у органима власти доводило је до расцјепа у овим странкама. С друге стране, у социјалдемократским партијама Србије и Босне и Херцеговине превладала је оријентација за револуционарну борбу и политичко-синдикално уједињење радничког покрета у новоствореној држави. Управо су оне, јануара 1919. године, дале иницијативу за уједињење радничког покрета у Југославији. Конгрес уједињења одржан је од 20. до 23. априла 1919. године у Београду, када је уз учешће 432 делегата основана Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста) и усвојена политичка стратегија нове партије. Заснивала се на оријентацији за класну борбу и социјалистичку револуцију у којој би природни савезници радничке класе били сељаци беземљаша и сеоска сиротиња.¹⁶ Констатовано је да је уједињењем 1918. године национално питање у државно-правном смислу ријешено, а Партија се изјаснила за јединствену државу републиканског облика са локалним самоуправним областима, окрузима и општинама. Вођство Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста) је сматрало да такво уређење представља најпогоднији облик за превазилажење историјских разлика између Срба, Хрвата и Словенаца, те спајање трију „племена“ у једну нацију.¹⁷

Осим неспоразума око начина уједињења, живот Босне и Херцеговине у оквиру Краљевине СХС започео је физичким сукобљавањима. Неријешено аграрно питање

¹⁴ *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, knjiga 1*, Institut za istoriju Sarajevo / Oslobođenje, Sarajevo, 1990, 85.

¹⁵ Десанка Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање (1919-1935)*, РАД, Београд, 1983, 20-21; *Историја Савеза комуниста Југославије*, Издавачки центар Комуниста / Народна књига / Рад, Београд, 1985, 60.

¹⁶ *Историја СКЈ*, 61-63.

¹⁷ Исто, 63.

узроковало је социјалне немире, са значајним обиљежјима вјерских и међунационалних нетрпељивости између Срба и муслимана.¹⁸ Правно гледано, у османском периоду највећи дио продуктивног тла у Босни и Херцеговини био је својина државе, али се земља фактички налазила у рукама велепосједника махом муслиманске вјере, који су је могли издавати у закуп, наслиједити, али и отуђити. На посједима су већином радили кметови, у највећем броју православци. Према статистици из 1910. године, 91,15% земљопосједника који су имали кметове били су муслиманске вјере, а осталих свега 8,85%. Такође, православних кметова било је 73,92%, католичких 21,49% и само 4,58% муслиманских.¹⁹

За српског сељака у Босни и Херцеговини кметски положај је био знак ропства и симбол вијековног османског тлачења. Охрабрени ратним исходом почели су сами насилно мијењати поменуте пропорције, односно рјешавати аграрно питање у своју корист. Мета напада најчешће је била имовина муслиманских велепосједника-бегова, али је њихов бијес, због злочина које су над Србима проводили шуцкори муслимани у току рата, искаљиван и на недужном муслиманском становништву.²⁰ То је доводило до стања опште анархије и пријетило да постане озбиљан политички проблем и прворазредна пријетња општој јавној безбједности у читавој земљи.

Аграрно питање је активирало српско-муслиманска сукобљавања, оптуживања и подсјећања на крваву историју њихових међусобних односа. Велепосједници – аге и бегови, те службеници Исламске вјерске заједнице, посебно реис-ул-улема Џемалудин Чаушевић, су у аграрним дешавањима видјели угроженост исламске вјере и муслимана. Иако су несумњиво били изложени насиљу, ови слојеви муслиманског друштва, преокупирани тежњом да заштите властите интересе и сачувају привилегован положај, нису имали реалан поглед и увид у социјални положај обесправљених сељака који су се борили против одржавања посљедњих остатака феудалног односа у Европи. Реис Чаушевић је у неколико наврата протествовао код Народне владе Босне и Херцеговине, тражећи заштиту муслимана. У једном допису пријетећим тоном је упозорио да ако насиља не престану може „доћи до протуакције која би довела до опћег покоља у ком случају не би изостала ни туђа интервенција“, што би била велика срамота за тек створену државу.²¹ Чаушевић је иступио још оштрије, устврдивши да су „суграђани православне вјере задахнути вјерском мржњом против мирног муслиманског становништва“ и да су муслимани „запали под терор какав Босна не памти“. На Чаушевићеве констатације реаговао је предсједник Народне владе, Атанасије Шола. Покушавајући да иступа помирљиво, истакао је да не постоји нетолеранција и вјерска мржња, „нити у души народа Срба православних, нити код њихових суграђана исламске вјере, и да пљачке и палежи муслиманских добара немају вјерска обиљежја“. Говорећи у име Владе, истакао је да је праведније и природније „жалосне инциденте“

¹⁸ *Istorija SK BiH, knj. 1*, 83.

¹⁹ Милivoје Ерић, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1958, 72.

²⁰ О насилном спровођењу аграрне реформе од стране сељака и насиљу над муслиманима у Босни и Херцеговини Милан Гаковић пише: „Сав бијес и горчина босанског кмета, која се у њему таложила дуго времена, сада свом снагом избија на видјело. Они су врло добро запамтили сељачке буне и зулуме обијесних бегова, а нарочито им је остао у свјезем сјећању устанак од 1875. године, у коме ни једна од њихових нада није остварена. Најјаче и најсвјежије је дјеловала 1914. година. Кмет жели да врати неки давни дуг који је дубоко усађен у његовој души.“ Посебну агресивност испољавали су добровољци српске војске, који су сматрали да су борбом задужили нову државу и да им то даје за право да без ичијег одобрења присвоје земљу коју су раније обрађивали. Међутим, то је ријетко пролазило без насиља. Milan Gaković, „Agrarni nemiri u Bosni i Hercegovini poslije Prvog svjetskog rata“, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knj. 6, Sarajevo 1966, 171-174.

²¹ Д. Мاستиловић, *Српска елита из Босне и Херцеговине*, 322.

свести на нагомилани класно-социјални антагонизам. Даље је, настојећи да смири страсти али ипак подсјети муслиманског вјерског поглавара на дешавања из блиске прошлости, рекао да се вјерским разлозима не могу приписати ни „звјерски поступци шуцкора“.²²

Велике разлике у ставовима политичких партија које су дјеловале на територији нове државе био је оптерећујући фактор рјешавања аграрног питања. Једну страну сачињавале су Југословенска муслиманска организација, Народна радикална странка и Словенска људска странка (СЛС), док су на другој биле Демократска странка, Социјалдемократска странка, те претече Савеза земљорадника.²³ Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста) је при оснивању донијела посебну резолуцију о аграрном питању, те се одлучно залажила за подјелу земљопосједа феудалног поријекла беземљашима и за укудање свих других феудалних односа.²⁴

Током 1919. и 1920. године аграрна реформа је дјелимично спроведена у оним подручјима земље гдје је аграрни-сељачки покрет био најснажнији, у какво је спадала и Босна и Херцеговина. Према расположивим подацима, број корисника аграрне реформе у Краљевни СХС износио је 546.500 домаћинстава, од чега је више од 3/7 отпадало на Босну и Херцеговину. Око 100.000 кметских босанскохерцеговачких породица добило је у пуно власништво око 7 милиона дунума земље, док је Уредбом о поступању са беглучком земљом, сељацима припало 1,5 милиона дунума земље. Укупно гледано, многи бивши кметови, беглучани, колони и добровољци, већином српске националности, добили су земљу у трајно власништво. Та чињеница ће знатно утицати на њихов однос према југословенској држави, династији и владајућем поретку.²⁵

Са стабилизацијом спољнополитичких прилика и релативним смиривањем ситуације у земљи, 28. новембра 1920. године су одржани избори за Уставотворну скупштину. Укупно гледано, повјерење највећег броја грађана Краљевине СХС добиле су Демократска странка и Народна радикална странка.²⁶ Након што су обзнањени коначни резултати избора, било је јасно да су се гласачи у Босни и Херцеговини најрадије опредјељивали за своје вјерске и националне странке.²⁷ Југословенско муслиманска организација је доказала своју популарност међу муслиманским становништвом ових покрајина. За ту странку гласало је 23,29% од изашлих бирача, што је био одличан резултат. За Народну радикалну странку гласало је укупно 12,48% бирача, за Савез тежака чак 11,45%, док је потпуни дебакл доживјела Демократска странка. За демократе је гласало свега 3,8%, што је за њих било више него лоше и поражавајуће.²⁸ Хрвати у Босни и Херцеговини су своје гласове подијелили између ХПС и ХТС. Хрватска пучка странка је освојила 4,36% гласова, док је Хрватска

²² Atif Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Svjetlost, Sarajevo, 1977, 37.

²³ *Istorija SKBiH, knj. 1*, 83.

²⁴ Исто.

²⁵ *Istorija SK BiH, knj. 1*, 84.

²⁶ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988: Kraljevina Jugoslavija 1914-1941, prva knjiga*, Nolit, Beograd, 1988, 118-119.

²⁷ Према званичној статистици, на подручју Босне и Херцеговине је од укупно 476.237 уписаних бирача гласало 330.958 или 69,49%. Народна радикална странка је добила 11 мандата, Југословенска муслиманска организација 24, Хрватска тежачка странка 7, Хрватска пучка странка 3, Комунистичка партија Југославије 4, Савез тежака 12, Демократска странка 2, док Муслиманска тежачка странка и Социјалдемократска странка нису освојиле мандате. Д. Мاستиловић, *Српска елита из Босне и Херцеговине*, 297.

²⁸ Д. Мастиловић, *Српска елита из Босне и Херцеговине*, 297-298.

тежачка странка добила повјерење укупно 8,06% гласача. Превага коју је остварила ХТС била је сигнал да ће врло брзо политички примат међу босанскохерцеговачким Хрватима имати Стјепан Радић и његова политика.²⁹ За Комунистичку партију Југославије гласало је 4% бирача, што је са 4 освојена мандата био прилично добар резултат. Избори за Конституанту омогућили су комунистима у Босни и Херцеговини да развију пропаганду програма Партије у којем су примарно мјесто имали класно-социјални захтјеви радништва, радикална аграрна реформа, опредјељење за Совјетску југословенску републику и афирмацију националног јединства.³⁰

Изборни резултати су показали вољу гласача да своје повјерење поклони својим вјерско-националним странкама, али хомогеност таквог избора није била једнака код свих босанскохерцеговачких народа. Поцијепаност српског гласачког тијела значајно је утицало на број освојених мандата странака које су окупљале и представљале српски народ. Добар показатељ је податак да је ЈМО освојила само један мандат мање него демократе, радикали и тежаци заједно. Тренд поцијепаности српског гласачког тијела у Босни и Херцеговини наставиће се и у наредном периоду, за разлику од муслимана, а поготово Хрвата, који су на предстојећим изборима све више хомогенизовали своје једновјернике.³¹

Након избора и конституисања Уставотворне скупштине, започела је борба око доношења првог Устава Краљевине СХС. У први план је избило питање њеног унутрашњег уређења. У процесу рјешавања тог питања од самог почетка су се издвојиле двије супротстављене политичке снаге: централистичке и (кон)федералистичке. Заступници централизма били су круна, односно династија Карађорђевић, те присталице Радикалне и Демократске странке.³² Хрватска републиканска сељачка странка (ХРСС) је својим републиканским и конфедералним програмом била носилац хрватског отпора централистичком уређењу земље.³³ Незадовољни унитаристичком политиком, посебно изгласаним Пословником Уставотворне скупштине којим је било предвиђено обавезно полагање заклетве краљу и изгласавање Устава простом, а не двотрећинском већином, представници ХРСС-а су одбили да учествују у раду Парламента.³⁴ Политички репрезент босанскохерцеговачких муслимана, Југословенска муслиманска организација, залагала се за широку децентрализацију у виду аутономије, или бар широких административних самоуправних јединица. Стајала је на становишту државног и народног јединства, те прихватала монархију и династију Карађорђевића.³⁵

Програмом донесеним на Другом конгресу, одржаном у Вуковару у јуну 1920. године, дефинисани су циљеви Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста), која је том приликом промијенила име у Комунистичка партија Југославије. Према том програму, комунисти се залажу за стварање Совјетске републике, коју треба остварити „помоћу диктатуре пролетеријата у облику совјетске власти“. Будућа Совјетска Република Југославија требало је да ступи у братски савез са свим сусједним народима, ради конституисања совјетске федерације балканско-

²⁹ Исто, 298.

³⁰ Enver Redžić, *Jugoslovenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini 1918-1941*, Svjetlost, Sarajevo, 1983, 68.

³¹ Д. Мاستиловић, *Српска елита из Босне и Херцеговине*, 299.

³² Branislav Gligoriјевић, *Parlament i političke странке u Jugoslaviji (1919-1929)*, Institut za savremenu istoriju / Narodna knjiga, Beograd, 1979, 74-75.

³³ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knj. 1*, 99-100.

³⁴ Lj. Zovko, *Bosna i Hercegovina 1918-1943*, 102.

³⁵ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knj. 1*, 101.

подунавских земаља, која би затим постала дио међународне федерације совјетских република.³⁶ Посланици КПЈ су, за разлику од заступника ХРСС-а, учествовали у раду Уставотворне скупштине и након што је влада „Обзнаном“ забранила сваку комунистичку дјелатност у земљи.³⁷ Баш приликом дебате о Уставу показали су се обриси преласка комуниста са политичког концепта националног унитаризма Срба, Хрвата и Словенаца, ка концепцији националних индивидуалитета и посебности у југословенској заједници. Посланик КПЈ, Сима Марковић, је фебруара 1921. године изнио ставове о упитности националног јединства у Југославији, односно да су „векови раздвојеног живота под сасвим различитим политичким, економским, социјалним и културним приликама, оставили дубоког трага код Срба, и код Хрвата, и код Словенаца“, те да се они „у широким масама још не осећају као један народ“.³⁸ До тада можда и највиши домет у указивању на поодмакли стадијум диференцијације у сфери националног, али и најјаснији показатељ комплексности проблема националног питања идентитета у Босни и Херцеговини, је мишљење комунисте Животе Милојковића. Он је 20. октобра 1920. године, изразио сљедећи став: „Мада у Босни и Херцеговини живи један народ са једним језиком и једном културом, ипак је аустријском режиму пошло од руке да створи три народа. Верска подвојеност је служила као база да се то постигне. Тако су се православни становници Босне и Херцеговине формирали као једна 'нација', католички становници као друга 'нација' и муслимански – као трећа 'нација'. У Босни и Херцеговини православци важе као 'Срби', католици као 'Хрвати', муслимани као 'Турци'“.³⁹

Уставном одбору Уставотворне скупштине поднијето је више нацрта Устава, од којих су неки предвиђали унитарно, а други сложено уређење државе, у смислу федералистичког или аутономистичког концепта. Дефинисања статуса Босне и Херцеговине у уставним приједлозима била су дијаметрално различита, што ће симболично најавити предстојеће учестале варијабилности и несталности ставова око њеног државно-правног положаја, чему су биле склоне како грађанске политичке снаге, тако и КПЈ. Приједлог Стојана Протића подразумевао је подјелу земље на девет историјских покрајина, од којих је једна Босна, док је Херцеговина заједно са Црном Гором, Боком и Приморјем издвојена у другу.⁴⁰ Хрватски политичар из Далмације, Јосип Смодлака, је у свом нацрту Устава Краљевину СХС подијелио на дванаест „самосталних покрајина“ међу којим су Крајина са центром у Бањалуци и Босна са центром у Сарајеву. За разлику од Протићевог, који ју је дијелио у двије, Смодлакин нацрт је предвиђао да територија Босне и Херцеговине буде распоређена у чак пет покрајина. Осим двије поменуте, Семберија би ушла у састав „самосталне покрајине“ Подунавска Србија, Посавина у Славонији, док је готово читава Херцеговина требала припасти покрајини Приморје.⁴¹ Нацрти Хрватског и Југословенског клуба предвиђали су подјелу државе на шест покрајина, од којих је једна била Босна и Херцеговина.⁴² Нацрт Устава клуба Југословенске муслиманске организације наличио је Протићевом пројекту, с разликом што је ова странка инсистирала на цјеловитости и статусу аутономне јединице за Босну и Херцеговину. Представници Муслиманског клуба истицали су да подржавају подјелу земље на историјске покрајине, али да нису за

³⁶ Исто, 108-109.

³⁷ Enver Redžić, *Jugoslovenski radnički pokret, 72-78*; Lj. Zovko, *Bosna i Hercegovina 1918-1943*, 102.

³⁸ Д. Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање*, 55.

³⁹ Цитирано према: Д. Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање*, 38.

⁴⁰ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1984: zbirka dokumenata*, RAD, Beograd, 1985, 165.

⁴¹ Nedim Šarac, „Bosna i Hercegovina u koncepcijama Ustava jugoslovenske države 1920-1921. godine“; u: *Teme naše novije istorije: historiografski prilozi*, Svjetlost, Sarajevo, 1981, 75-76.

⁴² Lj. Zovko, *Bosna i Hercegovina 1918-1943*, 106.

подјелу земље на „државице“.⁴³

Послије исцрпних преговора, дијелом и посредовањем регента Александра, двије странке са највећим бројем посланичких мандата у Уставотворној скупштини успјеле су да усагласе заједнички рад, па је 1. јануара 1921. године формирана Пашићева радикално-демократска коалициона влада. То је уједно био и централистички блок у Скупштини, који се залагао за доношење Устава на основама државног унитаризма. Међутим, владајућа коалиција била је принуђена да у мањим партијама тражи савезнике за изгласавање Устава, и то оним са којим је постојала могућност договора. На крају је 28. јуна 1921. године изгласан први Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а Влада је уз преузету обавезу о заштити равноправности вјера, осигурању вјерско-просвјетне аутономије, давање гаранција о земљишној својини беглука и обезбјеђивање високе новчане накнаде бившим феудалним господарима, добила подршку посланика Југословенске муслиманске организације, Џемијета и Кметијске странке.⁴⁴

Споразум владе са ЈМО није прошао без реакција. Нарочито бурно реаговао је Савез земљорадника, репрезент интереса српског сељаштва. Вођство ове странке позвало је своје организације и чланство, посебно у Босни и Херцеговини, да изразе незадовољство и на организованим протестима донесу и у Скупштину упуте резолуције, како би у Београду схватили и осјетили озбиљност питања, те спријечили да држава не „изда милијарде беговима“, које се могу искористити у „племенитије и узвишеније сврхе“. На иницијативу земљорадника подстакнуту, између осталог, и вјерско-етничким мотивима, одговорила је Земаљска влада у Сарајеву. Упутила је упозорење присталицама Савеза земљорадника да ће свака агитација за самовољно одузимање земљишта и свако самовољно мијењање постојећег стања у земљи бити у коријену угушено.⁴⁵ Комунистичка партија Југославије је, такође, у посебној изјави у Скупштини, преко секретара Партије Филипа Филиповића, осудила Владин договор са муслиманским беговима, „непријатељима радног народа“, оцијенивши га упереним против интереса сељака.⁴⁶

Након доношења Видовданског устава, у Босни и Херцеговини је, као и у другим југословенским земљама, вршено постепено укидање преосталих елемената аутономије насталих крајем 1918. под управом Народне владе. До 1924. године, у складу са уставним рјешењима и одредбама пратећих закона о устројству Краљевине СХС и њеног управног апарата, спроведена је потпуна централизација земље. У тако структурисаном државно-правном систему, Босна и Херцеговина је све више постајала поприште надметања српских и хрватских претензионистичких политика.⁴⁷ У политичком животу ових покрајина главну ријеч су водиле Народна радикална странка и Југословенска муслиманска организација, али су стечени политички примат од 1923. године морале дијелити са трећим јаким конкурентом, Хрватском републиканском сељачком странком. Све остале бројне грађанске партије биле су другоразредног значаја, изузев донекле Савеза земљорадника, Демократске странке и од 1924. године Самосталне демократске странке. Поменуте три најјаче партије, са својим различитим вјерским и националним атрибутима, давале су основни тон свим друштвено-

⁴³ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslavija 1918–1984*, 174.

⁴⁴ В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji*, 100-103; Д. Мاستиловић, *Српска елита из Босне и Херцеговине*, 314- 315.

⁴⁵ В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji*, 103.

⁴⁶ Исто, 103.

⁴⁷ *Istorija SK BiH, knj. 1*, 108.

политичким кретањима на босанскохерцеговачком простору, али и у политичке односе ове вишенационалне средине неријетко уносиле елементе неповјерења и раздора.⁴⁸

Врло брзо након одлуке да не учествује у раду Скупштине, посланицима КПЈ су одузети мандати. Разлог су биле све радикалније методе којим су се комунисти обрачунавали са владајућим грађанским снагама и монархијом, што је послије покушаја атентата на регента Александра Карађорђевића кулминирало убиством Министра унутрашњих дела, творца „Обзнане“, Милорада Драшковића.⁴⁹ Народна скупштина је 1. августа 1921. године донијела Закон о заштити јавне безбједности и поретка у држави, послије чега је поништено 58 мандата посланика КПЈ и предато у „руке полиције“. Тиме је завршено краткотрајно легално дјеловање КПЈ.⁵⁰ Комунисти су из илегалности развијали борбу против централистичког система, а Независна радничка партија Југославије (НРПЈ), која је требала да буде легална замјена КПЈ,⁵¹ је 1923. године отворила дискусију о националном питању у Југославији. Премда је било комуниста који су се „тешка срца“ одрицали југословенске националне идеје, превладавали су ставови да су Хрвати, Словенци и Срби три посебне нације. У том погледу занимљиво је становиште комунистичког првака Симе Марковића о националном идентитету босанскохерцеговачких муслимана, изнесено у брошури *Национално питање у светлости марксизма*, објављеној септембра 1923. године. Он је три године послије партијског колеге Животе Милојковића, анализирајући утицај религије на развитак националне свијести, констатовао да муслиманске масе себе сматрају Турцима, иако не знају турски језик, те да је за њих „религија једини критеријум нације“. Марковић је на муслимане гледао као на једну националну посебност која се развила отуђивањем „нашег народа“ под утицајем религије.⁵²

Дискусије су добиле епилог на Трећој земаљској конференцији КПЈ, јануара 1924. године у Београду. Иако је имала одређене слабости и непрецизности, значај резолуције о националном питању донесене на овом скупу југословенских комуниста огледао се у дефинитивном напуштању идеје о националном јединству Срба, Хрвата и Словенаца, те усвојеном начелу да сваки народ у држави има право на своју самосталну суверену државу и добровољно уједињење у федерацију – удруживање у оквиру Републике Југославије. Иако није прецизирано који народи и покрајине имају право на суверенитет, индиректно се може закључити да су то Хрвати, Словенци и Македонци – који се налазе „у покрету за своје народно самоопредељење“, а вјероватно и Црна Гора, Босна и Војводина – у којим се развио „покрет за аутономију“ после „увођења хегемоније српске буржоазије“.⁵³

Унитарне одредбе Устава, негативна искуства његове примјене и отпор који су му пружале нарочито хрватске странке, окупљене око ХРСС-а, отвориле су двадесетих година политичку и међунационалну кризу и поставили питање уставне ревизије. Идеје државног преуређења, међутим, у овом периоду биле су непотпуно дефинисане, изузев дуалистичког концепта ХРСС-а, која се 1925. године одрекла републиканства у свом имену. Након скупштинског атентата на Стјепана Радића и друге хрватске посланике

⁴⁸ Исто, 110.

⁴⁹ Е. Redžić, *Jugoslovenski radnički pokret*, 84-87.

⁵⁰ Исто, 87.

⁵¹ Независна радничка партија Југославије (НРПЈ) основана је на конференцији одржаној 13. и 14. јануара 1923. године, пошто је Комунистичка интернационала претходно дала сагласност за њено формирање. Е. Redžić, *Jugoslovenski radnički pokret*, 105.

⁵² Д. Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање*, 82-87

⁵³ Исто, 189-192.

(20. јуна 1928), Хрватска сељачка странка (ХСС) је заједно са Самосталном демократском странком (СДС) Светозара Прибићевића, са којом се 1927. године удружила у Сељачко-демократску коалицију, издала резолуцију којом је тражила ново државно уређење. Како је оно требало да буде и шта је подразумевало, овим документом није прецизирано. Влатко Мачек, наследник Стјепана Радића, и Светозар Прибићевић давали су противријечне изјаве. Лидер ХСС-а је говорио о персоналној унији Србије и Хрватске и о „седам потпуно суверених покрајина“, док је према тумачењу Прибићевића СДК тада тражила федерацију историјских и народних индивидуалитета, односно федерацију Војводине, Србије, Македоније, Босне и Херцеговине, Црне Горе, Хрватске и Словеније. О подјели државе на истих седам јединица Мачек је говорио краљу Александру на аудијенцији 4. и 5. јануара 1929. године.⁵⁴

Међу владиним партијама елементи противријечности били су знатно израженији. Одбрана владајућих позиција као основни разлог сарадње радикала, демократа, СЛС и ЈМО није био довољан мотив да елиминира последице дубинске нехомогености те коалиције. Поједине радикалске струје јавно су се противиле владиној оријентацији. Група око босанскохерцеговачког радикалног вође Милана Сршкића декларисала се за државно-политичке реформе и упорно заговарала раскид сарадње са ЈМО, дисквалификујући је као вјерско-политичку организацију која представља главну препреку остварењу „националне хармоније“ у Босни и Херцеговини. Сршкић и његови истомишљеници су у пропаганди против ЈМО истицали да су у Босни и Херцеговини угрожени српски интереси, да „шуцкори“ прогоне српске страдалнике, добровољце, четнике, аустријске таоце и интернирце. Истицали су да ЈМО у влади омета „природни процес националног освјешћивања“ муслимана, да је ова странка „демијетско-беговска“ организација заснована на вјерској основи, те да има „турски“ менталитет.⁵⁵ Све то је подгријавало вјерско-националне нетрпељивости, те компликовало ионако сложене међунационалне односе.

С друге стране, услиједила је крупна промјена у политици НРПЈ, односно КПЈ, према државно-правном уређењу Краљевине СХС. Концепцију о федералном уређењу земље почела је потискивати политика рушења југословенске државе. Ову идеју која је у Балканској комунистичкој федерацији сазријевала од краја 1923. године, прихватила је Коминтерна на свом Петом конгресу, јула 1924. године. Резолуција о националном питању у Југославији садржала је став да се право на самоопредјелјење мора изразити у форми издвајања Хрватске, Словеније и Македоније из састава Краљевине СХС и стварања од њих независних република.⁵⁶ Нова политичка оријентација међународног комунистичког покрета брзо се осјетила и читавала у ставовима југословенских комуниста. У новембру 1924. године објављеној *Платформи* споразума између двије фракције КПЈ („опозиције“ и „љевице“), као циљ националне политике дефинисано је формирање националних држава Хрватске, Словеније, Македоније и Црне Горе. Босна и Херцеговина у овом документу није спомињана.⁵⁷

Осим снажних политичких превирања, ни економска ситуација у земљи није била много повољнија, што се посебно односило на Босну и Херцеговину. Последице рата су биле огромне. Прекидањем доратних веза са аустроугарским тржиштем

⁵⁴ М. Radojević, „Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uređenju“, 12.

⁵⁵ Nedim Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine: sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Svjetlost, Sarajevo, 1975, 111; А. Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija*, 273-276.

⁵⁶ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knj. 1*, 156.

⁵⁷ Д. Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање*, 202-205.

обушављено је чак 97% експорта, колико га је у процентима из Босне и Херцеговине било усмјерено према Хабзбуршкој монархији. Осим тога, на економске прилике негативно се одражавало повлачење и потискивање аустријског и мађарског капитала. На то се калемила чињеница да је привредна политика новог државног центра занемаривала ове покрајине и одређивала им својеврстан третман провинције. Седмогодишњу привредну политику и општи однос државе према Босни и Херцеговини на сљедећи начин је 1926. године описао шеф Земљорадничке странке, Јован Јовановић: „Београд и Загреб су више гледали привредно благо и онај добар народни материјал у Босни и Херцеговини као извор партијског капитала, него што су гледали на привредно подизање ове две тако богате, а међутим, опет тако сиромашне покрајине. (...)“ Неколико година касније сличне ставове исказао је и др Гојко Круљ: „За десет година привреда ових земаља [Босне и Херцеговине] не само да није ништа коракнула напред него у многим, а нарочито у градовима, показује назад.“⁵⁸

Истовремено, парламентаризам је улазио у своје посљедње фазе. Народна скупштина се одржавала у државно-правном механизму, али је по својој реалној функцији свођена на простор гдје су посланици и државни функционери држали говоре и обављали остале рутинске послове, да би 1928. године била искориштена као мјесто извршења политичког атентата.⁵⁹

Комунистичка партија Југославије није мијењала под утицајем Коминтерне заузети став о разбијању југословенске државе. Четврти конгрес КПЈ, одржан новембра 1928. године, је на основу анализе унутрашње политичке ситуације последице убиства хрватских народних посланика, за које је речено да води појачавању националних сукоба и заостравању државне кризе, донио одлуку о стварању независних држава Хрватске, Словеније, Македоније и Црне Горе (први пут у званичним партијским документима). Положај Србије и њена права, као уосталом ни до тада, нису дефинисани. Поменуто је дужност КПЈ у Србији да се бори за право отцјепљења угњетених нација.⁶⁰ Босна и Херцеговина ни овај пут није разматрана у контексту њене државне посебности.

Сваку даљу неизвјесност политичког живота Краљевине СХС прекинуо је краљ Александар. Он је својим познатим Манифестом од 6. јануара 1929. године укинуо Видовдански устав и распустио Народну скупштину, објаснивши ту одлуку негативним искуством са парламентаризмом и политичким странкама, чији су сукоби угрожавали државну заједницу. На основу истог дана донесеног Закона о краљевој власти и врховној државној управи, монарх је постао носилац „све власти у земљи“, с образложењем да је позван да „свим средствима чува државно и народно јединство“. Такође, краљ је добио овлаштења да проглашава законе, поставља државне чиновнике, именује владе – који су непосредно били под његовом влашћу и радили по његовом овлаштењу.⁶¹

С обзиром на то да су исти дан када се појавио краљев Манифест донесене и поменуте законодавне уредбе, сасвим је јасно да је шестојануарски режим био припремљен знатно прије 6. јануара 1929. године. За разумијевање политичких односа у земљи значајно је осврнути се на то ко је све од тадашњих политичара и јавних радника знао за краљеве намјере и учествовао у припреми завођења његове личне

⁵⁸ Цитирано према: N. Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima*, 101-102.

⁵⁹ N. Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima*, 89-92.

⁶⁰ Д. Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање*, 230 и 235.

⁶¹ Lj. Zovko, *Bosna i Hercegovina 1918-1943*, 118.

власти. У том смислу значајна су имена двојице политичара из Босне и Херцеговине, др Уроша Круља и нарочито Милана Сршкића.⁶² Божидар Максимовић тврди да је Милан Сршкић био један од главних носилаца шестојануарског режима. Иван Рибар у својим политичким успоменама за Сршкића, између осталог, каже: „Он је био један од оних који су спремали све оне законе који су били објављени истога дана када су били афиширани краљев Манифест и образовање прве диктаторске владе с генералом Петром Живковићем на челу.“ Сршкићева подршка краљевим намјерама донекле илуструје и оданост босанскохерцеговачких Срба југословенској држави, што ће се и показати кроз наредне деценије. Историчар Владимир Ђуровић 1939. године закључује да су се „босански Срби, вјерујући искрено да се држава налази у опасности“, трудили да помогну краљево настојање за „стишавањем политичких страсти“.⁶³

Првих дана послје успостављања личне власти краља Александра кружиле су вијести да се планира скоро спровођење реформе којом ће се успоставити четири, шест, дванаест или петнаест територијално-управних једница у држави. Ужи круг највиших функционера у тајности је припремао измјену дотадашње административно-територијалне организације земље, а према мемоарским записима Ивана Мештровића и у овом послу значајну улогу имао је Милан Сршкић. Мештровић сматра да је овај радикалски првак имао видан удио у конципирању и формулисању Закона о називу и подјели Краљевине на управна подручја, те да је мотивисан „антимуслиманским побудама“ и допринио „распарчавању Босне и Херцеговине у више нових управних провинција“.⁶⁴

Наведеним законом, донесеним 3. октобра 1929. године, дотадашњи назив државе преиначен је у Краљевина Југославија, што је било мотивисано жељом да се подвуче и изрази национална и управна интегралност југословенске заједнице.⁶⁵ „Законом је, такође, забрањена употреба „племенских застава“, а министру унутрашњих дела је дато право да распусти она друштва и установе чије је „племенско обележје, циљ или рад у супротности са државним и народним јединством“.⁶⁶ Земља је подијељена на девет бановина,⁶⁷ а територије Босне и Херцеговине су ушле у чак четири. Херцеговина, односно бивша Мостарска област је „пресјечена“ границом Приморске и Зетске бановине, углавном дуж ријеке Неретве. У Приморску бановину је укључен и знатан дио Травничке области, са Травником, Бугојном и Ливном. Већина подручја Сарајевске и Тузланске области, као и дијелови Травничке, западна Србија и крајеви у Срему, око Вуковара, груписани су у Дринску бановину. Врбаска бановина је обухватала простор Врбаске и Бихаћке области, са исјечцима Травничке и Тузланске, те уски појас преко ријеке Уне око Двора.⁶⁸

Високи државни функционери су током 1929. године изјављивали да се „при одређивању граница појединих бановина“ водило „првенствено рачуна о томе да

⁶² Д. Мاستиловић, *Српска елита из Босне и Херцеговине*, 572.

⁶³ Исто.

⁶⁴ Nedim Šarac, „Promjena naziva i podjela na banovine jugoslovenske monarhije 1929. godine“, u: *Teme naše novije istorije: istoriografski prilozi*, Svjetlost, Sarajevo, 1981, 130-131.

⁶⁵ Исто.

⁶⁶ Исто, 132.

⁶⁷ Бановине су добиле имена по ријекама, и то: Дравска, са сједиштем у Љубљани; Савска, са сједиштем у Загребу; Врбаска, са сједиштем у Бањалуци; Приморска, са сједиштем у Сплиту; Дринска, са сједиштем у Сарајеву; Зетска, са сједиштем у Цетињу; Дунавска, са сједиштем у Новом Саду; Моравска, са сједиштем у Нишу и Вардарска са сједиштем у Скопљу. Посебна административно-територијална јединица била је Управа града Београда. Д. Мастиловић, *Српска елита из Босне и Херцеговине*, 590-591.

⁶⁸ Lj. Zovko, *Bosna i Hercegovina 1918-1943*, 122-123.

границе буду природне“.⁶⁹ Међутим, подијељена су мишљења о природи и мотивима оваквог административно-територијалног устројства државе, што се посебно односи на Босну и Херцеговину. Једни аутори сматрају да је начином извршене подјеле земље, гдје год је то било могуће, разбијена историјска територијална цјелина, да је у претежном дијелу бановине осигурана већина српском сегменту „југословенске нације“, а да је „испарцелисаност“ Босне и Херцеговине била инспирисана „антимуслиманским побудама“.⁷⁰ Други су пак мишљења да се административном подјелом земље, нарочито територија Босне и Херцеговине, 1929. године хтјела превазићи фама „историјских“ граница и учинити да ове покрајине престану „бити тачка раздвајања и сукоба, већ тачка спајања и јединства“.⁷¹

Након што је систем диктатуре и нове територијалне подјеле земље почео функционисати, органи власти у Босни и Херцеговини су примјећивали да „опште повољно политичко расположење“ ремети резервисаност једног дијела становништва, што је било изазвано разлозима вјерско-етничке природе. Према оцјенама политичко-управних чиновника, Срби су се тешко мирили са елиминисањем националних одређења у називу државе и забраном јавне употребе српских застава и амблема, а Хрвате и посебно муслимане мање је забрињавала наглашена унитаристичка национална доктрина него подјела на бановине.⁷²

Комунистичка партија Југославије, дословце се држећи парола и програма Коминтерне, позвала је народ на оружани устанак, оцјењујући да су увођењем диктатуре сазрели услови за револуцију. Ипак, већ током 1929. године ЦК КПЈ је исправљао своју наглост и признао да прилике у земљи нису „непосредно револуционарне“, али да оне у будућности отварају перспективе оружаног устанка.⁷³ Националном питању је и даље посвећивана велика пажња, али унутар Партије није било сагласности које области Југославије требају да добију статус независних држава. У једном прогласу ЦК КПЈ из 1929. године стоји да облик рјешења националног питања јесте „слободне и самосталне радничко-сељачке републике“ Хрватска, Словенија, Србија, Македонија, Црна Гора, Босна и Херцеговина и Србија. Новина у односу на ставове изнесене на Четвртом конгресу КПЈ је захтјев за стварање независних република Србије, Војводине и Босне и Херцеговине.⁷⁴ Међутим, само годину дана касније као самосталне радничко-сељачке републике пројектоване су Хрватска, Србија, Словенија, Македонија и Црна Гора, 1931. се помињу Хрватска, Словенија, Црна Гора и Македонија, а 1933. године Србија, Хрватска, Словенија, Македонија и Црна Гора.⁷⁵ Несталност изношених мишљења око питања Босне и Херцеговине указује на различите погледе и колебања унутар КПЈ при заузимању коначног става око њеног статуса, што још више приближава ниво сложености националног питања у овим југословенским покрајинама.

Садржаји, методи и резултати шестојануарске политике појачавали су отпор Хрвата према заједничкој држави и изазивали незадовољство српских странака, а строгост усвојених закона није спријечило даље расправе о државно-правном устројству земље. Влатко Мачек није одбацивао могућност рјешавања хрватског

⁶⁹ N. Šarac, „Promjena naziva i podjela na banovine“, 132.

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Д. Мاستиловић, *Српска елита из Босне и Херцеговине*, 591.

⁷² N. Šarac, „Promjena naziva i podjela na banovine“, 137.

⁷³ Д. Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање*, 247.

⁷⁴ Исто, 248.

⁷⁵ Исто, 259.

питања изван Југославије, ако националним потраживањима Хрвата не буде удовољено.⁷⁶ Његови емисари настојали су у иностранству добити помоћ за „хрватску ствар“, долазивши у контакт и са водећим људима усташке емиграције.⁷⁷ Фебруара 1932. године писао је Ситону Вотсону и том приликом истакао своје мишљење о босанскохерцеговачким муслиманима. Написао је да немају „народну свијест“, али да се њихова интелигенција „признаје данас хрватском и ако се то не усуђује свагда и свагдје отворено нагласити“. Према Мачековом приједлогу државног преуређења, становништву Босне и Херцеговине, као и Војводине, је требало омогућити да плебисцитом одлучи о формирању својих самосталних јединица или пак прикључењу, у цјелини или дјелимично, Србији, Хрватској и Црној Гори.⁷⁸

Директни захтјеви за преуређење земље започели су резолуцијом Селјачко-демократске коалиције познатом као „Загребачке пунктације“, донесеном 7. новембра 1932. године. Документом је оштро осуђена „србијанска хегемонија“, која се „већ од почетка наметнула Хрватској и свим нашим земљама с ове стране Дрине, Саве и Дунава“. Речено је да југословенска заједница, уз искључивање било чије доминације, треба да буде „једна асоцијација интереса, основана на слободној вољи њених чланова“, чиме би били загарантовани посебни и заједнички интереси „народа српског, народа хрватског и народа словенског“. Црногорци, Македонија, Војводина, Босна и Херцеговина и муслимани оним документом нису поменути. Језичким мањинама загарантовано је остваривање њихових интереса.⁷⁹ Послије доношења Загребачких пунктација Влатко Мачек је прешао на тумачење њених тачака и могућности рјешавања хрватског питања. Дописник „Њујорк тајмса“ је изјавио да Хрвати траже своје порезе и министарство финансија, те да хрватске пушке треба да буду на „хрватским леђима“ и да се из Хрватске уклоне „стране србијанске трупе“.⁸⁰

Загребачке пунктације дале су повод да истакнути појединци и друге политичке групације изнесу своје ставове о актуелним питањима. Краљевска банска управа Дринске бановине је 14. децембра 1932. године информисала предсједника Владе Милана Сршкића о одјеку Загребачких пунктација у Дринској бановини. У извјештају је наглашено да сва православна и највећи дио муслиманске интелигенције, без обзира на пређашњу партијску припадност, једнодушно осуђује и идеје истакнуте у њој сматрају „противнародним и утопистичким“. Ипак, даље је апострофирано запажање да су истакнути муслимани браћа Бехмен, бивши припадници ЈМО, радо прихватили документ и у друштву са Јурајом Шутејом, вођом ХСС-а у Босни и Херцеговини, енергично настојали добити подршку Мехмеда Спахе.⁸¹ Међутим, доминантно муслиманско грађанско политичко вођство, на челу са Спахом, тада је заговарало другачију концепцију будућег преуређења државе, што ће већ у јануару 1933. године публиковати кроз познате Спахине пунктације.⁸²

Вођство Демократске странке се у јануару 1933. године, у виду Писма пријатељима, познатог и као Декларација Љубе Давидовића, или Давидовићеве пунктације, изјаснило о стању и евентуалним промјенама у земљи. Демократе су у

⁷⁶ М. Radojević, „Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uređenju“, 17.

⁷⁷ Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935-1939*, Институт за савремену историју, Београд, 1994, 21-22.

⁷⁸ М. Radojević, „Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uređenju“, 17.

⁷⁹ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost: tematska zbirka dokumenata 1943-1986, tom II*, Prosveta, Beograd, 1987, 322-323.

⁸⁰ М. Радојевић, *Удружена опозиција*, 26.

⁸¹ Lj. Zovko, *Bosna i Hercegovina 1918-1943*, 130.

⁸² Исто.

будућој преуређеној држави предвиђале образовање четири територијалне јединице, конституисане око „националних и културних центара“ у Београду, Загребу и Љубљани, те између њих још и Босну и Херцеговину као прелазну зону српско-хрватску, у којој се „нераздјеливо укрштају племена, вере и културни утицаји“. Задатак Босне и Херцеговине био је да као четврта јединица врши „двоструко благотворну улогу у решавању националног питања“. Према демократама, она је требала да отклања опасност „одсечног и грубог територијалног разграничења између Срба и Хрвата“, онемогућава организовање на „искључиво племенској основи у Београду и Загребу“ и читавом државном устројству „одузима племенску искључивост“.⁸³ Показаће се да ће сличан модел послје Другог свјетског рата применити КПЈ.

Након Загребачких и Давидовићевих пунктација, руководство ЈМО је у јануару 1933. године издало своје, такозване Сарајевске или Спахине пунктације. У резолуцији је критиковано централистичко уређење државе и оцијењено као главни разлог због којих су до крајњих граница заоштрена политичка и национална питања. Вођство странке је заступало став о изградњи децентрализоване државе равноправних политичко-историјских јединица, од којих би једна била Босна и Херцеговина.⁸⁴

У овом периоду дошло је до крупне промјене у националној политици КПЈ. Послије побједи фашизма у Италији и нарочито национал-социјализма у Њемачкој, на Седмом конгресу Коминтерне, јула-августа 1935. године, прихваћена је политика образовања народног фронта, као рјешење за обнављање револуционарне борбе у новим условима и на „револуционарно-демократским“ основама. Руководство КПЈ је под утицајем Коминтерне прихватило политику народног фронта и заузело ставове да се нарастајући фашизам може побиједити само удруженим снагама радничке класе, сељаштва, национално угњетаваних народа и свих осталих „демократских елемената“. Та политика значила је одбацивање тезе о Југославији као творевини великих империјалистичких сила и потреби њеног разбијања и стварања независних држава, пошто је уочено да би оне у новим међународним констелацијама лако могле постати плијен Италије и других сусједних ревизионистичких земаља.⁸⁵ Ипак, одрицање од разбијања Југославије није значило крај несталности и недоследности КПЈ по питању националне политике, поготово када је у питању Босна и Херцеговина. Спровођењем идеје о националним партијским организацијама, током прољећа и љета 1937. године, у оквиру КПЈ основане су КП Словеније и КП Хрватске. У предвиђеном распореду територија које су улазиле у надлежност КП Хрватске игнорисана је цјеловитост Босне и Херцеговине, па је хрватској националној партијској организацији припала ингеренција над Бањалуком, Ливном, Дувном и десном обалом Херцеговине, искључујући Мостар, тј. западне области Босне и Херцеговине насељене хрватским становништвом.⁸⁶ Овакав „пројекат“ сачињен је у вријеме када је изгледало да је унутар КПЈ, упркос колебањима око нивоа аутономије и државно-правног положаја, учвршћен став о Босни и Херцеговини као цјеловитој територијалној јединици, па је тешко поуздано објаснити разлоге који су га инспирисали.

⁸³ У вријеме оживљавања јавних дискусија о преуређењу земље, Љуба Давидовић је посебно наглашавао важност Босне и Херцеговине, што ће као исправно показати ток историјског процеса. Вођа демократа је у писму једном пријатељу у Босни истакао да ће „Босна и Херцеговина Србе и Хрвате истински ујединити, или ће их тешко закрвити“. Указао је на потребу да баш у овим покрајинама и једни и други „треба да свију своје мале заставе, док се из рада на народном благостању сама не издигне једна нова велика застава“. М. Radojević, „Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uređenju“, 19-20.

⁸⁴ А. Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija*, 436.

⁸⁵ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knj. 1*, 212-216.

⁸⁶ Д. Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање*, 267-268.

Са слабљењем диктатуре национални покрет Хрвата је све више јачао. Његов главни протагониста била је Хрватска сељачка странка, партија која је од настанка заједничке државе у свакој прилици отварала питање државног преуређења и рјешавања „хрватског питања“. Она је на бази неистина и полуистина да је Хрватска систематски пљачкана и израбљивана, да је окупирана, да су хрватском народу ускраћена примарна народна управа и употреба националног имена, забрањен рад његових културних и научних друштава, истиснут хрватски језик из школа и јавних служби, запостављана и гушена вјера, фанатизовала хрватске сељачке масе.⁸⁷

Посљедњи покушај рјешавања деценијског српско-хрватског спора о државном уређењу Краљевине Југославије, односно територијама које треба да припадну хрватској јединици, почели су крајем децембра 1938. и почетком јануара 1939. године контактима кнеза Павла (једног од намјесника након убиства краља Александра) и Влатка Мачека. Тражени дијелови Босне и Херцеговине, осим оних који су већ били укључени у Приморску бановину, била су најспорнија територијална питања поводом којих је дато више приједлога. Хрватски вођа је предлагао различита рјешења, не знајући на колике ће уступке бити спремни српски представници – кнез Павле, односно његов мандатор за преговоре Драгиша Цветковић.⁸⁸ Најприје је тражио стапање Савске и Приморске бановине, а потом постепено проширивао захтјеве на Дубровник, Врбаску бановину, дио Срема (до Илока), Брчко са околином, Бијељину, Травник, Фојницу и Босански Нови.⁸⁹ Након неколико састанака и више приједлога могућег рјешења, Цветковић се сложио са издвајањем Савске и Приморске бановине, као и прикључењем Дубровника хрватској јединици, али се са Мачеком спорио око дијелова Срема и Војводине, а највише око Врбаске бановине. Неслагања су разријешена тако што је било договорено да се у спорним подручјима спроведе плебисцит.⁹⁰ Обје стране су одустале од максималистичких захтјева, а споразум је постигнут 27. априла. Краљевско намјесништво, међутим, одбило је споразум након чега су преговори запали у кризу. Намјесништво је пристајало да плебисцит буде одржан у Босни и Херцеговини и Срему, али не у Боки Которској и Војводини.⁹¹ Улогу у одбијању споразума одиграли су војни кругови, који су кнезу Павлу сугерисали да би његово прихватање ослабило одбрамбену способност земље. Сматрало се да би споразум о преуређењу државе изазвао незадовољство у Србији и подстакао осјећај да је у преговорима са Хрватима српска страна доживјела пораз.⁹²

И послје одбијања намјесништва да прихвати споразум од 27. априла, Цветковић и Мачек су остали у честим контактима преко посредника. Компликована спољнополитичка ситуација која је пријетила да сваког часа изазове рат, навела је Мачека да пожури са закључивањем споразума.⁹³ Хрватска страна је одустала од спорног плебисцита, а своје активности усмјерила ка добијању хрватских општина у срезовима Шид, Илок, Брчко, Дервента, Фојница и Травник.⁹⁴ Тако су створени услови за договор, те је споразум ускоро добио коначан облик. Цветковић и Мачек су 24. августа примљени на аудијенцију код кнеза Павла, а истог дана у вечерњим сатима

⁸⁷ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 165.

⁸⁸ М. Radojević, „Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uređenju“, 26–27.

⁸⁹ Исто.

⁹⁰ М. Radojević, „Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uređenju“, 27; Ljubo Boban, *Sporazum Svetković-Maček*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1965, 163.

⁹¹ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 185.

⁹² Исто, 186.

⁹³ Lj. Boban, *Sporazum Svetković-Maček*, 189.

⁹⁴ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 186.

објављено је да је кнез намјесник прихватио споразум.⁹⁵ Договор је прецизирао стварање Бановине Хрватске, која је поред Савске и Приморске бановине, као и града и среза Дубровника, обухватала још и срезове: Шид, Илок, Дервента, Градачац, Брчко, Травник и Фојница. Споразум није био коначан, јер је остављена могућност да у даљем процесу преуређења државе дође до измјена граница хрватске јединице.⁹⁶

Реакције на објелодањивање српско-хрватске нагодбе биле су различите, у складу са политичким (позиционим или опозиционим) положајем, те националном и вјерском структуром Краљевине Југославије, нарочито Босне и Херцеговине. Трајале су све до њемачке агресије и ширења ратног вихора у Југославију, априла 1941. године.

Власт је споразум Цветковић-Мачек представљала као догађај који заједничкој држави гарантује срећну будућност, што је изражавано и кроз сарајевску штампу блиску владајућим круговима. *Народно јединство*, службени лист Краљевске банске управе Дринске бановине, представљало је споразум као „благодетну стварност“ у којој је 26. августа 1939. године „братска љубав, понесена разборитошћу, тријумфовала снагом бујице“. *Југославенски лист*, „Демократско либерално хрватско гласило – Независан хрватски дневник“, је на насловној страни од 30. августа 1939. године донио чланак „У гробу су се загрлили Краљ Томислав и Цар Душан“. Ријеч је о извјештају о митингу и говору који је након споразума Цветковић-Мачек у Бањалуци одржао министар пољопривреде Васа Чубриловић. Надахнут овацијама масе, Чубриловић је рекао да је споразумом „Србин пољубио Хрвата, да су се у гробу загрлили краљ Томислав и цар Душан“.⁹⁷

Из Југословенске муслиманске организације тражили су да Босна и Херцеговина буде посебна јединица, као и да јој буду враћени срезови припојени Бановини Хрватској. Како су се из ХСС-а враћању срезова одлучно успротивили, политичко руководство ЈМО на челу са Џафером Куленовићем се оријентисало на борбу за аутономију преостале територије Босне и Херцеговине.⁹⁸ Међутим, ЈМО се и даље константно супротстављала и оштро критиковала „комадање“ Босне и Херцеговине. У партијској штампи обнављани су захтјеви за аутономију Босне и Херцеговине. Срби су означени као главни кочничари да Босна и Херцеговина буде организована као посебна јединица у оквиру државне заједнице, док су Хрвати представљани као „помагачи муслимана у њиховој акцији“. У *Народној правди*, листу који је јануара 1941. године покренуо Џафер Куленовић, писало је: „Признати треба да је с хрватске стране више пута истакнуто да они начелно не би били против јединства Босне и Херцеговине, па би извршено комадање споразумом од 26. августа 1939. вољни били исправити. Друкчије речено, Хрвати помажу муслимане у њиховој акцији око захтјева да би Босна и Херцеговина имала своју аутономију, да би и ове двије наше значајне покрајине биле подигнуте на ранг бановине, како је то учињено и са Хрватском. Али, они увијек додају, посебно 'Хрватски дневник', да ће то тешко ићи ради држања Срба.“⁹⁹ Такво писање *Народне правде* имало је дубље политичке мотиве, јер је њен оснивач Џафер Куленовић важио за човјека који „нагиње Загребу“.¹⁰⁰

⁹⁵ Lj. Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, 189-190.

⁹⁶ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 191; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knj. 1*, 296–297.

⁹⁷ Драженко Ђуровић, „Сарајевска штампа о стварању Бановине Хрватске и преуређењу Краљевине Југославије 1939-1941“, *Архив*, часопис Архива Југославије, 18, 1/2, Београд, 2017, 84-85.

⁹⁸ М. Radojević, „Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uređenju“, 31.

⁹⁹ Д. Ђуровић, „Сарајевска штампа о стварању Бановине Хрватске“, 90-91.

¹⁰⁰ Lj. Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, 261.

Влатко Мачек је образлажући споразум на сједници Хрватског народног заступништва истакао да није коначно заокружена хрватска јединица, те да ће крајњи опсег Бановине Хрватске бити дефинисан када буде спроведено комплетно преуређивање државне заједнице. Сматрао је отвореним питање статуса Војводине и Босне и Херцеговине, а зависно од коначног рјешења за ове територије Мачек је видио и дефинитивне границе Бановине Хрватске: „А што је посве природно, послије ће другачије изгледати дотичне територије Бановине Хрватске, буде ли у новоуређеној државној заједници рецимо аутономна Војводина, или не буде, другачије буде ли аутономна Босна или не буде ли, и тако даље. И ми смо то питање оставили отворено.“¹⁰¹

Хрватски политички и вјерски кругови су жељели да Бановини Хрватској присаједине што је могуће већи дио босанскохерцеговачке територије, а како су наилазили на снажан отпор српских политичких представника и Срба у цјелини, предлагали су или подјелу преостале територије Босне и Херцеговине између српске и хрватске јединице или њену аутономију. У обје варијанте Хрвати су одлучно одбијали враћање већ прикључених босанскохерцеговачких срезова Бановини Хрватској.¹⁰² Кампања са циљем припајања територија у којима су Хрвати живјели као мањинско становништво започела је одмах након склапања споразума Цветковић-Мачек. О овој особини хрватског политичког врха, односно Влатка Мачека, изјаснио се и словеначки политички вођа Антон Корошец: „Он се понаша као Хитлер, разбојнички: где види неколико својих, узима цео крај.“¹⁰³

Примарни циљ Хрвата у евентуалној додатној диоби Босне и Херцеговине био је Врбаска бановина, тзв. „турска Хрватска“. Сходно томе, дио кампање усмјерене ка овом циљу било је и писање штампе блиске Римокатоличкој цркви у Босни и Херцеговини, односно Врхбосанској надбискупији. Мјесечник *Католички свијет* континуирано се бавио овим питањем. На страницама августовског издања овог листа за 1939. годину изашао је краћи чланак „Шест милијуна и стотину хиљада Хрвата“ са објављеном произвољном статистиком укупне хрватске популације у свијету, уз „израчунати“ број Хрвата који живе у Босни и Херцеговини: „Године 1931. било је Хрвата у читавом свијету 5.515.000, од тога у Банској Хрватској 2.005.000, у Босни и Херцеговини 1.238.000 (од тога католика 521.000, а 717.000 муслимана).“ Према „статистичару“ овог листа, скоро сви босанскохерцеговачки муслимани сврстани су у припаднике хрватског народа. Исти „статистичар“ износи и „податак“ да сваки шести Хрват живи изван „хрватског народног територија“. Овакво виђење националне структуре Босне и Херцеговине, блиско идеологији усташког покрета, било је у склопу политике националног „присвајања“ муслимана, што показује наставак писања о истој теми у наредном броју. У чланку „Хрвати изван Бановине Хрватске“ лист доноси и податке о Врбаској бановини, око које су се Срби и Хрвати највише спорили. Према круговима блиским Врхбосанској надбискупији, у Врбаској бановини је по попису из 1931. живјело „116.912 католика и 195.281 муслимана, што укупно износи 312.143 Хрвата“. Сврставања скоро комплетног живља исламске вјере у хрватски национални корпус односила се и на Зетску и Дринску бановину: „У Зетској бановини остало је католика 82.439 и 59.906 муслимана, или укупно 142.345 Хрвата. У Дринској бановини остало је 83.306 католика и 280.293 муслимана, или укупно 363.599 Хрвата.“¹⁰⁴

¹⁰¹ Цитирано према: Д. Ђуровић, „Сарајевска штампа о стварању Бановине Хрватске“, 84-85.

¹⁰² М. Радојевић, „Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uređenju“, 30-31.

¹⁰³ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 191.

¹⁰⁴ Д. Ђуровић, „Сарајевска штампа о стварању Бановине Хрватске“, 86-87.

Унутар српског грађанског покрета све веће странке имале су приближно исти став према споразуму Цветковић-Мачек. Демократска странка је као најважнији задатак истицала хитно настављање реорганизације државе у правцу стварања српске бановине, поготово зато што је хрватско политичко вођство све чешће истицало захтјеве за територијом ван Бановине Хрватске. Организација странке у Босни и Херцеговини се супротстављала захтјевима за аутономију ових покрајина, истичући да су то од старина српске земље, да Срби у односу на Хрвате чине већину становништва и да муслимани више нагињу Србима него Хрватима.¹⁰⁵ Радикали нису напуштали свој политички концепт јединствене, унитарне, државе са широком локалном самоуправом, а у погледу Босне и Херцеговине наглашавали су њено доминантно српско обиљежје. Одлучно су тражили да она остане „нераздружива са Србијом“ и противили се тежњама да у даљој реорганизацији државе Босна и Херцеговина постане аутономна јединица.¹⁰⁶ Вођство Земљорадничке странке је постављало захтјеве да се чим прије формира српска јединица и у њу укључи цјелокупна Босна и Херцеговина.¹⁰⁷

Српски културни клуб, чији утицај се прилично снажно осјећао у Босни и Херцеговини, био је најгласнији критичар споразума Цветковић-Мачек. Брзо је почео да оснива своје одборе и пододборе и наступа под паролом „Срби на окуп“, настојећи да постане стуб окупљања Срба.¹⁰⁸ Руководство Клуба је, након опширних анализа политичких прилика, истицало да је основни циљ Хрвата обиљежавање границе своје националне територије, док су Срби на њих гледали као на административне. Клуб се залагао за формирање српске територијалне јединице у оквиру заједничке државе, у коју би ушла цјеловита Босна и Херцеговина. Значај Босанске крајине (Врбаске бановине) живописно је окарактерисан као „предстражом Београда“.¹⁰⁹

У прогласу ЦК КПЈ издатом септембра 1939. године поводом закључивања споразума Цветковић-Мачек, истакнуто је да он не „обухвата демократско рјешење свих питања за које су се народи Југославије борили“, па чак ни потпуно рјешење хрватског питања. Закључено је да су договор постигли представници једног дијела хрватског народа и „великосрпски хегемонисти“, због чега хрватски народ нема стварне гаранције да ће бити оживотворен. Комунистичка штампа је споразум приказивала као „покушај велике преваре народа“, у којем су српска и хрватска „буржоазија“ нашле могућност очувања заједничких економских интереса.¹¹⁰ Што се тиче положаја Босне и Херцеговине у даљем преуређењу државе, међу југословенским комунистима су превладали ставови о њеној недјелјивости и аутономном положају. Босанскохерцеговачка студентска омладина под снажним утицајем КПЈ је децембра 1939. године издала отворено писмо под насловом: „Против рата! За слободу, демократију и равноправност народа. За аутономију Босне и Херцеговине!“ У писму је поновљено да споразум Цветковић-Мачек није потпуно ријешио хрватско питање и тражена аутономија Босне и Херцеговине, уз очување идентитета и осигуравање равноправности њених народа.¹¹¹ Пета земаљска конференција КПЈ, одржана октобра 1940. године у Загребу, потврдила је наведене ставове и опредјељења југословенских комуниста. У основном документу конференције изражено је супротстављање споразуму „српске и хрватске буржоазије“ о подјели Босне и Херцеговине и истакнуто

¹⁰⁵ Lj. Zovko, *Bosna i Hercegovina 1918-1943*, 146-147.

¹⁰⁶ Исто, 148-149.

¹⁰⁷ Исто, 149-150.

¹⁰⁸ Lj. Zovko, *Bosna i Hercegovina 1918-1943*, 150; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knj. 1*, 304.

¹⁰⁹ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 201.

¹¹⁰ Lj. Zovko, *Bosna i Hercegovina 1918-1943*, 173-174.

¹¹¹ Исто, 187.

је да њени народи требају сами да се „слободно опредјеле и нађу рјешење за уређење у тим областима путем аутономије“.¹¹²

Умјесто да донесе унутрашњу стабилност и растерети политичке и међунационалне односе у Краљевини Југославији, споразум је донио додатни заплет и заостравање српско-хрватског конфликта. Преуређење југословенске државе није било окончано, а ширење Другог свјетског рата 1941. године и на њен простор ономогућило је наставак тог посла. Расправе око српско-хрватског споразума из 1939. године показале су сву снагу супротстављених мишљења и дихотомију националних и политичких интереса. Националне, вјерске и политичке супротности у Босни и Херцеговини заостравале су се и прерастале у јаку мржњу, која ће доживјети кулминацију са доласком ратног пожара у Краљевину Југославију.

1.2. Улога и значај Босне и Херцеговине у Другом свјетском рату и револуцији 1941-1945.

Капитулацијом Краљевине Југославије, 18. априла 1941. године, њена територија је окупирана и подијељена између Њемачке, Италије, Бугарске и Мађарске, чиме је практично спроведена Хитлерова одлука о уништењу југословенске државе.¹¹³ Осим разбијања Југославије, Њемачка и Италија су, користећи се националним конфронтацијама и неријешеним националним питањем, дијелове југословенске територије прогласиле „ослобођеним“ и ту образовале квислиншке „независне“ државе. Још у току Априлског рата, 10. априла 1941. године, вођа усташке групе у Загребу, пуковник Славко Кватерник је у присуству њемачког опуномоћеника Едмонда Везенмајера прогласио стварање такозване Независне Државе Хрватске (НДХ).¹¹⁴ Усташе су у томе добиле подршку дијела вођства ХСС-а, а лидер ове партије Влатко Мачек је позвао своје присталице и администрацију бивше Бановине Хрватске на сарадњу са новом влашћу. У прогласу након проглашења НДХ, обзнањеном преко радија, Мачек је рекао да је „пуковник Славко Кватерник, вођа хрватских националиста у земљи прогласио данас слободну и независну хрватску државу на цјелокупном историјском и етнографском подручју“.¹¹⁵

У састав ове усташке марионетске творевине укључена је и Босна и Херцеговина, чиме се Адолф Хитлер двоструко „одужио“ Хрватима. Тиме је изашао у сусрет хрватским националистима за њихову подршку окупацији Југославије, али и компензовао територију коју је Хрватска изгубила уступањем Далмације Италији. Иако су признале Независну Државу Хрватску, Њемачкој и Италији није сметало да њену територију подијеле на окупациона подручја. Тако је одлуком 24. априла 1941. године, донесеном у Бечу, утврђена демаркација између окупационих подручја двије силе, и то линијом Босански Нови, Приједор, Сански Мост, Мркоњић Град, Доњи Вакуф, јужно од Сарајева преко Устипраче до Рудог. У састав њемачког окупационог подручја ушао је 31 предратни босанскохерцеговачки срез, док се у италијанском окупационом подручју нашло 27 предратних срезова, чиме је Њемачка задржала под својом

¹¹² В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslavija 1918–1984*, 323-324.

¹¹³ Опширније о подјели Југославије: Drago Borovčanin, *Izgradnja bosansko – hercegovačke državnosti u uslovima NOP-a*, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 1979, 67-71.

¹¹⁴ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslavija 1918–1984*, 407.

¹¹⁵ Lj. Zovko, *Bosna i Hercegovina 1918-1943*, 193.

непосредном контролом највећи дио територије Босне и Херцеговине.¹¹⁶

Припајање Босне и Херцеговине Независној Држави Хрватској било је испуњење једног од основних програмских начела усташког покрета, чиме су њемачки нацисти међу његовим сљедбеницима додатно осигурали вјерност Трећем Рајху. Идеолози усташтва нису могли замислити свој „пројекат“ хрватске државе у коју не би биле укључене ове југословенске покрајине. Сматрали су их хрватским земљама у којим, према њиховим виђењима, живи већина хрватског становништва. То су објашњавали тврдњом да су муслимани „најчистији“ дио хрватског народа, док су у односу према Србима заступали тезу да су тобоже „доселили са Турцима“ и да у тим покрајинама нису старосједиоци, па према томе немају право утицати на проглашење Босне и Херцеговине саставним дијелом Хрватске.¹¹⁷

Знајући да хрватска већина на терену не постоји, оновни правац и циљ усташке политике у Босни и Херцеговини био је да измјеном структуре становништва у пракси спроведе своју концепцију о овим покрајинама као „колијевци Хрватске“. Тај циљ усташе су покушавале остварити с једне стране, како смо већ поменули, пропагандом о хрватском поријеклу муслимана, а с друге масовним затирањем српског живља.

Од формирања Независне Државе Хрватске на снази је била политика одлучног супротстављања било каквом облику истицања муслиманског националног питања. У вези с тим, поглавник Анте Павелић је у усташком сабору, фебруара 1942. године, између осталог изјавио да је: „муслиманска крв наших муслимана хрватска крв. Она је хрватска вјера јер су у нашој земљи њени припадници хрватски синови.“¹¹⁸ Полазећи од премисе о хрватском етничком карактеру муслимана, Босна и Херцеговина је сматрана „источном Хрватском“ и била јој је намијењена посебна улога у јачању државне цјеловитости и јединства НДХ. Због тога је Анте Павелић један дио владиног апарата из Загреба премјестио у Бањалуку.¹¹⁹ Поглавник је за своју политику имао значајну подршку самих муслимана. Значајан број, од којих доста бивших функционера ЈМО, прихватио је усташку идеологију и власт, те заузео високе положаје у НДХ. Осман и Џафер Куленовић су обнашали функцију замјеника предсједника владе. Адемага Мешић је био Павелићев доглавник, а Алија Шуљак поглавни побочник. Министри у Влади су били: Хилмија Бешлагић, министар промета и јавних радова 1942-1943. године; Мехмед Алајбеговић, министар скрби за пострадале крајеве 1943-1944. године, затим министар вањских послова; Мехо Мехичић, министар скрби за пострадале крајеве 1944-1945. године. Предсједник Врховног суда у периоду 1944-1945. био је Асим Угљен, а прије тога државни вијећник и државни тајник. Чланови Сабора НДХ из бивше ЈМО били су: Хивзија Гавранкапетановић (други допредсједник Сабора), Исмет – бег Бекташевић, Ферид – бег Церић, Бећир Ђонлагић, Исмет – бег Гавранкапетановић, Велики жупан Велике жупе Врхбосна Нихад Курбеговић, Мухамед Омерчић, Хамдија Шахинпашаић, Незир Спахић, Мујага Тафро, Ибрахим Крупић, Фетах Крупић. Од вјерских лица значајни су допуковник Акиф Ханџић, муфтија усташких бојни; Абдулах Чамо, вршилац дужности муфтије Хрватских оружаних снага, којег је касније замијенио Мустафа Мехић. Такође, значајан број босанскохерцеговачких муслимана био је на командујућим положајима оружаних

¹¹⁶ Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, OKO, ANU BiH, Sarajevo, 1998, 118; D. Borovčanin, *Izgradnja bosansko – hercegovačke državnosti*, 70.

¹¹⁷ D. Borovčanin, *Izgradnja bosansko – hercegovačke državnosti*, 70.

¹¹⁸ Цитирано према: Lj. Zovko, *Bosna i Hercegovina 1918-1943*, 195.

¹¹⁹ E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 119.

снага, усташких и домобранских.¹²⁰

Пошто су посебним уговорима са Њемачком и Италијом биле утврђене границе НДХ, усташка власт је предузимала законодавну активност са циљем постављања „правних“ основа усташког поретка. У њима се хрватски национализам усташког облика стапао са идеологијом њемачког режима и његовим нацистичким антисемитизмом. Законским прописима је као категорички императив легализовано антисрпство и антијеврејство. Међу првим, већ 25. априла 1941. године, донесена ја Законска одредба о забрани ћирилице, чиме је српски народ у НДХ лишаван националног писма, односно могућности слободног развоја националне културе. Усташком политиком националне хомогенизације НДХ била је мотивисана и 3. маја 1941. године донесена Законска одредба о прелазу с једне вјере у другу. Био је то инструмент државне политике превођења православних у католичку вјеру, у чему су усташе видјеле један од најефикаснијих начина „рјешавања српског питања“. Православци су покатоличавањем добијали „могућност“ да постану „равноправни грађани“ са Хрватима, али и истовремено докажу да се „враћају у хрватство“. Упоредо са покатоличавањем, усташка власт је, уз помоћ и подршку Њемаца, приступила насилном и масовном исељавању Срба са подручја НДХ, махом у Србију.¹²¹

Ипак, најдрастичнији облик „рјешавања српског питања“ представљале су масовне физичке ликвидације.¹²² Већ од маја 1941. године отпочела су групна погубљења Срба у Босанској крајини, нарочито у срезovima Бихаћ, Цазин, Босанска Крупа, Босански Нови, Приједор, Сански Мост и Кључ. Према појединим ауторима, усташе су само у Бихаћу и околини до почетка септембра убили око 12 хиљада Срба, оба пола и свих животних доби.¹²³ Ништа боље није прошло ни српско становништво на подручју источне Босне. Било је изложено масовном физичком уништењу које је диктирано од усташког врха у Сарајеву. Главну ријеч водили су Павелићеви опуномоћени делегати Јуре Францетић, католички свештеник Божидар Брале и професор Хакија Хаџић, а усташка противсрпска пропаганда имала је значајног успјеха међу муслиманским и хрватским становништвом овог подручја, одакле су неријетко „регрутовани“ директни извршиоци злочина.¹²⁴ Размјере терора над Србима на подручју Бирча, Власенице, Зворника, Вишеграда, Бијелине, те око Сарајева, Фоче и Горажда, добиле су већ у љето 1941. године облике геноцида.¹²⁵ Од великог значаја за НДХ било је постићи етничку хрватску већину на граници према Црној Гори, па је њено вођство приступило радикалној измјени националне структуре у источној Херцеговини, будући да је српски живаљ на овом простору чинио 75% укупног становништва. Регрутоване махом од домаћег муслиманског елемента, усташе су починиле многа злочиња геноцидног облика у Невесињском, Гатачком, Билећком и Љубињском срезу.¹²⁶

Ако је током првих мјесеци живота НДХ политичка сцена у Босни и Херцеговини била у знаку хрватства и обиљежена хрватско-муслиманским јединством, а муслимани били „закићени хрватским цвијећем“, та еуфорија је убрзо полако почела да сплашњава. У муслиманско-хрватске односе увлачила се хладноћа и сумњичавост.

¹²⁰ Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo, 1998, 159 – 160.

¹²¹ E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 122.

¹²² Исто, 122-123.

¹²³ Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj Krajini*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1967, 248.

¹²⁴ Zdravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1973, 61.

¹²⁵ E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 126.

¹²⁶ Исто.

Већ су прве акције насилног превјеравања Срба и Јевреја, због „неједнаког положаја“ и третирања преобраћених на католичанство и ислам, у муслиманским круговима наилазиле на одбојност и изазивала осјећај „неравноправности“. Доглавник Адемага Меших, дугогодишњи горљиви пропагатор хрватства међу муслиманима, се у јеку кампање превјеравања нехрватског становништва обратио министру унутрашњих послова НДХ тражећи да лица која прелазе на ислам не буду подвргавана насилном исељавању, као што је био случај са конвертитима на католицизам. На појаве неједнаког третирања преобраћених реаговао је и врх Исламске вјерске заједнице. Информисан да су поједини Јевреји у Завидовићима одмах по преласку на ислам проглашени комунистима и упућени у концентрациони логор Госпић, док су се Јевреји који су прихватили католичанство слободно и без страха шетали градом, реису-л-улема Фехим Спахо је затражио од Министарства унутрашњих послова да донесе упутство како би и конвертити на ислам били третирани једнако.¹²⁷ Дакле, високи муслимански политички и вјерски чиниоци нису се супротставили насилном превјеравању Срба и Јевреја, нити је њихово незадовољство било мотивисано самом примјеном мјере. Бунили су се због „неједнаког права“ ислама у овом виду насиља над људском свијешћу и идентитетом. То је отворило „пукотину“ између Хрвата католика и Хрвата муслимана, која је изворно била национално – политичког, а не вјерског значаја и природе.¹²⁸

Иако је од формирања НДХ и завођења усташког режима доминирао хрватско-муслимански агресивни шовинизам који је пријетио биолошком опстанку Срба у Босни и Херцеговини, не смију бити заборављени гестови дијела муслиманских првака који су познатим „муслиманским резолуцијама“, донесеним у јесен и зиму 1941. године, осудили усташке злочине над Србима и позвали муслимане да се „клону свих злодјела“. Међутим, доносиоци резолуција, сем неколико изузетака, нису јасно изразили отпор усташама и противљење постојању усташкој држави, нити су осудили фашистичку окупацију. Такође, изостао је позив муслиманским масама да се масовно прикључују Народноослободилачком покрету.¹²⁹

Насиље над физичком и духовном компонентом српског народа имало је границу преко које се опстанак осигуравао само посљедњим средством – оружаним отпором. Устанак је био нужан и неминован, а провалио је спонтано и снагом стихије. Међутим, народна мудрост да једна несрећа никада не долази сама показала се истинитом. Наиме, у Босни и Херцеговини, као уосталом и у Србији и Црној Гори, устанак је имао два вођства, двије супротстављене идеологије – комунистичке и монархистичке, што ће, поред окупацијом већ изазваних несрећа, проузроковати братоубилачки грађански рат.¹³⁰

Комунистичка партија Југославије се, настављајући дјеловање као једина општејугословенска партија, оријентисала на борбу против фашистичког агресора без обзира на исход Априлског рата. Првих дана маја 1941. године у сједишту Централног комитета КПЈ у Загребу одржано је савјетовање партијског врха на којем је донесен закључак да не смије бити никаквих запрека заједничкој борби свих народа Југославије за њихову независност и слободу. Као „важна задаћа Партије“ акцентована је борба против распиривања националне мржње и истрајност да се код народа раскринка

¹²⁷ Исто, 133.

¹²⁸ Исто, 133-134.

¹²⁹ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam, tom I*, 697–713.

¹³⁰ Коста Николић, *Историја равногорског покрета 1941-1945, књига друга*, Српска реч, Београд, 1999, 83.

окупатор и домаће „реакционарне буржоаске клике“ који за рачун својих интереса свјесно потхрањују мржњу.¹³¹ Затим је на сједници Политбироа ЦК КПЈ 4. јула 1941. године у Београду, на основу оцјене да су извршене најважније припреме и сазрели неопходни политички услови, донесена одлука о покретању оружаног устанка против окупатора.¹³²

Партијска организација у Босни и Херцеговини је припреме за оружани устанак и ослободилачку борбу отпочела водећи се задацима постављеним на Мајском савјетовању. Основни правац политичке активности КПЈ у Босни и Херцеговини био је, поред објашњавања узрока пораза Краљевине Југославије, карактера окупације и квислиншке НДХ, тумачење циљева окупатора и усташке политике завађања народа и подстицања братоубилаштва. У прогласу радном народу, упућеном јуна 1941. године, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину наглашава да ће комунисти „још одлучније и упорније организовати борбу против окупатора и његових агената“ и позива народе Босне и Херцеговине на братско јединство против окупатора и његовог „агента Анте Павелића“.¹³³

На поменутој сједници Политбироа ЦК КПЈ од 4. јула 1941. године одређени су делегати који ће у све крајеве Југославије надлежним партијским руководством пренијети одлуку о подизању устанка и обезбиједити да се она спроведе у дјело. У Босну и Херцеговину је као делегат ЦК КПЈ дошао Светозар Вукмановић – Темпо, који је одмах по доласку у Сарајево, на сједници ПК КПЈ за БиХ 13. јула 1941. године, саопштио поменуто одлуку партијске централе. Констатовано је да су се у Босни и Херцеговини стекли услови за оружану борбу и да одмах треба прећи на извођење оружане акције. Затражено је да се циљеви оружане борбе поставе на најширу основу како би били прихватљиви за све људе, без обзира на националну, вјерску и политичку припадност. Даље је наглашено да су услови за устанак најповољнији у крајевима насељеним српским живљем, али да се у борбу морају укључити и остали народи Босне и Херцеговине. Подвучено је да устанак не смије добити карактер борбе српског народа, већ да он мора бити отпор свих поробљених народа Југославије.¹³⁴

Насупрот комунистима, око пуковника Драгољуба Михаиловића и групе официра Краљевине Југославије створено је средином маја 1941. године језгро грађанског отпора, монархистичке и антиосовинске снаге, познато као Југословенска војска у отаџбини, Равногорски покрет, или четнички покрет. Ријешени да не прихвате капитулацију земље, припадници овог покрета одлучили су да у западној Србији наставе борбу.¹³⁵ Четнички одреди у Босни и Херцеговини су више од годину дана од почетка устанка дјеловали неповезани штабом босанскохерцеговачког опсега, што је један од показатеља општејугословенске нехомогености покрета. Тек почетком јула 1942. године основан је Главни штаб босанских четничких одреда, али односи између

¹³¹ В. Petranović i М. Zečević, *Jugoslavija 1918–1984*, 415-417.

¹³² *Историја СКЈ*, 188.

¹³³ Паралелно са политичком агитацијом спровођене су и војне припреме за оружану борбу. У првој половини маја 1941. године при Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину формиран је Војни комитет, а затим крајем јуна и првој половини јула исте године и обласни војни штабови за источну Босну, Босанску крајину, Сарајевску област и Херцеговину. У то вријеме партијска организација у Босни и Херцеговини бројала је више него скромних 800 чланова и око 4 хиљаде чланова СКОЈ-а. Lj. Zovko, *Bosna i Hercegovina 1918-1943*, 202-203.

¹³⁴ D. Borovčanin, *Izgradnja bosansko – hercegovačke državnosti*, 84.

¹³⁵ О Равногорском покрету више: Драгољуб М. Михаиловић, *Рат и мир ђенерала: изабрани ратни списи, I-II*, Српска реч, Београд, 1998; Jozo Tomašević, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Liber, Zagreb, 1979.

команданата јединица, све до штаба Драже Михаиловића, никада нису били потпуно испуњени хијерархијском дисциплином.¹³⁶ Радило се о изразито војном покрету који, нарочито у почетку, није имао много „слуња“ за страначке прваке и њихове међусобне политичке неспоразуме и трвења.¹³⁷ Четници су се залагали за монархистичку Југославију у којој би се након рата морао омеђити српски простор, обновити монархија, казнити издајници, те инспиратори и спроводиоци геноцида над Србима.¹³⁸

Од самог почетка устанка паралелно су се одвијала два супротстављена процеса. Док је свакодневно бујала српска устаничка активност за спасавање голих живота и ослобођење отаџбине, истим темпом су текле подјеле које су цијепале снагу отпора окупатору, али и национално биће народа. Скоро идентично као у Србији и Црној Гори, и на простору западно од Дрине актери су били исти, монархисти и комунисти. И у Босни и Херцеговини је у почетним фазама устанка постојала четничко-партизанска сарадња. Разлике између двије војске првих дана борбе нису биле претјерано уочљиве, будући да су их сачињавали махом српски сељаци, а командни кадар потицао из истих или сличних социјалних група.¹³⁹

Српске слободарске и борбене традиције показале су се већ почетком јуна 1941. године у источној Херцеговини, тачније Гацку и Невесињу. Спонтани отпор сељака у циљу самоодбране од усташког терора прерастао је до краја мјесеца у општи народни устанак и добио карактер организоване ослободилачке борбе против окупатора и његових домаћих помагача – усташа. У организацији „Јунског устанка“ није учествовала ниједна политичка партија, а његов историјски значај је утолико већи због чињенице да је представљао први покрет отпора у окупираној Европи.¹⁴⁰

Ипак, устаничке акције у Босни и Херцеговини су већ током јула добиле политичке конотације и опречан карактер. Напад на непријатељски гарнизон и ослобођење Дрвара 27. јула 1941. године организовано је и вођено под руководством КПЈ, док је у Подгрмечу устаничка акција имала више четнички карактер.¹⁴¹ У источној Босни устанак је, такође, од почетка имао два супротна правца – партизански и четнички. Припремама за устанак на овом подручју руководио је ПК КПЈ из Сарајева, а идолошко-политички супротстављене покрете на сарадњу је у почетку упућивао исти непријатељ. Развило се више устаничких жаришта која су се ослањала на шира

¹³⁶ Опширније: Е. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 258-262.

¹³⁷ Покретом је доминирао став да су Југославију издале њене политичке вође, али да то није угасило борбени дух српског народа способног да, упоредо са отпором непријатељу, спроведе своју духовну и материјалну обнову. Тек крајем августа 1941. године Равногорски покрет је добио своје политичко тијело. Формиран је Централни национални комитет, али се водило рачуна да он не добије обресе партијско-политичког карактера, већ да остане првенствено национални. Све до 1943. године ово тијело није радило у пуном саставу, а његову функцију је обављао Извршни одбор састављен од политичара и интелектуалаца блиских идејама Српског културног клуба, попут Драгише Васића, Младена Жујовића и Стевана Мољевића. Љ. Димић, *Историја српске државности*, 237-238.

¹³⁸ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 239.

¹³⁹ К. Николић, *Историја равногорског покрета*, 83.

¹⁴⁰ Nevenka Vajić, „Junski ustanak u gornjoj Hercegovini 1941. godine“, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, god. VIII, Sarajevo, 1956, 225-244; Mladen Vukomanović, „Ustanak u gornjoj Hercegovini juna 1941. godine“, 199-200. Преузето са: <https://iis.unsa.ba/wp-content/uploads/2019/08/1-Prilozi-%c4%8clanak-Mladen-Vukomanwi%c4%87-Ustanak-u-gornjoj-Hercegovini-juna-1941.-godine-.pdf>. Датум приступа: 30. октобар 2020. године.

¹⁴¹ Партизански одред који је ослободио Дрвар бројао је неколико хиљада бораца, а чинили су га радници пилане и творнице целулозе, железничари Шипадове пруге и сељаци из околине Дрвара. На подручју Подгрмеча у устанку је учествовало око 8 хиљада људи, али овдје борба није била под руководством КПЈ. Е. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 397.

подручја планина Романија, Озрен и Мајевица, гдје су образоване прве партизанске јединице под руководством штабова Сарајевске и Тузланске области. Војне акције су почеле посљедњих дана јула и почетком августа 1941. године нападима на жандармеријске станице, да би се брзо прошириле и резултирале заузимањем насељених мјеста и градова као што су Соколац, Рогатица и Власеница. Иако је приликом заузимања поменутих мјеста било заједничког дјеловања и сарадње, убрзо је отпочела борба за власт и конфронтације између партизана и четника.¹⁴²

Премда је током 1941. и наредних година базу партизанског, а поготово четничког покрета чинио српски народ, њихови стратешки циљеви представљали су пресудни фактор који их је одвео у међусобне оружане сукобе. Док је идеја вођа партизанског НОП-а била ослобођење земље од окупатора и његових домаћих сарадника, али и социјалистичка револуција, четнички покрет је прожимало одређено за борбу против усташа – Хрвата и муслимана, као криваца за страдање српског народа.¹⁴³ Међутим, у стратешке циљеве и једних и других спадала је и борба за освајање власти, што је била једна од кључних препрека њихове сарадње.

Равногорски-четнички покрет је декларативно настојао да сачува војничку природу, одржава дистанцу према људима политике и елиминише страначке подјеле, али је непомирљиви став према комунистима и прихватање националне политике реваншизма говорио о четничком политичком карактеру. С друге стране, стратегија „чекања“ и инсистирања на герилској борби са што мање ризика и жртава, те крајње дефанзиван наступ према окупатору носило је у себи бројне противријечности које је ратно вријеме додатно продубљивало. Патриотизам знатнијег дијела покрета поништавала је колаборација појединих команданата и контакт са фашистичким снагама на терену, што је доводило у питање четничку припадност антифашистичком фронту.¹⁴⁴

Током друге половине децембра 1941. године, последице велике њемачке офанзиве на слободну територију у западној Србији, у Босну и Херцеговину долази Врховни штаб Народноослободилачких партизанских одреда Југославије. Долазак Врховног штаба имао је велики значај за даљи развој борбе и јачање НОП-а, поготово у источној Босни, јер је у процесу партизанско – четничке подјеле запао у кризу.¹⁴⁵ Недуго затим, 7. и 8. јануара 1942. године, ЦК КПЈ и ПК КПЈ за БиХ организовали су у Иванчићима код Сарајева партијско савјетовање које је дефинитивно означило крај партизанско – четничке сарадње и заједничке устаничке борбе. На овом скупу закључено је да НОП-у предстоји одлучна борба против четника, који су обиљежени као „великосрпски чвор у Босни“ и главни непријатељ. До изражаја су дошли политички ставови Партије о преласку на „другу етапу револуције“ у којој је обрачун са монархистима – четницима третиран као „класна борба пролетеријата против буржоазије“. Такође, Врховни штаб је донио одлуку о стварању добровољачких одреда за оне који су се колебали између партизана и четника, а били вољни бранити своја мјеста од окупаторско – усташког

¹⁴² Rodoljub Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata, knj. 2*, Matica hrvatska, Zagreb, 1948, 157; E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 398-399.

¹⁴³ E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 400.

¹⁴⁴ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 240.

¹⁴⁵ Светозар Вукмановић-Темпо је у својим мемоарима оставио свједочанство о збивањима у Босни током коначне партизанско-четничке подјеле: „У босанским партизанским одредима настало је масовно превирање услед четничке пропаганде и прелажења на страну четника. Прелазиле су читаве чете и батаљони (...). Свакодневно се догађало да јединице напусте фронт и крену на муслиманска села изједначајући се тако са четничким одредима. Svetozar Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče, knj. 2*, Globus, Zagreb, 1982, 18.

терора.¹⁴⁶

Устанак махом српских сељака на многим мјестима у Босни и Херцеговини почео је као освета муслиманима за злочине почињене у усташкој униформи. Лавина устаничке стихије односила је хиљаде муслиманских живота. Партизански покрет, иако претежно српског састава, од почетка је био значајно отворен према припадницима свих националности, док је четнички остао непријатељски расположен према муслиманима.¹⁴⁷ Из одмазде за терор над српским становништвом четници су у Горажданском и Фочанском срезу, крајем 1941. и 1942. године, убили неколико хиљада муслимана. Драстични злочини над босанскохерцеговачким муслиманима, мотивисани етничком и вјерском мржњом, дешавали су се и почетком 1943. године, нарочито у источној Босни. У четничким акцијама изведеним у Чајничу и Фочи страдало је, такође, више хиљада муслимана.¹⁴⁸

Учесталост појаве да хрватска власт становништво исламске вјере користи као жртвено јагње и „громобран“ од одмазде српских устаника подстакло је муслимане да у поменутиим „резолуцијама“, поред осуде злочина над Србима, изразе незадовољство због запостављаности и тешког положаја њихове заједнице у НДХ.¹⁴⁹ Увидјевши да је усташка држава незаинтересована да их оружаним снагама заштити од устаника, нарочито четника, муслимани су се постепено дистанцирали од НДХ и њених органа. Већ крајем 1941. и почетком 1942. године почело је формирање муслиманских милиција чији задатак је био одбрана муслиманских села. Ове локалне оружане групе нису биле јединствена војна формација, нити су њихове команде имале униформне политичке ставове. Једне су биле повезане и блиске са усташама, неке су склапале споразуме о ненападању са четницима и партизанима, а поједине сарађивале са партизанима.¹⁵⁰

Још очигледнија „пукотина“ у хрватско-муслиманским односима било је реактуелизовање идеје аутономије Босне и Херцеговине. Виталност муслиманске политике аутономаштва показала је чињеница да је надживјела Југословенску муслиманску организацију, странку која ју је најодлучније заступала и у чијем програму је заузимала истакнуто мјесто. Заштитна улога аутономије у условима рата и НДХ имала је двојаку садржину и смисао. Прво, осигурати се од усташких претензија да постигну етничку хомогеност на босанскохерцеговачкој територији, односно онемогућити хрватско „национализовање“ муслимана. Друго, „одбрани“ Босну и Херцеговину од четничког „великосрпског плана“ и њену интеграцију у српску територијалну јединицу.¹⁵¹

Међутим, идеја аутономије Босне и Херцеговине нашла се у НДХ изван закона и третирана је као антидржавна политика, па су њени заговорници тражили подршку фактора моћнијег од усташког режима. Остваривање својих циљева видјели су под протекторатом нацистичке Њемачке, што је била основна трагичност овог пројекта

¹⁴⁶ E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 405.

¹⁴⁷ Исто, 311.

¹⁴⁸ О четничким злочинима над становништвом исламске вјере опширније: Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945: zbornik dokumenata i svjedočenja*, Svjetlost, Sarajevo, 1990, 256, 633-694 i 723-734.

¹⁴⁹ B. Petranović, Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost, tom I*, 697–713.

¹⁵⁰ E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 317-319, 322-326 i 344-347; Merisa Karović, „Muslimanske milicije u Bosni i Hercegovini 1941-1945“, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, br.11-12, Sarajevo, 2006, 1120-1134.

¹⁵¹ E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 310.

муслиманске ратне политике. Аутономашки лидери су се обраћали и тражили разумијевање нациста, нудећи им оданост, док су се они руководили искључиво својим ратним интересима. Иако се може рећи да муслиманске захтјеве нису ни одбацивали ни прихватили, ипак је превладавала чињеница да је НДХ била најдубље везана за њемачке ратне планове на Југоистоку. Њемци нису били спремни да се за рачун муслиманских интереса одрекну свог главног упоришта и најпоузданијег савезника на Балкану. Нацистичка Њемачка је око аутономије са муслиманима играла политичку игру на „танкој жици“, која је у сваком моменту ратног прерачунавања могла бити окончана.¹⁵²

На крилима њемачко-муслиманског „савезништва“, по инструкцијама Хајнриха Химлера у прољеће 1943. године формирана је 13. СС „Ханцар“ дивизија. Ова војна формација изграђена на нацистичкој идеологији и обавезана на вјерност вођи Трећег Рајха, имала је задатак да за њемачке интересе осигурава мир у Босни и Херцеговини. Њени припадници и командни кадар нису скривали аутономашке ставове и тежње, што говори о природи њене политичке позадине.¹⁵³

Њемачка је послје офанзиве у Србији крајем 1941. године своје акције против устанка пренијела у Босну, која постаје центар ослободилачке и револуционарне борбе. У њој су крајем 1941. и почетком 1942. године донесене одлуке од великог значаја за развитак оружане силе НОП-а и револуције. Прво је 21. децембра 1941. године у Рудом формирана Прва пролетерска народноослободилачка ударна бригада. Према Статуту јединице, радило се о ударној војној формацији под вођством КПЈ, и основном средству борбе против „непријатеља, националног угњетавања и економског изабљивања“.¹⁵⁴ Неколико мјесеци касније, марта 1942. године, у Чајничу је оформљена и Друга пролетерска народноослободилачка ударна бригада. Ове пролетерске и ударне јединице екстериторијалне природе чинили су борци разних југословенских народа, „најбољи тумачи политике братства и јединства“,¹⁵⁵ што је за политику КПЈ било од велике важности.

Како би обезбиједила значајна индустријска предузећа, руднике и комуникације угрожене дејством партизанских јединица, средином јануара 1942. године почела је њемачко-усташка офанзива против устаника на слободној територији у источној Босни, позната као Друга непријатељска офанзива. Њемци нису успјели у намјери да униште устаничке снаге, које су након консолидације својих редова прешле у офанзивне операције за поновно стварање слободне територије. У устаничке руке пала је Фоча, Горажде, Чајниче и Трново, а убрзо је била слободна цијела југоисточна Босна.¹⁵⁶ Војни успјеси постигнути почетком 1942. године на тлу Босне и Херцеговине продуковали су значајне политичке бенефите за НОП, односно КПЈ. Постојање широке слободне територије и долазак Врховног штаба и Централног комитета КПЈ на ово подручје омогућило је интензивније пропагандно дјеловање за придобијање становништва на страну НОП-а и омасовљавање партизанских јединица, што је било од изузетног значаја за даљи успјешан развој народноослободилачке борбе и револуције.

¹⁵² Enver Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija: autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*, Svjetlost, Sarajevo, 1987, 208-211; E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 308-311 i 371-373; Adnan Jahić, „Ideja autonomije Bosne i Hercegovine 1941-1945. u okvirima izvora i historijske rekonstrukcije“, *Historijska traganja*, br. 12, Sarajevo, 2013, 155-183.

¹⁵³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988: narodnooslobodilački rat i revolucija 1941-1945, knj. 2*, Nolit, Beograd, 1988, 321; E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 89-90 i 357-359.

¹⁵⁴ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knj. 2*, 284.

¹⁵⁵ Исто, 284.

¹⁵⁶ D. Borovčanin, *Izgradnja bosansko – hercegovačke državnosti*, 92-93.

За КПЈ позитиван процес развоја устанка и војно-политичко снажење покрета прекинула је Трећа непријатељска офанзива. У војним операцијама које су почеле 20. априла 1942. године на страни Њемаца и Италијана, поред усташко-домобранске и бугарске војске, учествовале су и четничке трупе из Србије,¹⁵⁷ што је појачавало непријатељство два покрета и продубљивало братоубилаштво. Тешке прилике у источној Босни, а повољан развој народноослободилачке борбе у Босанској крајини инспирисали су одлуку Врховног штаба да се са главнином партизанских снага половином 1942. године пребаци у западну Босну. Резултат пропагандних активности КПЈ и у овом крају Босне и Херцеговине био је додатни раст војне снаге. У то вријеме у партизанским јединицама било је преко 150 хиљада бораца. Војна сила КПЈ више није била хетерогена устаничка маса, већ монолитна армија спремна да се наметне као далеко најјача антифашистичка снага на југословенском тлу.¹⁵⁸

Упоредо са снажењем оружане силе и одређеним војним успјесима, на територији Босне и Херцеговине је јачала и политичка основа НОП-а. До краја 1941. године на ослобођеним територијама су основани сеоски, градски, општински и срески народноослободилачки одбори, који су као борбени политички органи устанка обављали и функције власти. Оснивањем земаљских народноослободилачких одбора КПЈ је антиципирала федеративно уређење нове Југославије, мада номинално гледано нису кориштени термини „федерација“ и „федерализам“.¹⁵⁹ Иако су свакодневне животне потребе и проблеми грађана захтијевали постојање народноослободилачких одбора, примарни циљ Партије био је формирати органе који ће у наредним етапама ослободилачке и револуционарне борбе послужити као институције за преузимање власти. Босна и Херцеговина је у тим политичким замислима била од великог, ако не и кључног, значаја. Већ 20. августа 1941. године у Дрвару је основано Војно-револуционарно вијеће, крајем истог мјесеца општински народноослободилачки одбор у Власеници (први у источној Босни), почетком септембра у Шековићима, а половином истог мјесеца у Сокоцу под Романијом.¹⁶⁰

Први правни прописи социјалистичке Југославије, кодификација одредаба о раду, задацима и организацији народноослободилачких одбора, донесени су почетком фебруара 1942. године на слободној територији у источној Босни. Према такозваним Фочанским прописима народноослободилачки одбори су и даље били „привремени органи“, али су усвојеним актима предвиђени начини и облици остваривања „револуционарно-демократске самоуправе у току рата“.¹⁶¹ Седам мјесеци послје фочанске кодификације, Политбиро ЦК КПЈ је у близини Гламоча донио одлуку о претварању „привремених“ народноослободилачких одбора у „сталне“. То је био још један корак у изражавању схватања о постојању потенцијала државне организације. Сада је недостајао један централни народноослободилачки одбор, као највише извршно тијело у земљи.¹⁶²

Централни комитет КПЈ и Врховни штаб нису доцнили са доношењем такве одлуке. Заузимање Бихаћа и образовања шире слободне територије око тог центра у Босанској крајини убрзало је спровођење те замисли. Тијело створено у Бихаћу 26-27. новембра 1942. године понијело је назив Антифашистичко вијеће народног ослобођења

¹⁵⁷ Исто, 93-94.

¹⁵⁸ Исто, 95-96.

¹⁵⁹ Lj. Zovko, *Bosna i Hercegovina 1918-1943*, 207; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj. 2, 285.

¹⁶⁰ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj. 2, 280-281; D. Borovčanin, *Izgradnja bosansko – hercegovačke državnosti*, 103-105.

¹⁶¹ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj. 2, 286.

¹⁶² Исто, 293.

Југославије (АВНОЈ). Руководство КПЈ је интервенцијом спољног фактора (Коминтерне) било спријечено у намјери да формира централни народноослободилачки орган у форми владе, али је АВНОЈ имао општеполитички карактер, а неформално и обиљежја владе. Његов извршни одбор састојао се од више ресора, као што су: управни, привредно-финансијски, здравствени, социјални, вјерски и пропагандни. Недостајао је само ресор вањских послова и војске, односно народне одбране. АВНОЈ је на себе преузео опште политичке послове, организацију народне власти и усаглашавање рада народноослободилачких одбора. Давао је подстицај, иницијативу и смијернице за оснивање земаљских антифашистичких тијела у дијеловима Југославије гдје она још нису постојала.¹⁶³

Поред великог значаја који је имала у процесу формирања органа власти будуће државе, Босна и Херцеговина је од краја 1942. и током 1943. године била поприште пресудних борби на југословенском ратишту. Адолф Хитлер је наређивао да се прилике у НДХ под хитно морају „поправити“, што је подразумевало ликвидацију свих оружаних група које је на том простору сматрао сметњом његовом Вермахту. Према замислима њемачке команде, операција кодног имена *Vajc* требала је да има три фазе. *Vajc I* и *Vajc II* предвиђале су уништење „Титове државе“ и партизанских снага, а *Vajc III* разоружавање и ликвидацију четника.¹⁶⁴

Прва фаза, офанзива на „Бихаћку републику“, започела је 20. јануара 1943. године, а завршила 15. фебруара 1943. дјелимичним успјехом њемачких трупа. Њемци су заузели Грмеч, али им није пошло за руком да слободну територију пресеку на два дијела, опколе и униште партизанске снаге.¹⁶⁵ Пошто су јединице НОВЈ-а избиле на Неретву и заузеле Прозор, Остружац и Јабланицу, војне операције су се из западне Босне пренијеле у кањон Неретве. Управо се на лијевој обали ове ријеке водила кључна операција која ће, показаће се, донијети превагу у грађанском рату и означити пораз ројалиста у борби против комуниста за освајање власти. Главна оперативна група дивизија НОВЈ-а је у биткама код Јабланице и Ћићева, на Прењу и Трескавици, настављајући надирање према Дрини, Калиновику и Невесињу, потукла четничке јединице Драже Михаиловића мобилисане већином у Црној Гори и Херцеговини. Насупрот рачуници да ће уз помоћ Италијана на Неретви уништити партизане, четници су доживјели „сумрак своје војне моћи“.¹⁶⁶ Током прве половине априла 1943. године оперативна група дивизија НОВЈ-а и Врховни штаб пребацили су се у Црну Гору. Тиме је отпочела нова фаза грађанског рата у којој иницијатива дефинитивно прелази на страну комуниста. Успјели су остварити основни стратешки циљ. Довољно су се приближили Србији, па су могли планирати њено ослобађање и освајање власти.¹⁶⁷

Док су се два идеолошки супротстављена покрета, које су већином сачињавали борци српске националности, међусобно обрачунавали у борби за власт, њемачка команда Југоистока је планирала нову операцију, шифрованог назива *Шварц*. Циљ је био уништити партизане у Херцеговини, потиснути их у пуне предјеле Црне горе, а затим отпочети концентрични напад на „главни стан“ Драгољуба Михаиловића. Сврха ове операције била је идентична претходној. Због опасности и страха од англоамеричког искрцавања, са простора НДХ је требало неутралисати све снаге

¹⁶³ Исто, 291-293.

¹⁶⁴ К. Николић, *Историја равногорског покрета*, 113.

¹⁶⁵ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knj. 2*, 303; К. Николић, *Историја равногорског покрета*, 113.

¹⁶⁶ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knj. 2*, 305.

¹⁶⁷ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knj. 2*, 303-304; К. Николић, *Историја равногорског покрета*, 117-129.

отпора, или их одбацити на планине између Таре и Пиве, на терен гдје је сама природа највећи непријатељ.¹⁶⁸

Ипак, на бојном пољу у босанским врлетима још једном се показала отпорност партизанског НОП-а и КПЈ. Основни њемачки оперативни циљ да, стежући обруч око ријека Њехотине и Таре, те планина Волујака и Сиљајевине, уништи оперативну главнину НОВЈ-а на Дурмитору и кањону Пиве није успио. Врховни штаб, са којим је била и британска војна мисија, конкретизовао је крајем маја 1943. план пробоја у два правца, преко ријеке Сутјеске у источну Босну и у правцу Санцака. Пробој преко набујале Сутјеске код Тјентишта извршила је Прва пролетерска дивизија, док су Трећа и Седма извршиле директиву и избиле у Санцак.¹⁶⁹ Ослобођени Санцак, већи дио Црне Горе, знатан дио Херцеговине и велика слободна територија у Босни омогућило је КПЈ повољне услове да припреми терен за битку за Србију и преузимање власти.¹⁷⁰ Такође, присуство британских официра на поприштима главних битака имало је велики спољнополитички значај за НОП, јер су своје команде упознали и посвједочили о борбама на југословенском тлу. То је недвосмислено могло показати, поготово послје четничког пораза на Неретви, да су Титови партизани носиоци и главна антифашистичка снага у Југославији.¹⁷¹

Истовремено, налазећи да су зрели услови за стварање „ауторитативног политичког тела“, које би се у условима успјеха народноослободилачке борбе и савезничких побједа над силама осовине изјаснило о краљу, југословенској влади у изгнанству и облику државног уређења, руководство НОП-а и КПЈ је од септембра 1943. године на слободној територији у западној Босни радило на припремама Другог засједања АВНОЈ-а.¹⁷² Прогласом ЦК КПЈ поводом годишњице Октобарске револуције недвосмислено је стављено до знања да „народи Југославије“ не признају владу у емиграцији, да не дозвољавају „реакционарним кликама“ да говоре у њихово име и да је АВНОЈ њихов једини представник.¹⁷³ Затим је иницирано оснивање Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Босне и Херцеговине (ЗАВНОБиХ), а на његовом првом засједању 25. и 26. новембра 1943. године у Мркоњић Граду, Босни и Херцеговини је антиципиран статус равноправне федералне јединице у оквиру будуће федеративне Југославије.¹⁷⁴ Већ 29. новембра 1943. године у Јајцу је почео Пленум АВНОЈ-а који је то тијело реорганизовао у законодавни орган и образовао Национални комитет ослобођења Југославије, као привремени орган извршне власти. Био је то важан догађај и знак да власт у Југославији прелази у руке НОП-у, односно КПЈ. Након што је КПЈ током међуратног периода заузимала противријечне ставове о питању државно-територијалне организације Југославије, а поготово БиХ, АВНОЈ је у Јајцу донио одлуку о конституисању федеративне државе. Поред стварања националних република Срба, Хрвата, Словенаца, Македонаца и Црногораца, унутар КПЈ превладали су ставови о недјељивости БиХ. То је и било опредјељење југословенских комуниста уочи почетка рата, с тим што је нејасно дефинисано становиште о њеном аутономном положају еволуирало до статуса федералне јединице.¹⁷⁵

¹⁶⁸ К. Николић, *Историја равногорског покрета*, 137.

¹⁶⁹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj. 2, 307.

¹⁷⁰ Исто, 310.

¹⁷¹ Исто, 308.

¹⁷² Исто, 291-293.

¹⁷³ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslavija 1918-1984*, 527-528.

¹⁷⁴ *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine*, dokumenti 1943-1944, knjiga I, Veselin Masleša, Sarajevo, 1968, (dalje: ZAVNOBiH, dokumenti 1943-1944), 73.

¹⁷⁵ *Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a*, Stvarnost, Zagreb, 1963, 208-212.

2. МЈЕСТО БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У ФЕДЕРАТИВНОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ (1943-1946)

2.1. Проблем темељног начела федералне Босне и Херцеговине – братства у заједничкој оружаном борби

Југословенски комунисти су у Другом свјетском рату и народноослободилачкој борби, по угледу на прву социјалистичку револуцију у историји свијета, примијенили форму „класног и националног ослобођења“ инкорпорирајући јој идеју братства и јединства као кључни образац потпуне афирмације и равноправности свих народа и народности Југославије.¹⁷⁶ У остварењу „оружаног братства“ КПЈ је видјела базу око које ће у будућности градити заједнички живот свих народа Босне и Херцеговине. Вођен овом идејом, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину је прогласом објављеним августа 1941. године позвао Србе, Хрвате и муслимане да стану на браник своје земље и своје слободе пред најездом њемачког освајача.¹⁷⁷ Међутим, дубоко укоријењени вјерски и национални антагонизми били су доминантна слика босанскохерцеговачког друштва. Почетком Другог свјетског рата и уласком Босне и Херцеговине у састав Независне Државе Хрватске националне нетрпељивости су изрониле на површину и претвориле се у невиђен терор и крвопролиће, отежавајући спровођење политике КПЈ.

Иако је револуционарна димензија била најутицајнија компонента дјеловања и понашања КПЈ током Другог свјетског рата, она је била и најјача снага патриотске вокације, антифашистичког опредјељења и нуклеус устаничке активности, а обнова Југославије једна од њених основних оријентација.¹⁷⁸ Одмазда на националној основи за КПЈ је била недопустива, а њеним интернационалистичким начелима страна политика националне конфронтације.¹⁷⁹ У настојањима да спроведу своје политичке и идеолошке замисли, југословенски комунисти су дубоко укоријењене националне и вјерске антагонизме босанскохерцеговачког друштва приписивали туђинским окупационим властима и домаћем „противнародном режиму“,¹⁸⁰ увјерени да идеологија које су били носиоци има снагу да надјача снажну међуетничку мржњу и обезбиједи услове за заједнички живот босанскохерцеговачких народа у оквирима јединственог, чак и ужег, државно-територијалног оквира, на темељима новог – социјалистичког поретка.

У међуратном периоду комунисти су били бескомпромисни борци против „великосрпске хегемоније“, да би се на почетку Другог свјетског рата нашли у парадоксалној ситуацији. Иако не треба заборавити ратне заслуге хрватских, а нарочито муслиманских антифашиста,¹⁸¹ КПЈ је као организатор

¹⁷⁶ Mladen Matić, *Bratstvo i jedinstvo simbol ravnopravnih naroda i narodnosti Jugoslavije*, Vijeće Saveza sindikata Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1989, 39.

¹⁷⁷ *Arhiv Saveza komunista Bosne i Hercegovine, tom III, knjiga 1*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1952, 31.

¹⁷⁸ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992, 196 i 202.

¹⁷⁹ Исто, 202.

¹⁸⁰ ZAVNOBiH, dokumenti 1943-1944, 50.

¹⁸¹ Треба истаћи примјер из Ливањског среза у којем је, почетком 1942. године, у 13 села било 50 чланова КПЈ – већином Хрвата. Већ средином октобра 1941. године формирана је Муслиманска чета Романијског НОП одреда са преко 200 муслиманских бораца из села Шаторовићи, Округло, Тморни До и Осово у

народноослободилачке борбе у масама српског сељаштва нашла главну снагу за своју устаничку акцију.¹⁸² И поред тога што је борба за физичку егзистенцију била главни покретач српских сељачких маса ка НОП-у, а политички програм комуниста неријетко несхватљив и тешко разумљив, Срби су од свих босанскохерцеговачких народа најбрже и најшире прихватили револуционарну политичку идеју КПЈ, чинећи њену суштинску авангарду.¹⁸³ Доминантно учешће Срба у устанку представљало је проблем спровођења интернационалистичког идеолошко-политичког концепта КПЈ и пријетило колапсом њеног стратешког пројекта. Стога је политичко-пропагандним радом на терену жељела постићи уједначеност учешћа народа Босне и Херцеговине у НОП-у и тиме обезбиједити покриће за спровођење својих политичких идеја, усмјерених у правцу „изјашњавања“ босанскохерцеговачких Срба, Хрвата и муслимана за заједничко живљење у, како је пропагирано, „збратимљеној“ Босни и Херцеговини, на темељу њихове повезаности „чврстим братством у устанку“.¹⁸⁴ Међутим, није потребно много „загребати“ нанос идеолошке фарбе да би се јасно указао проблем „заједничке оружане борбе“ и „братства“ у устанку народа Босне и Херцеговине, који компромитује на том принципу спроведену политичку одлуку конституисања федералне Босне и Херцеговине.

Иако је, као што смо рекли, од почетка рата била широко примјењивана пропаганда за укључивање у устанак муслиманских и хрватских маса, те истицано да народноослободилачка борба није само борба српског народа, него подједнако борба за национално ослобођење свих народа Југославије, проблем неједнакости и неравномјерности националног састава партизанских јединица пратио је НОП и КПЈ до коначног ослобођења и побједе револуције,¹⁸⁵ што је кредибилитет на том принципу успостављених односа у значајној мјери доводило у питање.

Хрватска друштвено-политичка елита са католичким клером, као и доминантан дио босанскохерцеговачких хрватских народних маса, дочекали су формирање НДХ као остварење сна о независној држави. Вођство ове марионетске државе је Босну и Херцеговину сматрало хрватском земљом, а босанскохерцеговачке Хрвате стубом усташке државе и гарантом успјеха њених ратних циљева.¹⁸⁶ Насупрот томе, партиципација Хрвата у НОП-у био је за КПЈ један од најкрупнијих ратних политичких проблема. У „информацији“ о политичкој ситуацији у Босни и Херцеговини, коју је

Рогатичком срезу. С обзиром на бројност ова чета је брзо прерасла у Муслимански батаљон Романијског НОП одреда. *Život i djelo Đure Pucara Starog: dokumenti i članci (1926-1945), knjiga II tom 1*, Institut za istoriju Banjaluka, Banjaluka, 1989, 211; *Istočna Bosna u NOB-u 1941-1945: sjećanje učesnika, prva knjiga*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1971, 297-298.

¹⁸² Enver Redžić, *Sto godina muslimanske politike: u tezama i kontratezama istorijske nauke: geneza ideje bosanske, bošnjačke nacije*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine / Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 2000, 159.

¹⁸³ Поглед на први посљератни статистички преглед националног састава партијске организације у Босни и Херцеговини даје слику и о заступљености босанскохерцеговачких нација у НОБ-у и револуцији. У децембру 1946. године, национални састав босанскохерцеговачке партијске организације изгледао је овако: Срба 69,1%, муслимана 20,3%, Хрвата 8,5%. Иако треба имати у виду да тада није било означавања националне посебности муслимана и да су се чланови КПЈ из те етничке групе претежно изјашњавали као Срби, те да је тај моменат утицао на статистичке показатеље, ипак, међу члановима Партије у Босни и Херцеговини Срби су били далеко најбројнији народ. *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, knjiga 2*, Institut za istoriju Sarajevo / Oslobođenje, Sarajevo, 1990, 29.

¹⁸⁴ *ZAVNOBiH, dokumenti 1943-1944*, 70-73.

¹⁸⁵ D. Borovčanin, *Izgradnja bosansko – hercegovačke državnosti*, 90; E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, 159.

¹⁸⁶ E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 180; Drago Borovčanin, *Izgradnja bosansko – hercegovačke državnosti*, 70.

секретар Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину Ђуро Пуцар Стари 22. марта 1945. године доставио ЦК КПЈ, пише да босанскохерцеговачки Хрвати „и данас, највећим дијелом стоје ван покрета“, да се они, нарочито у западној Херцеговини „активно боре против покрета“, те да је КПЈ само у „локалном оквиру“ успјела извршити утицај на Хрвате. Као разлог наведена је „крвна везаност велике већине босанских Хрвата за непријатеља“.¹⁸⁷

Расположење огромне већине босанскохерцеговачких муслимана и опредјељење КПЈ – братство и заједничка оружана борба свих народа Босне и Херцеговине, почетком Другог свјетског рата били су на супротним политичким половима. Они су радије ступали у усташке, него у партизанске војне јединице. На то је дјеловала усташка пропаганда да је Босна и Херцеговина „срце хрватске државе“, а муслимани „цвијеће хрватског народа“.¹⁸⁸ Међутим, много значајнији је утицај једног броја интелектуалаца и већег дијела функционера ЈМО који су према усташкој држави заузели лојалан став и у органима власти НДХ заузели високе функције.¹⁸⁹

Такође, на опредјељење муслиманских маса велики утицај су вршили високи службеници Исламске вјерске заједнице. Рејс-ул-улема Исламске вјерске заједнице НДХ Фехим Спахо је 11. маја 1941. године, обраћајући се вјерницима у „дупке пуној“ сарајевској Гази Хусрефбеговој џамији, уз присуство представника сарајевских мјесних власти и потпредседника Владе НДХ Османа Куленовића, јавно подржао усташки поредак. Клицајући је поздравио „Независну Државу Хрватску“ и Поглавника, који је „својом борбом“ и уз помоћ „славом овјенчане њемачке војске“ извојевао државу коју муслимани сматрају својом и у којој ће се осјећати као своји на своме. Говор који је звучником преношен у такође препуно џамијско двориште и околне сарајевске улице, пратило је снажно одобравање присутне масе. Спахо је још истакао да је сматрао „својом првом дужношћу“ да једном „вјерском свечаношћу обиљежимо ове свијетле моменте наше повијести“.¹⁹⁰

Са држањем муслиманских маса у Босни и Херцеговини почетком Другог свјетског рата био је упознат и вођа Трећег Рајха. Адолф Хитлер је у разговору са Антоном Павелићем, јуна 1941. године, изразио мишљење да „муслимани источне Босне могу бити поуздан носилац усташкој НДХ и одиграти 'драгоцјену' улогу у њеној активности на противсрпском правцу.“¹⁹¹ У прилог Хитлеровом мишљењу иду забиљежени случајеви да су поједини муслимани у источној Босни (подручје Романије) долазак окупаторских њемачких трупа дочекали паролама: „Ето нама Швабе, ето нама бабе, ето нама Хитлера носи нам лутнера*“.¹⁹²

Политика братства и заједничке оружане борбе у ширим муслиманским масама првих мјесеци устанка, односно до краја 1941. године, није наилазила на плодно тло и

¹⁸⁷ Život i djelo Đure Pucara Starog: dokumenti, 904-906.

¹⁸⁸ Enver Redžić, *Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1993, 77.

¹⁸⁹ Uglješa Danilović, *Sjećanja III: Članci i ratni dnevnik*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1987, 32.

¹⁹⁰ Slobodan Nešović, Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija: tematska zbirka dokumenata 1941-1945*, Narodna knjiga, Beograd 1983, 31-32.

¹⁹¹ E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 125.

*Бијело брашно

¹⁹² Радомир Живковић, *Романијски кликтаји и крици*, Завод за уџбенике и наставна средства, Српско Сарајево, 1997, 88.

хватала дубљи коријен.¹⁹³ База утицаја КПЈ међу босанскохерцеговачким муслиманима, која је била ограничена на дио школске и радничке омладине из радничких квартава Сарајева и других већих градова,¹⁹⁴ није се значајно проширила ни током 1942. године. Односи у прошлости, бројчана премоћ Срба у партизанима, снажан утицај антикомунистичког исламског вјерског службеништва, али и држање њихових „политичких људи“, разлози су изостанка масовнијег учешћа муслимана у НОП-у. Џафер Куленовић је на Скупштини хрватско-муслиманског културног друштва *Народна узданица*, јула 1942. године, између осталог, похвалио примјер муслиманских младића који са Францетићем „чисте нашу земљу“,¹⁹⁵ што је у одређеној мјери утицало на размишљање дијела муслиманских маса, поготово омладине способне да носи оружје.

С друге стране, развојем устанка комунисти су доста лакше преузимали руководство над српским устаницима. Политички комесари КПЈ тумачили су политику братства, објашњавајући побуњеној маси суштину и смисао устанка. Иницирали су и усмјеравали оштрицу борбе против окупатора и његових помагача, спутавала политику националног реваншизма против Хрвата и муслимана, одбацивали политику националне одмазде.¹⁹⁶ Као један од видова борбе за постизање „оружаног братства“, Партија је у српске крајеве, међу српске устанике, слала хрватске и муслиманске команданте или политичке комесаре да тумаче њену идеју народноослободилачке борбе и националне политике.¹⁹⁷ Али, и у овој акцији показивали су се проблеми спровођења политике „братства у заједничкој борби“. Због ратних трагедија српског народа у Босни и Херцеговини, али и ранијих анимозитета, српске борачке масе су изражавале подозривост и неповјерење у хрватски и муслимански руководећи и командни кадар,¹⁹⁸ што указује на отпор главне снаге устанка основној идеји КПЈ на којој је изграђивала „збратимљену“, федералну Босну и Херцеговину.

Јачање НОП-а довело је почетком новембра 1942. године до ослобођења Бихаћа, другог по величини града у Босанској крајини. Најважнији догађај у периоду такозване

¹⁹³ Почетком седамдесетих година 20. вијека у академском животу Босне и Херцеговине актуелизовано је питање улоге муслимана у устанку 1941. године. Тему је отворио историчар Расим Хурем, који је у својој докторској дисертацији *Криза народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године* изнио тезу да је масовније прикључивање муслимана НОП-у изостало због сарадње четника и партизана. Поводом Хуремове тезе, коју у својим дневничким бијешкама назива „произвољном“, Родољуб Чолаковић истиче да муслиманске масе, за разлику од Срба, нису имале разлога да „устају на оружје против усташа и њихових покровитеља – окупатора“. Према Чолаковићу, Срби су се због угрожености физичке егзистенције морали „лаћати оружја“, а муслимани не, па је то био главни разлог „њихове пасивности 1941. године“. Здравко Антонић, *Родољуб Чолаковић у светлу свог дневника*, Књига, Београд, 1991, 343.

¹⁹⁴ U. Danilović, *Sjećanja*, 33.

¹⁹⁵ E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 158.

¹⁹⁶ V. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija 1918 – 1984*, 431.

¹⁹⁷ Исто.

¹⁹⁸ Славиша Вајнер, међу српским сељацима у источној Босни веома цијењени командант Романијског партизанског одреда, је међу борцима био знан по надимку Чича и није се знало да је по националности Хрват. Партијско вођство је прибјегавало кориштењу конспиративних имена или надимака, а борцима су права имена и национална припадност командног и политичког руководећег кадра често били непознати. Наповјерења је било и у Босанској крајини. Усташки терор над крајишким Србима изазивао је подозривост бораца према муслиманском кадру у НОП-у. У појединим оцјенама политичке ситуације, као „најтежа околност“ истицано је то што политички рад на терену носе људи „према којима се може водити харанга“. Јово Илије Крсмановић, *Соколац: путевима Романије и историје – монографија*, Графо press, Нови Сад, 2005, 20; *Život i djelo Đure Pucara Starog, dokumenti*, 186-187.

„Бихаћке републике“ било је оснивање АВНОЈ-а.¹⁹⁹ На Првом засједању овог тијела Прогласом народима Југославије, документу значајном за питање положаја Босне и Херцеговине у будућој држави, у обраћању босанскохерцеговачким муслиманима наглашено је да они „већ данас“ знају „гдје им је мјесто у заједничкој борби са онима који се боре за равноправност, братство и вјерску сношљивост.“ Даље је истакнуто да сви „Босанци и Херцеговци“ само „уједињени и сложни“ могу себи остварити љепшу заједничку будућност. Свима, Србима, Хрватима и муслиманима послата је порука неопходности искрене и братске сарадње да би „Босна и Херцеговина као јединица у нашој братској заједници, могла напредовати на задовољство свих без разлике на вјеру и странку“.²⁰⁰ Врховни орган нове власти најавио је нови државно – правни статус Босне и Херцеговине у Југославији, самоувјерено констатујући да је „у пламену народног устанка, који је захватио све народе и све земље Југославије, остварено борбено јединство свих родољубљивих снага наших народа“.²⁰¹

Насупрот декламованом, стварност је била другачија. Иако је политичка активност КПЈ током тромјесечне власти на новоослобођеној територији насељеној са око 100.000 становника исламске вјере дала одређене резултате и више стотина муслиманских бораца ступило у партизанске јединице,²⁰² проблем братства и конзистентне заједничке оружане борбе народа Босне и Херцеговине и даље је био изражен. Разлог за овакво стање КПЈ је тражила у слабом политичком раду, нарочито нижих партијских организација, међу несрпским масама.²⁰³ Разлог се, међутим, налазио у дефициту заједничког историјског сјећања које би потпомогло формирање потребне јединствене политичке свијести о неопходности масовне заједничке борбе. Како је она изостала, на тим основама произведена босанскохерцеговачка државност чувана је спровођењем махом присилне, показало се тешко одрживе, међунационалне интеграције.

Капитулација Италије, септембра 1943. године, и порази Њемачке на Источном фронту и у Африци, отворили су питање статуса Босне и Херцеговине и муслимана у новој држави. Међу муслиманима, нарочито оним под утицајем аутономашког покрета, превладало је мишљење да побједа Њемачке значи њихову сигурну будућност, док их побједа Британаца и Руса препушта на „милост и немилост Срба и Србијанаца“.²⁰⁴ Историчар Енвер Реџић наводи да је у том преломном времену постојало мишљење муслиманских „најистакнутијих људи“ да је најбоље држати се неодређеног става, како би се могло „приступити и у један и у други табор“.²⁰⁵

С друге стране, Комунистичка партија Југославије је носила свијест о томе да

¹⁹⁹ На Првом засједању АВНОЈ-а усвојена су акта којим су потврђени кључни ставови КПЈ о националном питању и устројству нове Југославије. Резолуцијом о оснивању овог тијела истакнуто је да је основни задатак АВНОЈ-а у наредном периоду „даље развијање јединствености напора свих народа Југославије за извојевање коначног ослобођења за све њих и за стварање услова за пуну њихову слободу и равноправност у ослобођеној братској заједници, коју нико неће моћи разорити јер ће се исковати у огњу заједничке борбе“. В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslavija 1918 – 1984*, 481.

²⁰⁰ *Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a*, 65-68.

²⁰¹ Исто, 59.

²⁰² Е. Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, 160.

²⁰³ Обласни комитет КПЈ за Босанску крајину имао је низ замјерки на рачун потчињених партијских организација због недостатака и слабости у раду са муслиманима у ослобођеним крајевима. Извјештај партијског руководства из Гламоча да је „немогуће или врло тешко радити међу муслиманима“, те да су они „петоколонишки настројени“ окарактерисан је као „опортунистички“. *Život i djelo Đure Pucara Starog: dokumenti*, 413.

²⁰⁴ Е. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 180-181.

²⁰⁵ Исто, 180.

њена политичка платформа народноослободилачке борбе, а самим тим и револуције, може бити успјешна само ако у њој учествују сви народи Босне и Херцеговине. Због тога је она упорно тежила остваривању националне равномјерности, односно омасовљењу несрпског елемента у партизанским јединицама.²⁰⁶ Успјеси НОП-а на подручју сјевероисточне Босне, нарочито ослобођење Тузле почетком октобра 1943. године, судећи по појединим документима партијске провенијенције, представљали су догађај од изузетног значаја за јачање националне једнакости у партизанским јединицама.²⁰⁷

С обзиром на њихову изразито слабу партиципацију у партизанским јединицама, комунистима је приступање НОП-у дијела Хрвата тузланске регије била „још значајнија појава“ од приласка муслимана. Прикључење НОП-у првака Хрватске сељачке странке (ХСС) Александра Преке, Анте Камењашевића, Јуре Бегића, Богомира Брајковића, др Луке Шимовића, Ива Сунарића и Ивице Мартиновића требало је да подстакне Хрвате Босне и Херцеговине да слиједу примјер сународника из тузланске области.²⁰⁸ Како би додатно омасовила укључивање босанскохерцеговачких Хрвата у партизанске јединице, КПЈ је 10. октобра 1943. формирала војну формацију са хрватским националним предзнаком. „Прву босанску хрватску бригаду“ сачињавали су Хрвати из насеља око Тузле, који су након ослобођења града пришли НОВЈ-у. Међутим, проблем братства у заједничкој оружаног борби био је видљив и у овој политичкој акцији комуниста. Бројчана надмоћ Срба у НОП-у изазивала је подозривост Хрвата, па је руководство ПК КПЈ БиХ сматрало да би било „пожељно“ да у јединици буде „што више руководилаца Хрвата“. Међутим, драстични недостатак хрватског кадра у НОП-у стварао је партијском вођству у Босни и Херцеговини „доста тешкоћа“ у реализацији ове замисли.²⁰⁹ Заступљеност босанскохерцеговачких Хрвата у НОП-у остала је јако слаба. Међу њима је, нарочито у западној Херцеговини, како у рату тако и послеријатним годинама, било изражено становиште да су партизани и НОП „великосрпски покрет уперен против хрватске државе и Хрвата“, а борба против такозваног Србо-комунизма – борба за стварање хрватске државе у коју би била укључена Босна и Херцеговина.²¹⁰

Тек након што су порази Њемачке, капитулација Италије и пад Тузле у партизанске руке дали снажан наговјештај ратног исхода, почело је масовније прилажење муслимана НОП-у.²¹¹ Комунистичка партија Југославије је увођењем у

²⁰⁶ Е. Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, 164.

²⁰⁷ Ослобођење Тузле 2. октобра 1943. године за југословенске комунисте није био само крупан војни успјех. С обзиром на то да је Тузла у том тренутку била највећи ослобођени град у Европи под Хитлеровом доминацијом, то је био и „крупан политички догађај“ који је „темељно измијенио политичку ситуацију у источној Босни у нашу корист.“ О значају успјеха говори извјештај који је 14. октобра 1943. године ПК КПЈ БиХ упутио ЦК КПЈ. У документу је истакнута потреба да партијско руководство „још извјесно вријеме“ остане на подручју Тузле, како би се што више искористили војнички успјеси и учврстиле политичке позиције КПЈ. *Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucija (1941-1945), knjiga 13, (septembar – oktobar 1943)*, Komunist, Beograd, 1990, 419.

²⁰⁸ Е. Redžić, *Muslimansko autonomaštvo*, 139.

²⁰⁹ *Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucije*, 420 i 723.

²¹⁰ Архив Босне и Херцеговине (даље: АВХ), Покрајински комитет Комунистичке партије Југославије за Босну и Херцеговину, (даље: ПККПЈБХ), кут. 3/46, сигн. 146, Записник са партијског савјетовања одржаног 5. августа 1946. године; Husnija Kamberović, *Džemal Bijedić – politička biografija*, UMNIS, Sarajevo, 2017, 95

²¹¹ У том периоду, тачније 21. септембра 1943. године, у селу Буковица срез Брчко, формирана је „16. муслиманска бригада“ која је од 17. октобра 1943. носила назив „Трећа босанска муслиманска бригада“. Прегледом борачког састава ове војне формације види се да је доминантан број муслиманских бораца у

партизанске јединице „виђенијих“ муслимана, војника и чиновника блиских НДХ, те припадника пронацистичких аутономашких муслиманских милиција, настојала да придобије муслиманске масе на своју страну и на терену реализује идеолошко-политичку замисао „братства и заједничке оружане борбе“, као темељно начело „здружене“ Босне и Херцеговине.

Сулејман Филиповић, пуковник муслиманске аутономашке „Домобранско добровољачке легије“ (Домдо) се недуго након ослобођења Тузле, октобра 1943. године, прикључио НОП-у. Иако је све до јесени 1943. године био старјешина пронацистичке војне формације, као вијећник АВНОЈ-а и ЗАВНОБиХ-а учествовао је у конституисању „збратимљене“ Федералне Босне и Херцеговине и федеративне Југославије.²¹² Такође, формирањем прве Владе Демократске Федеративне Југославије, марта 1945. године, повјерен му је ресор министарства шумарства.²¹³ При ангажовању дојучерашњег непријатељског официра на овако високу државну функцију КПЈ се првенствено руководила политичким прагматизмом и потребом, што је изгледа био и Филиповићев мотив „промјене дреса“. Родољуб Чолаковић је у свом дневнику држање Сулејмана Филиповића оцијенио као „вјешто лавирање“, које га је довело до „министарског положаја и генералског чина“.²¹⁴

Међутим, овај политички концепт националног уједначавања партизанских јединица брзо је показао негативне стране. Поједини муслимански прваци којим је након веома кратког времена проведеног у партизанима омогућено учешће у раду конститутивних органа нове државе, поново су се окренули против КПЈ и својим држањем муслиманске масе удаљавали од НОП-а.

Мухамед Суџука²¹⁵ је, упркос упозорењу нижих партијских организација да као компромитовани службеник усташке државе не може представљати муслимане,²¹⁶ након само нешто више од мјесец дана проведених у НОП-у изабран за вијећника ЗАВНОБиХ-а, АВНОЈ-а, те за члана Президијума, односно Предсједништва оба ова висока тијела.²¹⁷ Током боравка и дјеловања у редовима НОП-а, према доступним

НОБ ступио од септембра 1943. до априла 1945. Погледати: *Borbene put 16. muslimanske NOU brigade*, Istorijski arhiv, Sarajevo, 1981.

²¹² E. Redžić, *Muslimansko autonomaštvo*, 138-139; ZAVNOBiH, *dokumenti 1943-1944*, 28, 59.

²¹³ *Ослобођење*, 12. март 1945, 1.

²¹⁴ Здравко Антонић, *Родољуб Чолаковић*, 439.

²¹⁵ Мухамед Суџука је између два свјетска рата био члан ЈМО. До приступања НОП-у, у НДХ је обављао функцију поджупана у Фојници. *Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucija*, 725.

²¹⁶ Извјештајем од 30. октобра 1943. године Окружни комитет КПЈ за Високо и Прозор обавијестио је Александра Ранковића да чланови партијских организација Високог и Вареша, те „неки другови из Сарајева“ „упозоравају“ на Мухамеда Суџуку. Тврдили су да је Суџука „пуну годину дана“ био ангажован као усташа и да тако компромитован „политички шпекулант“ не може „репрезентовати муслимане“. *Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucija*, 604.

²¹⁷ *Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucija*, 725.

Поред тога, Мухамед Суџука је био укључен у пропаганду промовисања „здружене“, федералне, Босне и Херцеговине изграђене на темељима заједничке борбе њених народа у устанку, нарочито међу муслиманима. У ауторском тексту под насловом „Босна и Херцеговина јучер и данас“, објављеном половином децембра 1943. године у *Ослобођењу*, он истиче да су зачетници и носиоци оружане борбе у Босни и Херцеговини били Срби, али да им се „све више у тој светој борби“ прикључују муслимани и Хрвати, те да њени народи „кују истинско братство“ запечаћено крвљу и животима најбољих синова. Суџука је оцијенио да је нова Југославија, држава равноправних федералних јединица, „једини прави облик нашег будућег заједничког живота“, а федерална Босна и Херцеговина „смисао наше борбе у државно-идејном погледу“. Зато је позвао босанскохерцеговачке муслимане да се сви сврстају у редове Народноослободилачког покрета, како би показали пуну одговорност за своју будућност, „пред потомством и пред историјом“. *Ослобођење*, 15. децембар 1943, 1.

архивским документима, испољавао је „непријатељска схватања“ и „повезао се са непријатељским елементом“, због чега га је Предсједништво ЗАВНОБиХ-а фебруара 1945. године искључило из овог тијела и дало приједлог за искључење из Предсједништва АВНОЈ-а.²¹⁸

Расим Кршлак²¹⁹ се као чиновник НДХ нашао у Власеници када су партизанске јединице, септембра 1943. године, ослободиле ову источнобосанску варош. Иако је био службеник усташке државе, у циљу „превођења“ муслимана на страну НОП-а изабран је у Окружни народноослободилачки одбор, а послѣје и за члана ЗАВНОБиХ-а. О њему у једном извјештају Одјељења заштите народа (ОЗН-а) Босне и Херцеговине пише: „Иако је био политичко-управни чиновник НДХ, па према томе и у служби окупатора, он није узет на одговорност од стране наших власти, јер се рачунало да ће својим будућим радом окајати свој гријех према народноослободилачкој борби. За то му је дата највећа могућност и самим тим што је узет у окружни НОО, а послѣје и за члана ЗАВНОБиХ-а.“²²⁰ Кршлак се, међутим, након што је био учесник и Другог засједања ЗАВНОБиХ-а,²²¹ вођен опортунистичким прилагођавањем ситуацији, поново приклонио усташама и постао „котарски предстојник“ у Бихаћу.²²² О томе у поменутом извјештају ОЗН-е стоји: „Али он не само да није искористио те погодности за своје поправљање него је учинио нови тешки злочин зато што се намјерно предао окупатору и поново отишао у његову службу.“²²³

Приступање Исмета Бекташевића²²⁴ Народноослободилачком покрету, са становишта националног уједначавања партизанских јединица и „повезивања са муслиманским масама“, комунистима је било од изузетног значаја.²²⁵ Бекташевић је као командант аутономашке „Муслиманске легије“ НОП-у приступио половином октобра 1943. године. Недуго затим биран је за вијећника ЗАВНОБиХ-а, члана његовог Предсједништва, а касније и за члана АВНОЈ-а. Након што је учествовао у конституисању федералне Босне и Херцеговине и федеративне Југославије, већ у децембру 1943. године, поново је „промијенио страну“ и обновио сарадњу са

²¹⁸ Архив музеја Босне и Херцеговине (даље: АМБХ) Фонд: Обнова и социјалистичка изградња (даље: ОСИ), кут. 4/45, сигн. 53, Предсједништво ЗАВНОБиХ-а штабу V Корпуса НОВ, Сарајево, 22. фебруар 1945. године.

²¹⁹ Расим Кршлак је у НДХ обављао више функција широм Босне и Херцеговине. Био је у „поглавничком повјереништву“ у Сарајеву, затим „котарски предстојник“ у Сарајеву, а послѣје и на функцијама усташке државе у Љубињу и Власеници. АМБХ, ОСИ, кут. 4/45, сигн. 70/45, Одјељење заштите народа Босне и Херцеговине, Предсједништво ЗАВНОБиХ-а, Сарајево, 2. фебруар 1945. године.

²²⁰ АМБХ, ОСИ, кут. 4/45, сигн. 70/45, Одјељење заштите народа Босне и Херцеговине, Предсједништво ЗАВНОБиХ-а, Сарајево 2. фебруар 1945. године.

²²¹ ZAVNOBiH, dokumenti 1943-1944, 168.

²²² АМБХ, ОСИ, кут. 4/45, сигн. 70/45, Одјељење заштите народа Босне и Херцеговине, Предсједништво ЗАВНОБиХ-а, Сарајево 2. фебруар 1945. године.

²²³ Исто.

²²⁴ Исмет Бекташевић, у периоду између два рата муслимански првак и велепосједник из Сребреничког среза. Биран је за народног посланика са листе ЈМО удружене у ЈРЗ. У НДХ је био члан „усташког сабора“ и командант квислиншке војне формације „Дом(обранско) До(бровољачке)“ муслиманске легије. *Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucija*, 722; Е. Redžić, *Muslimansko autonomaštvo*, 139.

²²⁵ О значају приступања виђенијих босанскохерцеговачких муслимана НОП-у говори да је Јосип Броз Тито октобра 1943. године о томе извјестио Георги Димитрова: „Ових дана је на нашу страну прешао истакнути муслимански [политичар] Исмет Бекташевић (...) Надаље, на нашу страну је прешао истакнути муслимански [политичар] и велики жупан жупе 'Плива и Рама' из Травника [Мухамед] Суџука (...).“ Исмет Бекташевић је у Сребреничком срезу био на челу велике оружане групе муслимана, уживао је повјерење становништва исламске вјере овог босанског среза, па је комунистима био потребан за чвршће повезивање с муслиманима „који још иду са њиме“. *Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucija*, 460 i 419-420.

профашистичким снагама. Као њихов сарадник осуђен је и стријељан од партизана 1945. године.²²⁶

Ако би се Суџукина политичка ликвидација могла повезати са „подозривошћу комуниста према муслиманима“,²²⁷ или обрачуном са неистомишљеником који је на Другом засједању АВНОЈ-а иступио са другачијим приједлогом и схватањем рјешавања националног питања у Југославији,²²⁸ случајеви Кршлака и Бекташевића, такође вијећника на кључним засједањима ЗАВНОБиХ-а и АВНОЈ-а, аргументују петоклонашко и прелетачко држање појединих муслиманских првака. Њихово политичко понашање свакако је утицало на продубљивање колебљивости и резервисаности становништва исламске вјере према НОП-у и КПЈ.

Резолуцијом усвојеном на Првом засједању ЗАВНОБиХ-а 25. и 26. новембра 1943. године, Босна и Херцеговина је предвиђена као равноправна јединица федеративне Југославије која није „ни српска, ни хрватска, ни муслиманска, него и српска, и хрватска, и муслиманска“.²²⁹ Као основ на којем је темељен њен положај и будући заједнички живот њених народа, у овај значајни документ босанскохерцеговачке државности ушле су ратне идеје КПЈ да се „у пламену народноослободилачке борбе бришу трагови злосрећне прошлости и ствара неразрушиво братство народа Босне и Херцеговине“, као и да су „народи Босне и Херцеговине, у заједници са другим народима Југославије, заједничким напорима кроз оружану борбу за слободу и независност извојевали право да уреде своју земљу онако како то највише одговара вољи и интересима и њих самих и свих народа Југославије“.²³⁰

И поред тога што је Резолуцијом из политичке потребе проглашена, јасно је да је проблем равноправности „заједничке оружане борбе“ босанскохерцеговачких народа озбиљно проблематизовао темељна начела ЗАВНОБиХ-овске Босне и Херцеговине. Стога је на Првом засједању ЗАВНОБиХ-а, као један од задатака, пред НОП у Босни и Херцеговини постављено увођење нових бораца, нарочито муслимана и Хрвата.²³¹ Осим тога, са говорнице су се чула отворена мишљења појединих вијећника да је њихово активно учешће у народноослободилачкој борби и даље доста слабо. Родољуб Чолаковић је у свом реферату истакао: „Поразити Хитлери на бојном и политичком пољу, размах народноослободилачке борбе и успјеси наше Народно – ослободилачке војске, која је својим ставом према муслиманима и Хрватима као цјелини већ одавно уживала њихове симпатије, омогућили су да се у ватри борбе кује борбено јединство народа Босне и Херцеговине. То је најљепша и за будућност Босне и Херцеговине најзначајнија побједи нашег народноослободилачког покрета. Међутим, то прилажење босанских муслимана и Хрвата на позиције активне борбе против фашистичког окупатора развија се, с обзиром на бурни развитак ситуације у свијету и код нас,

²²⁶ *Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucija*, 722-723.

²²⁷ Историчар Енвер Реџић сматра да се НОП није „одликовао принципијелном и стабилном линијом“ према муслиманима, те да „има докумената партијске провенијенције“ у којима њихови творци муслимане „секташки, у маси“, сврставају у противнике НОП-а. Е. Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, 164.

²²⁸ Родољуб Чолаковић истиче да је Мухамед Суџука у вријеме инаугурације југословенске федерације и рјешавања статуса Босне и Херцеговине унутар ње, развијао теорију о југословенској нацији којој би „квасац“ била „босанска нација“, а којој би, опет, „квасац“ били муслимани. Родољуб Чолаковић, *Заниси из ослободилачког рата, пета књига*, Свјетлост, Сарајево, 1955, 50.

²²⁹ ЗАВНОБиХ, *dokumenti 1943-1944*, 73.

²³⁰ Исто, 72.

²³¹ Исто, 43.

споро.²³² Угледни сарајевски правник, др Хамдија Ђемерлић је у својој дискусији, критикујући муслиманске вође које су „отишле у Павелићеву владу“ и настојале да муслимане „масовно увуку у покољ српског народа“, оцијенио улогу муслимана у НОП-у: „(...) Муслимани су се пасивно држали према народноослободилачкој борби. Изузетак чине они ријетки појединци који су одмах од почетка ступили у НОВ.“²³³

У намјери да измијени ово већ хронично стање, КПЈ је децембра 1943. године иницирала Проглас муслимана вијећника ЗАВНОБиХ-а којим су позвали муслимане Босне и Херцеговине да учине „прелом у свом досадашњем држању и пођу сви до једног у народноослободилачку борбу“.²³⁴ Иступивши критички, вијећници су истакли да су муслимани и у „овим судбоносним данима, када се ради о бити или не бити“, у већини остали колебљиви и да се споро одлучују за приступање НОП-у.²³⁵ Међутим, међу потписницима овог документа били су већ поменути Суџука и Кршлак, као и Исмет Бекташевић који је истог мјесеца када је Проглас објављен „обновио сарадњу са усташама“.²³⁶ Стога, критика колебљивости муслиманских маса и позив за њихово масовно приступање НОП-у, с обзиром на држање појединих „виђенијих муслимана“, вијећника ЗАВНОБиХ-а, није могло имати очекивани политички ефекат.

Послије Првог засједања ЗАВНОБиХ-а и Другог засједања АВНОЈ-а, кроз лист *Ослобођење* интензивирана је пропагандна активност у циљу промовисања тековина које су КПЈ и поменута револуционарна тијела нове државе произвела. Промовисани су федерална Босна и Херцеговина, заједничка оружана борба и братство њених народа, као и даља борба за укључивање муслимана и Хрвата у НОП. У чланку Авда Хума „Нови задаци пред НО одборима“, објављеном децембра 1943. године, федерална Босна и Херцеговина је представљена као плод „крваве и напорне дугогодишње борбе“ свих њених народа. Истакао је да је вијековни сан најбољих синова српског, хрватског и муслиманског народа био да у братској љубави и слободи, без ичијег туторства, пљачке и насиља изграђују своју земљу за „себе и своје потомство“. Хумо је потцртао улогу и задатак народноослободилачких одбора који требају да убрзају прилазак муслимана и Хрвата НОП-у, као и да неразумијевање тог „горућег питања“ може довести до тога да „дијелови колебљивих и неодлучних муслиманских и хрватских маса постану упориште реакционарних и издајничких клика“.²³⁷

Међутим, омасовљавања и уравнотежавања „заједничке оружане борбе“ народа Босне и Херцеговине на терену је и даље био један од главних политичких проблема. Хрватске масе су наспрам политичке линије КПЈ и даље биле, или крајње колебљиве или на сасвим супротним позицијама, док су муслимани слиједећи своје поједине „виђеније људе“ неријетко мијењали страну у зависности од ситуације. Било је примјера групних дезертирања мобилисаних у партизанске редове. Половином децембра 1943. године, група херцеговачких муслимана из Жупе, мобилисана у Мостарски батаљон, дезертирала је „приликом задњих борби“.²³⁸ Извјештај од половине 1944. године говори да је мобилизација међу становништвом исламске вјере у Прозорском срезу „дала добре резултате“, али да она „још није у потпуности изведена“,

²³² Исто, 41-48

²³³ Исто.

²³⁴ Исто, 85-86.

²³⁵ Исто, 86.

²³⁶ *Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucija*, 722-723.

²³⁷ *Ослобођење*, 15. децембар 1943, 8.

²³⁸ АБХ, фонд: Угљеша Даниловић (даље: УД), препис бр. 1, 8, Састанак штабске ћелије Мостарског батаљона, 15. децембар 1943. године.

те да свака тежа војничка ситуација „изазива колебање код ових маса услед страха од окупатора.“²³⁹ Још горе је било међу Хрватима Прозорског среза. Поред маса које су се држале пасивно, или се налазиле у „непријатељској војсци“, није било ни „угледних Хрвата“ вољних да прихвате „политички ангажман“ на страни НОП-а.²⁴⁰ Склоност „прелетачкој“ активности муслимана читава се и у извјештајима из средњобосанског – Бугојанског среза. Било је оцјена њиховог „потпуно спекулантског“ држања: „Када наше снаге контролишу овај терен показују се као наши пријатељи. Када дођу усташе онда сарађују са њима. На мобилизацију је био врло слаб одзив (...)“.²⁴¹ У Бугојну су хрватске масе у „још већој мјери биле непријатељски расположене од оних у Прозорском срезу“, а на њих су велики утицај имале усташе.²⁴² Нарочито је интересантна и значајна оцјена „држања“ члана АВНОЈ-а и ЗАВНОБиХ-а из Бугојна, Јуре Микулића: „(...) Остао је уз нас, али не показује велику активност.“²⁴³

На Другом засједању ЗАВНОБиХ-а, одржаном од 30. јуна до 2. јула 1944. године у Санском Мосту, потврђена је државност Босне и Херцеговине у оквирима Демократске Федеративне Југославије. Иако народи Босне и Херцеговине о томе нису „консултовани“, односно њихова воља референдумски провјерена, демагошки је закључено да је Босна и Херцеговина на темељу права на „самоопредјељење и вољом својих народа“ постала федерална јединица, равноправна са осталим републикама Југославије.²⁴⁴ На овој сједници је, такође, било ријечи о природи народноослободилачке борбе и карактеру успостављене босанскохерцеговачке државности. Ђуро Пуцар Стари је у свом реферату „Значај одлука Другог засједања АВНОЈ-а и даљи развој НОП-а у Босни и Херцеговини“, на основу ратних заслуга и масовности учешћа у борби, истакао водећу улогу српског народа, како у развоју братства и јединства тако и у изградњи босанскохерцеговачке државности чега би, по њему, требали бити свјесни муслимани и Хрвати: „Српски народ у Босни и Херцеговини још и данас сноси највеће терете рата и предњачи у борби против окупатора. И за ове три године борбе он је васпитао и издигао своју демократску свијест тако да је он био и позван да пружи братску руку као и оружану заштиту муслиманима и Хрватима. Он је то учинио и данас је српски народ, не само носилац братства и јединства, него он предњачи и у изградњи босанско-херцеговачке државности. Те улоге српског народа требају да буду свјесне и муслиманске и хрватске масе и да се заједно са њим окупе на дјелу изградње јединственог и општеномодног покрета.“²⁴⁵ Пуцар је о томе још рекао: „Стицајем историјских и политичких околности, српски народ који је био највише угрожен, нашао је у себи толико животне снаге да поведе борбу против непријатеља. Предвођен демократским снагама, он је развио демократски дух у својој борби, зато је и могао да унесе идеју братства међу народе Босне и Херцеговине. Њему припада та част и слава што је идеју братства унио међу муслимане и међу Хрвате.“²⁴⁶

На дискутабилност братства у заједничкој оружаног борби, као фактора који је „хомогенизовао“ и на заједнички живот упутио босанскохерцеговачке народе, указао је актер догађаја Авдо Хумо, и то три деценије послје стварања федералне Босне и

²³⁹ АБХ, УД, препис бр. 1, 35-36, Састанак Окружног комитета Прозор, 5. мај 1944. године.

²⁴⁰ Исто, 36.

²⁴¹ Исто.

²⁴² Исто.

²⁴³ Исто, 37.

²⁴⁴ ЗАВНОБиХ, документи 1943-1944, 177-197.

²⁴⁵ Исто, 188.

²⁴⁶ Исто, 184.

Херцеговине. Он се на научном скупу одржаном 1973. године, поводом 30 година од Другог засједања АВНОЈ-а, јавно „присјетио“ да чланови ПК КПЈ за БиХ износећи уочи Другог засједања АВНОЈ-а аргументе у корист федералног статуса Босне и Херцеговине члановима ЦК КПЈ који су радили на припреми одлука овог тијела, нису спомињали „масовно учешће народа Босне и Херцеговине у народноослободилачком рату“.²⁴⁷ То показује да та често изговарана прокламација у току рата није имала реалне основе. Ову евидентно идеолошку конструкцију, намијењену политичком наступању ка масама, било је бесмислено као аргумент користити у расправи са члановима ЦК КПЈ којима је стварни ниво братства и заједничке оружане борбе народа Босне и Херцеговине био добро познат. Федерална Босна и Херцеговина конституисана као заједница равноправних народа Срба, Хрвата и муслимана, збратимљених у „заједничкој оружаној борби“, од самог настанка је имала противријечан карактер. Истицано је да је она једнако и српска и хрватска и муслиманска, док је „заједничка оружана борба“ доминантно била српска.

2.2. Босна и Херцеговина као противријечност националном принципу федеративне Југославије

Иако је Резолуцијом усвојеном на Првом засједању ЗАВНОБиХ-а Босна и Херцеговина антиципирана као равноправна република нове Југославије, која није ни „српска, ни хрватска, ни муслиманска, него и српска, и хрватска, и муслиманска“, а будући суживот њених народа темељен на ратној прокламацији КПЈ да се у „пламену народноослободилачке борбе бришу трагови злосрећне прошлости и ствара неразрушиво братство народа Босне и Херцеговине“,²⁴⁸ овакво рјешење није било дефинитивно прихваћено све до пред само Друго засједање АВНОЈ-а. Разлог су била значајна неслагања око конституисања Босне и Херцеговине као федералне јединице, јер су се оваквом рјешењу успротивили истакнути чланови ЦК КПЈ Моша Пијаде, Милован Ђилас, Сретен Жујовић, а у почетку и Едвард Кардељ.²⁴⁹ Они су радећи на припреми одлука АВНОЈ-а о устројству нове државе, федеративну Југославију структурисали као државно-правни израз националне равноправности. По томе су федералне јединице биле означене као стриктно националне категорије, па по овом моделу државног устројства, с обзиром на то да не постоји босанскохерцеговачка нација, Босни и Херцеговини није био намијењен статус републике, већ јасно неодређени положај аутономије.²⁵⁰

Академик Хамдија Ђемерлић је на поменутом научном скупу поводом тридесетогодишњице Другог засједања АВНОЈ-а, осврћући се на излагања учесника, посебно Родољуба Чолаковића, „скренуо пажњу“ и подсјетио на заобилажену

²⁴⁷ Diskusija Avda Huma, u: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943): materijal sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine*, RAD, Beograd, 1974, 759.

²⁴⁸ ZAVNOBiH, *dokumenti 1943-1944*, 72-73.

²⁴⁹ Rodoljub Čolaković, „Pravi odgovor na pitanje: čija je Bosna i Hercegovina“, u: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini*, 16.

Авдо Хумо у својој дискусији на научном скупу одржаном 1973. године каже да је концепцију федеративне Југославије са стриктно националним републикама, поред Пијаде, Жујовића и Ђиласа, заступао и Едвард Кардељ. Diskusija Avda Huma, u: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini*, 758.

²⁵⁰ R. Čolaković, „Pravi odgovor na pitanje: čija je Bosna i Hercegovina“, u: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini*, 16; Rodoljub Čolaković, „Kroz otvoren prozor prodirala je svetlost prvog dana Demokratske Federativne Republike Jugoslavije“, u: *Tako je rođena nova Jugoslavija I*, Zbornik sećanja učesnika Drugog zasedanja AVNOJ-a, Kultura, Beograd, 1963, 118-119.

чињеницу да су представници националних делегација, који су заступали поједине југословенске земље, у расправама о нацртима одлука које треба донијети на Другом засједању АВНОЈ-а, дијелили мишљење поменутих истакнутих чланова ЦК КПЈ. Ђемерлић је о томе изјавио: „Овом приликом скренуо бих пажњу на један догађај који Чолаковић није споменуо, а који такође има свој значај при расправљању овог питања. Ријеч је о састанцима појединих земаља, тј. националних делегација које су представљале поједине земље и претходном расправљању о нацртима одлука које треба донијети на Другом засједању АВНОЈ-а. На састанцима неких делегација (не сјећам се којих) изражено је исто становиште као и код Пијаде, Ђиласа и Жујовића у вези са положајем Босне и Херцеговине у федерацији, што значи да то није било становиште само ове тројице.“²⁵¹

Према сјећањима актера стварања југословенске федерације, током новембра 1943. године одвијала се жива дискусија и изношени су противрјечни ставови о статусу Босне и Херцеговине у будућој држави. „На столу“ се нашло више приједлога који су се кретали од различитих облика аутономије до положаја федералне јединице. Од могућности да Босна и Херцеговина као аутономна покрајина буде припојена Србији или Хрватској одустало се без „многo убјеђивања“. Такво рјешење садржало је у себи „реакционарно“ питање „чија је Босна и Херцеговина“, што је одступало од одређене Партије за борбу против „стариx“ српских и хрватских „шовинистичких“ и „великодржавних“ претензија, па је та могућност брзо одбачена као супротност основним социјалистичким и интернационалистичким доктринама.²⁵²

Дуже се расправљало о могућности да предложени концепт федеративне Југославије заснован на националном принципу буде очуван и спроведен тако што би Босна и Херцеговина као аутономна покрајина била повезана са савезним институцијама и установама, само са мањим правима од осталих југословенских република.²⁵³ Ова идеја била је током новембарских расправа вјероватно најдуже заступана опција за коначан положај Босне и Херцеговине,²⁵⁴ нарочито из разлога што је за статус аутономије изгледа првобитно био и први човјек КПЈ и НОП-а, Јосип Броз Тито. Инспирисан „новембарским празницима“ Родољуб Чолаковић је 29. новембра 1971. године у свом дневнику забиљежио сјећање на састанак и ручак са Титом, који су он и Авдо Хумо одржали новембра 1943. године у Јајцу: „Тито нас је позвао на ручак са [Војиславом Кеџмановићем] Ђедом, Суљом [Филиповићем], [Александром] Преком. Тамо смо дознали да ће БиХ бити аутономна покрајина.“²⁵⁵

Међутим, иако је најмање до половине септембра 1943. године заузимало неодређен став о аутономији Босне и Херцеговине,²⁵⁶ руководство ПК КПЈ за БиХ се у новембарским расправама „појављује“ као одлучни заговорник њеног федералног статуса. Родољуб Чолаковић у поменутих дневничким забиљешкама, насталим на двадесетосмогодишњицу Другог засједања АВНОЈ-а, пише о његовој и Хумовој

²⁵¹ Diskusija Hamdije Ćemerlića, u: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini*, 707.

²⁵² Р. Чолаковић, *Записи из ослободилачког рата*, 49.

²⁵³ Исто.

²⁵⁴ Исто.

²⁵⁵ З. Антонић, *Родољуб Чолаковић*, 293-294.

²⁵⁶ У писму 14. септембра 1943. године упућеном Обласном комитету КПЈ за Херцеговину, ПК КПЈ БиХ истиче захтјев за „аутономију“ Босне и Херцеговине (која може постојати у различитим нивоима и облицима), али не и за статус федералне јединице. „Сматрамо да је потребно изаћи пред најшире масе са нашим ставом по питању Босне и Херцеговине у будућој равноправној заједници народа слободног Југа. У оквиру демократских захтјева долази захтјев аутономије Босне и Херцеговине.“ *ZAVNOBiH, dokumenti 1943-1944*, 23-24.

реакцији на сазнање о намјерама према Босни и Херцеговини: „Одмах смо реаговали. Дотле није било примедбе од стране ПК БиХ. Тек тада смо се објашњавали са Мошом, који је био за аутономију, али ми смо били код Кардеља који је обавестио Тита, и ствар је била решена како је у документима II заседања записано.“²⁵⁷

Мало је докумената из времена конституисања социјалистичке Југославије којим би се продубила сазнања о аргументима којим се босанскохерцеговачко партијско руководство водило приликом заузимања става о будућем статусу Босне и Херцеговине. У Резолуцији Првог засједања ЗАВНОБиХ-а је као разлог њене афирмације на ниво равноправне југословенске републике истакнут „вјековни заједнички живот“ њених народа који су међусобно измијешани и „повезани заједничким интересима“,²⁵⁸ што је блиско ставовима са којим су деценијама касније иступали најгласнији заговорници федералне Босне и Херцеговине, Родољуб Чолаковић и Авдо Хумо. У реферату изложеном на научном скупу одржаном поводом јубиларних 30 година од Другог засједања АВНОЈ-а, Родољуб Чолаковић је истакао да се ПК КПЈ за БиХ водио аргументом да Босна и Херцеговина „вијековима постоји као економско-историјска цјелина, са својом друштвено-политичком проблематиком“, која би била ефикасније рјешавана буде ли она равноправна федерална јединица.²⁵⁹ Авдо Хумо је са истог мјеста изјавио да су се он и Чолаковић, новембра 1943. године, у расправи са „појединим члановима“ ЦК КПЈ држали тога да су Босна и Херцеговина историјске покрајине, да у њима међусобно измијешани вијековима живе заједно три народа са својим различитим и специфичним путевима развоја, али и са много елемената „заједништва у свом дуговјековном друштвено-културном постојању“.²⁶⁰

Међутим, оваква становишта била су у супротности са историјском стварношћу Босне и Херцеговине. Иако је чињеница да је од средњег вијека била формирана географска и историјска област, то се није позитивно одражавало на суживот њених религијских и етничких ентитета. Напротив, чак и ако би се „заронило“ и у дубине босанскохерцеговачке историје тешко да би се могао наћи иједан државно-правни оквир у којем је егзистирала Босна и Херцеговина, или велики историјски догађај, које сва три њена народа доживљавају на исти начин, било да се ради о заједничком тријумфу и поносу или пак заједничком страдању и патњи. Насупрот томе, времена од османске окупације, преко аустроугарске анексије, стварање Југославије до ратног периода и Независне Државе Хрватске, бар по један од три народа Босне и Херцеговине памти као своје „златно доба“, а један или друга два као период ропства и стагнације.²⁶¹

Елементи заједништва у далекој прошлости као кохезивни фактор и аргумент за конституисање „збратимљене“ федералне Босне и Херцеговине, такође су у супротности са историјском истином. Сам Родољуб Чолаковић, иако далеко од очију јавности, „исповиједајући се свом дневнику“, оштро је критиковао „заговорнике заједништва“ који његове коријене налазе у далекој прошлости. С обзиром на то да се током седамдесетих година двадесетог вијека, усљед измијењених политичких односа у федерацији и зарад постизања одређених политичких и националних циљева, о томе много говорило и писало, Чолаковић ту појаву оцијењује супротном „марксистичком

²⁵⁷ З. Антонић, *Родољуб Чолаковић*, 293-294.

²⁵⁸ ZAVNOBiH, dokumenti 1943-1944, 72.

²⁵⁹ R. Čolaković, „Pravi odgovor na pitanje: čija je Bosna i Hercegovina“, u: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini*, 16-17

²⁶⁰ Diskusija Avda Huma, u: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini*, 758.

²⁶¹ Ненад Кеџмановић, *Немогућа држава: Босна и Херцеговина*, Филип Вишњић, Београд, 2007, 7.

поимању“ и политички штетном. Сматрао је да таква схватања не могу бити у „функцији револуције“ јер је историјска реалност била да су се народи у Босни и Херцеговини, у далекој и ближој прошлости „узајамно клали и убијали – ко у име полумјесеца, ко у име часног крста“, као и последњи „међу собом“.²⁶² Аргументи ратног руководства ПК КПЈ за БиХ су, као што видимо, неколико деценија касније фактички самодемантовани, што говори о њиховој неубједљивости и неутемељености да би били стварни и превладавајући чинилац приликом коначног обликовања положаја централне југословенске републике.

Стога се значајно осврнути на вјероватно кључни моменат и фактор због којег су заговорници федералне Босне и Херцеговине добили одлучујућу подршку. То је свакако било „придобивање“ Едварда Кардеља, који је „прихватио аргументе“ представника ПК КПЈ БиХ (Родољуба Чолаковића и Авда Хума) и о томе обавијестио Јосипа Броза, који се такође сложио и коначно „пресекао“, након чега је статус Босне и Херцеговине био ријешен онако како је то инаугурисао АВНОЈ. Чолаковићева сјећања записана у интимном дневнику 1971. године, а и јавно обзнањена на научном скупу двије године касније потпуно се поклапају, па је значајна вјероватноћа њихове тачности: „Обавијештен о расправи и аргументима ПК КПЈ за БиХ, Едвард Кардељ се сложио са њим, извијестио Тита, и он се сагласио са ставом ПК КПЈ за БиХ да Босна и Херцеговина буде шеста федерална јединица Демократске Федеративне Југославије.“²⁶³

На основу познатих извора тешко је са сигурношћу објаснити разлоге Кардељевог поступања и промјене става. Међутим, природа промјене мишљења свакако указује на прве кораке његовог будућег политичког дјеловања, које се огледало у залагању за што ширу децентрализацију и лабављење централне власти унутар федерације. Кардељев начин промишљања донекле илуструје сјећање Родољуба Чолаковића на неформалне разговоре истакнутих југословенских комуниста вођене током Петог конгреса Савеза комуниста Босне и Херцеговине, одржаног почетком јануара 1969. године: „(...) Говорили смо о Шиптарима. Кардељ прича како му је Ђуро [Пуцар] за ручком говорио како би то требало што прије енергично ријешити. Међутим, Кардељ не види, и то отворено каже, како ријешити. (...) Камо среће, вели Кардељ, да смо 1943. у Јајцу створили седму републику, као што смо од БиХ створили шесту. Шта би данас имали у БиХ да смо је поделили или претворили у аутономну

²⁶² Чолаковић је апострофирао „горке истине“ о понашању муслимана и „зулуму“ у Босни и Херцеговини од „османлијских времена до наших дана“, те страдању муслимана након 1918. године. Успротивио се мишљењу Авда Хуме да је покрет Хусеина Градашчевића „прогресиван и „покрет националног ослобођења“, забиљеживши да су такви ставови „да човјеку памет стане“. Чолаковић је затим закључио да заједништво у Босни Херцеговини почиње тек са појавом радничког покрета и да националне антагонизме, како у Југославији и Босни и Херцеговини тако и у цијелом свијету, „може савладати само социјализам, односно комунизам“ и ликвидација класног друштва. З. Антонић, *Родољуб Чолаковић*, 249, 309, 383, 384 и 434.

²⁶³ R. Čolaković, „Pravi odgovor na pitanje: čija je Bosna i Hercegovina“, 17.

У вези са доношењем коначне одлуке о положају Босне и Херцеговине у новој Југославији, занимљив је поглед Владимира Бакарића на односе између Тита и Кардеља. Он је у разговору са Владимиром Дедијером, 8. јуна 1981. године, о томе рекао: „Једини човјек поред Тита, који је са њиме дискутовао на равној нози био је Кардељ. Битно је при томе да је Тито сам тражио Кардељева мишљења о најпресуднијим питањима. У ствари, они су се дубоко допуњавали: час би се слагали, а час се нису слагали, да би на крају, обично дошли до истовјетних закључака. Био сам присутан њиховим дугим дискусијама, у прољеће 1944. године на Вису, око Истре и Словенског приморја. Кардељ је тада Титу замјерио да се није довољно заузимао да се ти крајеви што прије ослободе и присаједине Југославији. Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, drugi tom, GRO „Liburnija“, Rijeka, 1981, 942.

републику.²⁶⁴

С друге стране, такође услед недостатка релевантних докумената, још теже је са већим нивоом сигурности објаснити брзу еволуцију става босанскохерцеговачког партијског руководства по питању статуса Босне и Херцеговине у Југославији (од магловите аутономије до федералне јединице).²⁶⁵ Ипак, чињеница да је у њему најзначајнију улогу играо Родољуб Чолаковић нуди један од могућих одговора на ово деликатно питање. Његова снажна револуционарна схватања и интернационалистичка свијест да се питање Босне и Херцеговине ријешити тако да она остане ван домашаја „великосрпских“ и „великохрватских“ претензија, како поново не би постала „јабука раздора“ два најбројнија југословенска народа, указује на поријекло коначног става ПК КПЈ за БиХ.²⁶⁶

Иако је потребно додатно истражити мотиве који су утицали да у КПЈ превлада одређено за њен федерални статус, чињеница је да су национална хетерогеност и распоређеност становништва Босне и Херцеговине радикално отежавали евентуално спровођење принципа самоопредељења народа.²⁶⁷ Суочена са сложеним проблемом за који није имала рјешење током више од 20 година свог постојања и дјеловања, КПЈ је кроз братство и јединство, упркос реалним проблемима које је ова идеја имала, покушала да изађе на „шире просторе“ социјалистичког интернационализма. Она се национализму и шовинизму сва три народа „супротстављала“ статусом „збратимљене“, федералне, Босне и Херцеговине у оквирима нове Југославије, засноване на „равноправности свих њених народа“. Био је то још један покушај „прекорачења граница“ у општем и цивилизацијском развоју јужнословенских народа, овај пут у новом, социјалистичком државно – правном и идеолошком оквиру.

2.3. Улога Босне и Херцеговине у југословенској федерацији равнотеже

Још од Четврте земаљске конференције, у фокусу политике КПЈ био је концепт унутрашњег преуређења Југославије на принципу такозване „федерације равнотеже“. Спровођење такве замисли државног уређења требало је да обезбиједи „баланс“, како ни један народ својом доминантном улогом не би могао довести у питање обнову и угрозити живот нове Југославије.²⁶⁸

²⁶⁴ З. Антонић, *Родољуб Чолаковић*, 199.

²⁶⁵ Задатак садашњих и будућих историчара је да покушају доћи до „доказа“ и утврдити да ли је и зашто вођство ПК КПЈ за БиХ заиста било заговорник оваквог рјешења босанскохерцеговачког питања, или ипак само Титов и Кардељев гласноговорник.

²⁶⁶ Чолаковић је јануара 1946. године у Скупштини народа Демократске Федеративне Југославије истакао да Босни и Херцеговини федерални статус није признат на основу њеног посебног националног обиљежја, као што је то случај са Македонијом, већ на основу примјене „великог начела равноправности народа“ које је, по њему, из живота социјалистичке Југославије требало уклонити све оно што подсјећа на хегемонију било које нације и да подстиче у „рату створене братске односе међу нашим народима“ и учвршћује темеље југословенске државе. *Ослобођење*, 27. јануар 1946, 1.

²⁶⁷ Национална хетерогеност и измијешаност Босне и Херцеговине била је изражена до те мјере да су ријетки региони у којима нису била заступљена ако не сва три онда бар два њена народа. Оно што је босанскохерцеговачки национални комплекс чинило још сложенијим била је чињеница да је према Хрватској бројно заступљенији био српски и муслимански живаљ, а према Србији муслимански. Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Islamska zajednica Zagreb, Zagreb, 1990, 86.

²⁶⁸ Бранко Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Службени лист СРЈ, Београд, 1993, 89.

У Титовом чланку „Национално питање у свјетлости НОБ-а“ први пут објављеном у листу *Пролетер*, децембра 1942. године, фактички су прејудициране одлуке АВНОЈ-а. Броз је том приликом истакао да народноослободилачка борба не би била тако упорна и тако успјешна ако народи Југославије не би у њој видјели, осим побједи над фашизмом, и побједу над оним који су „угњетавали и теже даље угњетавању народа Југославије“.²⁶⁹ Иако је српски народ у условима НОБ-а, односно његовог масовног учешћа у партизанским јединицама, „аболиран“ од „злочиначке националне политике своје господе“, кроз чланак је исказана оштра критика „великосрпске хегемонистичке клике“ и изнесена јасна алузија да ће ново, „праведније“, рјешење националног питања значити радикално „распакивање“ односа успостављених након Првог свјетског рата и грађених у међуратном периоду. Тито је нагласио да би народноослободилачка борба била само фраза и превара ако осим општејугословенског смисла не би имала и национални, тачније када поред ослобођења Југославије не би значила и ослобођење „Хрвата, Срба, Македонаца, Шиптара, муслимана“. На крају, закључио је да ће питања Македоније, Косова и Метохије, Црне Горе, Хрватске и Босне и Херцеговине, на опште задовољство свих, рјешавати „сам народ“ који то право стиче „с пушком у руци“, у народноослободилачкој борби.²⁷⁰

Угњетачки „великосрпски хегемонизам“ у Краљевини Југославији означен је као главна сметња „братској слози народа Југославије“, па је „федерација равнотеже“ требала подразумијевати успостављање таквих односа у којим превасходно Срби и Србија својом бројношћу, економском моћи, државотворним традицијама и тежњама за сабирањем свих Срба, неће угрожавати опстанак друге Југославије. Формула равноправне државне заједнице и „симетрија федерације“ пронађена је у конституисању шест федералних јединица (Србије, Хрватске, Босне и Херцеговине, Словеније, Македоније и Црне Горе), што је потврђено одлукама Другог засједања АВНОЈ-а.²⁷¹ Србија је са двије аутономне покрајине једина изграђена као сложена федерална јединица, чак и као нека врста „федерације у малом“, док слична рјешења у другим републикама нису проглашена, иако су за то постојале реалне претпоставке. Пред крај рата и непосредно послје, дио далматинских комуниста тражио је аутономни статус ове области. Захтјеви су оправдани позивањем на историјску аутономију Далмације, те на релативну самосталност тамошњег партизанског покрета током рата, односно чињеницу да су се далматински партизани често борили под самосталном командом.²⁷² Међутим, ова тражења наишла су на снажан отпор превладавајуће снаге у ЦК КП Хрватске, па су брзо одбачени.²⁷³ С друге стране, према сјећањима Владимира Дедијера, Тито је енергично одбацио план Моше Пијаде о стварању српске аутономне покрајине у Хрватској, у коју би био укључен и дио Босанске крајине.²⁷⁴ Тиме је пропуштена прилика да се отклони подозривост Срба

²⁶⁹ Josip Broz Tito, „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe“, u: *Nacionalno pitanje i revolucija*, Svjetlost – Sarajevo / Državna založba Slovenije – Ljubljana / Mladost – Zagreb / Prosvjeta – Beograd, Pobjeda – Titograd / Matica srpska – Novi Sad / Mislа – Skoplje, Sarajevo, 1977, 69-70.

²⁷⁰ Исто, 65 и 73.

²⁷¹ *Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a*, 211-212.

²⁷² Aleksa Đilas, *Osporavana zemlja: jugoslovenstvo i revolucija*, Književne novine, Beograd, 1990, 242.

Министарству за конституанту су се са сличним захтјевима обраћали поједини становници Далмације. Доктор Икица Франић из Сплита је у својој представи, између осталог, написао: „При разграничењу требало би у пречанским крајевима задржати историјске границе појединих покрајина, при чему би Далмација требала бити аутономна покрајина Народне Републике Хрватске. Архив Југославије (даље: АЈ), фонд: Министарство за конституанту (даље: 3) , фасц. 6, синг. 64, Хрватска 1945, Примједбе и приједлози на устав, др Икица Франић Министарству за конституанту.

²⁷³ Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, трећи том, RAD, Beograd, 1984, 172.

²⁷⁴ V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, други том, 903.

продукована начином конституисања федералне Србије, али и адекватно „санкционише“ хрватско усташтво, злочини и сарадња са пораженим силама осовине, те на тај начин оснажи унутрашња стабилност државе.

Комунистички „пројекат“ југословенске „федерације равнотеже“ је, осим усложњавања федералне Србије, подразумеивао и политичку акцију у циљу „ублажавања“ српске демографске доминације у Југославији, јер су у чак три њене републике (Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини) чинили апсолутну или релативну већину, што је противријечило концепту равнотеже. Стога је, осим „поништавања“ одлука Подгоричке скупштине из 1918. године и формирања федералне Црне Горе, изградњу нове Југославије обиљежило и раздвајање српског националног бића на два посебна ентитета – српски и црногорски. Такву политику сликовито описује изјава Милована Ђиласа из осамдесетих година, а односи се на разговор који је крајем Другог свјетског рата као министар за Црну Гору водио са Јосипом Брозом Титом. Према Ђиласу, Тито је био потпуно свјестан националних осјећања и идентитета Црногораца, али је на његову констатацију да „Црногорци јесу Срби“, одговорио: „Добро, али сада треба република.“²⁷⁵

Након што је коначно конституисана као равноправна република, Босна и Херцеговина је добила посебно мјесто у систему југословенске „федерације равнотеже“. Њеним статусом санкционисан је српски и хрватски претензионизам на ове југословенске покрајине и дефинитивно одбачен предратни споразум Цветковић-Мачек о подјели њене територије. Такође, југословенски комунисти су АВНОЈ-евским унутрашњим границама државе, односно формирањем федералне Босне и Херцеговине уз поштовање њених граница утврђених на Берлинском конгресу 1878. године, жељели извршити „превенцију“ евентуалног поновног јављања српских и хрватских претензионистичких тенденција.

Иако су се и даље могли чути гласови и аргументи о неопходности подјеле Босне и Херцеговине,²⁷⁶ револуционарна власт је такве могућности оштро одбацивала и проглашавала „реакционарним“. Насупрот томе, због своје мјешовите националне и вјерске структуре именована је „Југославијом у малом“, „републиком помирења“ и „мостом“ у односима између Срба и Хрвата у цијелој Југославији. Другим ријечима, КПЈ је „збратимљеном“ Босном и Херцеговином, као средишњом југословенском републиком, настојала изградити међусобно повјерење два најбројнија народа у држави. Такве политичке намјере осликавају ријечи Едварда Кардеља, изговорене на

²⁷⁵ Momčilo Đorgović, *Dilas: vernik i jeretik*, М. Đorgović, N. Marković, Napredak, Arandelovac, 1989, 252.

²⁷⁶ Мијо Перковић, старији водник из Жупање, је у писменом обраћању Министарству за конституанту изразио неслагање са начином на који је АВНОЈ-евским одлукама било ријешено питање Босне и Херцеговине. Сматрао је да национални принцип формирања федерације није спроведен у покрајинама гдје су највеће националне противријечности, а које су у посљедњем рату „проузročиле милион жртава“. Био је чврстог става да због снажних међунационалних мржњи, одакле „потјече сво зло на Балкану“, Босну и Херцеговину треба подијелити између Хрватске и Србије. Сматрао је да босанскохерцеговачке Хрвате треба преселити западно, а Србе источно, чиме би коначно био ријешен „балкански проблем“. Тиме би, по њему, Срби били у својој, а Хрвати у својој кући. Био је на становишту да док год буде Срба у Хрватској, чак и око Карловца, ни један Хрват „неће имати повјерења“ у такву државу, те да због предубоког јаза политика братства и јединства може имати ефекта само ако „браћа буду имала сваки своју собицу макар и у једној кући, али док су и по собама заједно, а не воле се, тада је све на пијеску.“ Перковић је далекосежно и пророчки упозорио да ће у случају да Босна и Херцеговина не буде „раздјељена и извршено пресељење, протећи још многи потоци крви“. На крају је закључио да цијели хрватски народ дијели овакво мишљење, те да је то власти немогуће установити, јер се народ плаши, па јој „радије ласка и повлађује“. АЈ, 3, фасц. 4, сигн. П-32, Писмо Мија Перковића Министарству за конституанту ДФЈ, Жупања, 8. децембар 1945. године.

Трећем засједању ЗАВНОБиХ-а 26. априла 1945. године у Сарајеву, да ће федерална Босна и Херцеговина бити „најчвршћи потпорни стуб“ нове Југославије.²⁷⁷

Током 1944. и 1945. године у штампи је објављен низ пропагандних ауторских чланака и обраћања угледних државних и партијских функционера, који су афирмисали политику КПЈ усмјерену ка профилисању Босне и Херцеговине као „републике помирења“ између Срба и Хрвата. Здушни заговорник федералне Босне и Херцеговине, Авдо Хумо, је почетком 1944. године промовисао њен значај у борби за остварење помирења Срба и Хрвата у Југославији. Акцент је ставио на борбу босанскохерцеговачких народа, Срба, Хрвата и муслимана, који на фронту „остварују братство и јединство“ и доприносе „братимљењу Срба и Хрвата у цијелој земљи“. Он је даље навео да Босна и Херцеговина својим новим статусом „неће бити предмет смутње и сукоба Србије и Хрватске, него братска веза и камен темељац српско-хрватских односа у Југославији“, те да федеративна Југославија „не би могла остварити принцип народне суверености без слободне и равноправне Босне и Херцеговине која је недјелјива“.²⁷⁸ Нарочито значајан био је иступ Сулејмана Филиповића. Он је половином 1944. године, као представник босанскохерцеговачких муслимана, нагласио да Босна и Херцеговина „по први пут постаје своја“ и да више неће бити камен спотицања између „браће Срба и Хрвата“. Истакао је да ће она као равноправна југословенска република бити једнако српска, хрватска и муслиманска, те поручио да то муслимани „од свег срца поздрављају“.²⁷⁹ Говорећи на тему „зашто је Босна и Херцеговина федерална јединица“, Родољуб Чолаковић је априла 1945. године у Београду „потврдио“ одлучност КПЈ у настојањима да Босна и Херцеговина постане образац за помирење Срба и Хрвата, како би се у Југославији обезбиједила трајна стабилност односа два народа. Чолаковић је том приликом рекао: „Рјешење о Босни и Херцеговини, као федералној јединици у федеративној Југославији, диктовано је тежњама да наше уређење буде такво како би државна творевина добила што више стабилности (...). Босну и Херцеговину одавно својатају разни у Београду и у Загребу. Од како је почело формирање јужнословенских нација, на Босну и Херцеговину гледало се као на нечију прђију (...). Подијелити је по националним припадностима било је немогуће, јер Срби и Хрвати живе измјешано на читавој територији од Лике до Дрине. (...) Присталице народноослободилачког покрета Босне и Херцеговине свјесни су да је само јака Југославија гаранција за њихову будућност и безбједност. Они сматрају да ће овакво рјешење питања Босне и Херцеговине учврстити нову Југославију управо због тога, што ће се његовањем братских односа између Срба и Хрвата у Босни и Херцеговини, прије свега, одразити и на однос двију основних нација у Југославији.“²⁸⁰

Међутим, насупрот обнародованог и пропагираног, народи Босне и Херцеговине нису истовјетно прихватили и гледали на стварање федералне Босне и Херцеговине, нити су њихова осјећања потпуно одговарала идеолошко-политичким „погледима“ и интересима КПЈ. Хрвати су највећим дијелом стајали ван утицаја КПЈ, не прихватајући њену идеологију и политику, па тако ни „збратимљену“, федералну, Босну и Херцеговину. Они су радије остајали вјерни хрватским националним покретима којим је стварање хрватске државе, у коју би била укључена Босна и Херцеговина, био дио

²⁷⁷ *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, dokumenti 1945, knjiga II, Sarajevo 1968, 396-398.*

²⁷⁸ *Ослобођење, јануар 1944, 7-8.*

²⁷⁹ *Ослобођење, јули 1944, 8.*

²⁸⁰ *Ослобођење, 9. април 1945, 2.*

стратешког политичког плана.²⁸¹ Муслимани су тешко прихватили присутне хипотекe да су у току рата спекулисали са различитим одређењима, али су у већини са разлогом могли бити задовољни федералним статусом Босне и Херцеговине. Он је надмашио ниво аутономије за коју су се у Краљевини Југославији залагали њихови политички представници.²⁸² На супротним позицијама остали су муслимански „аутономаши“ – заговорници аутономије Босне и Херцеговине под њемачким протекторатом, те истомишљеници проушашке, хрватски национално оријентисане, муслиманске емиграције која је захтијевала успостављање Републике Хрватске са „Босном и Херцеговином и Санцаком“, а у циљу њеног стварања намјеравала основати чак и тајну војну организацију.²⁸³ Новоуспостављени односи у Југославији стварали су код босанскохерцеговачких Срба подвојена осјећања. Свијест о ратним заслугама изазивала је појаве „солунаштва“, односно пренаглашеног истицања доминантне улоге српског народа у НОП-у, што је у неким случајевима прерасло у отворене манифестације нетрпељивости и граничило са шовинизмом.²⁸⁴ С друге стране, иако су унутар југословенског државног оквира били повезани са матицом, Срби су са неповјерењем гледали на успостављање „административне“ границе на Дрини. Подозрење је додатно подгријавало трагично ратно искуство, па је била уочљива намјера водећих југословенских комуниста да их умире и увјере у „сигурну будућност“ унутар федералне Босне и Херцеговине и нове Југославије.

Јосип Броз Тито се на оснивачком конгресу КП Србије, маја 1945. године, осврнуо на изнесене ставове српске емиграције о „комадању српског државног простора“. Тито је том приликом одбацио оптужбе српских грађанских снага и дао увјеравања која су се односила на конституисање федералне Босне и Херцеговине: „Ако је Босна и Херцеговина равноправна, ако има своју федералну јединицу, онда ми нисмо поцијепали Србију, него смо направили срећне Србе у Босни, исто тако Хрвате и муслимане. Ради се о административној подјели. Ја нећу да у Југославији буду границе које ће раздвајати, већ сам стотину пута рекао да хоћу да границе буду оне које ће спајати наше народе (...).“²⁸⁵ Такође, у брошури *О лажном и правом српству*, објављеној 1945. године, водећи комуниста из Босне и Херцеговине, Родољуб Чолаковић, је увјеравао босанскохерцеговачко српство да „иако живи у неколико

²⁸¹ Историчар, академик Василије Крестић, елаборирајући историју хрватских претензија на Босну и Херцеговину, наводи извор по којем је чак и један од кључних људи Јосипа Броза Тита, Иван Стево Крајачић, у вријеме пуне Титове снаге имао план о стварању суверене хрватске државе са Босном и Херцеговином у њеном саставу. Василије Ђ. Крестић, *Великохрватске претензије на Војводину и Босну и Херцеговину*, САНУ, Београд, 2017, 95.

²⁸² Д. Ђуровић, „Сарајевска штампа о стварању Бановине Хрватске“ 77-78.

²⁸³ Проушашки оријентисани и хрватски национално одређени муслимани Босне и Херцеговине и Санцака су у Меморандуму објављеном новембра 1950. године у Чикагу, „јавно захтијевали“ да се успостави „Република Хрватска с Босном и Херцеговином и Санцаком, у народносним и повијесним границама свих саставних дијелова Републике (...).“ Такође, Хрвати муслимани су Меморандумом Свеисламском конгресу, који је фебруара 1951. године одржан у Карачију, истакли да Југославију сматрају „србокомунистичком“ и да им због лоше позиције „не преостаје друго, него заједно са другим Хрватима створити тајну војничку организацију, с главним циљем: борбом за слободу Хрвата муслимана и за слободу цијеле државе Хрватске.“ Džafar Kulenović, *Sabrana djela 1945 –1956*, Buenos Aires, 1978, 133-148.

²⁸⁴ Карактеристичан је примјер из Сребреничког среза у којем је због тешких ратних страдања нарочито била изражена мржња Срба према муслиманима. На заједничком весељу, у љето 1945. године, Србин је одбио да прихвати муслимана у народно коло, рекавши му да се „губи“ из српског кола, „кола слободе“ за коју муслимани „нису ништа дали“ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 302, Окружни комитет Тузла – Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, август 1945. године.

²⁸⁵ *Оснивачки конгрес КП Србије* (8 – 12. мај 1945), Институт за историју радничког покрета Србија, Београд, 1972, 213.

федералних јединица наше велике отаџбине, српски народ никада није био јединственији“. У поглављу „Срби и федерација“ истиче да „нама Србима ван Србије нико и не мисли да оспорава право одржавања најтјешњих веза са нашом браћом у Србији, која ће ићи за тим да омогући најпунији и најбржи развитак српског народа“. Чолаковић је устврдио да српски народ у „збратимљеној“ Босни и Херцеговини „постаје господар своје судбине“ и има могућност да развија све своје материјалне, културне и духовне снаге.²⁸⁶

Поред пропагандних наступа политичког руководства, кроз однос и представљање вриједности српског културног наслијеђа, између осталог и традиција црквеног средњовјековља, револуционарна власт је одмах након ослобођења жељела „показати“ да неће задирати у духовно и културно јединство босанскохерцеговачких Срба са матицом. Таква политика КПЈ провејавала је кроз однос према Растку Немањићу, најважнијој личности српске црквене историје, чији је култ изузетно поштован на цјелокупном српском националном простору. Као средњовјековни владар Захумља, историјске регије чији је дио улазио у састав савремене социјалистичке Босне и Херцеговине, Свети Сава је био „погодна“ личност за истицање српског државног, духовног и културног јединства. Сарајевско *Ослобођење* је 20. јануара 1946. године објавило већи чланак под насловом *Растко Немањић – Свети Сава*, у којем је, између осталог, изнесен закључак: „(...) Што се српски народ одржао у историји преживјевши пет стотина година раздијељен државним границама разних царстава, без своје државе, без једне слободне територије која би својим постојањем држала на окупу остале дијелове, резултат је и Савиног рада који је створио духовну повезаност међу Србима.“²⁸⁷ Свјесни злочина над Србима у НДХ, историјске свијести српског народа који је од друге половине 19. вијека Босну и Херцеговину доживљавао као једну од својих најболнијих рана²⁸⁸ и њихових тежњи за уједињењем, комунисти су обазриво приступали спровођењу политике државно-правног устројства Босне и Херцеговине који је предвиђао административну границу на Дрини.

2.4. Уставно уобличавање Босне и Херцеговине

2.4.1. Дефинисање новог друштвено – политичког система и надлежности републике

Политбиро Централног комитета Комунистичке партије Југославије је све до напада Информбироа 1948. године давао перспективе и формулисао све путеве друштвеног развоја у Југославији. Прије него су државни органи заузимали ставове, доносили одлуке, уредбе и законе, сва питања организације државе разматрана су на сједницама Политбироа ЦК КПЈ. Предсједавао им је и својим ауторитетом давао печат генерални секретар Партије, Јосип Броз Тито.²⁸⁹ Остваривано је потпуно сједињавање

²⁸⁶ Родољуб Чолаковић, *О лажном и правом српству*, Свјетлост, Сарајево, 1945, 42-43.

²⁸⁷ *Ослобођење*, 20. јануар 1946, 6

²⁸⁸ М. Radojević, „Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uređenju“, 7.

²⁸⁹ Поред уобичајне групе руководећих комуниста, Јосипа Броза Тита, Едварда Кардеља, Александра Ранковића, Милована Ђиласа, Сретена Жујовића, Светозара Вукмановића-Темпа, Михе Маринка, Крста Попиводе, Андрије Хебранга и Благоја Нешковића, који су присуствовали сједницама Политбироа ЦК КПЈ (иако неки нису били чланови овог тијела), сазиване су и сједнице проширеног Политбироа, као и сједнице чланова Политбироа с руководством ЦК КП Србија, ЦК КП Хрватска, ЦК КП Словенија, ЦК КП Македонија, ПК КПЈ за Црну Гору, ПК КПЈ за БиХ и Обласног комитета КП Хрватска за Далмацију.

партијске и државне власти. Секретари партијских комитета били су предсједници савезне и републичких влада (осим Босне и Херцеговине гдје је шеф Партије био Ђуро Пуцар Стари, а премијер Родољуб Чолаковић) и одговарајућих народних одбора, чиме је Партија постајала копија државне организације. Тиме су одлуке државних органа: Владе, Народне скупштине, Президијума Народне скупштине, народних одбора и руководства масовних организација суштински биле формализоване. На сједницама Политбироа ЦК КПЈ доношене су одлуке и рјешавана сва најважнија политичка, организациона и кадровска питања државног апарата и масовних организација.²⁹⁰

У таквим политичким околностима припреман је нацрт првог Устава нове Југославије, којим је у земљи требало правно учврстити тековине у рату спроведене социјалистичке револуције. Рад на Уставу текао је под будним оком Политбироа ЦК КПЈ, односно његовог члана Едварда Кардеља, уједно и министра за Конституанту у Влади ДФЈ.²⁹¹ Након што је припремљен нацрт Устава, а како би се испоштовала „демократска природа“ револуционарне власти, преко средстава информисања, првенствено штампе, упућен је јавни позив за „свенародну расправу“ о уставним рјешењима. Међутим, строго контролисана и диригована „слободна дискусија“ суштински је сведена на пропагандно и некритичко изјашњавање на митинзима и зборовима Народног фронта по селима и градским рејонима, са којих су упућиване стотине телеграма и кратких порука „подршке“ новом Уставу.²⁹²

Послије формално спроведених „свенародних расправа“, први Устав нове Југославије, израђен по узору на совјетски из 1936. године, усвојен је на засједању Уставотворне скупштине 31. јануара 1946. године. Чином његовог доношења у земљи је и формално-правно успостављен нови државни систем. То се посебно односило на тип државног уређења, систем привреде, организацију власти, те структуру и овлаштења највиших државних органа.²⁹³ Уставом је званично укинута монархија, а Федеративна Народна Република Југославија конституисана као „савезна народна држава републиканског облика“. Није проглашена социјалистичком, већ „савезном народном државом“, што је представљало посебан облик „народне демократије“, односно према совјетској доктрини прву фазу ка социјализму. Уставом прокламовани принцип „демократског јединства власти“ у основи је значио увођење „демократског централизма“ у земљи.²⁹⁴ Успостављени мјешовити систем привреде, с постојањем државног, задружног и приватног сектора, обезбјеђивао је превласт државном.²⁹⁵

Устав је потврдио одлуке Другог засједања АВНОЈ-а о федеративном устројству државе, са неколико противријечних обиљежја. С једне стране промовисао је суверенитет народних република као држава, док је с друге давао широка овлаштења

Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948), Službeni list SRJ, Beograd, 1995, 4-5.

²⁹⁰ *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ*, 4-5.

²⁹¹ Исто, 15.

²⁹² О нивоу контроле расправа о Уставу свједочи повјерљиви допис помоћника министра за конституанту, Јована Ђорђевића, Предсједништвима влада свих федералних јединица. У њему је одјељењима за уставна питања наложено да утичу „на правилно руковођење дискусијама, уколико би у њима долазило до скретања, неправилних постављања и тумачења“. Коста Чавошки, *Устав као средство агитације и пропаганде: Устав Федеративне Народне Републике Југославије од 31. јануара 1946*, Институт за савремену историју / Службени гласник, Београд, 2011, 75-76.

²⁹³ Рајко Кузмановић, *Уставно право*, Правни факултет Бања Лука, Бања Лука 1999, 142.

²⁹⁴ Исто, 142-143.

²⁹⁵ Исто.

федерацији.²⁹⁶ Коста Чавошки, угледни професор права, је анализирајући ову противријечност југословенског федерализма, нагласио да су творци првог Устава нове Југославије морали знати да се „суверенитет не може преносити а да се не изгуби, а још мање да нека друга, савезна власт, може штитити сувереност и државност ентитета који има својство државе“. Објаснио је да је „онај који штити и брани туђу сувереност“ уистину суверен, док онај ко је „штићен и браћен не може бити суверен“.²⁹⁷

Савезним и републичким уставима, донесеним 1946-1947. године, дефинисане су и усаглашене надлежности федерације, те ниво „самосталности“ њених федералних јединица. Федеративна Народна Република Југославија задржала је сљедеће надлежности: промјена и допуна Устава ФНРЈ, старање о његовом извршењу и осигурање сагласности устава република са Уставом ФНРЈ; примање нових република, као и одобравање оснивања нових аутономних покрајина и аутономних области; разграничење између република; представљање Федеративне Народне Републике Југославије у међународним односима; међународни уговори; питања рата и мира; опште руководство и контрола трговинских односа са иностранством; народна одбрана и државна безбједност; жељезнички, ваздушни, ријечни, поморски саобраћај и послови поморства општедржавног значаја; пошта, телеграф, телефон и радио; савезно држављанство; иселенички и уселенички послови; правни положај странаца; општедржавни привредни план; статистика; савезни буџет; одобрење општедржавног буџета и завршног рачуна; врховна контрола извршења опште-државног буџета; новчани и кредитни систем; савезни зајмови; девизни и валутни промет, осигурање; царине и државни монополи; патенти, жигови, модели, узорци; мјере; тегови; драгоцјени метали; старање о ратним инвалидима; амнестија и помиловање по дјелима повреде савезних закона; финансијска, индустријска, рударска, грађевинска, трговачка, шумска и пољопривредна предузећа општедржавног значаја; путеви, ријеке, канали и луке општедржавног значаја; контрола спровођења савезних закона; законодавство о расподјели прихода на савезни буџет, буџете република и буџете аутономних и административно-територијалних јединица; о јавним зајмовима и дажбинама; законодавство о уређењу судова, о јавном тужилаштву, о адвокатури; кривични законик; трговачко, менично и чековно право; поморско право; законодавство о грађанском парничном и ванпарничном, извршном, стечајном, кривичном и општем управном поступку; о личном стању грађана; основно законодавство о раду, радњама и социјалном осигурању; о задругама; о приватном праву; доношење општих начела за законодавство и за руководство република у области пољопривреде, рударства, шумарства, лова и водних снага; грађевинарства; привредног пословања; политике цијена; здравља и физичке културе; просвјете; социјалног старања и организације државне власти. Републике су у овим пословима могле саме доносити своје прописе, до доношења општих од стране Федеративне Народне Републике Југославије.²⁹⁸

Изван наведених послова, народне републике су могле вршити „своју власт самостално“, а према уставу Народне Републике Босне и Херцеговине, донесеном 31. децембра 1946. године, у њене надлежности је спадало: доношење, промјене и допуне Устава НР БиХ и старање о његовом извршењу; одлучивање о пристанку за измјену републичких граница; административно-територијална подјела НР БиХ; чување државног уређења и права грађанина; јавни ред и безбједност; доношење републичког привредног плана НР БиХ; управљање привредом републичког значаја и руковођење

²⁹⁶ Исто.

²⁹⁷ К. Чавошки, *Устав као средство*, 15.

²⁹⁸ *Службени лист ФНРЈ*, 10/46, 73-103.

привредом локалног значаја; доношење државног буџета НР БиХ; остварење и контрола извршења буџета, као и одобрење завршног рачуна НР БиХ; руковођење у остварењу буџета народних одбора; држављанство НР БиХ; руковођење судовима НР БиХ; амнестије и помиловања према прописима закона; финансијска, индустријска, рударска, грађевинска, трговачка, шумска и пољопривредна предузећа републичког значаја; путеви, ријеке, канали и луке републичког значаја; транспорт и саобраћај републичког значаја; закључивање зајмова НР БиХ и одобравање закључних зајмова народних одбора у границама закона; утврђивање и одобрење, у сагласности са савезним законима, републичких и локалних дажбина; утврђивање и одобрење дажбина народних одбора; контрола над стањем предузећа и установа општедржавног значаја на територији НР БиХ; утврђивање републиканског и локалног значаја привредних предузећа и установа у надлежности НР БиХ; руковођење стамбеним и комуналним пословима; стамбена изградња; изградња и уређење градова и мјеста; законодавство и руководство на основу општих и начелних прописа ФНРЈ у области: индустрије, рударства, трговине, пољопривреде, шумарства, лова и водних снага; грађевинарства; привредног пословања и политике цијена; заштита народног здравља, социјалног старања и физичке културе; основне средња и више настава; просвјетних, културних и научних установа и организација републичког значаја; организација државне власти.²⁹⁹

Међутим, уставно успостављени систем „подјеле надлежности“ између савезног и републичких нивоа власти губио је значај пред нарастајућим централистичким тенденцијама које је инспирисала хегемона природа политичког система КПЈ. Она је тежећи монолитној структури државе, из центра моћи оличеног у Политбироу ЦК КПЈ, директивним дјеловањем по хијерархијској вертикали, преко републичких руководстава до мјесних народних одбора, креирала цјелокупну државну политику. Централистичко опредјељење Партије на власти смањивало је компетенције државних, републичких и локалних органа, те спутавало њихове активности. Савезни органи су централизовали послове републичких ресора, а ови локалних органа власти.³⁰⁰

2.4.2. Противријечности уставног дефинисања националног питања у Босни и Херцеговини

Министар за Конституанту, Едвард Кардељ, је у уводном говору на сједници Комисије за Устав 15. септембра 1945. године истакао да су током Народноослободилачког рата, поред крупних промјена извршених на пољу државне економије и подручја културног живота земље, успостављени нови односи међу народима Југославије, чиме је „у суштини“ ријешено национално питање.³⁰¹ То је значило да и у том погледу нови Устав треба да изражава правну форму стања које је револуција створила. Међутим, континуитет противријечних концепција о рјешавању националног питања у Југославији, поготово у Босни и Херцеговини, који се може пратити готово од оснивања КПЈ, добио је потврду и кроз начин уставног рјешавања овог кључног проблема југословенске државе. Иако су југословенски комунисти током ослободилачке и револуционарне борбе заступали став о постојању и равноправности

²⁹⁹ АБХ, Фонд: Влада Народне Републике Босне и Херцеговине (даље: ВНРБХ), кут. 1945/1946, без сигн., Устав Народне Републике Босне и Херцеговине.

³⁰⁰ Бранко Петрановић, *Југославија на размеђу (1945-1950)*, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 1998, 371; Vera Katz, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945-1953*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011, 162.

³⁰¹ К. Чавошки, *Устав као средство*, 8.

три босанскохерцеговачка народа,³⁰² већ пред крај рата уочљива је промјена политичког курса по питању статуса босанскохерцеговачких муслимана и одрицање од афирмације њиховог посебног националног имена и идентитета.³⁰³ Родољуб Чолаковић је у Београду, априла 1945. године, говорећи на приредби поводом одржавања првог броја *Правничких усмених новина*, неформално предочи политику КПЈ према националном питању. Истакао је да у Босни и Херцеговини живе „двје нације: Срби и Хрвати, и муслимани који су несумњиво словенске расе“, којим ће нова власт дати могућност да се „мирним еволутивним путем национално одредје“. ³⁰⁴

По коначном ослобођењу земље Партија је своју националну политику спроводила, између осталог, и на пољу „народног просвјетивања“. Просвјетна комисија Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину је, половином септембра 1945. године, сугерисала да се при изради новог буквара у ћириличној верзији, као „народни просвјетитељ који упућује на конструктиван рад, а не као чудотворац“, обради свети Сава, док су инструкције за латиничну верзију биле да се обради зачетник „хрватске идеје југословенства“, Јосип Јурај Штросмајер.³⁰⁵ У овом контексту није споменута ни једна истакнута муслиманска историјска личност. Нацрт Устава нове Југославије, сачињен почетком децембра 1945. године, правно је уобличио и потврдио националну политику КПЈ. Другим чланом дефинисано је постојање шест „народних република“, а трећим са „пет буктиња“ у пољу савезног грба означено постојање пет југословенских народа, чиме је босанскохерцеговачком становништву исламске вјере уставно-правно одрицана национална посебност.³⁰⁶

Како је у Босни и Херцеговини било мало великих историјских момената које су са идентичним емоцијама прихватили њени завађени вјерски и етнички ентитети, тако ни крупан догађај као што је доношење првог Устава нове Југославије није прошао без противљења представника неког од њених народа. Иако су поменутом „слободном дискусијом“ доминирали хвалоспјевни о нацрту Устава, на адресе Министарства за конституанту и Уставотворне скупштине стигла су два писмена обраћања народног

³⁰² Јосип Броз Тито је у Прогласу децембра 1942. године објављеном у листу *Пролетер*, муслимане означио са великим словом „М“. Josip Broz Tito, *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941-1945*, Kultura, Beograd, 1947, 194-197.

У Прогласу народима Југославије, донесеном на Првом засједању АВНОЈ-а, ово тијело се обратило хрватском, словеначком, муслиманском, црногорском, македонском и српском народу. Такође, у најважнијим документима ЗАВНОБиХ-а изражавано је постојање и равноправност „Срба, Муслимана и Хрвата“. У тексту Резолуције Првог засједања ЗАВНОБиХ-а, између осталог, стоји: „(...) Народи Босне и Херцеговине, Срби, Муслимани и Хрвати, с мржњом и презиром одбацују Недића, Павелића и друге отворене слуге окупатора (...)“. Приједлог декларације ЗАВНОБиХ-а, изнесен на Другом засједању овог тијела, садржао је, поред осталог, и овакав закључак: „Први пут у историји, Срби, Муслимани и Хрвати Босне и Херцеговине, уједињени у народноослободилачком покрету, ступили су на исти пут, почели су да изграђују свој заједнички дом (...)“. Погледати: *Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a*, 67-69; *ZAVNOBiH, dokumenti 1943-1945*, 69-73 и 233-234.

³⁰³ Британски историчар Марко Атила Хаоре пише да је застој у признању муслиманске националности био одраз неслагања и различитих погледа у самом врху КПЈ. Он наводи да су најгласнији противници концепта муслиманске нације били комунисти из Србије и Црне Горе, нарочито Моша Пијаде и Милован Ђилас, а да су Родољуб Чолаковић, Ђуро Пуцар Стари и други босанскохерцеговачки Срби, комунисти, показивали више „саосјећања“ и били „слободоумнији“. Хаоре, такође, истиче да различита виђења нису била последица „већег или мањег степена српског или црногорског шовинизма“, већ да су Срби из Босне и Херцеговине због бољег познавања муслимана боље и разумјели то питање. О томе више: Marko Attila Hoare, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Vrijeme, Zenica, 2019, 472-477.

³⁰⁴ *Ослобођење*, 9. април 1945, 2

³⁰⁵ АБХ, ПКПКЈБХ, кут. 84/45, без сигн., Закључци састанка просвјетне комисије Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину од 14. септембра 1945. године.

³⁰⁶ *Сарајевски дневник*, 4. децембар 1945, 1,

посланика из Мостара, Хусеина Хусаге Ћишића, којим је тражио да КПЈ ревидира своју националну политику и дијаметрално измијени однос према Босни и Херцеговини.

У свом првом поднеску, 5. децембра 1945. године, упућеном Министарству за конституанту, Ћишић је своје неслагање са нацртом Устава ФНРЈ изразио на сљедећи начин:

„У вези са нацртом устава Ф. Н. Р. Ј., објављеног у органу комунистичке партије Југославије – „Борба“ од 3. децембра 1945. г. број 293, имам да примјетим ово:

Авној у свом Другом засједању у Јајцу дне 29. новембра 1943. г. донио је кључне закључке од великог историјског значаја, по којима се, на основи националне равноправности – Срба, Хрвата, Словенаца, Црногораца и Македонаца, територијално подручје бивше Краљевине Југославије има подијелити у шест федералних јединица, и то: Србију, Хрватску, Словенију, Црну Гору, Македонију и Босну и Херцеговину.

Према овим закључцима Авноја, свака федерална јединица, са актом тога свога опредјељења, стекла је право на своје властито национално име, само је то право ускраћено босанској федералној јединици - јединици, наиме, која је, по извијесним образложењима, изнимно заснована на националној равноправности – Срба и Хрвата и тако нешто.

Овом, вјероватно, случајном омашком Авноја учињена је грдна неправда нашој ужој домовини Босни – Босни, која и по хисторији својој и по улози одиграној у овом народноослободилачком рату, као и по жртвама уложеним у овај рат има право на своје народно опредјељење, односно на своје народно име, свакако толико, колико и свака друга горе поменута федерална јединица.

Министарство за конституанту, при изради нацрта устава Ф. Н. Р. Ј. јамчано је рачунало на становишта Авноја, изражена у његовим закључцима од 29. новембра 1943. г., па се у основним начелима Устава, у члану 3, четвртој реченици тога члана, са написом: 'пет буктиња косо положених, чији се пламенови спајају у један пламен' – симболички изразило исто гледиште, што је, по мом скромном мишљењу и незгодно и – ако ћете посве неправилно.

Јер босанско-херцеговачка федерална јединица, заснована на тзв. националној равноправности Срба и Хрвата, нема никакве гаранције за свој опстанак, нити може имати изгледа за миран друштвени и државни живот.

Уосталом, како у пракси изгледа та тзв. национална равноправност Срба и Хрвата, ми смо Босанци то већ у више наврата на својој кичми осјетили, па би и сувише неправично било, да се с тим и таквим праксама поново отпочне.

Свака национална мисао увјетује и своје национално подручје, свој животни простор, а како и српска и хрватска национална мисао, обухваћа нашу ужу домовину – Херцег-Босну – као свој животни простор, сукоби су међу овим нацијама супротног става неизбежни и нема начина да се помјере. Извјесно је, међутим, да су се због супротног става ових нација на нашем терену током посљедњих деценија одигравале скандалозне работе, па напокон и незапамћени злочини у нашој земљи.

Пробало се већ, у своје вријеме, да се нађе неки модус, у циљу изравнања националних спорова међу Србима и Хрватима, но без задовољавајућих резултата.

Подјелом земље на бановине, распарчана је била наша ужа отаџбина Босна и Херцеговина – што се каже – на варичаке, а како се при тој подјели није водило рачуна ни о историјским, ни о географским, ни о економским разлозима, који би у ма ком погледу правдали те подјеле, него су те подјеле диктирале само и искључиво хегемонистичке тежње извјесних властодржаца, разумије се, да оне нису могле задовољити скоро никога, а нарочито не оне на чију су штету те подјеле изведене...

Поново се, међутим, покушало, са споразумом Мачек-Цветковић ударити границе националним тежњама Срба и Хрвата и мета је овога сметењачког споразумијевања поново била наша ужа отаџбина - Босна и Херцеговина. Овај је споразум изведен по неком вјерском кључу и по вјерској припадности тако да су они босанскохерцеговачки срезови, у којим је католички елемент бројно претежнији од православног елемента, једноставно додијељени Мачековој редо-држави; а остали су срезови остављени на расположење и на даљњу експлоатацију београдској хегемонистичкој клици, да с њом манипулира како нађе за умјесно. Ми босанскохерцеговачки старосједиоци ни код прве ни код друге подјеле наше уже отаџбине Херцег-Босне, као анационални елемент, нисмо уопће дошли у обзир!

Из горњих напомена логички произилази да босанскохерцеговачка федерална јединица може почивати на принципу: Босна – Босанцима. Уосталом невјероватно је да има иједног правога Босанца коме би било зазорно да се тим именом зове, а ако неко већ хоће да се и другачије зове, просто му било. (...).³⁰⁷

Из цјеловито цитираног првог дијела Ћишићевог обраћања Министарству за конституанту уочљиво је да оно није било мотивисано само и искључиво борбом за признавање муслиманске нације. Он је негирао могућност одрживости АВНОЈ-евског оквира Босне и Херцеговине, заснованог на прокламованој равноправности њених народа. Супротно томе, заступао је став о муслиманима као „темељном“ народу у централној југословенској републици. У вези са таквим мишљењем, изнио је приједлог да се преиначе одлуке АВНОЈ-а и ЗАВНОБиХ-а, те конституише „босанска национална република“ по угледу на Македонију и Црну Гору. То је по Ћишићу, као и „босанска“-муслиманска нација, симболично требало бити изражено шестом буктињом у државном грбу, што је исказао у закључном дијелу првог поднеска:

„Зато наслов молим, да у Устав Ф. Н. Р. Ј. у основним начелима његовим, у члану трећем у четвртој реченици тога члана исправи: мјесто пет – 'шест буктиња косо положених и тако даље' .. да би се фактички правди удовољило. Јер, апстрахирајући чињеницу да нашој ужој отаџбини Херцег-Босни, по њеној историји припада пуно право на њено властито име, да је она, у етничком погледу, једна посебна народна цјелина међу југословенским народима, па, шта више, апстрахирајући и чињеницу да је она олтар наше заједничке ствари у овом четворогодишњем рату за народно ослобођење придонијела више жртава него ма која друга земља на Балканском полуострву, ипак јој из практичких разлога треба стару част повратити, из разлога, наиме, којима су се водили наши водећи кругови, промовирајући Македонију и Црну Гору у част народних држава, с правом на посебно народно име.“³⁰⁸

Други Ћишићев поднесак, 16. јануара 1946. године послат Предсједништву Уставотворне скупштине, садржао је оштру осуду српско-србијанског, „београдског“, режима у Краљевини Југославији који је, по њему, због својих хегемонистичких

³⁰⁷ Цитирано према: Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 202-204.

³⁰⁸ Исто, 204.

намјера муслиманима оспоравао „босанско“ национално име, као једино право и одговарајуће историјским традицијама. Истакао је да именовање „муслиман“, као колективни назив за цјелокупан исламски свијет, служи за разводњавање „босанског“ бића и за њега представља „гдно понижење“. У том смислу, своје излагање проширио је ставовима да су босанскохерцеговачки муслимани потомци и насљедници босанског државног средњовјековља, односно изданак „старих Бошњака“.³⁰⁹ Тим се фактички „учврстио“ на становишту изреченом и у првом поднеску, да је становништво исламске вјере изворни и „старосједилачки“ народ Босне и Херцеговине којем, с обзиром на такву „историјску традицију“, припада право на националну републику, што је био важан елемент његових укупних политичких тежњи крајем 1945. и почетком 1946. године.

То је у другом поднеску, цјеловито посматрано, исказао овако: „Све бивше београдске владе у Југославији од ослобођења и уједињења па до потпуног краха старе Југославије, под фашистичком окупацијом, настојале су, свака на свој начин да нашој ужој домовини Херцег-Босни одузму њену индивидуалност и да обеснаже сваки спомен на некадашњу њену самосталност. По интенцијама београдских властодржаца посве је било забрањено предавање босанске историје по нашим школама, па шта више, имало се одстранити све штиво из школских уџбеника, које би директно или индиректно подсјећало на некадашњу самосталност босанску, на њен индивидуалитет по било ком облику, јер та сјећања, па чак и инсинуација на та сјећања, нису конвенирала оној политици коју је водио национални Београд.

Околност пак да та наша ужа домовина, с обзиром на менталитет земље и народа, стварно представља посебну једну етничку цјелину међу југословенским народима и да је она у свом вјековном засебном животу стекла и своју властиту душу, штавише и да је приликом ослобођења ушла у састав уједињених југословенских земаља као посебна управна јединица по властитој вољи, није им сметало у њиховим настојањима, јер су за та настојања налазили подршку и у једном дијелу самих Босанаца, који по својим националним концепцијама налажаху да својом подршком чине неко национално дјело. Јер, по српској националној идеологији наша ужа домовина спада у животни простор српске нације, као и многе друге национално непрочишћене земље, те се за то налаже дужност сваком националном Србину, па ма гдје се налазио, да настоји да би се те земље стварно уклопиле у свој национални матичњак, као саставни дио његов. Отуда сукоби и одатле невоље за све оне отаџбенике који се не заносе том и таквом идеологијом и конзеквентно томе који мирне душе не подносе да се на тако проблематичан начин игра угледом њихове уже отаџбине Босне и Херцеговине.

³⁰⁹ Хусеин Хусага Ћишић се таквим ставом приближавао политици коју је заступао Сафвет-бег Башагић, само што за разлику од Башагића у поднесцима није отворено негирао аутохтоност осталих националних корпуса у Босни и Херцеговини. Овај муслимански пјесник, оријенталиста и историчар, који је дјеловао крајем 19. и током прве трећине 20. вијека, је преузимајући и прихватајући романтичарска схватања босанскохерцеговачког муслиманског племства, заступао ставове о морално-духовној, социјално-културној и религијској супериорности „бошњачког“ народа над осталим, немуслиманским, народима у Босни и Херцеговини. Познат је као заговорник порицања националне посебности босанскохерцеговачких Срба и Хрвата, што илуструју стихови његове пјесме *Бошњак*, коју је написао 1891. године: „Знаш, Бошњаче, није давно било, / Свег ми свјета нема петнаест љета, / Кад у нашој Босни поноситој / И јуначкој земљи Херцеговој, / Од требиња до бродскијех врата / Није било Срба ни Хрвата. / А данас се кроза своје хире / Оба странца ко у своме шире. Е. Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, 19; Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 18.

Све београдске владе у предратној Југославији биле су по својој идеолошкој садржини српске, односно србијанске владе, па уколико су понекада по облику имале и други изглед, у ствари су редовно репрезентовале српску националну идеологију. Зато им је босанска националност трн у оку, а ријеч: Босанац и босанчица скоро исто што и право светогрђе.

Да би тим, како се мисли егзотичним називима, задали смртни ударац, одредбама темељног закона наше државе су подијелили нашу ужу отаџбину на извјесне административне јединице и те јединице директно везали за централну управу у Београду.

Нама Босанцима, као несумњивом изданку оних старих Бошњана, оставили су право да се зовемо муслиманима с прозирном тенденцијом да нам у знаку тога, у свим даним згодама, оспоре право ријечи у националним и државно-правним питањима уопште, а нарочито у националним и државно-правним питањима наше уже отаџбине Босне и Херцеговине.

Та се тенденција београдских влада јасно читавала приликом подјеле наше шире и уже отаџбине на бановине у шестојануарском режиму, а још јасније се читавала пригодом државног пакта, или правије оног политичког фуртимашког шишмарша Мачек-Цветковић, по коме је наша ужа отаџбина распарчана по неком вјерском кључу и по вјерској припадности. Ми ни код првог ни код потоњег случаја подјеле наше земље нијесмо дошли у обзир, јер наводно као анационални елемент нијесмо имали ту шта да кажемо.

Уосталом, београдски властодршци тих својих основа у погледу наше отаџбине нијесу ни најмање скривали ни за вријеме тзв. парламентарног режима у некадашњој нашој држави, али када је овај режим, октроисаним уставом од 1931. године замијењен са тзв. уставним режимом, у коме је режиму одузето право одбране свим непоћудним елементима у земљи, односно у коме су биле забрањене све странке са вјерским, племенским и регионалним обиљежјем, београдски властодршци су у својим основама постали исувише безобзирни. Више се нијесу задовољили са простим манипулисањем по питању административног помјерања граница у извјесним регионима и покрајинама, него су узимали под тисак све што не ваља и што им је непоћудно. Једном ријечју нашом се ужом отаџбином управљало као са неком колонијом, а са нама као са урођеницима те колоније.

Нама се сада, у новој ослободилачкој ери, сугерира да уважимо да је наша ужа отаџбина право-правна са осталим федеративним јединицама у Југославији, а ми Босанци, опет, са осталим народима у Југославији, а ето нам до сад није дозвољено ни то да се правим именом назовемо. Нпр. ако неко од нас у личну листу убиљежи да је Босанац, службујући чиновник има задатак да га уразуми, да те народности нема и да ту народност АВНОЈ није признао. Ако се неко убиљежи као Југословен, опет има да прими исту лекцију, јер је, наводно, то колективни назив за све југословенске народе, а када се по невољи каже да је муслиман, онда то пасира, ваљда зато што је колективни назив за 3000.000.000 људи разбацаних на пет континената, који припадају свим могућим расама човјечијег рода.

С овим, наравно, не мислим рећи да се АВНОЈ при доношењу својих закључака у Јајцу 1943. године руководио истим мислима којим се, у своје вријеме, руководио национални Београд у својим основама, у погледу наше уже отаџбине Босне и Херцеговине, али је чињеница да нас још и сада, у народносном погледу, поред Срба и

Хрвата, титулишу муслиманима, што је за нас грдно понижење, а јамачно не служи на част ни онима који нам то сервирају.

Наш муслимански свијет у Босни и Херцеговини није неопредјељен у народном погледу, како то неки хоће да кажу, он је потпуно свјестан свог словенског поријекла, он по својим традицијама, по својој историји, по својим пјесмама, и прима, а једнако долази до дубоког убјеђења, да се он може звати како су га и његови пређи звали и да је он несумњиви изаданак оних старих Бошњака и кулинова, Нинослава, Котромањина, Дабишина, Остојна и Томашева доба и у томе је непоколебљив.

Зато, ето, националистичка пропаганда, српска и хрватска, поред свега интензивног рада у том смјеру није код њега успјела до сада да получи било какав успјех, а нема никаква изгледа да ће то убудуће получити, јер он врло добро знаде ко је и одакле је.

Зато при завршетку овог свог поднеска апелујем на све народне посланике у Скупштини, да уваже моје напомене и да се солидаришу са мојим приједлогом: да се у чл. 3. у четвртој реченици тога члана Устава уметне: Мјесто пет - шест буктиња косо положених итд. да би се са свим конзеквенцијама, које из тога произилазе фактички правди удовољило.³¹⁰

Међутим, признавање „босанског“ националног имена и уставно конституисање Босне и Херцеговине као „босанске националне републике“, осим што је било супротно базичним замислима комуниста о улози Босне и Херцеговине у југословенској федерацији, из више разлога није имало реалне основе у друштвено-политичкој стварности ове републике. Прво, томе је противријечио сам историјски развој муслиманског етничког ентитета, који је према изреченим приједлозима требао бити основни елемент за успостављање тражених односа. Муслиманске масе у Босни и Херцеговини, слабо развијене националне свијести, суочене са кризом идентитета и различитим националним опредјељењима сопствене интелигенције,³¹¹ у традицијама средњовјековне босанске државе, „босанству“ или „бошњаштву“, нису проналезиле осјећај идентитета и националне припадности. Томе је значајно доприносила чињеница да њихови водећи политички представници у међуратном периоду, како пише историчар Атиф Пуриватра, овакву националну номинацију нису ни помињали, а камоли пропагирани. Пуриватра такође каже да се бошњаштво због политике којој је служило у доба Бењамина Калаја и времена аустроугарске окупације сматрало толико компромитованим да су муслимански политичари оцијенили да је боље не оптерећивати се тим историјским комплексом.³¹² Друго, више од двије трећине

³¹⁰ Цитирано према: Alen Zečević, *Uloga Huseina Husage Čišića u društvenom i političkom životu Bosne i Hercegovine i Bošnjaka*, Završni rad, Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Fakultet humanističkih nauka-odsjek za historiju, Mostar, mart, 2017, 105-107.

³¹¹ Родољуб Чолаковић је у својим дневничким забиљешкама муслиманску интелигенцију означио као „кочницу формирања своје нације“. По њему, умјесто да буде „квасац формирања муслиманске нације“, интелигенција се национално већином опредјељивала као Хрвати или Срби, удаљујући се тако од муслиманских маса. Чолаковић је додао да се масе нису осјећале ни једним ни другим – остајући „у илузији“ да су Турци, али не као Османлије или Туркуше, али ипак Турци – јер су „турске вјере“. З. Антонић, *Родољуб Чолаковић*, 383-384. Такође, у науци је општеприхваћена тврдња да се босанскохерцеговачко становништво исламске вјере, од свих југословенских народа, последње национално конституисало и да је код њега национални развој ишао најспоријим темпом. Enver Redžić, „Društveno-istorijski aspekt nacionalnog 'opredjeljivanja' muslimana Bosne i Hercegovine“, *Socijalizam* IV/1961, br. 3, 31-89.

³¹² А. Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija*, 401.

тадашње укупне босанскохерцеговачке популације чинили су Срби и Хрвати, народи са одавно учвршћеним осјећајем националне припадности.³¹³ Из тога произилази да би могућност конституисања Босне и Херцеговине као националне републике „босанског“ народа, по моделу Македоније и Црне Горе, могао бити само високоризичан експеримент без реалне политичке и историјске основе за успјех. Треће, проблематично је било и Ћишићево мишљење изнесено у првом поднеску, да Босна и Херцеговина због значајне улоге у НОР-у и броју жртава које је у њему поднијела „има право на своје народно опредјељење, односно право на своје народно име“, колико и свака друга југословенска федерална јединица. С обзиром на национални састав НОП-а и улогу босанскохерцеговачких муслимана током рата, то није могао бити ваљан аргумент за њено реконституисање као „босанске националне републике“.

Уставотворна скупштина није ни разматрала Ћишићев захтјев о уставном уобличавању Босне и Херцеговине као националне републике „босанског“ народа. Милован Ђилас, замјеник министра за Конституанту, је на Трећој редовној сједници Савезне скупштине 17. јануара 1946. године потпуно заобишао тај важан, чини се и кључни, садржаја поднесака. Ћишићеве приједлоге и тражења прагматично је свео само на питање признавања „муслиманске националности“. Пошто су се захтјеви односили, између осталог, и на питање равноправности народа, један од кључних елемената на којем је КПЈ градила своју политичку пропаганду, оцијенио га је „принципијелно важним“. Пред највишим представничким тијелом ФНРЈ, које је требало да донесе нови Устав, Ђилас је закључио да су поднесци мотивисани Ћишићевим ставом о муслиманима као „посебној националности“ и незадовољством што у државни грб није ушла „шеста буктиња као симбол муслиманске равноправности“. Иако није негирао „посебне црте код муслимана које данас постоје“, Ђилас је само констатовао да Парламент нема надлежност да претреса питање „да ли су муслимани национална група“, те да се то не може рјешавати „једним декретом“. По њему, предмет скупштинске расправе могао је бити приједлог да шеста буктиња у државном грбу симболизује шесту републику. Међутим, највиши представници власти већ су били чврсто на становиштима да свака југословенска нација у државном грбу буде означена припадајућом буктињом, па Ћишићев захтјев није био предмет даље расправе, чиме је суштински одбијен.³¹⁴

2.4.3. Право на самоопредјељење до отцјепљења и његова тумачења

Након што је Југославија Уставом дефинисана као савезна држава републиканског типа, са пет народа и шест равноправних република којим су дата одређена обиљежја државе и атрибути суверености, произилазило је да Босна и Херцеговина, као и друге федералне јединице, треба „самостално“ да донесе републички устав, усаглашен са савезним.³¹⁵ При Предсједништву Владе НР Босне и Херцеговине образована је Комисија за Устав са задатком да као савјетодавни орган „проучава уставна и сва друга питања“ у вези са основном организацијом републике и да „изради нацрт Устава“ који би као приједлог послужио републичкој Влади.³¹⁶ У

³¹³ Према првом послератном попису становништва, спроведеном 1948. године, у Босни и Херцеговини је живјело око 44,2% Срба, 23,9% Хрвата и 30,7% неопредјељених муслимана. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine: narodnosni sastav po naseljima*, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1995, 9.

³¹⁴ *Zasedanje Ustavotvorne skupštine: 29. novembar 1945 – 1. februar 1946: stenografske beleške*, Prezidijum narodne skupštine FNRJ, Beograd, 1946, 187.

³¹⁵ АБХ, ВНРБХ, кут. 1/45-46, сигн. 13, О систематици Устава Народне Републике Босне и Херцеговине.

³¹⁶ За предсједника Комисије за Устав изабран је Драго Љубибратић, члан Врховног суда. Секретаром Комисије именован је Душан Јосиповић, начелник одјељења за изградњу народне власти при

сачињеној „систематици“ Устава НР Босне и Херцеговине предочено је мишљење да би за централну југословенску републику „најбоље било да слиједи систематику савезног Устава“, са оним измјенама и одступањима која изискују републичка својства и њене специфичности.³¹⁷

Међутим, из напријед реченог уочљиво је да су постојала неслагања око неких принципа уставне изградње нове државе, па је југословенско вођство приликом доношења коначне редакције првог Устава ФНРЈ са дозом опреза прилазило рјешавању појединих питања правног уобличавања земље. То је посебно важило за она која су се директно односила на унутрашњу стабилност државе, као што је право на самоопредјељење до отцјепљења. Ту демократску тековину Уставом је требало истаћи као темељну вриједност новог поретка, али и у условима сложених међунационалних и политичких односа у земљи водити рачуна о изградњи механизма монолитне Југославије.³¹⁸ Комунистичка партија Југославије је у „Декларацији о народној власти“, донесеној на Другом засједању АВНОЈ-а, изразила опредјељење да нова Југославија почива на „праву сваког народа на самоодређење, укључујући право на отцјепљење или уједињење са другим народима“, али и „слободно израженој вољи свих њених народа, који не признају раскомадање Југославије, да остану и даље уједињени у Југославији као својој заједничкој домовини“.³¹⁹ Из овог важног документа АВНОЈ-а уочљиво је да југословенски комунисти нису губили из вида опасност да пренаглашено истицање права на самоопредјељење могу користити сепаратистички и према новој Југославији непријатељски настројени елементи. Због тога нацртом Устава ФНРЈ од 3. децембра 1945. године није било нормирано право на отцјепљење.³²⁰ Ипак, у коначној верзији Устава превладали су ставови да самоопредјељење представља „својину прогресивних људи“ и да мора остати израз права народа да сам одлучује о својој судбини. Превагу су однијела интернационалистичка схватања да сепаратизам код појединих народа може да се појави само уколико нису слободни и равноправни, што је према ставовима власти било остварено федеративним уређењем Југославије. Стога је првим чланом Устава ФНРЈ дефинисана као „савезна народна држава републиканског облика“ и

Предсједништву Владе. Чланови овог тијела постали су: Божо Цикота, Мустафа Камарић, Анто Рамљак, Салко Фејић, Весо Јовановић, Самуел Камхија, Душан Шакота и Војо Бундало. *Службени лист НР БиХ*, 16/46, 221; *Службени лист НР БиХ*, 27/46, 347.

³¹⁷ АБХ, ВНРБХ, кут. 1/45-46, сигн. 13, О систематици Устава Народне Републике Босне и Херцеговине.

³¹⁸ Под утицајем промјењиве политике СССР-а, југословенски комунисти су у међуратном периоду заступали различите ставове о праву на самоопредјељење до отцјепљења, односно о рјешавању националног питања у Југославији. Прву половину двадесетог вијека обиљежила су гигантска тумбања и мијењања свјетског поредка у виду распада империја и колонијалних система у свијету, те стварања великог броја независних држава и прве универзалне свјетске организације. У основи тих промјена је право на самоопредјељење, које се развијало од политичког начела до међународног права. На Осмом конгресу Руске комунистичке партије большевика 1919. године, донесен је програм којим је у области националних односа предвиђено укидање свих привилегија било које националне групе, пуна равноправност нација и признавање колонијама и неравноправним нацијама право на отцјепљење. Упркос упозорењима и критикама појединих истакнутих марксиста, попут Розе Луксембург, да ширење овакве политике може изазвати негативне посљедице по међународне односе, Лењин је остао при ставу о праву на отцјепљење, истичући да се само равноправни народи истински могу одлучити за живот у заједничкој држави. Међутим, после Лењиновог смрти Стаљин се све више удаљавао од овог Лењиновог наслијеђа, сводећи право на самоопредјељење и отцјепљење на облик територијалне аутономије, укидајући појединим народима писмо и уводећи ћирилицу. Тиме је слабо слободан развој совјетских нација и заступао тезу о асимилацији, уз водећу улогу руске нације. Због таквих утицаја, становишта КПЈ о начину рјешавања националног питања у међуратном периоду су се кретала од формирања више независних држава, до обнављања Југославије као федеративне републике. Mustafa Resulović, *Pravo na samoopredjeljenje*, VKBI, Sarajevo, 1995, 2, 7-8.

³¹⁹ *Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a*, 242.

³²⁰ *Борба*, 3. децембар 1945, 4.

заједница „равноправних народа“, који су на основу „права на самоопредељење, укључујући право на отцепљење, изразили своју вољу да живе заједно у федеративној држави“.³²¹

С обзиром на то да се Босна и Херцеговина последице рата суочавала са изузетно комплексним политичким и међунационалним односима и да је била једина југословенска република конституисана као ненационална федерална јединица, питање права на самоопредељење и отцепљење генерисало је појачано интересовање и исказивање одређених недоумица и сумњичавости. Са резервом се говорило о питању да ли, ко и на који начин по Уставу може остваривати право на самоопредељење и отцепљење – републике или народи. У документу без датума и података о аутору, под насловом „Устав Народне Републике Босне и Херцеговине“, вјероватно сачињеном од стране републичке Комисије за устав, анализирана је „усвојена систематика“ Устава Босне и Херцеговине, те више питања око доношења савезног и републичког устава, између осталог и право на самоопредељење до отцепљења. Устврђено је да из „стилизиције“ првог Устава ФНРЈ, будући да му је узор био совјетски из 1936. године, није сигурно да ли је право на самоопредељење „јасно нормирано или није“. Аутор о томе каже: „(...) Из чињенице да су у Устав ФНРЈ унесене ријечи 'укључујући право отцепљења' који првобитни нацрт није имао, могло би се закључити да право на отцепљење није искључено. С друге старне познато је да је нашем Уставотворцу служио као узор текст Устава СССР-а, у којем је члан 17 *ekspressis verbis* нормирао право републике на иступ из савеза. Уставотворцима је, ван сваке сумње, била позната та чињеница а ипак се нису одлучили да то право нормирају засебно. Ово сигурно није последица редакцијске неумјешности него је наш Уставотворац намјерно тако поступио. Овакав поступак упућује на закључак да је Уставотворац ријечи 'На основу права на самоопредељење, укључујући право на отцепљење' навео само као историјску реминисценцу на сам постанак државе, а да није хтио нормирати право на отцепљење односно иступање.“³²² Као разлог одступања од совјетског узора означена је хаотичност политичких прилика у земљи, односно страх од сепаратистичких тенденција: „Совјетски устав који датира из године 1936. донесен је у вријеме када је социјализам у Совјетском Савезу побиједио и када је кохезиона снага државе тако порасла да се без икакве бојазни по државни интегритет могло нормирати право иступа. (...) Наш Устав донесен је ни пуну годину дана иза постанка државе, у времену када наша држава није склопила још ни мировне уговоре са дојучерашњим непријатељима. Колико год је силна тежња наших народа била за уједињењем за које су поднијели милионске жртве, ипак наш државни живот у својој почетној фази, његова кохезиона снага није још дотле порасла да би посве парализовала центрифугалне силе које се могу појавити као историјска инерција. Нема никакве сумње да ће и наша држава у свом развоју достићи онај степен консолидованости и чврстоће коју је Совјетски Савез постигао у години 1936. јер за то постоје објективни услови, али је у часу доношења нашег Устава било можда преурањено да се изричито нормира право република на иступ из заједнице (...)“.³²³

Након реченог, закључено је да из редакција првог Устава ФНРЈ произилазе двије могућности: да је нормирано право на отцепљење, и да је искључено.³²⁴

Начин на који је у документу објашњена прва могућност указује да је аутор

³²¹ Службени лист ФНРЈ, 10/46, 74.

³²² АБХ, ВНРБХ, кут. 1/45-46, без сигн., „Устав Народне Републике Босне и Херцеговине“.

³²³ Исто.

³²⁴ Исто.

настојао доказати малу вјероватноћу да је уставотворац недвосмислено желио нормирати право на отцјепљење. Сведена је на ниво „евентуалног“ и заснована на аргументима да право на отцјепљење „извире“ из права на самоопредјељење, што је тековина народноослободилачке борбе. Такође, узета је у обзир чињеница да су у Устав унесене ријечи „самоопредјељење, укључујући право на отцјепљење“. То је тумачено као могућност да је уставотворац можда имао намјеру „народима, односно републикама то право да сачува“.³²⁵

Значајно исцрпније и шире аргументована је могућност да је право на отцјепљење Уставом било искључено, што индицира да је такав став заступао сам аутор документа. Апострофирано је да „наш“ уставотворац „намјерно“ није поступио по систематици совјетског Устава из 1936. године и републикама јасно нормирао право на иступање из федерације. Потенциран је став да писац Устава ријечи „право на самоопредјељење, укључујући право на отцјепљење“ не наводи као обавезујуће право, већ само као „историјску реминисценцију“. Полазећи од тога да је отцјепљење једно од најважнијих права, како народа тако и република, творац документа закључује да га уставотворац републикама свјесно није нормирао. На крају, крећући се од претпоставке да је доносилац Устава чак и признао право на отцјепљење, аутор документа самоувјерено констатује да је то замислио и предвидио као право народа, а никако република.³²⁶ При елаборацији овог питања кроз документ несумњиво провејава тада актуелна политика изградње монолитне земље и Босне и Херцеговине чврсто усидрене унутар југословенског државног оквира.

Чланом један и два републичког Устава, НР Босна и Херцеговина је дефинисана као „народна држава републиканског облика“, која је „остварена у својој ослободилачкој борби и заједничкој борби свих народа Југославије као народна држава и изражавајући права на самоопредјељење, укључујући право на отцјепљење и уједињење са другим народима“. Такође, прецизирано је да се слободном вољом свог народа – на основу начела равноправности, ујединила са НР Србијом, НР Хрватском, НР Црном Гором, НР Македонијом и НР Словенијом у „заједничку, савезну државу – Федеративну Народну Републику Југославију“.³²⁷ Оваквом формулацијом права на самоопредјељење и отцјепљење републичким Уставом је испоштована „савезна систематика“, али је у вријеме доминације српских кадрова и политике државног централизма у Босни и Херцеговини сматрана само „историјском реминисценцијом“, и то са дозом зебње.

2.4.4. Противријечности обликовања републичког грба и заставе

Комунистичка партија Југославије је, као што смо рекли, федералном Босном и Херцеговином градила „републику помирења“ и „мост“ између Срба и Хрвата, што је требало изразити и кроз њено уставно обликовање. Међутим, показало се да поједина рјешења из нацрта и коначне редакције савезног Устава прате одређена неслагања и сумње. Дилеме су имале тенденцију продубљивања када је Уставом НР Босне и Херцеговине требало изразити њене специфичности, што је нарочито дошло до изражаја приликом формулисања републичког грба и заставе. Показали су се многоструки историјски и политички комплекси, а до коначног рјешења се дошло тек након исцрпних расправа и много размотрених приједлога.

³²⁵ Исто.

³²⁶ Исто.

³²⁷ Исто.

У процесу тражења коначног рјешења за изглед грба и заставе видљива су два правца политике КПЈ, којим је заједнички именитељ била политичка платформа братства и јединства. Први је у основи имао замисао о обиљежавању националних индивидуалитета и афирмацији помирења и братства босанскохерцеговачких народа, док је други представљао израз њиховог јединства и заједништва кроз изградњу социјалистичког друштва.

Поменутих непотписаним и недатираним документом представљена је једна од редакција нацрта Устава НР Босне и Херцеговине којом су предложене три варијанте грба, са сублимацијом елемената совјетске амблематике³²⁸ и покушајем представљања специфичности Босне и Херцеговине. Прва варијанта изгледала је овако: „Државни грб Народне Републике Босне и Херцеговине представља поље окружено житним класјем. Класје је доље повезано траком на којој је исписан датум 1. VII 1944. Између врхова класја је петокрака звијезда. Усред поља налази се застава коју држе три руке. На застави су исписане ријечи: Братство и јединство.“³²⁹ Друга варијанта садржала је сљедеће елементе: „Државни грб Народне Републике Босне и Херцеговине представља поље окружено житним класјем. Класје је доље повезано траком на којој је исписан датум 1. VII 1944. Између врхова класја је петокрака звијезда. Усред поља налази се огњиште са кога се диже пламен.“³³⁰ Трећа варијанта је подразумевала ово рјешење: „Државни грб Народне Републике Босне и Херцеговине представља поље окружено житним класјем. Класје је доље повезано траком на којој је исписан датум 1. VII 1944. Између врхова класја је петокрака звијезда. Усред поља налази се обрис планине Козара, а испред њега три фабричка димњака“.³³¹

Све три варијанте имале су заједнички оквир. Разлике, односно недоумице, су се јављале „усред поља“ гдје је требало „описати“ специфичности Босне и Херцеговине. Прве двије имале су одређене елементе којим је истицано заједништво, а индиректно и босанскохерцеговачке националне посебности. Према објашњењу творца документа, првом се кроз три руке које држе једну заставу тежило испољити „братство и јединство као идеал који је посебно на застави још и исписан“. Дакле, изражена је жељена форма заједничког живота три босанскохерцеговачка народа. Друга варијанта је симболизовала Босну и Херцеговину као заједничко огњиште које са „једнаком љубављу чувају и Срби и муслимани и Хрвати“. Пламен на огњишту значио је „жар с којим су народи Босне и Херцеговине подносили за њу жртве у прошлости, и са којим мисле да је чувају у будућности“.³³² Трећа варијанта, са обрисом планине Козара и „три фабричка димњака“ симболично је представљала заједничку борбу босанскохерцеговачких народа и стремљења „херојске земље ка сретној и напредној будућности“, односно изградњи социјалистичког друштва чији је један од симбола развој индустријске производње.³³³

Избор грба није ишао глатко. Ни једна од поменутих варијанти није добила

³²⁸ Избор нових симбола није засниван на историјској хералдици територија и држава, већ превасходно на амблематици Совјетског Савеза. Постојали су унапријед постављени елементи грбова, попут црвене петокраке звијезде – симбол да ће комунизам завладати на свих пет континената, срп и чекић – израз заједништва сељаштва и радништва, зупчаник – антиципација индустријализације и пољопривредни производи – извор егзистенције. Драгомир М. Ацовић, *Хералдика и Срби*, Завод за уџбенике, Београд 2008, 614.

³²⁹ АБХ, ВНРБХ, кут 1/45-46, без сигн., „Устав Народне Републике Босне и Херцеговине“.

³³⁰ Исто.

³³¹ Исто.

³³² Исто.

³³³ Исто.

„зелено свјетло“ партијског врха. Редакцијом нацрта Устава од 12. новембра 1946. године, који је републичка Влада упутила Уставотворној скупштини, предочено је ново рјешење: „Државни грб Народне Републике Босне и Херцеговине представља поље окружено житним класјем. Класје је доље повезано траком на којој је исписан датум 1. VII 1944. Између врхова класја је петокрака звијезда. Усред поља налази се обрис босанскохерцеговачких планина, а напријед буктиња коју држе три руке.“³³⁴ Ипак, Уставотворни одбор је у извјештају Уставотворној скупштини изнио замјерке на овакав приједлог. Затражено је и једногласно прихваћено да се из грба „избаци датум 1. VII 1944. године“, уписан на ленти која повезује класје око грба. Одлука је објашњена тиме да се датумом Другог засједања ЗАВНОБиХ-а копирао грб ФНРЈ на којем се налазио датум Другог засједања АВНОЈ-а и да има и „других значајних датума у историји народноослободилачке борбе“ који би могли наћи мјесто у композицији грба.³³⁵ Међутим, мање корекције нису мијењале суштинска обиљежја предложеног грба. Он је у основи симболизовао заједништво Срба, Хрвата и муслимана, а рјешење је наилазило на одобравања и симпатије многих учесника расправе. Било је и мишљења да буктињу коју, према приједлогу, „држе три руке“ треба да држи само једна, као симбол још чвршћег јединства три народа.³³⁶

Међутим, са одмицањем расправа све више се удаљавало од могућности оваквог рјешења. Душан Јосиповић је писао да на то није утицало баш у то вријеме коначно одрицање од признавања националне посебности муслимана.³³⁷ Ипак, чињеница да је одбачена слична варијанта грба из првог поменутог нацрта Устава говори у прилог могућности да су његови креатори водили рачуна о томе да у Босни и Херцеговини живе два, а не три „призната“ народа.

Шефкер Маглајлић, предсједник Главног одбора Јединствених синдиката и народни посланик, је на 12. сједници Уставотворног одбора предложио да се из посљедњег поменутог приједлога грба Босне и Херцеговине избаце „три руке које држе буктињу“, са образложењем да нису изведене естетски и не одговарају симболу јединства које је изражавала буктиња, након чега се од оваквог рјешења дефинитивно одустало.³³⁸ Маглајлић је затим поднио амандман на члан 4 Устава, који је гласио: „Државни грб Народне Републике Босне и Херцеговине представља поље окружено житним класјем. Класје је доље повезано траком. Између врхова класја је петокрака звијезда. Усред поља налази се обрис босанскохерцеговачких планина, а напријед је буктиња.“³³⁹

Међутим, приједлог није прихваћен, па су „лутања“ и дилеме око избора идејног рјешења настављене. Избор симбола се профилисао као сликовит показатељ нивоа босанскохерцеговачких политичких комплексности и противријечности са којим се након ослобођења суочавала револуционарна власт. Повеле су се још интензивније расправе у којим су поред републичког и партијског вођства Босне и Херцеговине учествовали умјетници, историчари и правници. У одабир рјешења директно су се

³³⁴ *Сарајевски дневник*, 15. новембар 1946, 2.

³³⁵ Emir O. Filipović, „Grb i zastava Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću“, *Bosna Franciscana: časopis Franjevačke teologije Sarajevo*, br. 28, Sarajevo 2008, 108.

³³⁶ Исто, 108-109.

³³⁷ Душан Јосиповић је објаснио да се од такве форме рјешења одустало „јер не постоје сличне тенденције таквог изражавања на грбовима осталих социјалистичких република, те да се такво нешто ни не поставља на државне грбове“. E. O. Filipović, „Grb i zastava“, 109.

³³⁸ Маглајлић је у дискусији као аргумент, такође, истакао да су руке, нарочито прсти, тешко изводиви у техничком смислу и да их је тешко поставити на државне печате. E. O. Filipović, „Grb i zastava“, 109.

³³⁹ E. O. Filipović, „Grb i zastava“, 109.

укључили и високи државни и партијски функционери. Родољуб Чолаковић је говорио да „другови у Београду“, посебно Моша Пијаде и Едвард Кардељ, траже да, уколико је то могуће, у новом грбу буде изражен „континуитет њене државности“, тако што би у грб били укључени елементи средњовјековног грба краља Твртка I Котроманића. Консултован је историчар Анто Бабић, након чега се, према ријечима Душана Јосиповића, дошло до закључка да у грбу краља Твртка нема елемената који изражавају идентитет Босне и Херцеговине, уз објашњење да су то „били грбови појединих велможа“.³⁴⁰

Очигледно тражећи везу босанског средњовјековља и новоуспостављеног друштвено-политичког система у Босни и Херцеговини, Влада НР БиХ је уочи самог доношења Устава, 30. децембра 1946. године, поднијела „накнадне амандмане“ на његов нацрт. Они су се односили и на грб: „Државни грб Народне Републике Босне и Херцеговине представља поље окружено с лијеве стране житним класјем, а с десне стране боровим гранчицама које су доље повезане траком. Између врхова класја и борових гранчица налази се петокрака звијезда. У пољу изнад трака је сунце које баца зраке по читавом пољу. У сред поља су два фабричка димњака. У подножју димњака налази се срп. Испред српа је штит у коме је рука која држи мач. У позадини поља се оцртавају босанско-херцеговачке планине.“³⁴¹ Осим прилично јасне мотивације употребе елемената коју наглашавају економске карактеристике и природно богатство (класје и борове гранчице), те нови друштвено-политички поредак (петокрака звијезда, срп), тешко је са сигурношћу закључити зашто је приликом покушаја да се грбом представе босанскохерцеговачке средњовјековне традиције била актуелна идеја о употреби симбола „руке која држи мач“. Црвена рука наоружана мачем било је фиктивно знамење средњовјековне покрајине Рама. Још од 12. вијека повремено се сретала у владарској титули угарских краљева, гдје је требала представљати Босну. Током аустроугарске окупације, политички мотивисаном одлуком Земаљске владе, како би се истакле територијалне аспирације и историјско право на Босну и Херцеговину, наметнут је „земаљски грб“ – „на жутом (златном) пољу црвена рука наоружана мачем“.³⁴² Црвена и жута боја грба пренијете су и на заставу како би се потиснуле српске и хрватске тробојке, које су аустроугарским властима сметале у спровођењу националне политике. Употреба таквих симбола требала је да симболизује босанскохерцеговачку посебност у оквирима Аустроугарске монархије и буду у служби афирмације „босанске“ нације.³⁴³

Упркос томе што су таква знамења била наметнута од стране окупатора и служила као оружје страномј политици, историчар Емир Филиповић сматра да их је почетком 20. вијека добро прихватала муслиманска политичка елита и дио становништва исламске вјере у Босни и Херцеговини. Како би аргументовао тврдњу навео је дијелове Меморандума који су аустроугарском цару Карлу 1917. године предали Шериф Арнаутовић и Сафвет-бег Башагић, а гдје је након краћег излагања о „историјској слободи и неовисности Босне“ истакнуто да су босанскохерцеговачки муслимани своју независност увијек „бранили мачем што и наш грб показује“.³⁴⁴ Осим тога, важно је рећи да се 13. СС „Ханцар“ дивизија служила амблемом који несумњиво

³⁴⁰ Исто, 110.

³⁴¹ АБХ, ВНРБХ, кут. 1/45-46, сигн. 22, Накнадни амандмани Владе Народне Републике Босне и Херцеговине на нацрт Устава Народне Републике Босне и Херцеговине од 12. новембра 1946. године, Сарајево, 30. децембар 1946. године.

³⁴² Е. О. Filipović, „Grb i zastava“, 104.

³⁴³ Исто, 104-105.

³⁴⁴ Исто, 105.

посјећа на поменути аустроугарску верзију босанскохерцеговачког грба.³⁴⁵ Остаје нејасно да ли је незнање, што је мало вјероватно, покушај „задовољавања“ појединих вјерско-етничких елита, или неки други политички разлог подстакао поједине комунисте да амандманима на нацрт Устава афирмишу употребу компромитованих симбола, које је током рата користила чак и нацистичка војна формација. Углавном, ставови око оваквог приједлога грба нису усаглашени. Толико контроверзан и политички неодговарајући није могао добити превладавајућу подршку.

Убрзо је предложена нова верзија, која је и усвојена на сједници Уставотворне скупштине 31. децембра 1946. године. Републички грб је имао сљедећи облик: „Државни грб Народне Републике Босне и Херцеговине представља поље окружено с лијеве стране гранчицама бјелогорице, а с десне стране гранчицама црногорице, које су доље повезане тракама. Изнад врхова гранчица налази се петокрака звијезда. У пољу изнад трака су два фабричка димњака, а у подножју леже два снопа жита. У позадини се оцртава силуета града Јајца.“³⁴⁶ Тиме је коначно пронађена са позиција власти адекватна веза између босанског средњовјековља и модерног доба, односно тековина народноослободилачке борбе. Она се огледала у мотиву града Јајца, у којем су столовали средњовјековни босански краљеви и мјесту гдје је 29. новембра 1943. године Босна и Херцеговина добила статус федералне јединице и атрибуте државности. Врпцама црногорице и бјелогорице цјеловитије је изражено њено економско богатство. Такође, коначна верзија грба, са „силуетом града Јајца“ и „фабричким димњацима“ најближе одговара трећој варијанти прве редакције нацрта Устава. Обрис планине Козара замијењен је силуетом града Јајца, а три фабричка димњака са два, што представља симбол социјалистичког индустријског развоја, а индиректно вјероватно и два „призната“ босанскохерцеговачка народа.

Суштински је избјегнута форма грба са националним елементима, чиме је „усклађен“ са начином конституисања федералне Босне и Херцеговине, супротним националном принципу изградње нове Југославије. Грбови свих осталих југословенских република су поред неизоставне идеолошке амблематике имали и неке од карактеристичних елемената из историје или националне хералдике припадајућих народа.³⁴⁷

Као и питање грба, избор босанскохерцеговачке заставе пратиле су интензивне расправе и сличне дилеме. Ипак, аутор прве поменуте редакције нацрта Устава НР Босне и Херцеговине је приликом одабира верзија заставе одмах „отклонио“ значајну дилему. Био је става да Босна и Херцеговина послје пропасти босанске средњовјековне државе 1463. године „није имала самосталног државног живота“, па према томе није било потребе да се одабиром заставе „респектира било какав

³⁴⁵ Исто, 106.

³⁴⁶ Исто, 110-111.

³⁴⁷ Грб НР Србије је имао четири оцила у црвеном пољу штита и исписану годину почетка Првог српског устанка, једног од најзначајнијих догађаја из модерне српске националне историје и државе. У грбу социјалистичке Хрватске елемент националне хералдике била је шаховница, као несумњиви историјски симбол са којим су се ван сваке сумње поистовјећивали Хрвати. Национална форма у грбу Црне Горе задовољена је тако што је „вијенац од златног ловора“ био увезан црногорском (српском) тробојком, али је и Његошева капела на врху поља грба, полазећи од улоге и значаја пјесника и владара, свакако представљала елемент националне идентификације. Како нису имале историјске хералдичне преседане, социјалистичке Словенија и Македонија су добиле грбове са мотивима њихових географских карактеристика. Д. Ацовић, *Хералдика у Срби*, 602- 625; Milan Popović, Miloš Jovanović, *Državni emblem i druge javne oznake u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji: pojam, upotreba i zaštita*, Privredni pregled, Beograd 1979, 50-51.

босанскохерцеговачки историзам као што ће то вјероватно учинити неке друге републике“.³⁴⁸ У документу је истакнуто да застава треба да има елементе који изражавају „специфичности Босне и Херцеговине“, али су се недоумице односиле на то да ли треба да симболизује заједништво њених народа кроз изградњу социјалистичког друштва, да буде израз њене националне сложености, или да је представи као „Југославију у малом“. Предложене су три идејне варијанте. Прва је подразумијевала сљедеће елементе: „Државна застава Народне Републике Босне и Херцеговине састоји се од три боје: плаве, бијеле и црвене које се налазе у водоравном положају. У горњем углу крај копља налази се црвена петокрака звијезда која доњим крацима сеже до половине бијелог поља. У средини звијезде налазе се златна слова НР БиХ. Однос ширине и дужине заставе је један према два.“³⁴⁹ Према другој варијанти застава је требала да изгледа овако: „Државна застава Народне Републике Босне и Херцеговине састоји се од тканине у црвеној боји са петокраком, златом опточеном црвеном звијездом у горњем углу на супротној страни од копља. У средини звијезде налазе се златна слова Н. Р. Б. и Х.“³⁵⁰ Трећа је предвиђала овакав изглед заставе: „Државна застава Народне Републике Босне и Херцеговине састоји се од три боје у водоравном положају које у подједнакој ширини истовремено полазе од копља. На половици заставе до копља боје су одозго према доље црвено, плава и бијела, а на другој половици: црвена, бијела и плава. На прелазној линији на средини налази се петокрака црвена звијезда чије су ивице златом опточене. Њезини краци сежу до половине вањских боја. Однос ширине и дужине заставе је један напрема два.“³⁵¹

Образлажући прву наведену варијанту, предлагач је нагласио да се њом водило рачуна о „чињеници да је Босна и Херцеговина по етнографском саставу „Југославија у малом“. Због тога је предложена застава, са разликом у позиционирању петокраке звијезде и исписаним иницијалима НР БиХ, одговарала савезној.³⁵² Друга варијанта објашњена је жељом да се „у једној боји прикаже слога Срба, муслимана и Хрвата који заборављају на националне разлике и бацају поглед само на сретну заједничку будућност“.³⁵³ Била је то замисао да се црвеном заставом и петокраком звијездом, односно симболима социјализма, прикаже у рату „остварено заједништво“ босанскохерцеговачких народа и изрази „тежња“ за изградњом „бољег“ социјалистичког друштвеног поретка. Према понуђеном објашњењу, трећом варијантом се рачунало „са националном осјетљивошћу народа Босне и Херцеговине“, па су посредством црвене петокраке звијезде „срећно спојени“ заједничком заставом. Поред петокраке, заставом су доминирале боје српске и хрватске тробојке, чиме је симболично изражена и потврђена национална политика КПЈ о постојању двије „признате“ нације.³⁵⁴

Међутим, од модела заставе са националним обиљежјима Срба и Хрвата брзо се одустало. Поред тога што предложено „комбиновање“ боја није било уобичајено при креирању застава, оно је противријечило плановима Партије о уобличавању мјеста и улоге Босне и Херцеговине унутар југословенске федерације. Због тога се повела широка расправа да ли застава Босне и Херцеговине треба да буде верзија југословенске тробојке са другачијом позицијом петокраке звијезде, или црвена као

³⁴⁸ АБХ, ВНРБХ, кут. 1/45-46, без сигн., „Устав Народне Републике Босне и Херцеговине“.

³⁴⁹ Исто.

³⁵⁰ Исто.

³⁵¹ Исто.

³⁵² Исто.

³⁵³ Исто.

³⁵⁴ Исто.

израз социјалистичког друштва.³⁵⁵

Судећи према редакцији Нацрта Устава од 12. новембра 1946. године, међу босанскохерцеговачким комунистима су постојале снажне симпатије о Босни и Херцеговини као „Југославији у малом“. Тим документом предложена варијанта заставе, у односу на сличну из недатираног нацрта, имала је само другачије представљену петокраку звијезду унутар тробојке идентичне савезној застави: „Државна застава Народне Републике Босне и Херцеговине састоји се од три боје: плаве, бијеле и црвене, које се налазе у водоравном положају. Однос ширине и дужине заставе јесте један према два. На средини заставе налазе се двије петокраке звијезде, црвена и златна чији се краци међусобно укрштају. Доња, златна петокрака звијезда је мања, са ширим угловима и мањим врховима. Њен доњи крак улази до трећине црвене боје заставе, тако да горњи краци звијезде добијају одговарајуће мјесто у плавој боји заставе. Горња, црвена петокрака звијезда је већа, са златном ивицом. Њен горњи крак улази до половине плаве боје заставе, тако да доњи краци звијезде добијају одговарајуће мјесто у црвеној боји заставе“.³⁵⁶

Расправе су се одужиле, али је варијанта о црвеној застави ипак избила у први план. Као мотив фигурирало је образложење да је „устанак у многим мјестима Босне и Херцеговине подигнут управо под црвеном заставом“, као и да се на подручју те републике током рата и револуције „пролило највише крви“.³⁵⁷ Ипак, било је и мишљења да је такво рјешење у супротности са дотадашњим степеном изградње социјализма,³⁵⁸ што говори да се водило рачуна да изглед заставе „прати“ жељени правац развоја босанскохерцеговачког друштва и изражава мјесто ове републике унутар југословенске федерације.

Дилеме руководства Босне и Херцеговине око избора заставе отклоњене су послје консултација у Београду. Едвард Кардељ је разговарао са Родољубом Чолаковићем и тражио „пар дана“ да би размислио о „најбољем рјешењу“. Затим је у Београду примио Душана Шакоту и Душана Јосиповића, саопштивши им да су „аргументи за црвену заставу довољно јаки, те да нова застава може и треба бити црвене боје“, али и да је „неопходно заставу направити таквом да се види да је Босна и Херцеговина саставни дио ФНРЈ“.³⁵⁹ Велики утицај Едварда Кардеља на доношење политичких одлука важних за Босну и Херцеговину, након можда и кључне улоге приликом одређивања њеног статуса у новој држави, показао се и приликом дефинисања изгледа републичке заставе. То потврђују ријечи Родољуба Чолаковића изговорене пошто су се Шакота и Јосиповић из Београда вратили у Сарајево: „Нека само Бевц [Едвард Кардељ] каже да може црвена застава, а овдје неће бити проблем око тога. Ми смо сви за црвену заставу.“³⁶⁰

Након што је проблем око избора заставе ријешен у самом врху државе, Уставотворна скупштина је послје формално поднесених амандмана усвојила коначно рјешење. Оно је у потпуности одговарало Кардељевим инструкцијама: „Државна застава Народне Републике Босне и Херцеговине је црвене боје. Однос ширине и дужине је један према два. На горњем углу заставе до копља налазе се златном (жутим)

³⁵⁵ Е. О. Filipović, „Grb i zastava“, 113.

³⁵⁶ *Сарајевски дневник*, 15. новембар 1946, 2.

³⁵⁷ Е. О. Filipović, „Grb i zastava“, 113.

³⁵⁸ Исто.

³⁵⁹ Исто.

³⁶⁰ Исто, 113-114.

бојом оивичене боје државне заставе ФНРЈ, са црвеном петокраком звијездом на средини, које запремају једну четвртину ширине односно дужине заставе. Звијезда има правилан петокраки облик и златну (жуту) ивицу. Горњи крак звијезде улази до половине плаве боје, тако да доњи краци звијезде добијају одговарајуће мјесто у црвеној боји.³⁶¹ Ни једна од застава осталих република није имала тако директне елементе који указују да су дио југословенске федерације. Послије значајних неслагања око положаја Босне и Херцеговине у новој држави и приједлога да се због вишеслојних комплексности њен статус директно веже за савезне институције, избор застава је у неку руку био „компромис“ и симболично везивање за Југославију. Идеја о централној југословенској републици као „мосту“ између Срба и Хрвата и „Југославији у малом“, добила је израз и кроз изглед заставе. Најближом везом са државном заставом, симболично али и као пророчки се показало да срећна будућност Босне и Херцеговине, више него осталих република, зависи од стабилности и постојаности југословенске државе.

³⁶¹ Исто, 114.

3. ГОДИНЕ ЦЕНТРАЛИЗОВАНЕ ВЛАСТИ (1945-1949)

3.1. Борба за учвршћивање власти – избори и изборне технике

3.1.1. Значај избора за власт КПЈ

Према споразуму Тито – Шубашић, најкасније три мјесеца по ослобођењу цијеле земље требало је одржати изборе за Уставотворну скупштину, која би затим расправљала и одлучила о будућем облику владавине и државном уређењу.³⁶² Стога је Предсједништво Привремене народне скупштине Указом од 1. септембра 1945. године донијело одлуку о расписивању избора за Савезну и Скупштину народа. Изборима је требало ударити „печат револуције“, потврдити ратну побједу НОП-а и републиканско државно уређење, те учврстити и осигурати власт КПЈ.³⁶³ Ослањајући се на војну силу, већ институционализовану власт и спољнополитичку подршку СССР-а, југословенски комунисти нису остављали никакву могућност за изненађење. Поучени бољшевичким искуством из 1917. године,³⁶⁴ били су свјесни да од правилне припреме избора зависи њихов коначни успјех. Иако у позитиван резултат нико није сумњао, сви расположиви ресурси стављени су у службу да побједа буде што потпунија, убједљивија и величанственија.³⁶⁵

Како би избори заказани за 11. новембар 1945. године били спроведени требало је утврдити нови изборни систем. Полазећи од тога да од изборне законске регулативе зависи ниво демократичности друштва, тековине на којој су комунисти бар декларативно инсистирали, али и сам исход избора, она је брижљиво припремана у Министарству за конституанту ДФЈ на челу са Едвардом Кардељом.³⁶⁶ Усвојени изборни систем нове Југославије чинила су три закона: Закон о Уставотворној скупштини, Закон о избору народних посланика и Закон о бирачким списковима. Њима је прописан начин организовања избора, поступак и технике гласања, додјеливање и расподјела мандата и бирачко право.³⁶⁷ Територијални оквир на којем су бирачи гласали за предложене кандидате био је широко постављен. Како би се обезбиједила равноправност народа у уређивању државе, изборне јединице су се поклапале са територијом сваке федералне јединице, са изузетком сложене Србије гдје су постојале Војводина и Косово и Метохија.³⁶⁸ Новим изборним системом предвиђено је да Савезна изборна комисија одређује број посланика према броју становника установљеном на

³⁶² Dragovan Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*, Globus, Zagreb, 1983, 341.

³⁶³ *Службени лист ДФЈ*, 1. септембар 1945, 645; *Istorija SK BiH, knj. II*, 15-16.

³⁶⁴ Бољшевици након револуционарног преузимања власти октобра 1917. године, нису придавали велики значај Уставотворној скупштини, коју су били обавезни сазвати. Из тога је проистекло извјесно потцјењивање припреме избора, заказаних за 12. децембар исте године. Изостао је пажљив и темељан политички рад, што је иначе одликовало бољшевицима у значајним политичким тренуцима. Убрзо им је такво држање створило значајне тешкоће. Избори за Уставотворну скупштину донијели су побједу социјалреволуционара, јер су од укупно 715 мјеста у Скупштини добили 412. Лијеви социјалреволуционари су имали 42 мандата, па су десни са својих 370 мандата чинили далеко најјачу посланичку групу. Бољшевици су са 183 мандата били други по снази у Уставотворној скупштини, али са тим капацитетом нису имали могућност да спроведе своју политику. Андреј Митровић, *Време нетрпељивих: политичка историја великих држава Европе 1919-1939*, ЦИД, Подгорица, 1998, 95-100.

³⁶⁵ Момчило Павловић, *За краља или за Тита: избори за Уставотворну скупштину 11. новембра 1945*, Институт за савремену историју, Београд, 2007, 203.

³⁶⁶ Исто, 150.

³⁶⁷ Исто, 156.

³⁶⁸ Исто, 171.

попису 1931. године. Према законским прописима, на сваких 40 хиљада житеља биран је по један посланик. Будући да је према наведеном попису у Босни и Херцеговини живјело 2.323.555 људи, у овој републици бирано је укупно 56 посланика. За изборне округе Бањалучки и Тузлански по 11, Сарајевски и Добојски 8, Херцеговачки 7, Травнички 6 и Бихаћки 5 народних посланика.³⁶⁹

Закон о бирачким списковима одређивао је најважнији елемент бирачког система нове Југославије – одредбе о бирачком праву, па је са становишта осигуравања и учвршћивања власти за КПЈ био најзначајнији закон цјелокупног изборног система.³⁷⁰ Настојећи да докаже „демократску природу“ своје власти, Партија је њиме прогласила опште бирачко право у земљи. Сви држављани Југославије без разлике на пол, народност, расу, вјероисповијест, ниво образовања и занимање, који су навршили 18 година, добили су право гласа.³⁷¹ Ова историјска и несумњиво демократска тековина удвостручила је југословенско бирачко тијело. Поред активног бирачког права загарантовано је и пасивно, па су сви грађани са правом да бирају могли бити и изабрани у врховно државно представничко тијело, без законских ограничења.³⁷² Према прописаним законима, гласало се на бирачким мјестима која су мјесни одбори одређивали по улицама, дијеловима градова или села за око 500 бирача, док су у мјестима са већим бројем организована додатна бирачка мјеста. Више насеља са мање од 500 бирача спајана су у једно биралиште.³⁷³ Због великог броја неписмених сам чин гласања обављен је гуменим куглицама. Формално, слобода гласања била је законом заштићена, а тајност обезбијеђена куглицама и кутијама направљеним тако да се „није могло“ чути или видјети гдје је куглица пала. Ова демократска начела требала су да гарантују правичност избора, како би се значајно разликовали од свих претходних у међуратној Југославији.³⁷⁴

Међутим, свјесна формалности изборног закона грађанска опозиција је оштро критиковала и оптуживала комунистичку власт за недемократичност и тоталитаризам. Посебно жестоко је негирала „самоуправна“ овлаштења народних одбора, образлажући то чињеницом да су образовани у ратним условима и да нису бирани „редовним путем“. У таквим политичким околностима, КПЈ се трудила да докаже своју „демократску основу“ и опредјељеност да народне масе врше што шири „утицај на државне послове“, на шта је и била обавезна према споразуму Тито-Шубашић и препорукама са Јалте. Због тога је организовала изборе за народне одборе, као

³⁶⁹ Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 155; М. Павловић, *За Тита или за краља*, 171-172; *Службени лист Федералне БиХ*, 14/45, 1.

³⁷⁰ Министар за Конституанту, Едвард Кардељ, је 8. августа 1945. послао приједлог Предсједништву АВНОЈ-а у којем је тражио да се Закон о бирачким списковима прогласи хитним и о њему расправља на Првој сједници АВНОЈ-а. Закон је према процедури ургентности усвојен на Четвртој сједници Привремене народне скупштине (сједнице се рачунају од почетка засједања АВНОЈ-а), 10. августа 1945. године. М. Павловић, *За Тита или за краља*, 150-152.

³⁷¹ Бирачко право су први пут на југословенским просторима добиле жене. Право гласа су такође добила униформисана лица – официри, подофицири и војници. То је објашњено потребом да војска мора бити што чвршће повезана са народом и влашћу. За борце НОВ-а И ПОЈ-а није важила ни старосна граница од 18 година. Они су стицали право гласа без обзира на године живота, да ли су се налазили у активnoj војној служби, или су били демобилисани. М. Павловић, *За Тита или за краља*, 157.

³⁷² За пасивно изборно право у монархистичкој Југославији била је потребна старост од најмање 30 година, а народни посланици нису могли бити државни лиферанти, државни предузимачи, полицијски, финансијски, шумарски и чиновници аграрне реформе за које се сматрало да својим положајем највише утичу на бираче. М. Павловић, *За Тита или за краља*, 159.

³⁷³ М. Павловић, *За Тита или за краља*, 186-187.

³⁷⁴ Исто, 188-190 и 361-362

својеврсну „генералну пробу“ пред „главне изборе“.³⁷⁵ Избори за народне одборе у Босни и Херцеговини, одржани септембра 1945. године, били су тест снаге, популарности и политичког утицаја КПЈ. У циљу стицања потребних предуслова за што бољи резултат на изборима за Уставотворну скупштину, ПК КПЈ за БиХ је инсистирао на допуштању „добронамјерне критике“ одбора и одборника, па и самих „партијаца.“ Републичко вођство је упозоравало на могуће политичке последице крутог и присилног „натурања“ кандидата које „народ неће“. Нижим партијским организацијама је скретана пажња да такве поступке може користити „реакција“ за придобијање „политички заосталих маса“. Закључено је да ће правилно припремљени и спроведени избори за народне одборе „умногоме“ допринијети побједи „на изборима за Коституанту“.³⁷⁶

Иако је војно-политичка снага у Југославији апсолутно била на страни КПЈ, она се формално није самостално појавила на изборима. Учинила је то преко листе Народног фронта, као широке општеполитичке организације у коју су осим комуниста били укључени представници других политичких странака и група.³⁷⁷ Партија је рачунала са шареноликим националним саставом земље и неједнаким степеном учешћа југословенских народа у народноослободилачкој борби, па је изборну агитацију преносила на организације Народног фронта федералних јединица. Овим „политичким маневром“ вршила је „неутрализацију“ остатака грађанских снага и „градила мост“ за „превођење“ најширих народних маса на своје политичке позиције.³⁷⁸ Овакав начин приступа изборима и изборној агитацији нарочито је било потребно примијенити у Босни и Херцеговини. Сложеност политичких односа, слаб утицај КПЈ међу Хрватима, па и муслиманима, одредјелили су партијско вођство да још на Другом засједању ЗАВНОБиХ-а заузме став о потреби формирања посебних организација Хрвата и муслимана у оквиру Народноослободилачког фронта. На Трећем засједању ЗАВНОБиХ-а, 21. и 22. маја 1945. године, изабран је Главни одбор муслимана Босне и Херцеговине, са задатком да у оквиру Народног фронта дјелује међу становништвом исламске вјере у циљу њиховог масовног укључивања у процесу револуционарног преображаја земље. Са истим задацима и циљевима 21. јуна 1945. године основана је Хрватска републиканска сељачка странка (ХРСС) за подручје Босне и Херцеговине.³⁷⁹ У оквиру Народноослободилачког фронта није формирана организација са српским националним предзнаком, а таква одлука заснивана је на процјени да је у том народу „процес одређивања за НОП и социјалистичку револуцију био најдаље одмакао“.³⁸⁰

Како би остало што више времена за изборну агитацију и пропаганду, Изборна комисија ЦК КПЈ је од партијских изборних комисија федералних јединица тражила да што прије буду завршени сви послови око подношења земаљских и окружних изборних листи Народног фронта.³⁸¹ Земаљска изборна комисија за Босну и Херцеговину је на сједници одржаној 13. октобра 1945. године донијела рјешење којим је потврђена листа Народног фронта Босне и Херцеговине за Скупштину народа, а носилац је био Родољуб

³⁷⁵ М. Павловић, *За Тита или за краља*, 145; Н. Kambreović, *Prema modernom društvu*, 35; Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1969, 113-114.

³⁷⁶ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 58, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Окружним комитетима КПЈ 17. август 1945. године.

³⁷⁷ М. Павловић, *За Тита или за краља*, 204- 207.

³⁷⁸ Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 154; В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova*, 92-93.

³⁷⁹ *Istiorija SK BiH, knj. II*, 33-34.

³⁸⁰ Исто.

³⁸¹ М. Павловић, *За Тита или за краља*, 262.

Чолаковић.³⁸² Окружне изборне комисије за Сарајевски, Бањалучки, Херцеговачки, Добојски, Травнички и Бихаћки округ, такође су потврдиле посланичке листе Народног фронта за Савезну скупштину, са кандидатима из изборних срезова сваког од округа.³⁸³

С друге стране, опозиција је одлучила да не учествује у изборној трци. Такву одлуку подстакло је реално стање односа снага у земљи, изостанак притиска западних савезника на Јосипа Броза Тита, а поготово неуспјех покушаја Милана Грола да створи заједнички фронт свих опозиционих снага у Југославији.³⁸⁴ С обзиром на још увијек нестабилне политичке прилике у Југославији, одлука опозиције о апстиненцији довела је руководство КПЈ у незавидну позицију. Истицањем само једне листе могућност избора суштински није ни постојала, што је изазивало још снажније приговоре опозиције о „комунистичкој једнопартијској диктатури“ и повећало могућност спољнополитичке реакције. Из тих разлога комунисти су реаговали увођењем кутије без листе, у жаргону називане „ћорава кутија“. Уведена је десетак дана пред изборе, допуном Закона о избору народних посланика, а у њу су куглицу могли убацили сви они који нису жељели гласати са листу Народног фронта.³⁸⁵ Како би ниже партијске организације мотивисало на појачану будност и интензивнији политички рад на терену, Републичко партијско руководство је одлуку о увођењу кутије без листе представљало као механизам који ће уз поштовање „демократских тековина“ потпуно оголити и показати немоћ опозиције. Отуд у инструкцији Окружног комитета КПЈ Бањалука упућеној Среском комитету КПЈ Лакташи стоји: „Шаљемо вам материјал у вези увођења треће кутије без листе. Њен циљ је да се оствари тајност гласања, а с друге стране да се преко ње испољи права снага опозиције и тако онемогући да она присвоји гласове оних који неће изаћи на изборе ради болести, незаинтересованости итд. (...) Наш главни задатак је поред пароле 'сви на изборе' и самим тим 'сви на изборе за Народни фронт', јер постоји и трећа кутија намијењена за противнике НФ-а. Ова промјена је новина уопште, а пошто је то један корак даље у демократизацији нашег изборног закона, она ће одузети адуте реакцији која агитује за апстиненцију – тобоже што не постоји друга кутија на шта се необавијештени и заведени и ухвате. Стога ће бити потребно у даљној нашој агитацији да се народ кроз конференције добро упозна са овом новином која ће унијети живост пред изборе што треба и форсирати.“³⁸⁶

Пропагандни рад КПЈ у масама ограничавали су изузетно затегнути политички односи у којим су припремани и одржани избори за Уставотворну скупштину у Босни и Херцеговини. Предизборне радње су ометале посљедице крвавих међуетничких обрачуна и присуство у рату поражених војних формација.³⁸⁷ Припадници контрареволуционарних група су, користећи се тешким економским стањем у земљи суоченој са несташицом основних животних намирница, међу сеоским становништвом ширили пропагандне вијести да ће ускоро краљ са војском, уз помоћ Енглеза, ући у Југославију, да је комунистима дошао крај и слично.³⁸⁸ Противкомунистичка герила је своје активности посебно појачавала пред саме изборе. Четници су вршили притисак на српско становништво да не гласа за Тита, а усташе пропагирале Влатка Мачека као

³⁸² *Службени лист НР БиХ*, 21/45, 210.

³⁸³ *Службени лист НР БиХ*, 20/45, 254-256; *Службени лист НР БиХ*, 21/45, 270-272.

³⁸⁴ О томе више: Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 162-164; М. Павловић, *За Тита или за краља*, 307.

³⁸⁵ М. Павловић, *За Тита или за краља*, 321-322; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 156.

³⁸⁶ Архив Републике Српске – одјељење Бањалука (даље: АРСБЈ), фонд: Окружни комитет Комунистичке партије Бањалука (даље: 633), кут. 1, без сигн., Окружни комитет КПЈ Бањалука, Среском комитету КПЈ Лакташи.

³⁸⁷ Н. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 30.

³⁸⁸ Исто.

вођу хрватског народа.³⁸⁹ Драгољуб Дража Михаиловић је 6. септембра 1945. године писменом директивом позвао на „терористичку и политичку активност“, те истицао свијетлу перспективу четништва и монархије.³⁹⁰ Такође, јерархија Римокатоличке цркве је 20. септембра 1945. године вјерницима упутила Пастирско писмо у којем је у јеку предизборне кампање жестоко критиковала револуционарну власт и њен поредак.³⁹¹

Знајући да пред изборе јача активност одметнутих контрареволуционарних група власт је поједина насеља, поготово у забаченим и слабо приступачним крајевима, настојала „заштитити“ од њихових упада и политичког утицаја. Снаге Армије и Министарства унутрашњих послова нису биле довољне да „покрију“ проблематични терен, па је рјешење тражено у ангажовању такозваних „добровољачких милиција“, оружаним формацијама које су сачињавали Партији одани мјештани „угрожених крајева“.³⁹² У сврху постизања коначног циља предузимане су све потребне мјере, од политичко-техничких до безбједносних. Неколико мјесеци пред изборе, насупрот акцијама разоружавања становништва, широм Босне и Херцеговине је текло убрзано наоружавање добровољачких милиција. Оружје је слато по срезовима, те уз руковођење и надзор чланова комитета дијељено „најчеститијим и најбољим људима“. Након наоружавања приступало се формирању чета по мјесним одборима, њихово учвршћивање и одређивање командног кадра.³⁹³ Ове оружане групе су суштински биле подређене среским партијским властима, па су у неку руку представљале локалну партијску милицију. У депеши Окружног комитета КПЈ Бањалука, 22. октобра 1945. године упућеној Среском комитету КПЈ Лакташи, између осталог пише: „У вези формирања добровољачке милиције ми смо већ послали неким срезовима оружје, а усмено је разговарано о њеној улози. У вези са активизацијом банде пред изборе мора се најсавјесније прићи активирању милиције. Оружје се званично шаље среским одборима. Ви ћете задужити једног члана комитета за организацију и руковођење – који ће додијелити оружје у сигурне руке: комуниста, скојеваца и поузданих ванпартијаца, значи стварно руководство је ваше, а формално среске милиције са којом ћете координирати рад као и са војском. Ненаоружане мјештане – сељаке, можете користити ради контроле кретања банде у селу. Према потреби можете увести полицијски час ноћу ради ефикасне контроле села и сумњивих људи – то је изузетна мјера само за неке крајеве. Селима која немају поузданих људи за пушке могу помоћи сусједна. Ако вам устреба више пушака – тражите.“³⁹⁴

3.1.2. Противријечности остваривања бирачког права

Иако је „на папиру“ представљао огроман искорак у остваривању политичких слобода, новим изборним законом ипак није свима омогућено остваривање бирачког права. Комунистичка партија Југославије је задржала законску могућност одузимања права гласа појединцима и групама које су „својим чињењем или нечињењем

³⁸⁹ В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova*, 173.

³⁹⁰ Исто, 172-173.

³⁹¹ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost: tematska zbirka dokumenata 1943-1986, tom II*, Prosveta, Beograd, 1987, 277-287.

³⁹² Н. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 31-32; АРСБЈ, 633, кут. 1, без сигн., Окружни комитет КПЈ Бањалука, Среском комитету КПЈ Лакташи, 22. октобар 1945. године.

³⁹³ Н. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 31-32.

³⁹⁴ АРСБЈ, 633, кут. 1, без сигн., Окружни комитет КПЈ Бањалука Среском комитету КПЈ Лакташи, 22. октобар 1945. године.

ограничавали или угрожавали права другим људима током рата“.³⁹⁵ Знајући да ће од начина „спровођења“ Закона о бирачким списковима зависити проценат изборних апстинената и гласова за опозицију, ЦК КПЈ је половином августа 1945. године од „свих централних комитета“ тражио искључивање из учешћа у „изградњи нове Југославије“ оних „који су у било ком виду помагали окупатора“ и на тим позицијама „остали до данас“. Према датим инструкцијама таква лица су се на бирачким списковима могла наћи само у случају да су се „дјелотворно поправила“ и гарантовала да су „прихватили и да ће чувати тековине“ народноослободилачке борбе.³⁹⁶ Републичким владама је било омогућено да у споразуму са савезном могу одређивати организације, установе и групе чији се чланови лишвају бирачког права. Користећи ту могућност Влада НР Босне и Херцеговине је донијела Уредбу о одузимању права гласа припадницима „непријатељских група“ које су у току рата на било који начин биле на супротним политичким и идеолошким позицијама од КПЈ. Изузетак су чинили појединци који су у непријатељским формацијама били „принудно“ или „привидно“ у циљу наношења штете окупатору и његовим помагачима, те лица која су приступила народноослободилачком покрету или су га „дијелом помагали“. Влада НР Босне и Херцеговине је право гласа одузела: припадницима СС-група, војних легија, усташа, четника, домобрана, зеленог кадра и милиције; припадницима Хитлерјугенда и члановима читаоница и пјевачких друштава, те свих других организација које су стајале под управом Културбунда; члановима њемачког клуба; активним функционерима и истакнутим члановима усташког покрета, женске усташке лозе, усташке младежи, равногорских четничких одбора, равногорских четничких омладинских организација „Јурао“ и равногорских четничких женских организација, као и свим другим усташким и четничким организацијама.³⁹⁷

Процјена одузимања бирачког права и састављање бирачких спискова били су веома осјетљиви и значајни задаци. На цијелом подручју Демократске Федералне Југославије, осим Истре и Приморја, спровођени су преко органа власти и друштвено-политичких организација, под будним надзором Партије.³⁹⁸ Југословенски комунисти су инсистирали на што обухватнијем друштвеном учешћу у послу састављања бирачких спискова, како би придобили што ширу народну подршку у „борби против непријатеља“ који хоће да се „увуче у бирачке спискове“ и гласањем или апстинирањем на изборима умањи проценат гласова датих Народном фронту.³⁹⁹ Руководство ПК КПЈ за БиХ је од нижих партијских организација тражило што ширу кампању на популарисању Закона о бирачким списковима, како би се код народа створило „чврсто политичко увјерење да сарадници и помагачи окупатора не смију имати право гласа“. Од окружних и средњих партијских руководства захтијевао је интензиван политички рад да би се у масама створила атмосфера да народ „сам одузима то право“.

³⁹⁵ М. Павловић, *За Тита или за краља*, 159.

³⁹⁶ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 53, Централни комитет Комунистичке партије Југославије, свим Централним комитетима, 12. август 1945. године; М. Павловић, *За Тита или за краља*, 257.

³⁹⁷ *Службени лист НР БиХ*, 11/45, 112; *Службени лист НР БиХ*, 12/45, 119.

³⁹⁸ М. Павловић, *За Тита или за краља*, 256

³⁹⁹ Пред републичке централне (покрајинске) комитете постављен је задатак да „образују своје изборне комисије“ које би се бавиле припремама избора и руководиле кампањом за састављање бирачких спискова. Комунистима у народним одборима и комисијама за бирачке спискове наложено је да „морају учинити све“ како би спискови били „готови и прије рока“ и на вријеме објављени народу. На том послу ангажоване су све партијске ћелије, активи СКОЈ-а, синдикати, затим све омладинске, женске, културне и друге масовне организације. Њихови чланови активно су учествовали у састављању бирачких спискова, прикупљању података и карактеристика појединих бирача, те подношењу пријава против оних који по закону „немају бирачко право.“ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 53, Централни комитет Комунистичке партије Југославије, свим Централним комитетима, 12. август 1945. године.

Савјетована је потреба стварања притиска „одоздо, из народа“, да би они који су се хтјели жалити због одузетог гласачког права „изгубили сваку смјелост за то“. Сугерисано је да се у случају потребе одузимања бирачког права „већини лица у селу“ то опширно објашњава на конференцијама и зборовима, како не би оставило „мучан утисак у народу“. Циљ је био увјерити народне масе у нужност таквог поступања, која је у „интересу демократије“ и очувања „тековина народноослободилачке борбе“.⁴⁰⁰

Један од основних задатака КПЈ био је постићи „демократски“ легитимитет чврсте власти. Како се то једино могло постићи ако је утемељена на „народној вољи“, било је неопходно придобити плебисцитарну изборну подршку народа. За то је опет требало обезбиједити „правилно састављање“ бирачких спискова, што је подразумевало одузимање бирачког права „непријатељском елементу“ и елиминисање из изборне утакмице бирачког тијела опозиције. Међутим, „претјерана ревност“ и „беспотребно ситничарење“ активиста приликом образовања бирачких спискова генерисало је прекомјерно високе проценте лица којим је одузето гласачко право.⁴⁰¹ У Босни и Херцеговини је престрог критеријум приликом састављања бирачких спискова доводио до интересима КПЈ неприхватљивих примјера неправилности. Дешавало се да је у устанничким мјестима, чије је становништво масовно учествовало у НОП-у, брисано процентуално више бирача него у оним гдје се држало пасивно. Такође, са спискова су брисане комплетне породице појединих домаћина који по закону нису имали право гласа.⁴⁰² Ниво секташења по овом питању илуструје депеша Окружног комитета КПЈ Бањалука 12. септембра 1945. године упућена истоименом среском комитету: „Наше партијске организације нису посветиле пуну пажњу раду бирачких комисија иако смо у све бирачке комисије поставили по једног члана СК [среских комитета]. Рад тих бирачких комисија најбоље се данас види када на скоро свим нашим срезovima није постигнут онај циљ који нам Закон о бирачким списковима поставља. На појединим срезovima, неактивношћу организације Фронта, дозвољено је да је упис у бирачке спискове врло мален, као на примјер: Тешањ, Дервента, [Босански] Брод, Прњавор, С. [Сански] Мост, Приједор, Бос. [Босански] Нови, Кључ, Пискавица, док на другим срезovima као нпр. Котор Варош, Бања Лука, поред недовољног броја уписаних у бирачке спискове, сувише је био преоштар критеријум тумачења Закона ко нема права гласа.“⁴⁰³

Свијест о томе да би омасовљење прекомјерног одузимања права гласа могло имати контрапродуктиван ефекат и смањити утицај КПЈ у масама, мотивисала је југословенско руководство на политички заокрет. Критика Едварда Кардеља да је у

⁴⁰⁰ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, синг. 58, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Окружним комитетима КПЈ Босне и Херцеговине, 17. август 1945. године.

⁴⁰¹ У појединим срезovima у Словенији, попут Велико Лашче, проценат брисаних у почетку је износио чак 72%. Такође, у Хрватској, у Бјеловарском округу, постотак брисаних достигао је 20-25%. Едвард Кардељ је на сједници ЦК КП Хрватске, одржаној 11. септембра 1945. године, критиковао „другове из Хрватске“ јер су одузимали бирачко право више него што треба. Том приликом је нагласио: „У Србији је тај проценат 3%. Разлика између Србије и Хрватске не смије да буде велика. Србима из Хрватске не смије бити одузето бирачко право више од 1%. У читавој Хрватској се нигдје не смије одузети више од 5%. Процент лица којима је одузето бирачко право треба да буде 4%“. Цитирано према: М. Павловић, *За Тита или за краља*, 259-261.

⁴⁰² АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, синг. 94, Окружни комитет КПЈ Бањалука Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 15. септембар 1945. године; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, синг. 143, Окружни комитет КПЈ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 17. септембар 1945. године; АРСБЈ, 633, кут. 1, синг. 11, Срески комитет КПЈ Босанска Градишка, Окружном комитету КПЈ Бањалука, 8. септембар 1945. године.

⁴⁰³ АРСБЈ, 633, кут. 1, без синг., Окружни комитет КПЈ Бањалука Среском комитету КПЈ Бањалука, 12. септембар 1945. године.

појединим дијеловима Југославије бирачко право одузимано више него што је објективно било потребно, рефлектовала се и на Босну и Херцеговину.⁴⁰⁴ Републичко партијско вођство је Окружним комитетима убрзо наложило да што хитније формирају изборне комисије које су имале задатак да правовремено интервенишу тамо гдје су „другови секташки поступили у погледу одузимања бирачког права грађанима“.⁴⁰⁵ Настојало се предуприједити да такво понашање код народних маса не продукује широка нерасположења и анимозитете према „народној власти“. С тим у вези, од среских комитета је захтијевано да бирачке комисије, уз помоћ партијске организације, приступе „правилној примјени Закона о бирачким списковима“ и да „тамо гдје се недовољно уписало упише“ политички адекватан број гласача или исправе друге у том смислу начињене грешке.⁴⁰⁶

Одлучност и жеља југословенских комуниста да на изборима потврде у рату освојену власт, вишеструко је надвладала поштовање начела досљедности. Одустајали су од поштовања донесеног закона и принципијелних ставова, а своје понашање прилагођавали политичким потребама на терену. Руководство ПК КПЈ за БиХ је 7. септембра 1945. године окружним комитетима издало директиву да се у срезовима гдје је побједа кандидата Народног фронта осигурана „попушта“ према лицима којим је првобитно одузето гласачко право, док је у мјестима са слабијим утицајем КПЈ тражена стриктност у спровођењу Закона о бирачким списковима.⁴⁰⁷ Већ током прве трећине септембра 1945. године отпочеле су убрзане активности на ревидирању бирачких спискова, уз поштовање директиве ПК КПЈ за БиХ. Предсједништво Народне владе Босне и Херцеговине је 10. септембра 1945. године писмом информисало министра за Конституанту Едварда Кардеља о расположивим непотпуним резултатима уписаних и брисаних бирача у Босни и Херцеговини. Према овом документу највећи проценат брисаних био је у Мостарском округу. Од 127.572 уписаних брисано је 14.929, или 11,7%. У Бањалучком је од 245.000 уписаних брисано 23.000, или 9,3%. У Тузланском је од 263.577 уписаних брисано 21.056 бирача, што је у процентима износило 7,9%. Добојски округ је бројао 106.360 уписаних бирача, од којих је брисано 6.246, или 5,8%. Травнички 104.496 уписаних и 1.536 брисаних, односно свега 1,4%. Непознати су били подаци из Бихаћког округа, те непотпуни из Сарајевског. У самом главном граду НР Босне и Херцеговине било је 45.287 уписаних и

⁴⁰⁴ М. Павловић, *За Тита или за краља*, 261.

⁴⁰⁵ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 4/45, Покрајински помитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Окружним комитетима КПЈ Босне и Херцеговине, Сарајево 7. септембар 1945. године. Истовремено, Савезна изборна комисија је на терен послала инспекторе који су имали задатак да помогну око састављања бирачких спискова, али и да надгледају рад надлежних органа задужених за тај посао и исправљају њихове евентуалне неправилности. М. Павловић, *За Тита или за краља*, 258.

⁴⁰⁶ АРСБЛ, 633, кут. 1, без сигн., Окружни комитет КПЈ Бањалука, Среском комитету КПЈ Бањалука, 12. септембар 1945. године.

⁴⁰⁷ У директиви ПК КПЈ за БиХ 7. септембра 1945. године упућеној окружним комитетима, која је даље прослијеђена среским партијским организацијама, између осталог стоји: „У вези расписивања избора потребно је да одмах формирате при вашем окружном комитету партијску изборну комисију коју ће сачињавати четири члана Окружног комитета. Дужности те комисије су слиједеће: Да води рачуна о бирачким списковима и да правовремено интервенише ондје гдје су другови секташки поступали у погледу одузимања бирачког права грађанима. У том погледу комисија треба да поведе рачуна да се правилно тумачи Закон о бирачким списковима и да се приликом одузимања бирачког права не створи код народа нерасположење против нас. У срезовима гдје је побједа нашег кандидата осигурана треба попуштати према онима којим се одузима право гласа, а у срезовима гдје није осигурана побједа нашег кандидата треба бити досљедан у спровођењу Закона о бирачким списковима. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 4/45, Покрајински помитет КПЈ за Босну и Херцеговину, окружним комитетима КПЈ Босне и Херцеговине, Сарајево 7. септембар 1945. године.

3.939 брисаних, или око 8,6%.⁴⁰⁸ Констатовано је да укупан број брисаних процентуално износи „свега непотпуних 8%“ и да након што буду комплетирани резултати са читаве територије Босне и Херцеговине неће бити изнад 10%. Речено је да се због „неједнаких услова“ тај проценат не може остварити појединачно у свим подручјима, срезовима и окрузима, већ на цјелокупној територији републике. Изнесена је процјена да број брисаних Срба „неће превазићи 2% до 3%“, те „рачуница“ да ће коначан број уписаних износити око 1.200.000 бирача.⁴⁰⁹

У Босни и Херцеговини је одузимање бирачког права било у вези и зависило од ратне прошлости и држања њених народа. Прејудицирана неостваривост зацртаног процента првенствено се односила на крајеве са хрватском већином, поготово у срезовима западне Херцеговине, али и средње Босне и Посавине. С друге стране, истицање ниског процента Срба брисаних са бирачких спискова била је потврда масовности њихове припадности НОП-у, али индиректно и самопохвална информација савезној власти о нивоу утицаја који међу српским масама у Босни и Херцеговини има у рату поражено четништво.

У постскриптуму поменутог писма, потписаног од стране Родољуба Чолаковића, стоји да су на терен већ „отишли људи“ са задатаком да број брисаних сведу на проценат који је Едвард Кардељ навео у раније послатој депеши.⁴¹⁰ Већ током друге половине септембра 1945. извршене су значајне корекције и „дефинитивно сређивање“ бирачких спискова, како би се прилагодили „дозвољеним процентима одузимања права гласа“.⁴¹¹ Бањалучки округ је по процентима одузимања бирачког права био одмах иза Мостарског, али су се изборне комисије придржавале инструкција о „попуштању“. Процијењено је да је побједа Народног фронта у овом устаничком и претежно Србима насељеном крају осигурана. „Уписом нових“ и враћањем на спискове појединаца којим је раније било одузето право гласа, до половине септембра 1945. је постотак оних „који неће моћи гласати“ спао на 6%, што је било више од 3% мање брисаних у односу на податке са почетка истог мјесеца.⁴¹²

Ипак, овакав однос према питању одузимања или давања бирачког права није била општа слика политике КПЈ у Босни и Херцеговини. Насупрот „рачуници“ изнесеној у писму Предсједништва Народне владе Босне и Херцеговине да ће „коначан број уписаних“ на бирачке спискове у Босни и Херцеговини износити око 1.200.000 лица, право да гласа на изборима је добило 1.086.112 бирача,⁴¹³ што је скоро 114.000 мање од „планираног“. Тиме је независно од остваривости наведене процјене да број брисаних „неће превазићи 10%“, проценат лица која нису остварила бирачко право повећан за бар још толико. Тамо гдје је утицај контрареволуционарних снага био

⁴⁰⁸ АЈ, 3, бр. фасц. 6, сигн. 1, Писмо Предсједништва Народне владе Босне и Херцеговине министру за Конституанту Едварду Кардељу, 10. септембар 1945. године.

⁴⁰⁹ Исто.

⁴¹⁰ Исто.

⁴¹¹ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 143, Округни комитет КПЈ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 17. септембар 1945. године; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 94, Округни комитет КПЈ Бањалука, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 15. септембар 1945. године.

⁴¹² Поред информација за читав округ, Округни комитет КПЈ Бањалука је половином септембра 1945. године извјестио ПК КПЈ за БиХ о „стању“ бирачких спискова у појединим срезовима. У Новском срезу број уписаних бирача попео се са 12 на 15 хиљада, док је истовремено у Которварошком срезу на бирачке спискове враћено око 3 хиљаде бирача. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 94, Округни комитет КПЈ Бањалука, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 15. септембар 1945. године.

⁴¹³ М. Павловић, *За Тита или за краља*, 355

снажнији и гдје се сумњало да убједљива побједа Народног фронта није потпуно осигурана, Партији одани кадрови чинили су и више од стриктног спровођења Закона о бирачким списковима. По свему судећи, са бирачких спискова су брисали и онемогућавали гласање лица процјењених као „непоуздани“, иако су према законским прописима имали право гласа. Овакво поступање зарад постизања привада плебисцитарне подршке народа, у земљи је имало значајне нуспојаве. Попустљивост при давању бирачког права „сумњивим лицима“ у крајевима гдје су високи проценти изборне подршке Народном фронту били осигурани, генерисало је међу становништвом оданом НОП-у бар прикривено незадовољство. С друге стране, у мјестима са антикомунистички настројеном већином продубљивало је јаз и осјећај изолованости, што је додатно раздраживало међунационалне нетрпељивости и духове рата.

3.1.3. Предизборна кампања – методи и политички циљеви

Предизборна кампања започета 1. септембра 1945. године одвијала се без уобичајене страначке борбе, јер је КПЈ преко Народног фронта са странкама и групама које су се налазиле у његовом оквиру покривала цјелокупни југословенски политички простор.⁴¹⁴ Међуетнички анимозитети, активности контрареволуционарних снага на ометању изборног процеса и нешто слабији политички рад на терену, утицали су да прва фаза предизборне кампање у Босни и Херцеговини, према оцјени републичког вођства, није потпуно испунила очекивања. Руководство ПК КПЈ за БиХ је почетком октобра 1945. године у депеши окружним комитетима апострофирало дотадашњу млаку предизборну кампању, која се сводила на неколико прогласа са slabим политичким ефектом. Упозорило је да је за пуну изборну кампању остало мало времена и да га треба што боље искористити. Окружним комитетима је наложено да у периоду до избора не смије бити „никакве друге политичке активности изван изборне агитације и пропаганде, која мора бити широка и свестрана“.⁴¹⁵ Поред инструкције да основна изборна парола буде „Сви на изборе“, ПК КПЈ за БиХ је „спуштајући“ директиву Политбироа ЦК КПЈ на ниже партијске организације тражио да предузму све потребне радње како би изборна апстиненција била што мања. Штетним су означена постојећа схватања појединих комуниста да агитација за што већи број гласова, будући да опозиција не учествује на изборима, није толико важна.⁴¹⁶ Како би због неучествовања политичких противника спријечио „млакоћу у агитацији“ и заострио кампању, ПК КПЈ за БиХ је пред непосредно подређене комитете поставио строго начело предизборне борбе – да је сваки изборни апстинент дао свој глас „непријатељима“ нове државе, без обзира како он мисли и осјећа.⁴¹⁷

Упутства и директиве о значају и начинима остваривања зацртаног циља добијале су најниже републичке партијске ћелије. Окружни комитет КПЈ Бањалука је 12. септембра 1945. године упутио депешу истоименом среском комитету у којој између осталог стоји: „Један од врло важних наших задатака јесте тај да на дан избора на бирачка мјеста дођу сви који имају право гласа. Зато је потребно да партијске организације – односно Фронта на тај дан у сваком мјесном одбору формирају контролну групу од 3 до 5 чланова који ће имати искључиво задатак да на тај дан

⁴¹⁴ Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 154-155.

⁴¹⁵ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 114, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Окружним комитетима, Сарајево, 2. октобар 1945. године.

⁴¹⁶ Исто.

⁴¹⁷ Исто.

обилазе села, засеоке, куће, радионице, њиве и слично и да сваког оног који из разних разлога није пошао на гласање убиједи да треба да дође. Болесне и остарјеле превозити. Ако ово не учинимо умањиће нам се број гласача.“⁴¹⁸

Републичко партијско вођство је тражило да у изборној кампањи истичу „досадашње резултате“ КПЈ у бризи за народ и пропагандно говоре о плановима да у будућности обезбиједи широко социјално осигурање становништва, школовање дјече, подизање попалених кућа и насеља сељацима, поправљање путева, изградњу школа и болница, старање за жртве рата различитих категорија.⁴¹⁹ Скренута је пажња да је потребно до те мјере активирати становништво да нема „улице, села, куће у којој се не говори о изборима“ и да агитација и пропаганда мора бити толико „убједљива и неодољива“ да и код „последњег бирача развије осјећај стида и гриже савјести“ ако и помисли да не изађе на изборе. Наложено је да се у већим градовима, али и у „мањим насељима“, истичу заставе, „огромне слике Тита“ и других руководиоца, те пароле о „братству, изградњи и народноослободилачкој борби“. Захтијевано је форсирање растурања штампе, издавање политичких брошура, формирање позоришних група по окружним центрима и приказивање филмова у циљу пропагирања политичких одређенења КПЈ, поготово републиканског државног уређења.⁴²⁰

Укупне политичке прилике у Босни и Херцеговини наметале су потребу примјењивања два начина вођења предизборне кампање. Први је предвиђао кампању засновану на промовисању интернационализма и заједништва, док је други подразумијевао појединачну агитацију прилагођену сваком од три босанскохерцеговачка народа.⁴²¹

Први је примјењиван гдје год је то било могуће, ако су процјене показивале да интереси Партије нису угрожени. На предизборним скуповима широм републике говорили су познати босанскохерцеговачки комунисти, активисти Народног фронта и посланички кандидати различитих националности. Посебно важни били су њихови наступи у дијеловима Босне и Херцеговине гдје су грађанске снаге и клер имали значајнији утицај. Међу колебљивим масама тумачили су програм Народног фронта, говорили о одредбама изборних закона, аграрној реформи, политици братства и јединства, истицали злочине окупатора и њихових „домаћих помагача“, указивали на погубност дјеловаља контрареволуционарних снага против нормализације стања у земљи.⁴²²

⁴¹⁸ АРСБЛ, 633, кут. 1, без сигн., Окружни комитет КПЈ Бањалука, Среском комитету КПЈ Бањалука, 12. септембар 1945. године.

⁴¹⁹ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 114, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Окружним комитетима, Сарајево, 2. октобар 1945. године.

⁴²⁰ Исто.

⁴²¹ О потреби примјене „националне диференцијације“ током предизборне кампање говори „хитна депеша“ од 8. септембра 1945. године. Њом је министар унутрашњих послова у Влади НР Босне и Херцеговине, Угљеша Даниловић, од окружних комитета КПЈ за Босну и Херцеговину тражио „процјену политичког расположења“ уписаних бирача искључиво по националном саставу. Поступајући према наложеном, окружни комитети су од средских тражили исцрпне извјештаје, и то: број уписаних бирача по националном саставу; број брисаних из бирачких спискова по националном саставу и „које су категорије“ – усташе, милиција, четници; број и национални састав оних који се сами нису хтјели уписати, те процјену политичког расположења уписаних бирача по националном саставу. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 661, Депеша Угљеше Даниловића окружним комитетима КПЈ за Босну и Херцеговину, 8. септембар 1945. године; АРСБЛ, 633, кут. 1, без сигн., Окружни комитет КПЈ Бањалука, Среском комитету КПЈ Бањалука.

⁴²² АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 15/45, Окружни комитет КПЈ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 24. новембар 1945. године; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 176, Окружни

Приликом организовања заједничких конференција и великих предизборних скупова водило се рачуна о заступљености и једнакости неизбјежног „националног садржаја“ говора. На великом митингу у Тузли, окупљеној маси су се обратили високи републички функционери и кандидати Народног фронта, припадници различитих босанскохерцеговачких народа. Војислав Кецмановић, Мустафа Виловић, Туњо Миљановић, Цвијетин Мијатовић и Родољуб Чолаковић су говорили о назадности режима „бивше Југославије“, пропагирали братство и јединство у новој „Титовој Југославији“ и Босни и Херцеговини, клицали „најбољим синовима“ из сва три народа⁴²³ који су у темеље „заједништва“ положили своје животе.⁴²⁴

Кампања Родољуба Чолаковића и Авда Хуме и њихова активност на отклањању подозривости дијела народних маса према комунистичкој власти и њеном политичком програму, имала је снажан ефекат међу српским и муслиманским становништвом „проблематичне“ Херцеговине. Чолаковићево појављивање позитивно се одразило у већински српских, али прилично прочетнички оријентисаним срезovima источне Херцеговине. Након његових говора одзив бирача за Народни фронт у, за КПЈ посебно „слабом“, Невесињском срезу био је далеко већи од очекиваног. Авдо Хумо је агитовао међу становништвом исламске вјере у Гатачком и Невесињском срезу. Резултат је био да су „скоро сви гатачки“ и „добар дио невестињских“ муслимана гласали за Србина Новака Мاستиловића, што је са становишта идеологије нове власти било од посебне важности.⁴²⁵

У партијским документима су величани и као позитивни примјери истицани вишенационални предизборни скупови, односно митинзи, гдје се није могао „ставити приговор да је једна нација дошла а друга није“. Посебно афирмативно је говорено о национално мјешовитим крајевима чије становништво није било склоно „шовинистичком секташењу“ и гдје су масе на изборима за народне одборе бирале без изражених и учесталих примјера „да Срби неће Хрвата и муслимана, а ови опет Србина и слично“.⁴²⁶

Оштру примјену национално диференцираног приступа предизборној кампањи у Босни и Херцеговини су захтијевала питања предизборне критике монархије и промовисања републиканског државног уређења. У свијести многих Срба Карађорђевићи су били народна династија и ујединитељи српства, па су на предизборне пароле против краља гледали са подозрењем. То је користила четничка герила и дио свештенства Српске православне цркве у циљу колебања дијела босанскохерцеговачких Срба. Иступали су са пропагандом да се на изборима требају изјаснити „за или против краља“, да „не може бити држава без краља“ и „како Тито

комитет КПЈ за Округ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 19. новембар 1945. године.

⁴²³ Ријеч је о погинулим омладинцима тузланског краја, Србину Страхињи Митровићу, муслиманима Енведу Шљаки и доктору Мустафи Мујбеговићу и Хрвату Ивану Марковићу. *Ослобођење* 21. октобар 1945, 5.

⁴²⁴ *Ослобођење*, 21. октобар 1945, 5.

⁴²⁵ АБХ, ПККПБХ, кут. 84/45, сигн. 20/45, Окружни комитет КПЈ за Херцеговину, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 14. новембар 1945. године.

⁴²⁶ АРСБЛ, 633, кут. 1, сигн. 11, Срески комитет КПЈ Босанска Градишка, Окружном комитету КПЈ Бањалука, 8. септембар 1945. године.

који је Хрват може бити за нас бољи од краља, који је Србин“.⁴²⁷

Свјесно да емоције српског народа према краљу и династији Карађорђевић не могу бити потиснуте преко ноћи, руководство ПК КПЈ за БиХ је нижим партијским организацијама савјетовало да у српским крајевима пропаганда против монархије не буде „главна парола“, већ „једна у низу“ других прихватљивијих и приступачнијих.⁴²⁸ Према инструкцијама надређених, на сједницама средњих комитета излагана су упутства за рад на терену: „(...) У српским селима приступати опрезније по питању краља и монархије. Треба прво своме излагању ударити темеље; говорити да су тековине наше борбе и монархије неспојиве, да једна монархија мора око себе окупљати и окупити клику владајућих ранијих режима, да монархија и народна власт не могу заједно, да се сва реакција окупља око краљева двора, и онда опрезно приступити питању краља.“⁴²⁹

С друге стране, предизборна агитација против монархије форсирана је у муслиманским масама и због „живе успомене“ борбе за републику међу хрватским становништвом.⁴³⁰ Комунисти су у борби за гласове становништва исламске вјере у значајној мјери „играли на карту“ пропаганде против монархије. Агитатори су у муслиманским селима наступали са пропагандом да ће краљ и монархија донијети „Дражу, четнике, покољ и уништење“.⁴³¹ Између осталих, овај вид предизборне кампање давао је добре резултате. Муслимани су се већином, изузев дијела житеља градских средина и оних под утицајем политичара блиских НДХ и њемачком Рајху, изашли на изборе и гласали за Народни фронт. У појединим срезovima су чак са одушевљењем прихватили резултате избора, смјену српске династије и проглашење републике.⁴³²

Према извјештајима партијских комитета, предизборна кампања међу Србима и муслиманима дала је добре резултате. Они су у свим крајевима републике масовно учествовали на изборима и дали подршку кандидатима Народног фронта.⁴³³ Због бројности српског руководећег кадра и чланства унутар комунистичког покрета у Босни и Херцеговини и масовности српских сељачких маса у партизанским јединицама, дио прочетнички оријентисаног становништва није могао угрозити масовну излазност и подршку Срба кандидатима Народног фронта. Успјешна предизборна кампања међу

⁴²⁷ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 19/45, Окружни комитет КПЈ Добој, Покрајинском комитету КПЈ Босне и Херцеговине, 17. новембар 1945. године; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 302, Окружни комитет Тузла, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, август 1945. године.

⁴²⁸ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 114, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, окружним комитетима, Сарајево, 2. октобар 1945. године.

⁴²⁹ Архив Републике Српске – одјељење Фоча (даље: АРСФ), фонд: Средњи комитет Савеза комуниста Горажде (даље: СКСКГ), кут. 20/46-62, сигн. 229, Записник састављен 15. октобра 1945. године на партијском савјетовању у Горажду.

⁴³⁰ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 114, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, окружним комитетима, Сарајево, 2. октобар 1945. године.

⁴³¹ АРСФ, СКСКГ, кут. 20/46-62, сигн. 229, Записник састављен 15. октобра 1945. године на партијском савјетовању у Горажду.

⁴³² АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 181, Политички реферат за срез Кладањ, 30. децембар 1945. године; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 15/45, Окружни комитет КПЈ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 24. новембар 1945. године.

⁴³³ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 17/45, Окружни комитет КПЈ Травник, Покрајинском комитету КПЈ Босне и Херцеговине, 22. новембар 1945. године; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 111/45, Окружни комитет КПЈ Тузла, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 19. новембар 1945. године; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 15/45, Окружни комитет КПЈ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 24. новембар 1945. године.

српским народом посебно је добијала на тежини због чињенице да су у појединим мјестима источне Босне гласали за кандидате муслимане. Тиме су, према оцјени вођства Окружног комитета КПЈ Сарајево, потврђивали да су „прави носиоци братства“ у Босни и Херцеговини.⁴³⁴

Мишљења појединих партијских руководилаца о разлозима „добре изборне одређености“ муслимана, противријечила су прокламацији о заједничкој оружаном борби босанскохерцеговачких народа, начелу на којем је конституисана „збратимљена“ Босна и Херцеговина. У партијским документима има ставова да је становништво исламске вјере за Народни фронт добрим дијелом гласало из страха од доласка на власт четника и повратка српске династије. Такође, један број муслиманских комуниста јавно је иступао да је муслиманско становништво из нужде пришло КПЈ и да се они „идејно и политички нису измијенили“.⁴³⁵

Хрвати су добрим дијелом остали на ратним позицијама, што је револуционарној власти значајно отежавало успјешно спровођење предизборне кампање. Поред слабог утицаја КПЈ у хрватском народу, основни проблем агитације био је недостатак комуниста хрватске националности са ширим политичким угледом у масама. Због тога је пропаганда за што масовније придобијање Хрвата усмјеравала на дјеловање преко фронтске Хрватске републиканске сељачке странке.⁴³⁶ Рачунајући на утицај који је ова странка имала међу Хрватима, традицију републиканске политике и борбу против српске династије, КПЈ је форсирала одржавање предизборних конференција ХРСС-а.⁴³⁷ Политички „маневар“ Партије, извођен преко кандидата ХРСС-а на листи Народног фронта, смањивао је могућност усташкој герили и римокатоличком клеру да хрватске масе одређују за апстиненцију или кутију без листе.⁴³⁸

Дјеловање ХРСС-а на „правилно“ изборно одређење Хрвата имало је одређене резултате у свим крајевима Босне и Херцеговине, а посебно значајан био је успјех у срезovima западне Херцеговине. У извјештају Окружног комитета КПЈ за Херцеговину, од 14. новембра 1945. године, стоји да су Хрвати захваљујући кандидатима ХРСС-а у „огромном проценту“ гласале за Народни фронт, те да би у супротном њихов избор био кутија без листе.⁴³⁹ Ипак, општу слику непријатељског расположења босанскохерцеговачких Хрвата према новој власти употпуњују примјери контрареволуционарне активности кандидата ХРСС-а са листе Народног фронта.

⁴³⁴ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 15/45, Окружни комитет КПЈ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 24. новембар 1945. године.

⁴³⁵ АЈ, фонд: Савез комуниста Југославије (даље: 507), АЦКСКЈ, II БиХ – К. 20/11, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Централном комитету Комунистичке партије Југославије, Сарајево, 2. август 1945. године; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 181, Политички реферат за срез Кладањ, 30. децембар 1945. године.

⁴³⁶ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 111/45, Окружни комитет КПЈ Тузла, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 19. новембар 1945. године.

⁴³⁷ На зборовима ХРСС-а пропагандно је истинито да хрватски народ стоји чврсто уз Јосипа Броза Тита. Промовисане су вриједности братства и јединства, републиканског уређења државе и осуђивано дјеловање „кољача Анте Павелића“ и „издајника“ Влатка Мачека за вријеме окупације. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 17/45, Окружни комитет КПЈ Травник, Покрајинском комитету КПЈ Босне и Херцеговине, 22. новембар 1945. године; *Сарајевски дневник*, 7. новембар 1945, 2.

⁴³⁸ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 18/45, Мјесни комитет КПЈ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 20. новембар 1945. године.

⁴³⁹ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 20/45, Окружни комитет КПЈ за Херцеговину, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 14. новембар 1945. године.

Поједини су предизборну кампању објашњавали као „борбу против комуне“, позивали народ да бојкотије изборе или да гласа за кутију без листе. Неки су јавно гласали против листе на којој су сами били кандидати. Због оваквих појава и начина „непријатељског дјеловања“ било је мјеста гдје се развијала борба између КПЈ и „реакције“ унутар Народног фронта.⁴⁴⁰

На изборно држање Хрвата велики утицај имало је свештенство Римокатоличке цркве. То је посебно долазило до изражаја након што је римокатолички бискупат 20. септембра 1945. године, у вријеме предизборне кампање, вјерницима упутио „Пастирско писмо“. Напади на нови поредак изречени у овом црквеном документу, одражавали су се на политичко држање хрватског живља.⁴⁴¹ Партија је преко лојалних јој свештеника, који су одбијали да читају посланицу, покушавала да умањи негативан утицај римокатоличког клера.⁴⁴² Али, у многим мјестима у којим није било константног политичког рада и притиска у циљу спречавања читања и тумачења „Пастирског писма“, документ је имао ефекат и смањивао је број хрватских гласова Народном фронту.⁴⁴³

У мјестима насељеним хрватском већином били су најдрастичнији примјери процената апстинената и гласача за кутију без листе у Босни и Херцеговини. Примјера ради, у Добојском округу, тачније Дервентском срезу, посебно у селима око самостана Плехан, гласало је свега 15-20% становништва, док је у Жепачком срезу апстинирало чак 90% Хрвата. Слично је било и у појединим срезovima и мјестима Тузланског округа. У срезу Шамац преко 50% Хрвата је бојкотовало изборе, а у Хусину и Креки „знатан број гласао у кутију без листе“.⁴⁴⁴

3.1.4. Изборни резултати и постизборне реакције

Два дана послије избора знало се да је Народни фронт убједљиво победио у свим изборним окрузима у Југославији. На саопштење коначних резултата чекало се до 23. новембра 1945. године и сједнице Савезне изборне комисије (СИК), која их је утврдила и три дана касније доставила Предсједништву Савезне скупштине.⁴⁴⁵ У Југославији је од 8.383.455 уписаних бирача на изборе изашло 7.432.469 лица, односно

⁴⁴⁰ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 19/45, Окружни комитет КПЈ Добој, Покрајинском комитету КПЈ Босне и Херцеговине, 17. новембар 1945; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 111/45, Окружни комитет КПЈ Тузла, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 19. новембар 1945. године; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 20/45, Окружни комитет КПЈ за Херцеговину, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 14. новембар 1945. године.

⁴⁴¹ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 19/45, Окружни комитет КПЈ Добој, Покрајинском комитету КПЈ Босне и Херцеговине, 17. новембар 1945. године.

⁴⁴² У штампи је објављено да су римокатолички свештеници из Бањалучког округа октобра 1945. године донијели одлуку да се „гзв. Пастирско писмо бискупа уопште не чита у црквама“. Апострофиран је наводни закључак свештеника да садржај Пастирског писма „представља непријатељски напад на тековине светог народноослободилачког рата“. *Сарајевски дневник*, 23. октобар 1945, 2.

⁴⁴³ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 181, Политички реферат за срез Кладањ, 30. децембар 1945. године.

Утицај римокатоличког клера на изборни одзив и одређење босанскохерцеговачких Хрвата био је за надлежне органе видљив и током самог изборног дана. Према партијским извјештајима, Хрвати су знатно активније излазили на биралишта прије римокатоличке мисе и проповједи, док је послије осјетно падало њихово интересовање за гласање. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 15/45, Окружни комитет КПЈ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 24. новембар 1945. године.

⁴⁴⁴ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 19/45, Окружни комитет КПЈ Добој, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 17. новембар 1945. године; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 111/45, Окружни комитет КПЈ Тузла, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 19. новембар 1945. године.

⁴⁴⁵ М. Павловић, *За Тита или за краља*, 354.

88,66%. Од укупног броја изашлих, Народни фронт је добио 6.725.047 гласова, или 90,48%, а кутија без листе 707.422 гласа, или 9,52%. Са бирачких спискова брисано је 194.158 лица или 2,30%.⁴⁴⁶

Босна и Херцеговина је по подршци Народном фронту била изнад југословенског просјека. Према СИК-у, од 1.086.112 уписаних бирача на изборе је изашло 1.004.964 или 92,53%.⁴⁴⁷ Од тог броја, за листу Народног фронта гласало је 956.809 гласача или 95,21%, а за кутију без листе 48.155, или 4,79%. Међутим, објављени проценти излазности и гласова за Народни фронт нису били реална слика нивоа подршке коју је нова власт имала у централној југословенској републици. Иако нису утицали на коначан резултат, различите неправилности, „навлачења“ и „фризирања“ резултата учинили су побједу Народног фронта „супериорнијом“. Примјери „јавног гласања“, манипулација са гласачким кутијама и куглицама, те вршења притиска на бираче, била је слика цјелокупног југословенског простора, па тако и Босне и Херцеговине.⁴⁴⁸

Према расположивим документима и досадашњим истраживачким резултатима, најкрупнија контроверза избора у Босни и Херцеговини била је око тумачења Закона о бирачким списковима. Насупрот првобитној „рачуници“ Предсједништва Народне владе Босне и Херцеговине да ће бити око 1.200.000 лица са бирачким правом,⁴⁴⁹ у бирачке спискове је уписано скоро 114.000 мање,⁴⁵⁰ што је чинило око 10% укупног бирачког тијела Републике. Толико изражена дискрепација између планираног и оствареног није била искључиво резултат брисања са бирачких спискова оних који су по закону губили бирачко право, већ продукт политички смишљено „склоњених“ непоузданих бирача за које се сумњало да ће куглицу спустити у „ћораву кутију“.

Постизборне реакције у Босни и Херцеговини имале су противријечан карактер. У већини извјештаја и кореспонденцији босанскохерцеговачких партијских организација, слављена је изборна побједа и самоувјерено констатовано да су избори прошли у најбољем реду. Расположење и „жеља народа“ за промјеном власти и друштвеног поретка представљана је живописним описима масовног и организованог доласка на изборе, те пјесмом и народним колом на бирачким мјестима.⁴⁵¹ Истицано је

⁴⁴⁶ Исто, 355.

⁴⁴⁷ Босна и Херцеговина је по проценту подршке коју је добио Народни фронт појединачно заузимала треће мјесто у Југославији, иза Црне Горе и Македоније. У Црној Гори је 96,13% од броја уписаних бирача изашло на изборе, а њих 97,93% је гласало за Народни фронт. Свега 2,07% гласача убацило је куглицу у кутију без листе. Македонија је са излазношћу од 96,83%, процентом од 95,85% гласова за Народни фронт и 4,15% за кутију без листе била на другом мјесту. У Хрватској је излазност била 91,77%, од тога је за Народни фронт гласало 91,52%, а за кутију без листе 8,48%. У Словенији је КПЈ забиљежила најслабији резултат. На излазност од 95,29%, проценат гласова за Нарони фронт био је 83,25%, а за кутију без листе чак 16,75%. У Србији без аутономних покрајина био је највећи проценат апстинената, на изборе је изашло 77,16% бирача. Од укупног броја уписаних за листу Народног фронта гласало је 88,59%, а за кутију без листе 11,41%. Аутономна покрајина Косово и Метохија је имала излазност од 97,68% и 96,78% гласова за Народни фронт, те свега 3,22% за кутију без листе. У Војводини је расположење бирача било нешто другачије. Од 92,20% изашлих, за Народни фронт је гласало 85,40%, а за кутију без листе 14,60%. М. Павловић, *За Тита или за краља*, 355.

⁴⁴⁸ М. Павловић, *За Тита или за краља*, 188-190 и 361-362; АРСБЛ, 633, кут. 1, сигн. 35, Срески комитет КПЈ за Босански Нови, Окружном комитету КПЈ Бањалука, 15. новембар 1945. године.

⁴⁴⁹ АЈ, 3, бр. фасц. 6, сигн.1, Писмо Предсједништва Народне владе Босне и Херцеговине министру за Конституанту, Едвадру Кардељу, 10. септембар 1945. године.

⁴⁵⁰ М. Павловић, *За Тита или за краља*, 355.

⁴⁵¹ АРСБЛ, 633, кут. 1, сигн. 35, Срески комитет КПЈ за Босански Нови, Окружном комитету КПЈ Бањалука, 15. новембар 1945. године; АРСБЛ, 633, кут. 1, сигн. 30, Срески комитет КПЈ Бањалука, Окружном комитету КПЈ Бањалука, 15. новембар 1945. године.

постизборно задовољство и „велика радост“ народа због побједи Народног фронта, а да се код оних који су гласали против Фронта осјећа „страх и стид“.⁴⁵²

С друге стране, у појединим документима констатован је недостатак „политичке живости“ и постизборног „одушевљења“ код једног дијела становништва. Разлог је тражен у неспособности средских и мјесних партијских организација да популаришу и правилно прикажу изборну побједу Народног фронта. Рад појединих руководстава оцјењиван је политички стерилним, јер су контрареволуционарном елементу лако омогућавали пропаганду да „избори нису успјели.“⁴⁵³ Такође, осјећало се незадовољство постигнутим изборним резултатом, нарочито у крајевима попут Бањалучког округа, гдје је због интервенције партијског врха дошло до значајнијег попуштања и одступања од досљедне примјене Закона о бирачким списковима. У извјештају Среског комитета КПЈ Бањалука, од 15. новембра 1945. године, о томе пише: „У процјени ситуације и расположењу маса у вези са изборима ми смо се прилично преварили. Сматрали смо да ће далеко мањи број куглица бити у празним кутијама и то баш у оним крајевима гдје смо били највише сигурни. Резултати су много зависили од бирачких комисија и од њиховог правилног тумачења.“⁴⁵⁴

„Погрешне процјене“ бирачких комисија при тумачењу Закона о бирачким списковима доводиле су до, са позиција власти, неприхватљивих ситуација да је у појединим срединама један број становништва чак и јавно говорио да гласа „за краља или четнике“. У њима је био и неочекивано велики број гласова у кутији без листе, што је објашњавано недовољном и непланском агитацијом. Такође, такве појаве правдане су изостанком темељнијег објашњавања технике гласања и постојање кутије без листе, због чега је већи број гласача, нарочито старијих и неписмених жена, „нехотице или из незнања“ бацио куглицу тамо „гдје нису желиле“.⁴⁵⁵

3.2. Борба за придобијање народних маса

3.2.1. Придобијање народних маса као предуслов за остваривање братства и јединства

Након успјешно спроведених избора и проглашења републике, КПЈ је наставила своју политику корјених класно-социјалних промјена и стварања монолитног социјалистичког друштва. То је подразумијевало придобијање најширих маса свих југословенских народа и осигуравање стабилних међунационалних односа, што се посебно односило на Босну и Херцеговину. За то је било потребно обезбиједити

⁴⁵² АРСБЛ, 633, кут. 1, сигн. 11, Срески комитет КПЈ за Босански Нови, Окружном комитету КПЈ Бањалука, 4. децембар 1945. године.

⁴⁵³ Пропаганда антикомунистичке гериле у Босни и Херцеговини је првих дана после избора имала облик агитације и „пласирање приче“ да су избори били недемократски, да нису признати од савезника и да ће бити поновљени под савезничком контролом. Иако није наилазила на масовно прихватање, оваква пропаганда „реакције“ налазила је подршку код одређеног броја колебљивих, што је Партији на власти чинило политичку штету. АРСБЛ, 633, кут. 1, сигн. 50, Срески комитет КПЈ Градишка, Окружном комитету КПЈ Бањалука, 30. новембар 1945. године; АРСБЛ, 633, кут. 1, сигн. 11, Срески комитет КПЈ за Босански Нови, Окружном комитету КПЈ Бањалука, 4. децембар 1945. године.

⁴⁵⁴ АРСБЛ, 633, кут. 1, сигн. 30, Срески комитет КПЈ Бањалука, Окружном комитету КПЈ Бањалука, 15. новембар 1945. године.

⁴⁵⁵ АРСБЛ, 633, кут. 1, сигн. 35, Срески комитет КПЈ Босански Нови, Окружном комитету КПЈ Бањалука, 15. новембар 1945. године; АРСБЛ, 633, кут. 1, сигн. 30, Срески комитет КПЈ Бањалука, Окружном комитету КПЈ Бањалука, 15. новембар 1945. године.

одговарајући идеолошко-политички образац како би се овом проблему приступило са позиција интернационализма, односно афирмације потпуне равноправности свих њених народа. Прокламовано је да „народи Босне и Херцеговине не желе повратак старог стања“ које је међу њима продубљивало јаз и доводило до несрећа. Национални покрети и њихове ратне војне формације проглашени су „издајницима и непријатељима народа“, а братство и јединство је у мирнодопским условима еволуирало у званичну државну политику. Њен задатак био је да обезбиједи помирење и заједништво, али и омогући Партији што снажнији уплив у народне масе.

Власт је путем доступних медија, масовних организација и државних институција настојала ојачати ову политику, укључујући је у скоро све сфере друштва. Популарисање братства и јединства вршено је широм Босне и Херцеговине, на различитим предавањима, партијским савјетовањима и конференцијама, посебно међу омладином у привредним предузећима и градилиштима радних акција. Приказивани су филмови којим је афирмисана љубав младих људи различитих националности. Нарочито популаран био је филм *Живјеће овај народ*, који говори о љубави младе српске сеоске дјевојке и партизанског комесара хрватске националности.⁴⁵⁶ О одржаваним „народним зборовима“ помпезно је извјештавала штампа, представљајући их као манифестације братства и јединства на којим Срби, Хрвати и муслимани заједнички „кличу“ Титу, Стаљину, Југословенској војсци, Црвеној армији и изражавају своје „чврсто опредјељење“ за Народни фронт и републиканску Југославију. Анализа штампе показује да су говорници били комунисти различитих националних припадности који су кроз изражавање пијетета и захвалности према „палим друговима“ и првоборцима сва три босанскохерцеговачка народа спроводили политичку кампању за њихово интегрисано приближавање линији Народног фронта и КПЈ.⁴⁵⁷ Радне акције су поред трудбеништва за обнову земље и изградњу привредних и инфраструктурних објеката, имале политичко-пропагандни садржај. Њима се настојало продубити братство и јединство и ширити утицај КПЈ међу ударницима различитих националних и вјерских припадности. На градилиштима су одржавана партијска савјетовања на којим су „претресана“ политичка питања из земље и свијета, те пропагандно „указивано“ на методе рада којим се служе „непријатељски елементи“ у циљу рушења државе и поретка.⁴⁵⁸

Међутим, ове пропагандне методе којим је КПЈ кроз афирмацију проблематичног „братства“ и „заједништва“, уз потискивање свјежих сјећања на међусобна ратна затирања, покушавала придобити најшире масе свих босанскохерцеговачких народа брзо су се показале као непотпуне. Друштвено-политичку стварност Босне и Херцеговине прожимале су међунационалне нетрпеливости и неповјерење, а сјеме помирења које је КПЈ „засијавала“ у нови, социјалистички засад братства и јединства није брзо и лако давало очекивани плод.

Дио прочетнички оријентисаних и монархији наклоњених Срба отворено је иступао против политике братства и јединства,⁴⁵⁹ али је сметњу њеном учвршћивању

⁴⁵⁶ *Ослобођење*, 1. октобар 1948, 5.

⁴⁵⁷ *Ослобођење*, 25. јуна 1945, 1; *Ослобођење*, 28. октобар 1945, 1.

⁴⁵⁸ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/46, сигн. 131/323, Комунистичка партија Југославије, организација на градилишту „Омладинске пруге“ Брчко-Бановићи, Централном комитету КПЈ, Букиње, 28. септембра 1946. године.

⁴⁵⁹ Један број антикомунистички настројених Срба је досљедно бојкотовао КПЈ и њену политику „помирења“. Поред тога што члановима породица нису допуштали било какву друштвено-политичку активност у организацији власти, ни својој дјечи нису дозвољали дружење „са муслиманском и

правио и Партији одани и поуздани српски елемент. Свијест о ратним заслугама и заступљености у НОП-у и КПЈ продуковала је међу дијелом српских комуниста појаву „секташења“ према Хрватима и муслиманима, нарочито у погледу пријема у Партију.

Велики број босанскохерцеговачких Хрвата је стварање нове Југославије схватао као окупацију и национално поробљавање, а српска већина у Партији и републичким органима власти била је разлог додатне подозривости према држави и поретку.⁴⁶⁰ Огроман дио хрватских маса налазио се изван утицаја КПЈ, а број политички активних Хрвата био је недовољан да међу сопственим народом активира и интензивира њихово шире приближавање политици револуционарне власти.⁴⁶¹ Увријежена схватања руководства локалних партијских организација, поготово у западној Херцеговини, да је већина Хрвата непријатељ новог поретка умножавала су секташења приликом њиховог пријема у Партију, што је у масама овог народа појачавало подозривост и неповјерење у државу и власт.⁴⁶² Римокатоличко свештенство је било „носилац борбе“ против утицаја КПЈ на хрватске масе. Осим што је потхрањивало нетрпељивост према новој државној организацији, није се либило радити на ревитализацији симпатија према Независној Држави Хрватској.⁴⁶³ Користећи се снажним утицајем међу Хрватима, клер је ширио увјерење да су они у новој Југославији „грађани другог реда“ и да не уживају иста права као Срби и муслимани.⁴⁶⁴ На мисама и другим црквеним манифестацијама римокатоличко свештенство је окупљеним вјерницима читало дијелове наступа одбране са суђења Алојзију Степинцу и дјела Анте Павелића у циљу подстицања антијугословенског расположења хрватских маса. То се значајно одражавало на одзив Хрвата на политичке конференције и савјетовања које је организовала КПЈ, како би их приближавала поретку и држави.⁴⁶⁵

Будући да је огроман број Хрвата у Босни и Херцеговини нови поредак доживљавао као непријатељски и био незаинтересован за чланство у КПЈ, секташење према становништву исламске вјере је чинило више политичке штете револуционарној власти. Срби комунисти су у појединим среским и мјесним комитетима муслимане сматрали недостојним партијског чланства, те их и даље доживљавали непријатељским елементом и називали усташким именом. Илустративан је примјер са сједнице Среског комитета КПЈ Невесиње. На постављено питање „може ли се неко од муслимана примити у Партију“, поједини Срби комунисти су „одмахивали руком“ и говорили:

хрватском омладином“. АРСБЛ, 633, кут. 1, сигн. 50, Срески комитет КПЈ Градишка, Окружном комитету КПЈ Бањалука, 30. новембар 1945. године.

⁴⁶⁰ Ivica Lučić, *Sigurnosna politika Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine: doktorska disertacija*, Zagreb, 2005, 250; Husnija Kamberović, *Džemal Bijedić: politička biografija*, Udruženje za modernu historiju / Udruga za modernu povijest, Sarajevo, 2017, 95.

⁴⁶¹ О дубини овог проблема говори примјер из Дервентског среза насељеног великим бројем хрватског живља. Током 1947. године, од укупно 275 чланова Партије било је свега 38 Хрвата. Такође, у многим селима босанскохерцеговачких срезова насељених Хрватима уопште није било партијских организација, односно комуниста. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 1/47, сигн. 3/2 - 4/47, Рад партијске организације у Босни и Херцеговини у току 1947. године; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 1/46, сигн. 44, Извјештај Окружног комитета за Херцеговину, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, Мостар, 30. април 1946. године.

⁴⁶² АБХ, ПККПЈБХ, кут. 1/47, синг. 03/1947, Извјештај о обиласку партијске организације на Мостарском округу.

⁴⁶³ Примјера ради, Хрвати из Жепачког среза су под утицајем попова“ током 1948. године масовно правили домобранске капе. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 96/48, без сигн., Стање по окрузима Босне и Херцеговине, политичко стање за Округ Добој.

⁴⁶⁴ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 96/48, без сигн., Политичка ситуација у Босни и Херцеговини.

⁴⁶⁵ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 1/47, синг. 03/1947, Извјештај о обиласку партијске организације на Мостарском округу.

„нема нико, били су сви усташе“.⁴⁶⁶ Такође, слична атмосфера владала је у Среском комитету КПЈ Соколац. У овом устаничком мјесту махом насељеном српским живљем, поједини комунисти су износили мишљење да су сви муслимани били усташе. Још горе је било међу српским ванпартијским сељачким масама. Партијска организација није имала много успјеха у политичком раду да код народа „разбије мишљење“ да су сви муслимани, којих је у Соколачком срезу било око 30%, припадали или били блиски усташком покрету.⁴⁶⁷ Наведене појаве биле су фактор нарастања незадовољства према „народној власти“ ионако подозривих муслиманских маса. Увећавале су неповјерење према доминантно српској партијској структури, јачајући међу њима увјерења да Босном и Херцеговином владају „српски кадрови у српском интересу“.⁴⁶⁸ Отуда се дешавало да су поједини локални руководиоци и чланови КПЈ исламске вјероисповјести отворено протествовали и изражавали незадовољство што се „према њима секташило“ и што нису значајније заступљени у Партији.⁴⁶⁹

Иако је становништво исламске вјере масовним учешћем и подршком Народном фронту на изборима за Уставотворну скупштину показало одређени ниво лојалности новом поретку, оно је убрзо поново кренуло ка супротном политичком позиционирању. Поред неповјерења према српској партијској већини и секташења приликом њиховог пријема у Партију, на то је највише утицало доношење револуционарних мјера, закона о аграрној реформи и укидању шеријатских судова. Владајућа КПЈ је религије и вјерске заједнице третирао као политички проблем, такмацем у борби за утицај у друштву и фактор који је вршио опструкцију изградње социјалистичког друштва и братства и јединства, те је настојала ограничити њихову културну, економску и политичку моћ.⁴⁷⁰ О значају који је за Исламску вјерску заједницу имало шеријатско право говори чињеница да су се њени представници почетком 1946. године обраћали Уставотворној скупштини тражећи да у „брачним, породичним и вакуфским парницама суде шеријатске судије, вјерске судије, чије ће се надлежности уредити посебним законом“.⁴⁷¹ Традиционално религиозни и под снажним утицајем вјерских вођа, муслимани су тешко прихватили да се зарад изградње социјалистичког друштва добровољно одричу институција вјере и традиције. Укидање шеријатских судова и законодавства, због његове улоге у породичном праву, сматрали су „опасним и штетним за моралне засаде њихове заједнице“.⁴⁷² Већ на прве наговјештаје примјене

⁴⁶⁶ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 1/47, сигн. 03, Извјештај о обиласку партијске организације на Мостарском округу.

⁴⁶⁷ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 8/48, без сигн., Извјештај Партијске комисије Покрајинског комитета која је на терену радила од 18. марта до 17. априла, Сарајево, 20. април 1948. године.

⁴⁶⁸ Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 212.

⁴⁶⁹ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 1/46, сигн. 116, Окружни комитет КПЈ Травник, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 1. фебруар 1946. године.

⁴⁷⁰ Предсједништво Народне скупштине НР Босне и Херцеговине је 5. марта 1946. године усвојило Закон о укидању шеријатских судова на подручју Босне и Херцеговине. Непуних пет мјесеци касније, 23. августа 1946. године, Законом о аграрној реформи и колонизацији одређен је земљишни максимум којим су могле располагати вјерске заједнице, док је остатак припао држави. По овом Закону „богомолјама, манастирима и вјерским установама“ могло је остати највише 10 хектара баште, винограда, воћњака, њиве, утрине или шуме. Ако су вјерске установе биле од „већег историјског значаја“ земљишни лимит износио је до 30 хектара обрадивог земљишта. Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 200, 211; Enes Durmišević, „Prestanak važenja šerijatskog prava kao pozitivnog prava 1945. godine u Bosni i Hercegovini“, *Glasnik Rijasete islamske zajednice u Bosni i Hercegovini* br.11-12, *Rijaset Islamske vjerske zajednice, Sarajevo*, 2007, 1061-1065; Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945-1970: tom I*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002, 180.

⁴⁷¹ *Zasedanje Ustavotvorne skupštine 29. novembar 1945 – 1. februar 1946. godine*, Prezidijum narodne skupštine FNRJ, Beograd, 1946, 186.

⁴⁷² Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 200.

поменутих закона, од почетка 1946. године, осјећао се појачан бојкот друштвено-политичких активности у организацији КПЈ. Било је примјетно да се на позиве власти све више одазива само старије муслиманско становништво. Муслимани су показивали невољност да на зборовима и политичким конференцијама активно учествују у расправама о актуелним темама, а у појединим срезовима посебно упадљива појава био је бојкот политичких скупова којим су присуствовали Срби.⁴⁷³

Рефлексије неповољних политичких прилика манифестовале су се и на радним акцијама које су, поред функције обнове и изградње порушене и сиромашне земље, као што смо рекли, биле један од начина остваривања утицаја КПЈ у масама босанскохерцеговачких народа. Проблеми су се нарочито јављали на масовним радилиштима, гдје се окупљао велики број акцијаша различитих националности. На једном од највећих и најважнијих градилишта у Југославији и Босни и Херцеговини, изградњи пруге Брчко – Бановићи, на којој је радило преко 60 хиљада омладинаца, било је „организованог и планског непријатељског рада“ који је противријечио намјерама КПЈ да кроз заједничке физичке активности и континуиран политички утицај учвршћује братство и јединство и нове друштвено-политичке односе. У загребачким студентским бригадама било је „окорјелих усташа“, а из београдских је „непријатељски дјеловала“ група која је непосредно пред кретање на пругу „пуштена из затвора“. Поменути „реакционарни елементи“ повезивали су се на националној основи са истомишљеницима у осталим бригадама и житељима вароши и села дуж пружне трасе, настојећи их придобити на своју страну. Подстицали су дискусије, усвајали закључке и доносили одлуке којим су дестабилизовали политику братства и јединства и угрожавали учвршћивање утицаја Партије на ширем простору сјевероисточне Босне.⁴⁷⁴

Проблеми настајали приликом мобилизација фронтоваца и састављања радних бригада, поред социјалног фактора, имали су заједнички именитељ са политичким и међунационалним односима народа у Босни и Херцеговини. Мањи или већи отпори одласку на радне акције јављали су се најчешће због супротстављености политичко-идеолошких принципа КПЈ са свијешћу о националном интересу или вјерским осјећањима дијела становништва, поготово хрватског и муслиманског. Иако се отпор мобилизацији временом смањивао, та појава је била константа босанскохерцеговачког друштва првих година функционисања нове власти. Током љета 1949. године нарочито је била изражена у срезовима Босанске и Цазинске крајине, поготово у Которварошком и Цазинском срезу. Хрватске масе у Которварошком срезу су се одупирале учешћу на радним акцијама упркос масовним састанцима и конференцијама одржаним у циљу испуњавања зацртаних мобилизационих квота,⁴⁷⁵ док су се муслимани у Цазинском

⁴⁷³ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 8/48, сигн. 2/04, Извјештај партијске комисије која је радила на терену од 19. марта до 17. априла, Сарајево, 20. април 1948. године; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 419/49, без. сигн., Анализа рада Среског комитета Јајце.

⁴⁷⁴ Нарочито активни били су образованији бригадири. Апсолвент Филозофског факултета из Загребачке бригаде, иначе бивши усташа, „подцјењивачки“ је говорио о значају и заслугама за народнослободилачку борбу хрватског pjesника, аутора поеме Јама, Ивана Горана Ковачића. Активни су били и српски “реакционарни агитатори“ који су за вријеме изградње пруге основали илегалну организацију „Бијели орао“. Формирали су одборе у Лопарском и Бијељинском срезу са задатком да осигурају исхрану и скривање одметнутих четничких група. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/46, сигн. 131/323, Комунистичка партија Југославије, организација на градилишту „Омладинске пруге“ Брчко-Бановићи, Централном комитету КПЈ, Букиње, 28. септембра 1946. године; АБХ, ЦККПБХ, кут. 416/49, без. сигн., Записник са састанка обласног комитета КП БиХ Тузла, одржаног 19. августа 1949. године.

⁴⁷⁵ АБХ, ЦККПБХ, кут. 312/49, сигн. 14, Комунистичка партија БиХ, Обласни комитет Бањалука, Образложење извјештаја о укључењу радне снаге за мјесец јуни 1949. године.

срезу противили позивима на радне акције у вријеме рамазанског поста.⁴⁷⁶

3.2.2. Просвјета и култура у служби политике придобијања маса

Након Другог свјетског рата, КПЈ се на пољу просвјете и културе нашла пред великим изазовима. Требало је у што краћем року ликвидирати неписменост, увести обавезно школовање за дјецу школског узраста и пресјећи прилив нових аналфабета. Требало је поправити и обновити велики број основних и средњих школа, законски регулисати рад културно-просвјетних институција, те оспособити и подићи кадрови за рад на остваривању задатака културно-просвјетне политике.⁴⁷⁷ За остваривање тих циљева „народне власти“ је након ослобођења улагала велику енергију и напоре. Босна и Херцеговина је у октобру 1945. имала 684 основне школе са 47.116 ученика, а већ током 1947. број је порастао на 1.036 школа са око 200.000 ученика. Упоредо са основним подстицан је развој и модернизација средњег и високог школства. Због израженог проблема дефицита наставног кадра за веома кратко вријеме отворено је десет учитељских школа.⁴⁷⁸ Оснивање мреже гимназија пратило је доста тешкоћа, али је до 1950. године Босна и Херцеговина имала 16 гимназија са 16.000 ученика.⁴⁷⁹ Велики успјеси за кратко вријеме постигнути су и на пољу високог школства. Новембра 1946. године основана је Виша педагошка школа у Сарајеву, затим у септембру исте године Медицински факултет, у фебруару 1947. Правни, а крајем 1948. Пољопривредно-шумарски. До 1948. године основан је низ научних института, завода и културних установа, попут Геолошко-истраживачког института у Сарајеву, Анатоомског института Медицинског факултета, Института за физиологију и биохемију, Института за физику, Института за здравствено просвјећивање, Завода за индустријска истраживања, Земаљског завода за заштиту споменика културе у НР БиХ, Земаљског завода за заштиту природе НР БиХ и Државног музеја у Сарајеву.⁴⁸⁰

Поред образовне функције, Партија је просвјети и култури намјењивала улогу елемената револуције у служби ширења идеолошког утицаја и остваривања политичких циљева. Задатак агитационо-пропагандног апарата био је да контролише цјелокупни просвјетно-културни живот и онемогућава сваки покушај „непријатеља“ да ове значајне елементе развоја друштва потчини својим интересима.⁴⁸¹ Креирањем политике школског образовања КПЈ је настојала учврстити и проширити свој утицај међу генерацијама школске омладине, па се израда наставног плана и уџбеника убрзо након ослобођења нашла под директном контролом Агитпроп комисије, односно Партије.⁴⁸² Савезна власт је хтјела да школски систем Југославије што потпуније оспособи за извршавање комплексних просвјетно-политичких задатака, прилагоди га потребама цијеле земље уз поштовање културног развоја и специфичности сваке републике.⁴⁸³ Сходно томе, у босанскохерцеговачким школама је поред обрађивања одређених републичких специфичности, обавезан садржај наставног програма био истицање

⁴⁷⁶ Исто.

⁴⁷⁷ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura: Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, RAD, Beograd, 1988, 29.

⁴⁷⁸ Senija Milišić, *Institucionalizacija nauke u Bosni i Hercegovini (1945-1958)*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2007, 54-55.

⁴⁷⁹ Исто.

⁴⁸⁰ Исто, 85-94.

⁴⁸¹ Lj. Dimić, *Agitprop kultura*, 36.

⁴⁸² АЈ, 507, АЦКСКЈ, II ВиН-К 20/11, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Централном комитету Комунистичке партије Југославије, 2. август 1945.

⁴⁸³ АЈ, фонд, Кабинет Родољуба Чолаковића (даље: КРЧ), фасц. 1/48-53, сигн. К – 2, Скраћен записник са просветне конференције одржане у Председништву Владе ФНРЈ.

презира према „народним непријатељима“, наглашавање тема које афирмишу ново државно и друштвено уређење, вриједности социјализма, духа „народног патриотизма“, љубави према домовини и тековинама НОБ-а.⁴⁸⁴

С обзиром на босанскохерцеговачке конфесионалне и националне различитости, првих година након рата је инсистирано да школски уџбеници за најмлађе буду штампани на оба писма, али је у циљу развоја заједништва тражено да њихов садржај буде што је могуће више једнообразнији.⁴⁸⁵ Садржајем уџбеника чак и најмлађим школарцима усађивана је свијест о непријатељском дјеловању и „издајничкој“ ратној улози поражених националних снага. Просвјетна комисија ПК КПЈ за БиХ савјетовала је да се при обради слова за буквар, појмови усташа и четник као „помагачи“ вежу са појмом окупатор, односно „окупатор и његови помагачи“.⁴⁸⁶

Посебна пажња посвећивана је стручном и идеолошком уздизању наставног кадра. Критиковане су „сухопарне учитељске конференције“ на којим се не „развија борба мишљења“ у циљу стручног усавршавања и проналажења квалитетнијих форми рада за постизање продуктивније наставе.⁴⁸⁷ Међутим, један број наставног кадра у Босни и Херцеговини био је пасивизован и незаинтересован за „стручно и идеолошко усавршавање“, док се други због бојазни да оно што ураде самостално политички неће бити прихватљиво, ригидно придржавао програма и инструкција надређених органа и институције.⁴⁸⁸ Неуједначен ниво стручне и идејно-политичке свијести просвјетних радника доводио је до грешака у настави и одступања у спровођењу партијске политике до крајњих супротности. Цвијетин Мијатовић је на састанку Агитпроп комисије ПК КПЈ за БиХ почетком марта 1946. године истакао да су у појединим школама „чињене велике грешке“ јер је „сва историја приказивана као историја краљева“, док супротно томе „неки наставници не смију ни да спомену, нпр. Карађорђа“.⁴⁸⁹ Пренаглашено истицање монархије чинило је штету КПЈ на пољу борбе за популарисање републике и придобијање муслиманских и хрватских маса, док је потпуно изостављање тако значајних историјских личности стварало подозривост и лабавило њен утицај међу српском омладином.

Ипак, „народна власт“ је настојала задовољити и за себе још чвршће везати главну снагу народноослободилачке борбе и револуције. У циљу остваривања те политике, протежиране су вриједности српске историје и културе, посебно српског црквено-државног средњовјековља. У првом босанскохерцеговачком издању уџбеник историје за средње школе, приручнику објављеном 1946. године, значајно мјесто заузимале су лекције о аутокефалности Српске цркве и њеном првом архиепископу Сави Немањићу. Акцентована је његова „политика“ организовања цркве на искључиво српским основама, са српском хијерархијом и српским црквеним језиком, те наглашавана уска повезаност цркве са српском државом и цјелокупним православним –

⁴⁸⁴ АБХ, Министарство просвјете Народне Републике Босне и Херцеговине (даље: МПНРБХ), кут. 216, без сигн., Записник о извршеном прегледу рада народне основне школе у Сокоцу, извршеног дана 5. и 6. јуна 1947. године.

⁴⁸⁵ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, без сигн., Закључци Друге сједнице Просвјетне комисије Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, 1. септембар 1945. године.

⁴⁸⁶ Исто.

⁴⁸⁷ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 312/49, без сигн., Спровођење у живот одлука III пленума ЦК КПЈ и закључака IV пленума ЦК КП БиХ на пољу школства - основне и средње школе.

⁴⁸⁸ Исто.

⁴⁸⁹ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 4-111, Записник са састанка Агитпроп комисије Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, 8. март 1945. године.

српским народом.⁴⁹⁰

Почетком 1946. године, у штампи су директније него у уџбеницима наглашаване вриједности српске средњовјековне црквености и културе. Дјеловање Саве Немањића окарактерисано је као зачетак развоја писмености, народне просвијећености и књижевности уопште. Српска црква под његовим жезлом и на темељима његовог наслијеђа означена је као жариште развоја и творац аутентичних дјела у сликарству и стила у архитектури. У *Ослобођењу* је пред Савиндан 1946. године објављен чланак у којем је, између осталог, писало: „Сава је од новооснованих и старих манастира у Србији створио центре културног живота, жаришта одакле је прва просвијећеност почела да продире у народ. У манастирима су преписиване разне манастирске и друге црквене књиге. Тај преписивачки рад ангажовао је велики број људи. За писменим људима осјећала се све већа потреба. Зато се у манастирима уче писмености многи људи из народа који ће послуже моћи да преписују и пишу књиге. Сава је лично учествовао у организацији тога рада. (...) Сам он написао је животописе свога оца Немање и брата Стевана. То су први књижевни радови у српској књижевности и по њима је он први српски књижевник. (...) У манастирима је врло рано настало и развијало се црквено сликарство, испочетка потпуно под византијским утицајем, а касније све више богаћено нашим народним мотивима; у манастирима су настали зачеци нашег стила у архитектури.“⁴⁹¹

Свети Сава је подизан на пиједестал лучоноше просвјетитељства и културе цјелокупног словенског југа, али је револуционарна власт истовремено настојала да из јавног живота уклони сва тумачења његове личности за која је сматрала да противријече поретку и слабе братство и јединство босанскохерцеговачких народа. Отуда је у поменутом чланку оштро критикован „култ лажног светосавља“. Била је то осуда и дио обрачуна са такозваним „светосавским национализмом“, вјерско-политичком „идеологијом“ насталом у Краљевини Југославији тридесетих година двадесетог вијека. Њени творци и главни протагонисти били су гласовити теолози, духовници и епископи Српске православне цркве, Николај Велимировић и Ава Јустин Ћелијски. Неке од идеја и духовних погледа носилаца „светосавског национализма“ били су супротни социјалистичком интернационализму и антирелигиозности, односно комунистичком виђењу Југославије и Босне и Херцеговине као мултиетничке заједнице равноправних и „збратимљених“ народа.⁴⁹² Стога је „народна власт“ путем штампе свој

⁴⁹⁰ Анте Бабић, *Историја народа Југославије: први дио* (друго издање), Свјетлост, Сарајево, 1947, 86.

⁴⁹¹ *Ослобођење*, 20. јануар 1946, 6.

⁴⁹² Према промишљањима владике Николаја Велимировића, основа „светосавског национализма“ изражена је у једној вјери, једног народа и династије у једној држави. Он у свом предавању, одржаном 1935. године у Београду, између осталог каже: „Највећи труд који је Свети Сава показао после труда над својом душом, над том првом њивом Господњом, јесте труд над народом својим, том другом њивом Господњом. Сав тај труд његов над народом српским, сву ову ујурбану и многоструку активност његову као правога Европејца, и плодове те активности, ја ћу назвати Савиним национализмом. Овај Савин национализам обухвата народну цркву, народну династију, народну државу, народну просвету, народну културу и народну одбрану. (...) Шта означава народна црква? Означава једну самосталну црквену организацију, са својом централном влашћу из народа и у народу. (...) Ујединивши народну цркву Свети Сава је почео уређивати народну државу. Најважнији његов акт у уређењу државе јесте уређење народне династије. Он је крунисао Стевана за краља не зато што му је Стеван био брат него зато што је био православни Србин и уз то законити носилац државне власти. (...) Светосавски идеал народне династије српски народ је гледао у стварности кроз сву своју светосавску историјску прошлост до данас. (...) Народна држава за Светог Саву значила је отаџбину, земљу отаца наших, у којој живи један и исти народ. (...) Ово Светосавско органско и свештено схватање нације упијено је у дух и у крв Савиног народа и остало тако природно као дисање. И уистину, душа је Србинова дисала тим основним начелима Светосавског национализма кроз свих седам минулих столећа. „Осим наведеног, Велимировић се кроз

негативан став према идеологији „светосавског национализма“ пропагандно предочавала јавности. Уз поновно истицање историјске улоге Светог Саве, упућивана је и оштра критика „лажног култа светосавља“ као назадности која разједињује југословенске народе: „Свети Сава био је први наш просветитељ. У томе је његов историјски значај и по томе је он личност која заслужује поштовање сваког културног човјека без разлике на вјеру и народност. Лажни култ светосавља који су проповиједали ненародни режими бивше Југославије, а који је имао циљ да осталим народима наметне културну хегемонију великосрпске клике, разједињавао је наше народе и копао јаз међу њима. Многи званични историчари фалсификовали су историју произвољно тумачећи многе чињенице из оног времена и из Савина живота. Историја ће у будућности имати још да рекне праву ријеч о Сави Немањићу. Његовим именом моћи ће да се поносе сви наши народи јер је он, радећи на народном просвијећивању, радио на народном зближавању.“⁴⁹³

Критику и осуду „светосавског национализма“ нарочито су мотивисали неки од начина на који је светосавље промовисано у Краљевини Југославији. Свети Сава је прослављан као патрон просвјетног и културног рада, што је форсирано чак и у неким школама са изразито мјешовитим вјерско-етничким саставом ученика. Дешавало се да су државни органи позивали на одговорност и кажњавали родитеље муслиманске школске омладине због спречавања своје дјеце да присуствују и учествују у светосавским школским свечаностима.⁴⁹⁴ Примјери оваквог и сличног поступања распиривали су анимозитете становништва исламске вјере према држави и српској династији, па је револуционарна власт снажном осудом „реакционарног режима“

тумачење живота Светог Саве негативно изразио према нарастајућем комунизму и његовој идеји интернационализма, настављајући да заступа искључиво српско становиште: „(...) Пре свега, наш светитељ је провео више од две деценије у једној интернационалној средини, или бар интерправославној. То је Светогорска средина, монашка република, састављена од Грка и Руса, Румуна и Бугара и Арнаута и Ђурђијанаца и Арапа. (...) Па иако је провео своје најимпресивније младићке године у таквој интернационалистичкој средини, Сава није постао интернационалист, но жарки јеванђељски националист.“ Николај Велимировић, *Национализам Светог Саве*, Београд, 1935. Преузето са: <https://www.scribd.com/doc/30345462/Vladika-Nikolaj-Velimirovic-Nacionalizam-Svetog-Save>. Датум приступа: 15. октобар 2020.

Поред антикомунизма и антиинтернационализма, мисли и изрази идеолога „светосавског национализма“ садржали су елементе оспоравања других религијских учења. То је нарочито видљиво у дјелу Јустина Поповића, *Светосавље као философија живота*, објављеном 1953. године. Он је, тумачећи „светосавску философију просвјете“, поред Платона, Буде, Мојсија, Канта, Шекспира, Гетеа, Толстоја и Ничеа, муслиманског посланика Мухамеда сврстао у ред „несавршених и недовршених људи“. Ава Јустин о исламском пророку Мухамеду пише: „(...) Мучен крвожедношћу свога пакла и сладострашћем свога раја, Мухамед јури овом планетом, и мачем и огњем остварује своје пророчке снове, фанатички усхићено газећи преко лешева кривоверних. Значи, и он није савршен и довршен човек.“ Према Јустину Поповићу, Исус Христос је једини божански савршен и довршен, једини „тајанствени и чудесни Богочовек“, а „поријекло свега светосавског јесте Богочовек, и нико други и ништа друго“. Дакле, по Јустиновом философско-теолошком тумачењу све светосавско је истовремено и богочовјечанско. Јустин Поповић, *Светосавље као философија живота*, фототипско издање, Манастир Ћелије, Ваљево, 1993, 44-45.

⁴⁹³ *Ослобођење*, 20. јануар 1946, 6.

⁴⁹⁴ Управа Народне основне школе у Сребреници организовала је на Савиндан 27. јануара 1931. године свечаност на којој нису узели учешће и присуствовали поједини ученици исламске вјере. Среско начелство је послје истраге школских и надлежних локалних државних органа изрекло глобу од 300 динара или затвор у трајању од шест дана за њихове родитеље: Абдулаха Гојачића, Мустафу Мујагића, Исмета Беговића, Мују Пашалића, Атифа Делића, Изета Беговића и Хасана Делића. Иако је након жалби и неспоразума око надлежности Краљевска банска управа Дринске бановине укинула пресуду, овакве појаве остављале су дубок траг на политичке прилике и односе у Босни и Херцеговини. Гојко Маловић, „Неки случајеви нетрпељивости и злочина муслимана према Србима у Сребреничком срезу између два светска рата“, у: *Страдање Срба сребреничког краја у 20. вијеку*, Зборник радова са научног скупа одржаног 22. јуна 2014, Сребреница, 2014, 30-31.

настојала показати одлучност у спровођењу прокламоване политике „равноправности“ народа у Босни и Херцеговини.

Због националне мјешовитости и лоших међунационалних односа, друштвени живот у Босни и Херцеговини се и после ослобођења значајно одвијао у кругу национално-конфесионалних група. Знајући ту карактеристику босанскохерцеговачког друштва „народна власт“ је у борби за придобијање маса и учвршћивање власти имала томе прилагођене методе. Огледале су се у вршењу утицаја преко, на новим основама обновљених старих или новооснованих, националних културно-просвјетних друштава. Прво је обновљено у току рата забрањено српско културно-просвјетно друштво Просвјета. Оснивачкој скупштини присуствовало је око 600 делегата из свих крајева Босне и Херцеговине и свих друштвених слојева, међу којим доста „старих Просвјетиних радника, који се нису окаљали о народноослободилачку борбу“.⁴⁹⁵ Стара муслиманска културно-просвјетна друштва Гајрет и Народна узданица су због њихове просрпске, односно прохрватске, оријентације „стопљена“ у новоосновано друштво Препород. Та одлука је објашњена потребом да се ликвидира „шаренило“ културних друштава код муслимана, а кроз Препород обједине и прикупе „све здраве снаге“.⁴⁹⁶ Такође, реорганизовано је хрватско културно-просвјетно друштво Напредак, које је под тим именом несметано дјеловало током ратних година. Републичко партијско руководство је знало да ће остваривање нове улоге Напретка „ићи теже због његове пуне службе окупатору“, али је сматрало да ће утицај Партији блиских људи у управама обновљеног друштва омогућити функционисање Напретка на замишљеним основама.⁴⁹⁷ Уз Напредак дјеловало је и хрватско културно друштво Сељачка слога, а у оквиру Народног фронта и одбори ХРСС-а, сви у служби придобијања босанскохерцеговачких Хрвата и лабављења њиховог чврстог отпора према „народној власти“.⁴⁹⁸

Рачунајући на углед који су имале ове културно-просвјетне организације настале почетком 20. вијека, власт их је помоћу Партији оданих кадрова у њиховим управама користила као политички полигон за властито дјеловање.⁴⁹⁹ Имале су задатак да дјелујући међу припадајућим етничким групама шире утицај КПЈ и њене политике у масама босанскохерцеговачких народа. Дјеловање Напретка и ХРСС-а је у одређеној мјери имало ефекта у мјестима гдје је у локалим партијским организацијама било Хрвата комуниста, а њихови одбори су најчешће функционисали, иако доста климаво, као „савез комуниста и хрвата демократа“.⁵⁰⁰ У почетку су организације, уз ангажовање партијских комитета, успијевале да око својих активности окупе значајнији број Хрвата, што је био случај чак и у срезovima „проблематичне“ Херцеговине.⁵⁰¹ Међутим, мали број Хрвата комуниста, одсуство континуираног и одговорног

⁴⁹⁵ АЈ, 507, АЦКСКЈ, III БиХ - К 20/11, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Централном комитету КПЈ, 2. август 1945. године; V. Katz, *Društveni i ekonomski razvoj*, 172.

⁴⁹⁶ V. Katz, *Društveni i ekonomski razvoj*, 172

⁴⁹⁷ Исто.

⁴⁹⁸ Н. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 44-46.

⁴⁹⁹ V. Katz, *Društveni i ekonomski razvoj*, 172.

⁵⁰⁰ АБХ, ПКСКПЈБХ, кут. 3/46, сигн. 150, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Централном комитету КПЈ, 30. март 1946. године.

⁵⁰¹ АБХ, ПКСКПЈБХ, кут. 1/46, сигн. 122, Округни комитет КПЈ за Округ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, мјесечни извјештај за фебруар 1946. године, 5. март 1946; АБХ, ПКСКПЈБХ, кут. 3/46, синг. 49-82, Округни комитет КПЈ за Херцеговину, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, Мостар, 1. март 1946; АБХ, ПКСКПЈ, кут. 3/46, синг. 151-46, Округни комитет КПЈ за Херцеговину, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, Мостар, 31. март 1946. године.

политичког рада у срезovima гдје их је и било,⁵⁰² отварало је пут „мачековско-крижарским“ и усташким елементима да се инфилтрирају у одборе Напретка и ХРСС-а.⁵⁰³ Партија се политичким радом преко руководећих хрватских комуниста, попут Ника Јуринчића, Рудија Колара, Анте Бабића и Ива Сунарића, настојала супротставити и од „реакционарних“ елемената „очистити“ одборе Напретка и ХРСС-а, али су били чести примјери њиховог, са становишта власти, радикалног непријатељског дјеловања.⁵⁰⁴ То је насупрот замишљеној улози драстично смањивало учинак ових културно-политичких националних организација и чинило их препреком за остваривање зацртаних политичких циљева.

Анализе докумената партијске провенијенције остављају утисак да је ефекат дјеловања Препорода био условљен доношењем и спровођењем првих револуционарних закона. До размаха примјене Закона о аграрној реформи и укидања шеријатских судова, Препород је оправдавао очекивања и намијењену му улогу. Руководство ПК КПЈ за БиХ извјештавало је савезно партијско вођство да је кроз ово друштво долазило до остваривања „пуне сарадње муслимана комуниста и муслимана демократа“. Уплив „реакционарног елемента“ тада је оцјењиван као локална појава која се јавља у „неким мјестима у провинцији“.⁵⁰⁵ Међутим, примјена „спорних“ закона у значајној мјери је мијењала садржаје партијских извјештаја о политичком држању становништва исламске вјере и раду Препорода. Све више је као разлог изостанка бољег политичког рада са муслиманским масама, поред њихове културне заосталости и „вјерског фанатизма“, истицана недовољна активност Препорода. Дјеловање друштва све више је свођено на окупљање уског слоја „напредне муслиманске интелигенције“ и дијела градског становништва, без снаге да шире масе ангажује на линији политике „народне власти“. Многи одбори су оптуживани за „опортунистичко држање“ и све гласније критиковани и осуђивани због неспровођења политике „непомирљиве борбе против свега што је реакционарно и назадно међу муслиманима.“⁵⁰⁶

Поновно оживљавање Просвјете је, према извјештају ПК КПЈ за БиХ 2. августа 1945. године упућеном ЦК КПЈ, пробудило „интересовање широких српских маса“ и

⁵⁰² У Мостару Хрвати чланови КПЈ нису посвећивали адекватну пажњу раду Напретка. Неки се чак нису одазивали ни на сједнице овог културно-просвјетног друштва. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 1/46, сигн. 44, Окружни комитет КПЈ за Херцеговину, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, Мостар, 30. априла 1946. године.

⁵⁰³ Било је и примјера изразито перфидног дјеловања контрареволуционарних снага. У Дувањском и Бугојанском срезу „реакционарни елемент“ је вршио пропаганду да је ХРСС Хрватска, а КПЈ српска политичка партија, што је продубљивало непријатељство хрватских маса према КПЈ. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 3/45, сигн. 2/46, Записник са састанка Покрајинског комитета и чланова Окружних комитета КПЈ, одржаног 10. и 11. марта 1946; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 1/46, сигн. 150, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Централном комитету КПЈ, 30. март 1946. године.

⁵⁰⁴ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 1/46, сигн. 108, Окружни комитет КПЈ Бањалука, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, Сарајево, 9. мај 1946. године. Карактеристичан је примјер из босанске Посавине, срез Дервента, гдје су Хрвати на градској приредби Напретка уз томболу продавали гипсане фигуре са мотивима њемачких војника из Другог свјетског рата. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 96/48, без сигн., Стање по окрузима Босне и Херцеговине, политичко стање за Округ Добој.

⁵⁰⁵ АЈ, 507, АЦКСКЈ, II БиХ – К 20/12, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Централном комитету КПЈ, 30. март 1946. Развој односа у муслиманском културно-просвјетном друштву илуструје примјер из Дувна и Бугојна. Партијска руководства су почетком марта 1946. године, рад Препорода оцјењивали као веома слаб, јер су се у његове одборе увукли „трговци, кадије“ и „нама не баш блиски људи“. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 3/46, сигн. 2/46, Записник са састанка Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину и чланова Окружних комитета КПЈ, одржаног 10. и 11. марта 1946. године.

⁵⁰⁶ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 96/48, без сигн., Политичка ситуација у Босни и Херцеговини у току 1948. године.

доносило Партији политички беневит.⁵⁰⁷ Захваљујући националном саставу партијских организација и укупном утицају који је „народна власт“ имала међу српским масама, Просвјета је од свих националних културно-просвјетних друштава имала најснажнији утицај у народу. Њено обнављање, како је у поменутом извјештају истакнуто, изазвало је „интересовање широких српских маса“.⁵⁰⁸ Али, ни одбори овог друштва нису били имуни од продирања контрареволуционарних снага. Поједини четнички команданти, дио свештенства Српске православне цркве и мањи број „великосрпски настројених синова богатијих родитеља“, односно остаци српског грађанског друштва у Босни и Херцеговини, покушавали су остварити какав такав политички утицај преко локалних одбора Просвјете.⁵⁰⁹

Власт је настојала, а спорадично и успијевала, да поред остваривања утицаја у одборима Просвјете, Препорода и Напретка, организује и синхронизује њихов заједнички рад. Том методом је покушавала међу босанскохерцеговачким народима подстицати помирење и што шире прихватање новог друштвено-политичког поретка.⁵¹⁰ Међутим, убрзо је постало очигледно да ризик постојања националних културно-просвјетних друштава вишеструко надилази произведену политичку добит, што је условило њихово постепено гашење. Циљано гашење јавности је представљано и оправдавано „унутрашњом истрошеношћу“ и ишчезавањем интересовања маса за њихове активности,⁵¹¹ док су стварни разлози изношени на републичким партијским форумима и кореспонденцијом са ЦК КПЈ. Руководство ПК ЦК за БиХ је било свјесно да односи који владају у Просвјети, Препороду и Напретку постају све више штетни, како са становишта политике братства и јединства тако и интереса радничке класе. С тим у вези, Угљеша Даниловић је на партијском савјетовању 5. августа 1946. године, указивао на потребу борбе против опасности да национална културно-просвјетна друштва, замишљена као средства за придобијање и политичку активацију маса, не буду претворена у средства која ће „одвлачити масе на страну непријатеља“.⁵¹² У извјештају ПК КПЈ за БиХ марта 1946. године упућеном ЦК КПЈ најављено је њихово постепено укидање: „Ове организационе форме за окупљање маса на националној основи, уколико би се до краја ишло са њима, имале би и своје негативне посљедице. Оне би разлабавиле идеју братства и јединства и не би допуштале окупљање маса на

⁵⁰⁷ АЈ, 507, АЦКСКЈ, II БиХ - К 20/11, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Централном комитету КПЈ, 2. август 1945; Vera Katz, *Društveni i ekonomski razvoj*, 172.

⁵⁰⁸ АЈ, 507, АЦКСКЈ, II БиХ - К 20/11, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Централном комитету КПЈ, 2. август 1945. године; Vera Katz, *Društveni i ekonomski razvoj*, 172.

⁵⁰⁹ У Сарајевском округу су одметнути четнички команданти Саво Дедикоња и Радивоје Косорић покушавали да се повежу и дјелују преко Просвјете. Такође, у Тузланском округу – Маглајски срез, свештеник Српске православне цркве, познати „реакционар“, био је предсједник одбора овог културно-просвјетног друштва. АБХ, ПКСКПЈБХ, кут. 1/46, сигн. 111, Мјесечни извјештај, за мјесец април 1946. године, Округног комитета КПЈ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, Сарајево 5. мај 1946. године; АБХ, ПКСКПЈБХ, кут. 1/47, сигн. 7/04, Извјештај о обиласку партијске организације Тузланског округа; АБХ, ПКСКПЈБХ, кут. 3/46, сигн. 210/478, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Централном комитету КПЈ, Сарајево 1946. године.

⁵¹⁰ Политика заједничког рада различитих националних културно-просвјетних друштава нарочито је имала позитивне ефекте у Тузланском округу. У Власеничком срезу заједничке активности спроводили су одбори Просвјете и Препорода, док је у Тузли то био случај са Напретком и Препородом. АБХ, ПКСКПЈБХ, кут. 3/46, сигн. 2/46, Записник са састанка Покрајинског комитета и чланова окружних комитета КПЈ, одржаног 10. и 11. марта 1946. године.

⁵¹¹ V. Katz, *Društveni i ekonomski razvoj*, 176.

⁵¹² АБХ, ПКСКПЈБХ, кут. 3/46, сигн. 1/46, Записник са Партијског савјетовања одржаног 5. августа 1946. године.

класној основи.⁵¹³

Од почетка 1946. године, кроз културно-просвјетни рад задружних организација на селу вршено је постепено потискивање Просвјете, Напретка и Препорода.⁵¹⁴ Дјеловање управа друштава било је усмјерено ка смањивању њихове активности, до коначног „сливања“ у Савез културно-просвјетних друштава Босне и Херцеговине.⁵¹⁵ Прва редовна годишња сједница новооснованог друштва одржана је 8. и 9. маја 1949. године, а предсједник Савеза је том приликом изјавио да даљни развој културно-просвјетног рада захтијева „ликвидацију трију традиционалних друштава“ и да је то учињено на њиховим пленарним сједницама марта исте године. Сва покретна и непокретна имовина је одлуком управа друштава укњижена на Савез културно-просвјетних друштава Босне и Херцеговине, односно прешла је у државно власништво.⁵¹⁶ Основана је нова организација која је више одговарала прокламованој политици братства и јединства, једином важећем принципу за рјешавање националног питања и превазилажење међунационалних противријечности.⁵¹⁷ Савез културно-просвјетних друштава Босне и Херцеговине непосредно је служио агитпропима партијских комитета у извршавању задатака културно-просвјетног рада, односно као дио механизма политике зближавања и придобијања босанскохерцеговачких народа на нешто другачијим основама.⁵¹⁸ До тада у значајној мјери примјењивани метод одвојеног дјеловања међу три главна етничка ентитета постепено је замјењиван јединственим-босанскохерцеговачким, што се поклапало са одређењем за децентрализацију и јачање унутрашњег суверенитета републике.

3.3. Разбијање контрареволуционарних група

3.3.1. Методи и проблеми борбе за разбијање „непријатељских“ група

Док је процес учвршћивања нове власти у многим подручјима Југославије протекао без значајнијих проблема, овај посао су у Босни и Херцеговини пратиле значајне политичке и безбједносне потешкоће. „Народна власт“ се у овој републици по завршетку Другог свјетског рата суочила са око 16 хиљада одметнутих припадника поражених војно-политичких снага, и то око 8 хиљада четника, 6 хиљада усташа, 1100 припадника муслиманске милиције, око 500 зеленог кадра, те око 300 осталих формација.⁵¹⁹ Поред спорадичних убистава државних чиновника и диверзије на јавне објекте, њихово политичко дјеловање било је фокусирано на усмену пропаганду против власти и поретка који је успоставила КПЈ. Тврдили су да ће у Југославију доћи Англоамериканци и промијенити власт, позивали народ на отпор и устанак против комуниста, одбијали да прихвате начин федеративног устројства државе, или је никако нису признавали. То је у Босни и Херцеговини продукovalo атмосферу несигурности и страха, ограничавало агитацију и пропаганду Партије за придобијање маса свих народа

⁵¹³ АЈ, 507, АЦКСКЈ, II БиХ – К 20/12, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Централном комитету КПЈ, 30. март 1946. године.

⁵¹⁴ Исто.

⁵¹⁵ V. Katz, *Društveni i ekonomski razvoj*, 172-173.

⁵¹⁶ Исто, 173.

⁵¹⁷ Исто, 175.

⁵¹⁸ АБХ, ЦККПБХ кут. 320/49, сигн. 1142/49, Централни комитет КП Босне и Херцеговине – управа пропаганде и агитације, свим среским и градским комитетима КП БиХ – за Агитпроп комисију, Сарајево, 24. март 1949. године.

⁵¹⁹ *Istorija SK BiH, knj. 2*, 11.

и отежавало примјену идеологије интернационализма при уређивању унутрашњих односа и стварању перспективе социјалне еманципације.⁵²⁰

У борби против контрареволуционарне гериле КПЈ се ослањала на различите методе дјеловања. Прошириван је круг информатора, забрањивана ноћна кретања у одређеним реонима, ускраћивана сљедовања хране сумњивим селима или засеоцима, расељавана читава села или појединци за које се сумњало да су у вези са „бандитима“, конфискована имовина, отпуштани са посла сумњиви да помажу скривање одметника,⁵²¹ организоване акције физичке ликвидације и судски процеси против „банде“.⁵²²

Акције физичке ликвидације изводиле су јединице КНОЈ-а, ОЗН-е (од 1946. године УДБ-е), народне милиције, а учествовале су и добровољачке милиције и сеоско становништво, нарочито приликом „пречешљавања“ ширег и неприступачног терена.⁵²³ Судови (Суд народне части, редовни и војни судови) су на своју иницијативу, пријаву Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, органа ОЗН-е, или по пријави појединаца, покретали поступке против „народних непријатеља“, односно лица која су починила злочине или се огријешила о НОП.⁵²⁴ Према службеним подацима УДБ-е, у НР Босни и Херцеговини је у периоду од 1945. до маја 1959. године убијено 5.098 припадника контрареволуционарне гериле, од чега 3.184 четника и 1.914 усташа. Организовано је суђење за укупно 2.452 лица, од тога усташа 1.228 и четника 1.224. Процесуирано је и 12.861 „јатака одметничке банде“, 1.378 припадника усташко-крижарске организације, 411 припадника четничке организације и 513 припадника организације Млади муслимани.⁵²⁵ Већ до краја 1945. године број припадника контрареволуционарне гериле у Босни и Херцеговини је драстично смањен. У извјештају са састанка шефова одсјека окружних одјељења републичке ОЗН-е, одржаног 4. децембра 1945. године, изнесен је податак да се у затворима налази око 1.250 особа „већином одметника и њихових јатака“ и да је са првим снијегом дошло до њиховог осипања, што их је свело „на око 2.700 а можда и мање“ лица.⁵²⁶

Осим ликвидација, хапшења и предаје, значајан фактор брзог опадања броја припадника контрареволуционарне гериле био је Указ о општој амнестији и помиловању, донесен 3. августа 1945. године.⁵²⁷ Како би мјера имала што бољи ефекат ПК КПЈ за БиХ је окружним комитетима скренуо пажњу на важност правилне пропаганде и објашњавања Указа, о чему су даље биле обавијештене ниже партијске организације. Стога је Окружни комитет КПЈ Бањалука половином августа 1945.

⁵²⁰ *Istorija SK BiH, knj. 2, 11*; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 150.

⁵²¹ Према расположивим документима, метода отпуштања из предузећа кориштена је у источнбосанским срезovima, гдје су мање групе антикомунистичке гериле биле активне и током прве половине педесетих година. АРСФ, СКСКГ, кут. 5, без. сигн., Записник са састанка Среског комитета Горажде, одржаног 8. септембра 1954. године.

⁵²² Коста Николић, *Мач револуције: ОЗНА у Југославији 1944-1946*, Службени Гласник, Београд, 2016, 177; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 151-152.

⁵²³ Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 141-142; *Istorija SK BiH, knj. 2, 11*; АРСФ, СКСКГ, кут. 20, сигн. 212, Записник са састанка партијских секретара и чланова из јединица које одговарају по задругама, у Среском комитету КПЈ Горажде, 26. март 1946. године; АРСБЛ, 633, кут. 1, без. сигн., Депеша Окружног комитета КПЈ Бањалука, Среском комитету Лакташи, 22. октобар 1945. године.

⁵²⁴ V. Katz, *Društveni i ekonomski razvoj*, 164-167.

⁵²⁵ Ivica Lučić, *Sigurnosna politika Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine 1945-1990*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005, 247.

⁵²⁶ Ivica Lučić, „Hrvatska protokomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 2010, 637.

⁵²⁷ *Службени лист ДФЈ*, 56/45, 509-510.

године истоименом среском комитету упутио депешу сљедећег садржаја: „Покрајински комитет КПЈ за БиХ упозорио нас је на важност Указа о амнестији као и на задатак наше партијске организације у вези са популаризацијом тога указа на читавом нашем терену. То нарочито важи за оне наше крајеве гдје се налазило много дезертера, усташа и четника који су се до дана данашњега налазили у шумама. Према досадашњим извјештајима, Указ о амнестији наишао је на широк одзив међу онима који су се још скривали по шумама, тако да су се веће групе милиционера, четника и осталих већ предале нашим властима. Треба настојати да то захвати, најшире колико се може, све оне који се налазе по шумама. Зато је потребно да се све наше организације заложу да са Указом о амнестији буду упознате најшире народне масе, нарочито у оним крајевима гдје се то поставља као актуелно. Није довољно о томе само говорити на конференцијама него и појединачно, одлазећи у сваку кућу из које се још по неко налази у шуми и треба пазити да не буде никога кога се тиче тај указ а да не буде на вријеме обавијештен. Треба водити рачуна о року који је дат у указу. Приликом тумачења Указа о амнестији треба указивати и на последице које ће да трпи онај који се у датом року не преда нашим властима. Нарочито је важно, приликом тумачења Указа о амнестији, напомињати да тај указ говори о снази наше власти и о степену консолидације наших унутрашњих прилика. Користите штампани Указ о амнестији као и кратке податке о досадашњим резултатима те акције како би о њима могли бити обавијештени сви они којих се то тиче. Све организације НОФ-а треба да учествују у тумачењу Указа о амнестији и његовом широком популарисању. У вези са овим треба држати чврсту везу са војском на терену и споразумјети се са друговима из војске да се и они свестрано заложу да Указ о амнестији донесе што више резултата.“⁵²⁸

Прилично сложене политичке прилике које су владале првих мјесеци након ослобођења, одредиле су КПЈ за залагање да се што већи број „одметника“ упозна са амнестијом, а њена успјешна употреба буде што шира. Иако је суштински чврсто држала власт, она формално није била верификована на изборима, а постојање и бројност контрареволуционарне гериле компликовало је предизборне активности и отежавала учвршћивање власти КПЈ и новог поретка. Осим тога, у данима када је ратом напаћени народ највише желио мир, политички далеко најповољније рјешење било је смањити број припадника антикомунистичке гериле без опсежног подизања оружаних снага и примјене репресије. Да је августовски Указ о амнестији био политички „срчан“ потез КПЈ, указује већ од краја 1945. године далеко радикалнији и револуционарнији ставови о рјешавању проблема „банде“. У поменутом извјештају са састанка шефова окружних одјељења ОЗН-е за Босну и Херцеговину је истакнуто: „(...) Ми сматрамо да никаква амнестија није више потребна и да ћемо их ми у току зиме сами ликвидирати.“⁵²⁹ Документ су сачинили официри ОЗН-е, што оставља могућност пренаглашеног истицања самоспособности, али је чињеница да југословенским комунистима након изборне потврде освојене власти више није био потребан „меканији“ наступ и однос према непријатељима револуције.

Погодни услови за скривања и расутост антикомунистичке гериле у Босни и Херцеговини отежавали су гоњење и одлагали њихову коначну ликвидацију. Републички министар унутрашњих послова, Угљеша Даниловић, је на партијском савјетовању ПК КПЈ за БиХ 5. августа 1946. године истакао да Босна и Херцеговина у „погледу одметника“ представља негативан изузетак у односу на читаву земљу. Став је

⁵²⁸ АРСБЛ, 633, кут. 1, без сигн., Окружни комитет КПЈ Бањалука, Среском комитету КПЈ Бањалука, 13. август 1945. године.

⁵²⁹ Цитирано према: I. Lučić, „Hrvatska protokomunistička gerila u Bosni i Hercegovini“, 637.

образложио подацима да је мали број срезова који немају „одметнике“, да је велики број убијених од стране „банде“ и да су учестале пљачке задруга и мјесних одбора. Закључио је да надлежни органи у републици не могу ни да утврде тачан број „одметника“ и да они у Босни и Херцеговини представљају „ударну снагу реакције“.⁵³⁰

Због чињенице да је ситуација проглашена најтежом у Југославији, КПЈ је тражила максимално ангажовање и озбиљност свих војно-безбједносних органа. Међутим, комплексна природа политичких односа у Босни и Херцеговини није Партији гарантовала беспоговорну оданост и поузданост свих припадника органа безбједности укључених у извршавање овог задатка. Дјеловање добровољачке милиције није се одвијало према замишљеном плану власти. Поједини сељаци који су као „поуздан елемент“ укључивани у ове формације одбијали су да задуже оружје и учествују у акцијама против „банде“. Разлоге за такво понашање једни су тражили у заузетости пољопривредним радовима, док су други објашњавали да оружје не могу „јавно примити“, јер ће се „компромитовати“ и изложити опасности одмазде.⁵³¹ Са стране власти евидентно је изостајала одговарајућа психолошка процјена способности људи мобилисаних у добровољачке милиције, али и адекватна провјера самог политичког држања појединаца. Због постојања у том смислу крупних пропуста, дјеловање појединих припадника ових оружаних одреда било је дијаметрално супротно повјереним им задацима. Одржавали су „везу са бандом“, а према изјавама појединих партијских руководилаца постојали су и такви „који би пуцали у нас“.⁵³²

Било је пропуста и у раду Народне милиције. Руководство Министарства унутрашњих послова НР Босне и Херцеговине је половином августа 1947. године критиковало командни кадар милиције због „неправилних схватања“ да борба за уништење „банде“ није њихов основни задатак, већ да је то посао јединица КНОЈ-а и УДБ-е. Упозорено је да су такви ставови потпуно неправилни и штетни, те да се исти морају што прије искоријенити. Пред народну милицију је као основни задатак постављано уништавање антикомунистичких „одметничких група“ и строго наређивано да до окончања тог посла ни један други не смије имати приоритет. Тражена је тијесна сарадња командног кадра милиције са УДБ-ом, како би се што правилније и ефикасније руководило акцијама против „банде“. Сугерисано је да већим засједама управљају официри УДБ-е. Такође, шефовима милиције је наложено стално прикупљање података и обавјештења о броју „бандита“, њиховим именима, наоружању, мјесту задржавања, јатацима који их хране, обавјештавају и крију.⁵³³ Командном кадру милиције наложено је строго поштовање прописа током засједа, ради постизања што пуније дисциплине и борбености код милиционера.⁵³⁴ Упозоравано је да ће сваки кукавичлук у борби против

⁵³⁰ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 3/46, сигн. 1/46, Записник са Партијског савјетовања одржаног 5. августа 1946. године.

⁵³¹ АРСБЛ, 633, кут. 2, сигн 9, Срески комитет КПЈ Приједор, Окружном комитету КПЈ Бањалука, 5. јун 1946. године.

⁵³² АРСФ, СКСКГ, кут. 20, сигн. 212, Записник са састанка партијских секретара и чланова из јединица које одговарају по задругама, у Среском комитету КПЈ Горажде, 26. март 1946. године.

⁵³³ АБХ, фонд: Министарство унутрашњих послова Народне Републике Босне и Херцеговине (даље: МУПНРБХ), фасц. Извјештаји и разна упутства одјељења правног поретка, без сигн., Министарство унутрашњих послова Народне Републике Босне и Херцеговине, Одсеку унутрашњих послова при С. И. О., Одсеку унутрашњих послова при Г. И. О. и Одјељењу унутрашњих послова при Г. И. О., Сарајево, 15. август 1947. године.

⁵³⁴ У Сарајевском срезу је командујући подофицир за вријеме засједе због кише одлазио кући и тражећи храну напуштао командно мјесто. Тако је личним негативним примјером међу подређеним милиционерима ширио недисциплину, коју је као руководиоца „био дужан“ да учвршћује. АБХ, МУПНРБХ, фасц. Извјештаји и разна упутства одјељења правног поретка, без сигн., Министарство унутрашњих послова Народне Републике Босне и Херцеговине, Одсеку унутрашњих послова при С. И.

„унутрашњег непријатеља“, нарочито руководиоца, бити најстрожије кажњен.⁵³⁵ У складу са упозорењем, ригорозно је поступано према милиционерима склоним „невојничком“ поступању у акцијама против „банде“. Они који приликом сукобљавања са одметницима нису пружили адекватан отпор, или су били заробљени и разоружани, оптуживани су за непрофесионализам и кривично гоњени.⁵³⁶

Революционарна власт је у послу „чишћења банди“ тражила што активнију сарадњу становништва. То је чињено у сврху пропагандног приказивања „здушног залагања“ народних маса за довршавање посла ликвидирања „народних непријатеља“. Поред тога постојала је и реална потреба помоћи безбједносним органима, нарочито приликом претреса широких и слабо приступачних планинских предјела. Мобилизације су најчешће вршене због осигуравања затварања обруча око опкољених група, а народ се зависно од утицаја КПЈ одазивао или давао већи или мањи отпор. Са отпором је долазила прекомјерна репресија официра УДБ-е. Неријетко се дешавало да су батинама тјерали голоруке и често слабо одјевене људе да по зимским данима учествују у „чешљању“ терена, чега нису штедили ни жене. Такве појаве генерисале су у народу страх од УДБ-е и „таложиле“ подозривост дијела сељачких маса према новој власти.⁵³⁷ То се нарочито односило на богатије сељаке, посебно оне који су од времена рата имали симпатије према четничком или усташком покрету. Погођени револуционарним социјално-економским мјерама и у страху од њиховог продубљивања, настављали су са неким од видова борбе против КПЈ, очекујући одлучујући преокрет у спољашњој и унутрашњој политици.⁵³⁸

3.3.2. Однос револуционарне власти према ликвидацији четника

Након ослобођења органи „народне власти“ су у Босни и Херцеговини забиљежили присуство 8 хиљада четника, који војно потучени у рату нису могли озбиљније угрозити власт КПЈ. Ипак, она је предано радила на њиховој што бржој потпуној ликвидацији, за шта је постојало више значајних разлога. Осим што је четничка политика заокруживањем српског животног простора у оквиру Југославије

О., Одсеку унутрашњих послова при Г.И.О. и Одјељењу унутрашњих послова при Г.И.О., Сарајево, 15. август 1947. године.

⁵³⁵ АБХ, МУПНРБХ, фасц. Извјештаји и разна упутства одјељења правног поредка, без сигн., Министарство унутрашњих послова Народне Републике Босне и Херцеговине, Одсеку унутрашњих послова при С.И.О., Одсеку унутрашњих послова при Г.И.О. и Одјељењу унутрашњих послова при Г.И.О., Сарајево, 15. август 1947. године.

⁵³⁶ АБХ, МУПНРБХ, фасц. Држављанства, удружења, одметници, платни спискови / 1947, Округ Бањалука, сигн. 2119/47, Одјељење унутрашњих послова при Окружном извршном одбору Бањалука, Среском одсеку за унутрашње послове, Дрвар, 5. мај 1947. године.

⁵³⁷ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/46, сигн. 104, Округни комитет КПЈ Бањалука, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 5. октобар 1946. године; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 96/48, сигн. 28, Извјештај о неправилностима и изгредима органа УДБ-е и милиције учињених приликом извођења акција на четничке банде на срезovima Мркоњић Град, Бања Лука, Котор Варош, Теслић и Тешањ.

Одсуство или заузетости неким другим послом оних који су били предвиђени за мобилизацију, власт је третирао као намјерне изговоре за избјегавање учешћа у хајкама на одметнике. Према таквим лицима предузимане су законске мјере, те су кажњавана принудним радом од 10 дана до чак 3 мјесеца. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 13-211/48, сигн. 188/48, Комунистичка Партија Југославије – Срески комитет Гламоч, Покрајинском комитету КПЈ Босне и Херцеговине, Гламоч, 13. фебруар 1948. године.

Примјера ради, народ се у Мркоњићком срезу жалио на поручника УДБ-е Јована Мандића. Исти је током акција ликвидације „одметника“ псовао и тукао народ, те га без обзира на држање називао „бандом“. Због таквог поступања у масама се могло чути да у акције „више неће ићи уколико он буде руководио“. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 13-211/48, сигн. 188/48, Комунистичка Партија Југославије – Срески комитет Гламоч, Покрајинском комитету КПЈ Босне и Херцеговине, Гламоч, 13. фебруар 1948. године.

⁵³⁸ Бранко Петрановић, *Југославија на размеђу*, 152.

противријечила комунистичком концепту „федерације равнотеже“, четници су и након рата уживали одређени утицај и симпатије дијела српског народа, што је требало измијенити.⁵³⁹ Чињеница да Драгољуб Михаиловић није напустио земљу и да га није напуштала мисао о устанку против комуниста, оштрицу револуционарног мача додатно је усмјеравало против четника. Такође, због могућности да преко краља и ратних покровитеља у емиграцији одржавају везе са западним савезницима, у вријеме заоштравања односа између великих савезничких сила, КПЈ је „журила“ да четницима укине остатке војне и политичке моћи у земљи.⁵⁴⁰

Како би доказала „стварну улогу“ четника и њиховог вође Драже Михаиловића, те „оправдала“ намјеру да их као „издајнике“ и „народне непријатеље“ коначно физички унушти, револуционарна власт је међу босанскохерцеговачким Србима спроводила опсежне агитационо – пропагандне радње. Тој сврси је, између осталог, служила пропагандна брошура Родољуба Чолаковића *О лажном и правом српству*, публикована 1945. године. Користећи се тековинама славних побједа српске војске у Првом свјетском рату, Чолаковић је увјеравао српске народне масе да КПЈ, за разлику од четничког покрета, води истинску борбу за слободу и брине о српским националним интересима у Босни и Херцеговини. Написао је да Срби који су се борили под партизанском заставом „нису осрамотили славне српске заставе с Цера и Мачковог Камена, Грунишког Виса и Доброг Поља“, да се нису одрекли имена свог народа нити његове прошлости и да дјеловање Срба комуниста кроз НОП и НОБ представља „право српство на дјелу“.⁵⁴¹ Оштро је критиковао и осудио „лажно српство“ оличено у улози „такозваног војног четништва и његовог команданта Драже Михаиловића“. Оквалификовао их је као „обмањиваче крупног калибра“ који су умјесто пропагиране борбе и бриге за јединство српског народа, остваривали „јединство са усташама и мачковским шовинистичким реакционарима“.⁵⁴²

Слична пропаганда вођена је и путем штампе. Половином маја 1945. године у *Ослобођењу* је објављен опширан чланак са великим насловом „Краљеви четници и Павелићеве усташе“ и мањим поднасловом „Изроди су били уједињени у борби против нашег народа“. У њему је уочљиво изједначавање ратне улоге четника и усташа, са намјером да се у свијест српских маса усади „истина“ о четничкој издаји. Потенциран је њихов ратни споразум са усташама, уз наглашавање покорављања НДХ и њеном „поглавнику“. Цитирана је једна од тачки четничко-усташког споразума која је „потврђивала“ ту тврдњу: „Припадници четничког одреда краља Петра II (...) признају врховништво Независне Државе Хрватске и као њени држављани исказују лојалност и оданост њеном поглавару Поглавнику и приврженост Независној Држави Хрватској.“⁵⁴³

Паралелно са политичким и пропагандним радом, надлежни органи су на терену водили акције у циљу ликвидације преосталих четника. Након тешког пораза на Зеленгори, половином маја 1945. године, када је разбијена главнина четничких снага, они су се разбијени у мање групе скривали по босанскохерцеговачким врлетима и шумама. Поред примјене Указа о амнестији, током љета и јесени 1945. године, настављене су опсежне акције безбједносних органа, што је упркос примјерима слабо

⁵³⁹ О четничкој визији нове Југославије погледати: В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam I*, 815-822; К. Николић, *Историја равногорског покрета*, 363-394.

⁵⁴⁰ К. Николић, *Историја равногорског покрета*, 347-348.

⁵⁴¹ Р. Чолаковић, *О лажном и правом српству*, 36-40.

⁵⁴² Исто.

⁵⁴³ *Ослобођење*, 13. мај 1945, 5.

организованих и неуспјешних⁵⁴⁴ вишеструко смањило бројност припадника четничке гериле. Већ на крају 1945. године њихов број у Босни и Херцеговини је сведен на око 1100.⁵⁴⁵

Осим припадника безбједносних органа, у борби за ликвидацију четника посебно одговорним сматрани су чланови Партије. Од њих је тражено да свој ентузијазам пренесе на СКОЈ-евце и цијелу омладину. На састанцима средских комитетима, уз присуство секретара мјесних партијских организација, расправљано је и анализирано колико је ко учинио на пољу уништења „банде“.⁵⁴⁶ Регрутован већином од српских устаничких сељачких маса, нижи партијски кадар је свој „дипломски“ испит оданости КПЈ „полагао“ показивањем одлучности да се обрачуна са „непријатељем“ из властитог народа. Поједина средња руководства у источној Босни постављала су амбициозне циљеве да се са потпуном ликвидацијом четника заврши до 1. маја 1946. године,⁵⁴⁷ што је посебно долазило до изражаја на подручју гдје је марта 1946. године успјешно окончана акција хапшења Драже Михаиловића. Руководиоци локалних комитета су овај крупан посао у обрачуна са четницима, већ почетком априла исте године, видјели као „крај бандитизма у нашој земљи“.⁵⁴⁸ Такве оцјене произиласе су из чињенице да је у руке „народне власти“ пао „одметник“ највећег ранга, што је подразумевало брзи слом додатно обезглављених преосталих четничких група.

Акције надлежних државних безбједносних органа, али и ангажовање чланова Партије и народа, давало је резултате током 1946. и почетком 1947. године. Нарочито активне четничке групе у Бањалучком округу, посебно у срезovima Лакташком, Прњаворском, Бањалучком, Которварошком и дијелом Приједорском, сузбијене су ликвидацијом познатих четника Лаза Тешановића, Бранка Аремије и Гојка Лакића.⁵⁴⁹ Ликвидацијом команданата Сава Дерикоње и Радивоја Косорића неутралисана су снажна четничка упоришта у Сарајевском округу.⁵⁵⁰ Такође, након скривања и избјегавања неколико потјера, јула 1947. године пао је у руке УДБ-е и убрзо ликвидиран Цвијетин Тодић, познати командант четничког Озренског одреда, што је био тежак ударац четништву на ширем подручју сјевероисточне Босне.⁵⁵¹ Током 1948. и 1949. године ликвидирани су Петар Самарџић, Милорад Видачић и Видак Ковачевић, чиме је у Херцеговини уништена четничка герила. У Босни је крајем 1951. године, у реону планина Романије, Деветака и Звијезде, било још седам активних група са око 50

⁵⁴⁴ Угљеша Даниловић је у својим забиљешкама записао да је током 1945. године у Босни и Херцеговини често недостајала адекватна организација и план за „прогоњење банде“. Истицао је да су се надлежне јединице, због слабог ауторитета официра ОЗНЕ и „млаког дјеловања“, често повлачиле из акција или биле разбијане од четничких група. АБХ, УД, препис бр. 8, 19-20.

⁵⁴⁵ В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova*, 169; *Istorija SK BiH*, knj. 2, 12.

⁵⁴⁶ АРСФ, СКСКГ, кут. 20, сигн. 212, Записник са састанка партијских секретара и чланова из јединица које одговарају по задругама, у Среском комитету КПЈ Горажде, 26. март 1946. године; АРСФ, СКСКГ, кут. 20, сигн. 229, Записник састављен 15. октобра 1945. године на партијском савјетовању у Горажду.

⁵⁴⁷ АРСФ, СКСКГ, кут. 20, сигн. 212, Записник са састанка партијских секретара и чланова из јединица које одговарају по задругама, у Среском комитету КПЈ Горажде, 26. март 1946. године; АРСФ, СКСКГ, кут. 20, сигн. 229, Записник састављен 15. октобра 1945. године на партијском савјетовању у Горажду.

⁵⁴⁸ АРСФ, СКСКГ, кут. 5, без сигн., Записник са састанка СК КПЈ Горажде, одржаног 17. априла 1946. године.

⁵⁴⁹ *Глас*, 8. фебруар 1947, 7; АБХ, УД, препис бр. 8, 55; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/46, сигн. 104, Окружни комитет КПЈ Бањалука, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 5. октобар 1946. године.

⁵⁵⁰ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 1/46, сигн. 111, Мјесечни извјештај Окружног комитета КПЈ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, Сарајево, 5. мај 1946. године; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/46, сигн. 135, Окружни комитет КПЈ за Округ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 5. октобар 1946. године.

⁵⁵¹ Бојан Димитријевић, *Грађански рат у миру*, Српска реч, Београд, 2003, 114-121,

герилаца, а током 1954. године ликвидирано је посљедњих девет четника.⁵⁵²

Упоредо са акцијама безбједносних снага, вођени су судски процеси против четничких команданата о којим је опширно извјештавала републичка штампа. У новинским текстовима је, поред информативног, доминирао садржај пропагандног карактера. Требало је „обавијестити“ јавност о злочинима четника над народом за чије интересе су се у рату борили и „увјерити“ масе да њихову ратну улогу оштро осуђује и српски народ у Босни и Херцеговини. Пред сами почетак суђења Дражи Михаиловићу у *Ослобођењу* је објављен чланак секретара Главног одбора Просвјете др Боре Кнежића, у којем је нагласио да је српски народ, од почетка рата и момената када је чинио највеће напоре и подносио огромне жртве за своје ослобођење, „правилно оцијенио“ дјеловање Драже Михаиловића. Кнежић је, такође, писао о „задовољству“ Срба када се „сазнало да је Дража ухапшен и њихово одлучно и једнодушно тражење да се што прије наведе пред народни суд и правилно казни“.⁵⁵³ Са истим циљем у *Ослобођењу* су објављивани телеграми „упућивани“ министру унутрашњих послова ФНРЈ, Александру Ранковићу, у којим му народ из свих крајева земље „честита“ на хапшењу и „тражи“ смртну казну за Михаиловића. Наглашавани су четнички злочини учињени према Србима и српским породицама блиским НОП-у, те њихова „кукавичка“ сарадња са окупатором.⁵⁵⁴ Посебно су индикативни телеграми који су у потпису пошљаоца садржали имена српских историјских и митолошких јунака, попут: „слободољубљиве антифашисткиње Хајдук – Вељкове Крајине“, „народ села Девет Југовића“ и слично.⁵⁵⁵ Сем тога, како би се српском становништву у Босни и Херцеговини „објаснило“ ко су „прави синови српства“, насупрот уобичајених поздрава Јосипу Брозу Титу, мјесто у штампи су налазили телеграми у којим је клицано „народном хероју“ Александру Ранковићу.⁵⁵⁶

Један од пропагандних циљева био је да се кроз наратив о „праведном кажњавању“ четника и „задовољавању правде“ стиче повјерење Хрвата и од четника многопострадалих муслимана. О судском процесу који је пред вијећем Дивизијског војног суда у Сарајеву, јула 1947. године, вођен против четничког мајора Јездимира Дангића, опширно је извјештавало *Ослобођење*. У неколико узастопних бројева, са великим насловима, народ је информисан да се ради о „организатору четничких злочина“ и „покоља“ над муслиманским становништвом источне Босне.⁵⁵⁷ Пред јавност

⁵⁵² Исто.

⁵⁵³ *Ослобођење*, 26. мај 1946, 2.

⁵⁵⁴ Објављен је телеграм у којем Велинка Петричевић, мајка чијег су сина заробили и убили четници, „пише“ Александру Ранковићу: „Органи Вашег подручја ухватили су једног од три највећа српска издајника Дражу Михаиловића и са њим неколико издајника, његових другова. Хватањем ових зликоваца и издајника олакшали сте тугу и жалост многих мајки, чије су синове поклали и убили кољачи Драже Михаиловића. Међу тим несретним мајкама налазим се и ја, јер су мог јединца сина Слободана, студента технике, резервног поручника и комесара, када је водио борбу против Нијемаца, ранили, рањена заробили, под стражом скоро два мјесеца држали и мучили, па убили. Прекоокеанске поручке не смију се узети у обзир као олакшавајуће околности нити Дражи нити његовим помагачима – кољачима, јер би то био велики бол за нас неутјешне мајке. *Ослобођење*, 14. април 1946, 2.

Тakoђе, илустративан је примјер телеграма становника једног семберског села, у којем стоји: „Током 1942. године четничке банде Драже Михаиловића починиле су незапамћена звјерства у нашем селу. На дан 20. априла 1943. године Дражини четници су ухватили 6 антифашиста (...), међу којим и Спасоја Кнежевића, истакнутог борца против окупатора. Након звјерског мучења, које је трајало неколико дана, четници су сву шесторицу поклали. Истога дана ухапсили су 50 стараца и дјеце и предали их Њемцима.“ *Ослобођење*, 2. јун 1946, 1.

⁵⁵⁵ *Ослобођење*, 14. април 1946, 2.

⁵⁵⁶ Исто.

⁵⁵⁷ *Ослобођење*, 6. јуни 1947, 5; *Ослобођење*, 7. јуни 1947, 4, *Ослобођење*, 8. јуни 1947, 4.

су изношени детаљи о начину извршења и обиму четничких злочина, уз истицање улоге Јездимира Дангића. О томе је писало: „По споразуму са Талијанима четници су ушли у Горажде. После говора мајора Дангића у коме је рекао да муслиманима нема више мјеста међу Србима, започело је хапшење муслимана. Сваке ноћи муслимани повезани жицом одвођени су на мост на Дрини и ту клани. Само једне ноћи, по личном наређењу Дангића, заклано је 800 људи.“⁵⁵⁸ Објављен је опширан текст о образложењу пресуде, према којој је доказано да је Дангићева политика, вођена „по налогу Драже Михаиловића и [Милана] Недића“, била заснована на пропаганди да „Срби и муслимани не могу живјети заједно“ и сублимирана у пароли да у Босни и Херцеговини неће да види „муслиманског уха“. Према писању *Ослобођења*, пресуда о смртној казни стријељањем поздрављена је бурним одобравањем присутне публике – грађана, што је био уобичајени пропагандни стереотип намијењен „доказивању“ да „народна власт“ има пуну подршку народа у обрачуна са виновницима политике истријебљења муслимана.⁵⁵⁹

Већина руководећих, мислећих и образованих људи – идеолога четничког покрета је већ крајем 1946. године била ликвидирана, налазила се у затворима, или се повукла у емиграцију. Команданти преостале четничке гериле махом су били подофицири или нижи официри, лишени материјалних могућности, политичког, идеолошког и теоријског знања да значајнији дио српских маса држе на линији своје политике.⁵⁶⁰ И поред тога што су и даље били најбројнија контрареволуционарна герила у Босни и Херцеговини, руководство ПК КПЈ за БиХ је сматрало да ће коначно уништење четника бити остварено доста лакше у односу на усташе. Такав став изнесен је у извјештају почетком јануара 1947. године упућеном ЦК КПЈ, а темељен је на снажном утицају КПЈ у српским масама и тенденцијом сталног ширења тог утицаја, чак и у „политички најзаосталијим крајевима“.⁵⁶¹

Безбједносни органи су временом чак и у „четничким крајевима“ добијали све ширу подршку народа, који се надао да ће са коначним уништењем „одметника“ дочекати толико жељени мир и сигурност.⁵⁶² Међутим, у случајевима изостанка очекиване сарадње и неуспјеха појединих акција, представници власти су прибјегавали примјени репресије и терорисања становништва за које се знало или сумњало да четницима пружа било какав вид помоћи. Осим економског кажњавања (најчешће одузимање стоке и пољопривредних производа), примјењиване мјере су често имале бруталан карактер. Лица оптужена за јатаковање неријетко су подлијегала повредама задобијеним због премлаћивања приликом ислијеђивања. Неки су, пошто није било доказа о њиховој кривици, пуштани кућама, док су у супротном извођени пред суд. Стријељани су они који су „отворено сарађивали са „бандом“.“⁵⁶³

Према забиљешкама Угљеше Даниловића, поједини облици репресије примјењиване у Босни и Херцеговини, подсећају на најригорозније ратне мјере њемачких окупационих снага. Срески народни одбор Бијељина је крајем 1945. године

⁵⁵⁸ *Ослобођење*, 6. јуни 1947, 5.

⁵⁵⁹ *Ослобођење*, 8. јули 1947, 4.

⁵⁶⁰ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 3/46, сигн. 210/478, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Централном комитету КПЈ, Сарајево 1946. године.

⁵⁶¹ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 1/47, сигн. 1/02, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Централном комитету КПЈ, Сарајево, 3. јануар 1947. године.

⁵⁶² Бранко Петрановић, *Југославија на размеђу*, 151.

⁵⁶³ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 96/48, сигн. 28, Извјештај о неправилностима и изгредима органа УДБ-е и милиције учињених приликом извођења акција на четничке банде на срезovima Мркоњић Град, Бања Лука, Котор Варош, Теслић и Тешањ.

преко мјесних одбора упутио проглас у којем је запријеђено да ће у селима гдје је било оних који су скривали четнике, за сваки случај убиства неког од припадника војске или представника власти бити стријељано од 10 до 15 јатака. Након што су четници заробили и стријељали двојицу чланова СКОЈ-а, представници револуционарне власти су „произвољно без споразума ма с ким“ стријељали „девет четничких јатака“. Такође, у поменутом срезу је у исто вријеме извршена егзекуција чак 25 јатака, без икаквог доказивања кривице.⁵⁶⁴ Овакви драстични примјери дјеловања на сузбијању и ликвидацији четника изазивали су у народу страх и неповјерење, а поступци официра ОЗН-е/УДБ-е су југословенској служби безбједности „крчили пут“ ка злогласном имену, које ће је пратити генерацијама унапријед.

Партијским чланством, масовним организацијама и органима власти у Босни Херцеговини доминирале су „здраве“ српске снаге, па револуционарној власти за разлику од муслимана и посебно дефицитарних Хрвата, није био потребан у рату неповјерени или непријатељски расположен српски елемент. Таква „рачуница“ додатно је доприносила да при спровођењу „револуционарне правде“ кривица четника често никако није преиспитивана и провјеравана. О бруталним ликвидацијама појединаца за које се знало да нису починили никакве злочине, нити се огријешили о НОП, своје претпостављене су извјештавали и поједини партијски комитети.⁵⁶⁵ Са становишта власти било је недопустиво постојање одметника било којег идеолошког опредјељења, али је Партија у Босни и Херцеговини немилосрдним односом према четницима и њиховим јатацима најјасније доказивала одлучност да се обрачуна са свим „народним непријатељима“, па тако и припадницима револуцији најоданијег народа. Оваква „форма рада“ била је нарочито важна у условима борбе за шире придобијање муслимана, а нарочито Хрвата. Такав начин дјеловања погодовао је демантовању хрватских и муслиманских „реакционара“, који су у масе проносили пропаганду о неједнаком односу КПЈ према босанскохерцеговачким народима.

3.3.3. Однос револуционарне власти према ликвидацији усташа

Пораз нацистичке Њемачке, политичког и војног покровитеља НДХ, значио је да усташка држава и њена војна сила нема никакве изгледе да комунистима може угрозити преузимање власти. Обрачун са усташама био је ограничен на успостављања војно-безбједносне стабилности у земљи, кажњавање њиховог непријатељског држања према НОП-у и „задовољавања правде“ становништву које је током ратних година трпило усташки терор и злочине. Иако је велики број усташа из Босне и Херцеговине ликвидиран на такозваном „крижном путу“ и у масовим „чишћењима“ након предаје на Блајбуршком пољу,⁵⁶⁶ нагли распад НДХ и брзо ослобођење Мостара, Далмације и

⁵⁶⁴ АБХ, УД, препис бр. 8, 43.

⁵⁶⁵ Илустративан је извјештај Окружног комитета КПЈ Сарајево, почетком новембра 1946. године упућен ПК КПЈ за БиХ. Породица је у Зеничком срезу једној чети 13. бригаде Југословенске армије предала сина четника, за којег се знало да није чинио никакве злочине. Ипак, припадници ове јединице су га убили испред породичне куће, без икаквог судског процеса. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 112, Окружни комитет КПЈ за округ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 6. новембар 1945. године.

⁵⁶⁶ У двадесет општина средње Босне страдало је 4.303 Хрвата блиских усташком покрету, од чега је 1.628 „нестало“ на „крижном путу“. У источnobосанским општинама Столац, Неум, Требиње и Равно, те планинском дијелу коњичке општине познатом као „горња Херцеговина“ убијено је 4.423 Хрвата од чега је 1.333 ликвидирано на „крижном путу“. У дијелу коњичке општине који припада „Рамском деканату“ страдало је још 403 Хрвата, од којих се 187 води као нестали и вјероватно су ликвидиран у Блајбургу и на „крижном путу“. Такође, велики број Хрвата из западне Херцеговине убијен је на „крижном путу“. Од

Бихаћа многе је задржало у њиховим срединама и онемогућило им повлачење према Словенији и Аустрији. Из тог разлога, или по наређењу, остали су на територији федералне Босне и Херцеговине, скривени око градова, по шумама и разним другим тешко приступачним предјелима.⁵⁶⁷

Велики број босанскохерцеговачких Хрвата, нарочито из западне Херцеговине, на различите начине је учествовао у пројекту стварања хрватске националне државе, што је у њиховим очима била НДХ, па су је и одлучно бранили до посљедњег часа.⁵⁶⁸ То је усташкој герили послје рата омогућило широку подршку народа у великом броју хрватских села. Свјесно те чињенице, руководство ПК КПЈ за БиХ је почетком 1947. године извјестио ЦК КПЈ да ће коначна ликвидација усташа у Босни и Херцеговини, за разлику од четника, бити доста сложенији посао.⁵⁶⁹

Комунистичкој партији Југославије је након Другог свјетског рата посао око овог крупног политичког и безбједносног питања значајно отежавала организација Римокатоличке цркве у Босни и Херцеговини. Она је својом економском и политичком снагом, клерикалним традицијама и дубоко укоријењеним утицајем у масама, омогућила „хрватској реакцији“ да након ослобођења, према оцјенама ПК КПЈ за БиХ, заузме „прво мјесто по снази“.⁵⁷⁰ Усташе су (називане и шкрипари) у својим активностима биле уско повезане са дијелом римокатоличког свештенства. Клер је преносио директиве о замјени усташког имена крижарским, паралелно обнављајући старе и оснивајући нове крижарске организације. Најчешће су формиране у мјестима гдје је живио већи број Хрвата и састављене већином од усташких функционера и њихових породица.⁵⁷¹ Главни политички циљ крижара био је чување угледа и оснаживање утицаја Римокатоличке цркве, те обарање комунизма и довођење на власт хрватских националних политичких снага.⁵⁷² Историчар Никола Жутић, на основу докумената југословенске обавјештајне службе, пише да је загребачки Каптол, на челу са Алојзијем Степинцом, био главни покровитељ крижарске акције. Обавјештајци нове Југославије су запазили да су Степинац и његов помоћник др Иван Шалић „у својим дворима“ примали „најокорелије зликовце и усташке кољаче, а који данас служе као вође крижарских група по шумама“.⁵⁷³ Такође, имали су информације да високи клер из Загреба помаже крижаре морално и материјално, издаје директиве о организацији и начину вршења пропаганде и ширења утицаја у народу.⁵⁷⁴ Према истом извору, крижари су у Босни и Херцеговини скоро све пропагандне летке добијали из Загреба, а њихове везе са Степинчевим каптолом биле су изгледа учвршћене преко надбискуповог брата, фратра на служби у западној Херцеговини.⁵⁷⁵

око 1300 страдалих у општини Груде, око 55% ликвидирано је од стране партизанских јединица на „крижном путу“. I. Lučić, *Sigurnosna politika*, 243-244.

⁵⁶⁷ Бранко Петрановић, *Југославија на размеђу*, 147.

⁵⁶⁸ I. Lučić, *Sigurnosna politika*, 245.

⁵⁶⁹ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 1/47, сигн. 1/02, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Централном комитету КПЈ, Сарајево, 3. јануар 1947. године.

⁵⁷⁰ Исто.

⁵⁷¹ Nikola Žutić, *Nadbiskup Stepinac: ideologija i politika 1934-1946*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2017, 203-204; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 151.

⁵⁷² N. Žutić, *Nadbiskup Stepinac*, 204.

⁵⁷³ Исто, 199.

⁵⁷⁴ Исто.

⁵⁷⁵ N. Žutić, *Nadbiskup Stepinac*, 204.

Обласни комитет КПЈ Мостар је 5. септембра 1949. године Организационо – инструкторској управи ЦК КП БиХ предочио информацију о активности фратра, „брата бискупа Степинца“ из мјеста Маамићи у срезу Широки Бријег. АБХ, фонд: Централни комитет Комунистичке партије Босне и Херцеговине

Користећи вјерске проповједи за политичку пропаганду, римокатолички клер у Босни и Херцеговини је хапшење и извођење пред суд Алојзија Степинца, септембра 1946. године, хрватским масама приказивао као „атак на вјеру и хрватство“ и позивао на бојкот државе.⁵⁷⁶ „Народна власт“ у Босни и Херцеговини се након хапшења Степинца суочила са појачаном активношћу „крижарско-ушашких банди“, што се види из примјера у Сарајевском округу. Мотивисани процесом у Загребу, усташе су у Височком срезу убили комунисту, предсједника мјесног народног одбора хрватске националности. Сем тога, планирали су и одмазду ширих размјера која је, према наводно откривеном списку „другова који су требали бити побијени“, била усмјерена ка најактивнијим комунистима тог краја.⁵⁷⁷ Представницима власти су, посредством безбједносних служби, и прије и послије „случаја Степинац“ биле познате планиране активности, циљеви и тијесна повезаност ушашко-крижарских организација са свештенством Римокатоличке цркве. Зато су мјере предузимане у циљу коначне ликвидације усташа, поред успостаљања безбједносне и политичке стабилности, биле у функцији сузбијања „непријатељског дјеловања реакционарног клера“.⁵⁷⁸

Штампа је била једно од основних средстава за „раскринкавање“ спреге свештенства Римокатоличке цркве са највећим злочинцима ушашке државе, и њиховог директног учешћа на извршавању најтежих злочина. Комунистичка партија Југославије је рачунала да ће јавним проказивањем и „упознавањем“ ширих маса са њиховим ратним узајамним дјеловањем, уз испољавање чврсте одлучности да „ампутира“ нездраво хрватско ткиво, ударити темељ успостављању бољих односа са Хрватима. Орган Народног фронта за Округ Бањалука, лист *Глас*, извјештавао је са заједничког суђења познатом ушашки Виктору Гутићу, његовом замјенику Феликсу Неђелском и жупнику Николи Билогривићу, а кроз новинске текстове је провејавао садржај којим је читаоцима указивано на уску клеро-ушашку сарадњу током рата. Половином фебруара 1947. године публикован је чланак са великим насловом: „Ушашки бандити и протународни клер били су јединствено повезани у припремању и извршењу неописивих злочина у Босанској Крајини“.⁵⁷⁹ Објављени су дијелови оптужнице којом су поменути на терет стављана масовна убиства крајишких Срба, на хиљаде невинно страдалих жена и дјеце у Приједору, Санском Мосту, Босанском Новом, Кључу и Мркоњић Граду. Посебно је акцентована Гутићева повезаност са Јосипом Мишловим и фратром Мирославом Филиповићем, који су 7. фебруара 1942. године извршили масовне покоље Срба у Раковцу, Дракулићу, Мотикама и Шарговцу.⁵⁸⁰ Обзнањена је вијест о смртној пресуди тројници усташа, уз уобичајени пропагандни стереотип да је

(даље: ЦККПБХ), кут. 319/49, без сигн., Обласни комитет КП БиХ за Мостарску област, Организационо-инструкторској управи Централног комитета КП Босне и Херцеговине, информација бр. 45, од 3. септембра 1949. године, Мостар, 5. септембар 1949. године.

⁵⁷⁶ Римокатолички клер је у Дервентском срезу у проповједима истицао да власт која хапси надбискупа Степинца представља непријатеља римокатоличке вјере и Хрвата, уз сугестију да у таквој држави не требају излазити на изборе и гласати. АБХ, ПККПБХ, кут. 2/46, сигн. 47, Окружни комитет КПЈ за Добој, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 5. октобар 1946. године.

⁵⁷⁷ АБХ, ПККПБХ, кут. 2/46, сигн. 135, Окружни комитет КПЈ за Округ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 5. октобар 1946. године.

⁵⁷⁸ Према извјештају Окружног комитета КПЈ за Херцеговину од фебруара 1946. године, римокатолички клер је непријатељски однос према власти и држави манифестовао оштрим противљењем увођењу законских мјера о одвајању цркве од државе и ширењем пропаганде да је „вјера у опасности“. Такође, истакнут је пораст утицаја КПЈ у хрватским масама и да све више Хрвата државу „осјећа као своју“, али и констатовано је да је јерархија Римокатоличке цркве „организатор свих акција банде“ и „главни политички проблем“. АБХ, ПККПБХ, кут. 1/46, без сигн., Окружни комитет КПЈ за Херцеговину, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 1. фебруар 1946. године.

⁵⁷⁹ *Глас*, 15. фебруар 1947, 7.

⁵⁸⁰ *Глас*, 8. фебруар 1947, 3

присутна публика дуготрајним аплаузом и повицима одобравања подржала одлуку суда.⁵⁸¹

Упоредо са радом судова и Агитпроп апарата на терену су спровођене акције за уништавање крижарских група и њихових вођа. Основни закључак партијских организација у Босни и Херцеговини био је да од ликвидације усташа зависи успјех политичког рада међу Хрватима. Почетком марта 1946. године убијен је Мате Матичевић и разбијена његова група на територији Височког и Варешког среза. Рачунало се да ће то, уз ликвидацију утицајног усташког поручника Пера Араповића и његове групе од око 30 крижара са простора Фојничког и Витешког среза, имати огроман значај за разбијање крижарских организација и политичку преоријентацију хрватских маса у читавом Сарајевском округу.⁵⁸² У западној Херцеговини је крајем септембра 1947. године, од стране органа безбједности убијено преко 10 јатака и 23 „бандита“, међу којим „руководиоци Миљас из Чапљине, Мариофил Мандић из Широког Бријега и Жутац из Равног – срез Љубиње“. Окружни комитет за Херцеговину је увјеравао републичко партијско руководство „да би народ у великој мјери био уз нас када би успјели побити сву банду“.⁵⁸³ Вођство ПК КПЈ за БиХ је, на основу извјештаја локалних партијских организација, у депеши почетком 1947. године послатој партијској централни у Београду истуило са ставом да неутралисање усташких „банди“, поготово у западној Херцеговини, Травничком округу и Посавини, представља „основни предуслов“ за сваки озбиљнији политички рад у поменутих крајевима насељеним Хрватима.⁵⁸⁴

Оперативни подаци УДБ-е од децембра 1946. године показивали су стални пад броја одметнутих усташа, али је усташтво и даље наилазило на масовну подршку у великом броју хрватских села.⁵⁸⁵ Поред несумњивог проушашког одређења великог броја Хрвата, томе су у одређеној мјери, као и у односу према четницима, доприносиле грешке и прекомјерна репресија органа безбједности приликом обрачуна са „бандом“. Под оптужбом за скривање крижара терорисане су њихове уже и шире породице, а мач револуције није штедио ни жене и дјецу.⁵⁸⁶ Александар Ранковић је у новембру 1945. године упутио допис ОЗН-и за Босну и Херцеговину у којем је упозорио на случајеве „најгрубље самовоље“ приликом обрачуна са „непријатељским елементом у позадини“. Скренуо је пажњу на политичке посљедице егзекуције сељака без икаквог или врло површног провјеравања, потцртавши случај да се „на сектору Витез“ из страха

⁵⁸¹ *Глас*, 15. фебруар 1947, 7.

⁵⁸² АБХ, ПККПЈБХ, кут. 1/46, сигн. 172, Окружни комитет КПЈ за округ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ Босне и Херцеговине, 5. март 1946. године; N. Žutić, *Nadbiskup Stepinac*, 206.

⁵⁸³ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/46, сигн. 56, Окружни комитет КПЈ за Херцеговину, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 29. септембар 1946. године.

⁵⁸⁴ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 1/47, сигн. 1/02, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Централном комитету КПЈ, Сарајево, 3. јануар 1947. године.

⁵⁸⁵ Према подацима УДБ-е, у Босни и Херцеговини је крајем 1946. године било око 500 усташа. Након ликвидације потпуковника Штитића, који је дјеловао на терену Дервентског среза, није било података о постојању виших руководилаца покрета. Командни кадар преосталих група чинили су претежно нижи официри и подофицири, те ратни „зликовци – кољачи“. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 1/47, сигн. 1/02, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Централном комитету КПЈ, Сарајево, 3. јануар 1947. године.

⁵⁸⁶ Драстичан је примјер из Широког Бријега гдје су припадници УДБ-е, 3. маја 1946. године, недалеко од самостана, убили четири дјевојке и једног младића од шеснаест година, под оптужбом да помажу крижарима. Такође, у широкобријешком селу Оклаји, у јесен 1946. године, из истог разлога су убијене двије дјевојке. I. Lučić, *Sigurnosna politika*, 255.

одметнуло 60 Хрвата.⁵⁸⁷

Будући да су састав јединица безбједносних органа већином чинили припадници српске националности, то је крижарима побољшавало позицију за вођење различитих видова кампање против државе и власти КПЈ. Њихова пропаганда је тим више у очима хрватских маса стварала слику да је обрачун са усташтвом српско осветничко разрачунавање са свим облицима хрватског политичког и друштвеног дјеловања. Крижари су хрватско становништво врбовали против заједничког живота са Србима, подстичући их, између осталог, на борбу за изнуђивање административних промјена у циљу повезивања територија срезова са хрватском етничком већином. Такав вид политичке активности испољавали су 1947. године у Мјесном народном одбору Равно, гдје су водили кампању за отцјепљење од Требињског среза и припајање већински хрватској Чапљини.⁵⁸⁸ Такође, муслимани су концем рата у значајном броју прилазили партизанима, па су да би доказали чврстину „новог опредјељења“ учествовали у акцијама и доприносили ликвидацији, како четничких, тако и усташко-крижарских „одметника“, што је првих година након ослобођења био један од разлога веома лоших односа између Хрвата и револуционарне власти, али и Хрвата и муслимана, нарочито у Херцеговини.⁵⁸⁹

3.3.4. Однос револуционарне власти према ликвидацији муслиманских контрареволуционарних снага

Од јесени 1943. године прилично масован прелазак босанскохерцеговачких муслимана на страну ратног побједника и дистанцирање од НДХ и њемачког Трећег Рајха, несумњиво је смањило њихову заступљеност у послеријатном одметништву. Према извјештају ПК КПЈ за БиХ 1946. године упућеног ЦК КПЈ, у централној југословенској републици се налазио мали број муслиманских контрареволуционарних герилаца. Наведено је да су преостали „бандити“ махом припадници бивше „усташке милиције“, те да се крећу на терену Цазинске крајине и централне Босне. Констатовано је да чине спорадичне пљачке и „грабежна уморства“, али да за политику КПЈ нису посебно опасни и да њихова коначна ликвидација „неће представљати никакав тежи проблем.“⁵⁹⁰

Ратна улога босанскохерцеговачких муслимана, злочини и сарадња са окупатором санкционисана је пред судовима нове државе. Историчар Хуснија Камберовић је побројао 564 на смрт осуђених „државних и народних непријатеља“ у Босни и Херцеговини, од чега трећину чине лица са карактеристичним муслиманским именима.⁵⁹¹ Прва суђења пред Врховним судом за Босну и Херцеговину, а која су резултирала смртним пресудама, организована су септембра 1945. године. Суђено је високим функционерима усташке државе: Божидару Брали – жупнику и замјенику

⁵⁸⁷ I. Lučić, *Sigurnosna politika*, 257.

⁵⁸⁸ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 1/47, сигн. 03/47, Извјештај о обиласку партијске организације у Мостарском округу.

⁵⁸⁹ О томе више: I. Lučić, *Sigurnosna politika*, 73-75 i 255-256; Д. Ђуровић, „Проблеми братства и јединства“, 120-121.

⁵⁹⁰ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 3/46, сигн. 210/478, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Централном комитету КПЈ, Сарајево 1946. године.

⁵⁹¹ Попис историчара Хусније Камберовића није дефинитиван и представља најмањи могући број осуђених на смрт у Босни и Херцеговини. Наведена су само имена особа за које је било могуће утврдити информације о пресудама и извршењу казне. Погледати: Husnija Kamberović, *Osudeni na smrt u Bosni i Hercegovini 1945. –1949. godine*, Udruženje za modernu historiju / Udruga za modernu povijest, Sarajevo, 2021.

усташког повјереника за Босну и Херцеговину, Сави Бесаровићу – адвокату и усташком министру, Петру Петковићу – шефу усташке полиције, Томиславу Боснићу – домобранском пуковнику, Роману Доминику – домобранском генералу, те муслиманима Реџепу Хајровићу – предсједнику усташког пријског суда и Акифу Ханџићу – потпуковнику и усташком муфтији. Хајровић и Ханџић су били муслимани највећег ранга у власти НДХ којим је суђено пред Врховним судом за Босну и Херцеговину у Сарајеву, док су доглавник Адемага Мешић, потпредсједник Владе НДХ Осман Куленовић и министри из Босне и Херцеговине, попут Мехмеда Алајбеговића, на смрт осуђени пред Врховним судом НР Хрватске у Загребу.⁵⁹²

Међутим, комунисти су главну опасност за учвршћивање државног поретка и зближавања босанскохерцеговачких народа на линији политике братства и јединства, видјели у дјеловању „муслиманске реакције“, оличене у службеницима Исламске вјерске заједнице и појединим међуратним политичарима. Већ почетком августа 1946. године Родољуб Чолаковић је на Партијском савјетовању у ПК КПЈ за БиХ истакао да је „муслиманска реакција“ у републици друга по снази, одмах иза хрватске. Он је, анализирајући политичку ситуацију у Босни и Херцеговини, нагласио да службеници Исламске вјерске заједнице и бивши муслимански политичари, окупљени око Шефкије Бехмана и њему „блиске браће Шахинагић“, врбују муслиманске масе пропагандом о негативном односу власти према институцијама и традицијама исламске вјере (питања мектеба, медреса, положаја хоџа, учења вјеронауке у школама итд).⁵⁹³ Нарочито активне биле су хоџе. Поред проповиједи да је „ислам у опасности“, духовно и материјално су настојали оснажити малобројну муслиманску антикомунистичку герилу. Како би јој обезбиједили наклоност народних маса и омасовили формације, у појединим крајевима Босне и Херцеговине су користили вјерско-романтичарску пропаганду о натприродним моћима неких од њених вођа.⁵⁹⁴

По организационим способностима, отпорности и нивоу репресије којом их је послје рата третирао револуционарна власт, највитаљнија муслиманска „реакционарна“ организација у Босни и Херцеговини били су Млади муслимани. Организација је основана 1939. године, а своје дјеловање је заснивала на темељима изворног тумачења ислама и борбе за успостављање панисламизма, не искључујући ни употребу радикалних метода.⁵⁹⁵ Млади муслумани су током Другог свјетског рата, у

⁵⁹² Husnija Kamberović, „Smrtne presude Vrhovnog suda Bosne i Hercegovine iz 1945. godine“, *Prilozi*, br. 40, Sarajevo, 2011, 163; H. Kamberović, *Osudeni na smrt u Bosni i Hercegovini 1945–1949*, 12; *Ослобођење*, 30. мај 1947, 4.

⁵⁹³ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 3/46, сигн. 1/46, Записник са Партијског савјетовања одржаног 5. августа 1946. године.

⁵⁹⁴ У Завидовићком срезу, хоџе су служећи се заосталошћу сељачких маса вођу једне од муслиманских контрареволуционарних група, Емина Имамовића, народу представљале као „свеца“ и шириле проповијед да га „кугла уопште не може погодити“. То је утицало да је већи број људи на терену гдје се кретао био уз њега. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 1/47, сигн. 7/04, Извјештај о обиласку партијске организације Тузланског округа; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 3/46, сигн. 210/478, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Централном комитету КПЈ, Сарајево 1946. године.

⁵⁹⁵ Један од оснивача Младих муслимана, Емин Гранов, саставио је током Другог свјетског рата за потребе организације програмску брошуру под насловом *Како ћемо се борити*. Текст је мијењан и допуњаван, али његова суштина је борба за политичко и економско ослобођење и уједињење исламског свијета у једну велику државу или савез држава, те успостављање исламског поретка и система вриједности, у културном и цивилизацијском смислу. За остваривање наведених циљева, према Гранововим идејама, допуштена је „употреба грубе силе не штедећи и не жалећи ни најмање противника“. Sead Trhulj, *Mladi Muslimani*, Globus, Zagreb, 1992, 122-125; Ešref Bakšić, Omer Behman, Ešref Čampara, Ismet Kasumagić, Omer Nakičević, Ismet Serdarević, Teufik Velagić, *Mladi Muslimani 1939-1999*, Bemust, Sarajevo, 2001, 19-23.

прилично хетерогеном и хаотичном муслиманском политичком курсу, припадали такозваном „аутономашком покрету“, па су у проњемачком опредјелјењу и везивању својих циљева за судбину Трећег Рајха видјели шансу за остваривање идеје о аутономној Босни и Херцеговини, на вјерским основама повезаној са исламским свијетом.⁵⁹⁶

Након завршетка рата и пораза нацистичке Њемачке, Млади муслимани су задржали панисламистичке циљеве, а у основе дјеловања додали су борбу против комунизма и вриједности које је овај систем власти успоставио, између осталог и политике братства и јединства. У програмској брошури под насловом *Проглас*, коју је послерије рата осмислило најборбеније и најрадикалније мостарско руководство, а затим прихватило и сарајевско, те умножило и раздијелило по осталим организацијама у Босни и Херцеговини, пише: „(...) Свако ко мисли да ће боље проћи заобилазећи ову борбу горко се вара. Али, на такве мекушце, кукавице и себичњаке којих се у сваком потхвату нашло и наћи ће се, не треба уопште рачунати. Њих треба презирно одбацити, и скупити и збити у бојне редове оно што ваља и хоће да се бори, и кренути путем цихада са текбиром на уснама одлучно и муцахидски устајати до коначне побједи. Ослањати се на пријатељство Срба или Хрвата, данас је више него икада постало јасно сваком нашем човјеку, који је имао било каквих односа с истим, да је највећа глупост и заваривање самог себе и своје заједнице. И једни и други показали су нам своје жеље и намјере и ми им поред свих увјеравања и доказивања о њиховој добронамјерности никада нећемо повјеровати. Ми смо на то принуђени тим више што нас Кур-ан као наш једини водич на то опомиње кад каже: 'Зар ћете ви пријатеље тражити у невјерницима?'. (...) Доста је било неког опредјелјевања и оријентисања према Загребу или Београду, то треба да зна свако а нарочито наша интелигенција. (...) Видјели смо и свједочили да име Хрват или Србин не поставља ништа друго већ само један плашт испод којег се крије крст и оштрица са идејом: оборити ислам, осветити Косово, силити, пљачкати, тријумфовати над полумјесеком и звијездом (...) Наш садашњи најјачи и највећи непријатељ комунизам спрема се на своју посљедњу борбу. Њихове присталице у страху су због догађаја у свјетској политици. Цијели свијет је подијељен на два блока од којих је антикомунистички много јачи бројчано и економски. Представници овог блока већ отворено иступају против комунизма, те трећи свјетски рат је питање времена. Комунисти су свјесни своје слабости и зато су у великој неизвијесности и страху. Али, немојмо мислити да ће они и поред своје слабости тако лако пустити задобијене позиције. (...) То већ и данас осјећамо на својој властитој кожи.“⁵⁹⁷

⁵⁹⁶ Вођство Младих муслимана је током Другог свјетског рата своје вјерско-политичке тежње настојало остварити повезивањем са јерусалимским муфтијом Мухамедом Анином Ел Хусеинијом, посредником Хитлерове идеологије у исламском свијету и оснивачем 13. СС „Ханцар“ дивизије. Овај нацистички муфтија је захваљујући контактима са припадником Младих муслимана Мустафом Бусулацићем, уредником муслиманског недељника *Освита*, на страницама овог часописа у босанскохерцеговачку муслиманску јавност ширио пропаганду о Адолфу Хитлеру као „великом пријатељу муслимана у свијету“, а Њемачкој као узору муслиманима у борби за независност, право и напредак. Е. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 327.

Такође, према истраживањима историчара Ивице Лучића заснованим на документима Усташке надзорне службе, један од лидера Младих муслимана, Касим Добрача, је у вези са питањем аутономије Босне и Херцеговине, на позив Ел Хусеина и са путном исправом добијеном од Њемаца, током 1943. године више мјесеци боравио у Берлину. I. Lučić, *Sigurnosna Politika*, 310.

Академик Енвер Редић везу младомуслиманске организације са њемачким окупатором објашњава на линији њихових основних опредјелјења: исламског и нацистичког фанатизма, те свјетске улоге ислама и свјетског посланства Хитлеровог њемачког Рајха. Е. Redžić, *Muslimansko autonomаштво*, 206.

⁵⁹⁷ Цитирано према: S. Trhulj, *Mladi Muslimani*, 126-128.

Убрзо послје ослобођења земље Млади муслимани су своју антикомунистичку оријентацију почели испољавати дјеловањем на терену. Вођство Окружног комитета КПЈ Сарајево је крајем 1945. године извјестило ПК КПЈ за БиХ да је муслиманска омладина до усвајања Закона о аграрној реформи и колонизацији, већином била уз Народни фронт, а да су руководиоци и чланови Младих муслимана од почетка били изван и против.⁵⁹⁸ Прво младомуслиманско послјератно „јавно“ дјеловање било је директно уперено против КПЈ и њене политике придобијања најширих муслиманских маса. Вође Младих муслимана су у јесен 1945. године довели своје присталице на оснивачку скупштину Препорода у Сарајево, изазвали инцидент и насупрот плану Партије у управу друштва убацили неколико својих људи.⁵⁹⁹

О „непријатељском“ дјеловању чланова ове организације извјештавала је и штампа. У *Ослобођењу* је крајем марта 1946. године писало да Млади муслимани међу муслиманском средњошколском омладином у Сарајево свјесно уносе недисциплину у односу према наставницима и школи уопште, разбијају рад кружока, цијепију слике са зидова, пишу непријатељске паролe и слично. Окарактерисани су као „преживјели остаци реакционарне омладине“ и „профашистички елемент у редовима ђака“. Оптужени су за колаборацију са окупатором, односно да су за разлику од муслиманске „напредне“ младежи, која се у рату „борила заједно са братском српском и хрватском“, упућивали „муслиманску омладину на нове покоље, мобилишући је у СС и 'Плаве дивизије'“. ⁶⁰⁰ Контрареволуционарно дјеловање Младих муслимана није било ограничено само на сарајевску чаршију. Већ током друге половине 1946. године постојало је и у појединим рубним мјестима истоименог округа. Извјештај окружног партијског комитета казује да је у октобру исте године у Калиновику постојало прилично снажно непријатељско држање чланова Младих муслимана, нарочито према политици Народног фронта.⁶⁰¹

Из једног од центара у Мостару, младомуслиманске идеје су се шириле у друга херцеговачка мјеста, попут Требиња, Билеће и Невесиња. Почетком 1948. године у Невесиње су је донијели Мостарци Мустафа Хаџиосмановић и Омер Ступац. Хаџиосмановић је, повезавши се са хоџом Веизом Имамовићем, и у овом срезу до прољећа исте године основао више организација са укупно 68 чланова. Основни садржај пропагандно-политичких активности био им је борба за равноправност муслимана у Југославији и њихово уједињење са осталом „браћом по вјери“ у свијету.⁶⁰²

Послјератно омасовљење чланства Младих муслимана било је изражено и у Тузланском округу. До августа 1949. године организација се најбоље развијала и имала највећи број чланова и симпатизера у граду Тузли и Тузланском срезу, затим Градаццу и Грачаници, те Тешњу, Маглају и Брчком, а карактерисала их је уска повезаност са службеницима Исламске вјерске заједнице. Према подацима изнесеним на састанку Обласног комитета КПЈ Тузла, 19. августа 1949. године, на овом подручју врло мали број хоџа на неки начин није био повезан, укључен у рад, или помагао младомуслимане. Своје дјеловање, уобичајено за Младе муслимане, заснивали су на

⁵⁹⁸ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 18/45, Мјесни комитет КПЈ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, Сарајево 20. новембар 1945. године.

⁵⁹⁹ Е. Вакшић и остали, *Mladi Muslimani*, 63-64.

⁶⁰⁰ *Ослобођење*, 31. март 1946, 5.

⁶⁰¹ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/46, сигн. 135, Окружни комитет КПЈ за Округ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 5. октобар 1946. године.

⁶⁰² I. Lučić, *Sigurnosna politika*, 312-313.

пароли „ислам је у опасности“ и пропаганди „против ФНРЈ“.⁶⁰³

Ипак, односи унутар организације нису били потпуно хармонични, што је утицало на њену стабилност. Половином 1947. године дошло је до озбиљних неслагања између руководства младомуслиманских центара у Сарајеву и Мостару. Неспоразуми су попримили размјере оштрих вербалних расправа, а Мостараци се нису уздржавали изношења озбиљних пријетњи како би извршили притисак и рад организације учинили борбенијим и одлучнијим.⁶⁰⁴ Ради превазилажења различитих погледа у оријентацији и практичним активностима, у Сарајеву је 20. и 21. фебруара 1949. године одржана пленарна сједница Младих муслимана.⁶⁰⁵ Опређељено за фаворизовање „изворног“ тумачење ислама, руководство организације је на сједници критиковало чланове који су практиковали и посјеђивали културне догађаје на којим има „многo неморалности“ супротних исламу, а таквим су сматрани игранке, позоришне, балетне и кино представе. Осим тога, закључено је да због прекомјерног омасовљења у организацији попушта принцип „квалитета чланства“, и да превладавајући квантитет повећава могућност да буде откривена. Тражено је да се проширени круг чланова „идеолошки и васпитно оспособљава“, те појача конспирација.⁶⁰⁶

Безбједносно-обавјештајним службама у Босни и Херцеговини није промакло окупљање антикомунистичког и антидржавног елемента у главном граду републике, нити су им остали непознати изливи исламског фундаментализма. Непуна два мјесеца након сједнице у Сарајеву, отпочела су муњевита и добро организована хапшења. Официри УДБ-е су имали прецизна сазнања и податке ко су и гдје се налазе тражени припадници и помагачи организације, па су се ријетко дешавале грешке приликом акција лишавања слободе. Осим руководиоца из Сарајева и Мостара, похапшени су и многи чланови и симпатизери из других градова, те мањих мјеста и села у БиХ.⁶⁰⁷ Само на подручју Тузланске области, од априла до 19. августа 1949. године, ухапшено је 240 лица. Половину су чинили чланови Младих муслимана, док су остали били симпатизери. Ухапшено је и 50 хоџа, од којих је било 30 чланова, а 20 сарадника и „помагача“ организације.⁶⁰⁸ О опасности коју је власт у Тузли видјела у нарастању и активностима Младих муслимана говори закључак са састанка Обласног комитета да „непријатељско дјеловање хрватске реакције и клера није имало тако организован карактер као младомуслиманско“.⁶⁰⁹ Априла исте године похапшене су вође сарајевске и мостарске организације, те други значајни организатори и руководиоци Младих муслимана: Хасан Бибер, Халид Кајтаз, Омер Ступц, Нусрет Фазлибеговић, Исмет

⁶⁰³ АБХ, ЦККПБХ, кут. 416/49, без сигн., Записник са састанка Обласног комитета КП БиХ Тузла, одржаног 19. августа 1949. године.

⁶⁰⁴ Вође мостарске групе Нусрет Фазлибеговић и Салих Бехмен су августа 1947. године дошли у Сарајево и отворено саопштили сарајевској организацији, на челу са Хасаном Бибером, да је неће признати као руководећу уколико се њиховим захтјевима не удовољи. Биберу је том приликом наводно упућена оштра пријетња да ће за евентуални расцјеп у организацији бити строго кажњен и да ће за то „летјети нечије главе“. S. Trahuљ, *Mladi Muslimani*, 15-16.

⁶⁰⁵ На пленуму одржаном у кући Хасана Бибера, тајним гласањем је изабрано руководство које је и раније било на челу организације, и то: Хасан Бибер, Халид Кајтат, Салих Бехман, а нови члан је постао Тарик Муфтић, студент из Загреба. Осим наведених, сједници су још присуствовали: Теуфик Велагић, Нусрет Фазлибеговић, Махмут Јаребица и Кемал Курбеговић. S. Trahuљ, *Mladi Muslimani*, 19-20.

⁶⁰⁶ S. Trahuљ, *Mladi Muslimani*, 19.

⁶⁰⁷ Исто, 20.

⁶⁰⁸ АБХ, ЦККПБХ, кут. 416/49, без сигн., Записник са састанка Обласног комитета КП БиХ Тузла, одржаног 19. августа 1949. године.

⁶⁰⁹ Исто.

Сердаревић, Тарик Муфтић, Теуфик Велагић, Хилмија Муфтић и Есад Којић.⁶¹⁰

Послије објављивања Резолуције Информбироа и суочавања са постојањем унутарпартијске опозиције, власт је била посебно опрезна и одлучна у намјери да се до краја обрачуна са носиоцима контрареволуционарне активности. Четници и усташе су већином били ликвидирани, похапшени и процесуирани, па је поред масовних хапшења информбироваца, 1949. годину обиљежио судски обрачун са Младим муслиманима. Почео је 1. августа пред кривичним вијећем Окружног суда у Сарајеву, а о овом судском процесу детаљно је извјештавао лист *Ослобођење*. У објављеном сажетку оптужнице истицано је држање младомуслиманских вођа у рату и њихов однос према држави и поретку. Апострофирано је да су за вријеме окупације помагали формирање „злогласне Ханџар дивизије“, а по ослобођењу поново приступили обнављању „илегалне организације, коју су спремали за терористичке и диверзантске акције“. Обзнањени су и дијелови оптужнице којим им је на терет стављано да су послје Резолуције Информбироа 1948. године очекивали брзи слом југословенске власти и намјеравали да крену у акцију за „насилно рушење постојећег друштвеног и државног уређења у ФНРЈ“. Према даљим наводима из оптужнице, Млади муслимани су након поменуте сједнице у Сарајеву одлучили да своју „злочиначку дјелатност прошире на цијелу земљу“, па су приступили „убрзаном прикупљању оружја“, одлучни да почну са „непосредним терористичким злочинима“.⁶¹¹ Осим оптужби за покушај рушења поретка и државе требало је „доказати“ младомуслиманску дјелатност на пољу распиривања вјерске и националне мржње према српској и хрватској омладини и разбијању братства и јединства. Стога су на суђењу цитирани, а у штампи дословно објављени дијелови поменутог *Прогласа*, документа противног „братској заједници муслимана са Србима и Хрватима“.⁶¹²

Муслиманске фундаменталисте, заговорнике државног поретка на темељима ислама, револуционарна власт је казнила приближно једнако оштро као и вође српског и хрватског националног покрета. Хасан Бибер, Халид Кајтаз, Омер Ступац и Нустер Фазлибеговић осуђени су на смртну казну стријељањем, конфискацију имовине и трајни губитак грађанских права. Исмет Сердаревић осуђен је на 20 година робије са поправним радом, конфискацијом имовине и пет година губитка грађанских права. Хилмија Муфтић је кажњен са 16 година затвора, поправним радом, конфискацијом имовине и губитком грађанских права у трајању од четири године. Махмут Јаребица и Тарик Муфтић добили су по 12 година робије, уз поправни рад, конфискацију имовине и губитак грађанских права од четири године.⁶¹³

Поред неутралисања за државу и поредак дестабилизујућег политичког фактора, циљ судског процеса и његовог јавног обзнањивања био је „показати“ уравнотежен однос нове власти према „народним непријатељима“, без разлике на њихову вјерску и етничку припадност. Такве намјере власти илуструје чланак објављен на насловној страни *Ослобођења* од 14. августа 1949. године. У њему, између осталог, пише: „Они пишу пјесмице о светом вјерском рату и пропагирају мјесто садашње државе успостављање самосталне аутономне Босне и Херцеговине која би ушла у састав једне

⁶¹⁰ *Ослобођење*, 2. август 1949, 4

⁶¹¹ Исто.

⁶¹² Предсједник суда је у процесу против Халида Кајтаза у судници прочитао сљедећи дио текста *Прогласа*: „Видјели смо и освједочили се да име Хрват или Србин не представља ништа друго него само један плашт испод којег се крије крст и оштрица са идејом 'оборити ислам!'.“ *Ослобођење*, 3. август 1949, 4.

⁶¹³ *Ослобођење*, 13. август 1949, 3.

исламске државе'. У ту државу, према овим биједним плановима младомуслиманских мудраца, били би, наравно, укључени сви крајеви Југославије гдје живе муслимани. Србе и Хрвате би, како то кажу коловође Младих муслимана, преселили или са њима ријешили на неки други начин. На који начин би то ријешили са Србима и Хрватима види се из читаве њихове дјелатности; у сваком случају они су то мислили ријешити на исти начин на који су 'рјешавале' усташе са Србима и четници са Хрватима и муслиманима.⁶¹⁴

Након оштрих судских казни којим је десетковано и обезглављено вођство Младих муслимана, против њих је покренута завршна пропагандна акција. Вакуфски сабор Исламске вјерске заједнице је под притиском власти, 14. августа 1949. године, усвојио резолуцију којом је ово врховно вјерско тијело муслимана у Босни и Херцеговини оштро осудило дјеловање „терористичке“ организације Млади муслимани и дијела службеника Исламске вјерске заједнице који су је помагали: „У посљедње вријеме под плаштом тобожње вјерске занесености поново је покушала да дјелује непријатељска организација 'Младих муслимана', која је (...) радила на обарању народне власти и спремила терористичке нападе ради остваривања својих одвратних и издајничких циљева. Највеће је зло у томе што су ови притајени непријатељи наше заједнице својим радом успјели да заведу и поједине заостале и непросвијећене припаднике ИВЗ, који иза њиховог вјерског плашта нису видјели издајничку работу уперену против интереса свих наших народа и наше вјерске заједнице посебно. Али, наш народ их је одмах познао. Познао је у њима оне исте ученике и сараднике издајника и туђих плаћеника типа Панце, Ханџића, Добраче и осталих који су као фашистички елементи у ахмедији још за вријеме окупације у интересу окупатора ковали планове и радили на слабењу Народноослободилачке борбе, на рушењу братства и јединства наших народа на коме се основу темељила снага народног устанка и народне револуције. Наш народ је одмах познао ону исту руку непријатеља који је раније слао Ел Хусеина, међународног агента империјализма, да се распирује вјерску и националну мржњу међу нашим народима, да се помоћу појединих домаћих издајничких хоца и шпијуна из терористичке организације 'Млади муслимани' заведе муслимани Босне и Херцеговине, да се стварају СС дивизије и ломи родољубива свијест муслимана који су у Народноослободилачкој борби давали несебичне животе за слободу и бољи живот. (...) Муслимани Босне и Херцеговине, свјесни тих непријатељских покушаја не дају се завести смицалицама ма како оне биле увијене у вјерске плаштеве. Вакуфски сабор, као највише представничко тијело ИВЗ у Босни и Херцеговини, са презиром одбацује и осуђује појединце из своје средине који су као издајници и агенти непријатеља покушали да подривају велике тековине народне револуције, угрожавају народну власт и муте братску заједницу народа у нашој слободној и независној држави. Нарочито осуђујемо оне појединце из заједнице који су у улози вјерских службеника отворено или прикривено одобравали рад ненародних елемената и империјалистичких агената 'Младих муслимана' и тиме помагали завођење појединих још довољно непросвијећених људи на пут који би водио у директну пропаст цијеле заједнице. Њихова одговорност је утолико већа што су свјесни свог положаја изиграли повјерење ИВЗ и помагали организацији која са муслиманима нема ништа заједничко осим лажног имена које се са непријатељском прорачунатошћу требала искористити за непријатељску акцију. Вакуфски сабор у име припадника своје заједнице изјављује да Исламска вјерска заједница има само један пут. То је пут братства, јединства и једнакости свих наших народа, то је пут одбране наше домовине против свих њених вањских и унутрашњих непријатеља, то је пут несебичних напора

⁶¹⁴ Ослобођење, 14. август 1949, 1.

на учвршћивању народне власти и изградњи наше социјалистичке државе, нове Титове Југославије. Да муслимани заиста корачају тим путем, да покушаји непријатеља не могу ни уколико омести братску слогу наших народа и повјерење у народну власт и руководство под чијим вођењем је створена нова Југославија, најбољи је одговор наших радних људи, муслимана широм земље, који са невиђеним еланом у изградњи социјализма на дјелу доказују своју високу свијест и свој патриотизам. Под руководством маршала Тита одбићемо све нападе непријатеља и изградњом социјализма у Југославији дати најдостојнији одговор свима непријатељима наше домовине. Живјела Народна република Босна и Херцеговина у слободној Федеративној Народној Републици Југославији. Живио маршал Тито, првоборац братства, јединства и једнакости наших народа.⁶¹⁵

У садржају Резолуције уочљива је терминологија карактеристична изражавању владајућег комунистичког естаблишмента, неуобичајена начину комуницирања вјерских великодостојника, што указује на „адресу“ њеног наручиоца. Међутим, независно од стварног аутора и услова у којим је настао, Вакуфски сабор је овим документом вођство и чланство организације у неку руку изопштио из Исламске вјерске заједнице. У коначници, КПЈ је комбинованом примјеном репресивне и агитпроп активности на дуже стазе ликвидирала ширу и организованију дјелатност Младих муслимана.

3.4. Избјегличко питање и колонизација у Босни и Херцеговини

3.4.1. Политички аспект избјегличког питања у Босни и Херцеговини

Други свјетски рат генерисао је у Босни и Херцеговини покретање огромног миграционог таласа. Третирајући их као непожељну и страну етничку групу, Независна Држава Хрватска је од првог дана постојања спроводила прогон српског становништва из Босне и Херцеговине. Поред физичке ликвидације и превођења у католичанство, усташки план рјешавања „српског питања“ протјеривањем доживљавао је практичну примјену. Највећи број Срба је исељаван, или је спасавајући голи животи сам бјежао у Србију.⁶¹⁶ С друге стране, акције српских устаника од јуна 1941. године, а посебно четнички терор у источној Босни почетком 1943. године, покренули су масе муслиманских избјеглица ка већим центрима и градовима, нарочито Сарајеву.⁶¹⁷ Према истраживањима историчара Милоша Хамовића, бјежећи испред устаника, а послје и изван четничког домаћаја, у највећи град Босне и Херцеговине се до јесени 1943. године слегло око 30 хиљада муслиманских избјеглица, махом из Фоче, Чајнича, Горажда, Вишеграда и Рогатице. Прилив је био на врхунцу уочи ослобођења, када се на подручју Сарајева налазило скоро 55 хиљада избјеглица, претварајући га у огроман избјеглички логор.⁶¹⁸

Услијед таквих ратних дешавања у Босни и Херцеговини се након ослобођења

⁶¹⁵ *Ослобођење*, 16. август 1949, 2.

⁶¹⁶ Safet Bandžović, „O migracionim kretanjima u Bosni i Hercegovini 1941. godine“, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 1990, 239-240.

⁶¹⁷ S. Bandžović, „O migracionim kretanjima u Bosni i Hercegovini“, 254-256; Милош Хамовић, *Избјеглиштво у Босни и Херцеговини 1941-1945*, Филип Вишњић, Београд, 1994, 237; Miloš Hamović, „O demografskim promjenama i problemima Sarajeva 1941-1945. godine kao posljedica izbjeglištva“, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 1990, 267-268.

⁶¹⁸ М. Hamović, „O demografskim promjenama i problemima“, 268-269 i 273.

баратало са бројем од око 200 хиљада избјеглица, углавном сељачких породица. Главнину је чинило спољашње избјеглиштво, преобладајуће Срби пресељени или пребјегли у Србију, те унутрашње – муслиманске избјеглице из источне Босне, већином стациониране у Сарајеву. Повратак оволиког броја људи у завичај представљао је велики миграциони талас, па су савезни и републички органи власти, под пуном контролом свемоћне КПЈ, правили планове око рјешавања овог питања. Због социјално – економских потреба и обезбјеђивања недостајуће радне снаге за сјетву, у вријеме када је пријетила глад, предност приликом транспорта имале су земљорадничке породице.⁶¹⁹ Међутим, залагање за повратак и сам однос револуционарне власти према спољашњем и унутрашњем избјеглиштву није био униформан. Противријечности које су пратиле рјешавање избјегличког питања и неједнак третман избјеглица, имали су политичке разлоге. Поред тежње да најшире народне масе придобију на своју страну, југословенски комунисти су се залагали за спровођење свог виђења политике равноправности народа, па су унутрашњу државну структуру настојали обликовати на принципу националне „уравнотежености“, односно изградити „федерацију равнотеже“. Начин на који је КПЈ приступала рјешавању питања босанскохерцеговачког избјеглиштва имао је елементе који га чине дијелом таквог политичког концепта.

Срби су чинили преобладајућу већину од око 90 до 100 хиљада избјеглица из Босне и Херцеговине, које су се током Другог свјетског рата населиле у Србији. Од првих мјесеци након ослобођења Југославије, њихов повратак био је препуштен самоиницијативи и зависио је искључиво од жеље и опредјељења појединаца. Органи „народне власти“ у Србији су предузимали одређене организационе припреме за њихов повратак, али током цјелокупног трајања овог процеса нису вршили било какав притисак да се враћају у завичај.⁶²⁰ Тешко је прецизно утврдити колико се српских избјеглица због оваквог односа власти није вратило у Босну и Херцеговину, али је сигурно да се један број под тим утицајем одлучио за трајно настањивање у Србији, односно Војводини.⁶²¹ С друге стране, они који су се определили за репартијацију у завичају су се суочавали са снажним притиском и лошим положајем, што је умањивало жељу за повратком. О томе је маја 1945. године, тадашњем савезном министру унутрашњих послова Влади Зечевићу, писао савезни министар информација Сава Косановић: „Ови људи доживљавају свакодневно разочарење у својим ранијим боравањима, јер их са подсмехом дочекују они које је усташка власт наградила са њиховом имовином. Морају да мољакају од врата до врата и узалудно траже оно што им припада (њихов намештај и др.) у већини случајева молећи 'седмаке', тј. оне муслимане – Хрвате који су пре седам месеци отишли у шуму да би окајали своје грехе

⁶¹⁹ Н. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 62-63.

⁶²⁰ Још од времена када многи дијелови Југославије нису били ослобођени, власт у Србији је појединим поступцима подстицала задржавање српског избјеглиштва из Босне и Херцеговине у Србији. Крајем 1944. године пружана им је могућност да се привремено настане у Војводини и радом на напуштеним имањима фолксдојчера обезбиједе исхрану. Иако је марта 1945. године одлазак у ове крајеве био обустављен, по свој прилици да би се рашчистило могу ли се ове избјеглице трајно колонизовати у Војводини, поново је дозвољен током прољећа исте године. Осим тога, повремено су предузимане мјере којим је повратак у Босну и Херцеговину обустављан или отежан. Дешавало се да власт ускраћује објаве за путовање, што уистину и није била посебна сметња одласку. М. Хамовић, *Избјеглиштво у Босни и Херцеговини*, 439-442.

⁶²¹ Поред несумњивог утицаја власти да опредјељење дијела избјеглица буде трајно настањивање у Србији, ни стање у завичају избјеглих није ишло у прилог повратку. Поред неадекватног стамбеног простора и несташице хране, саобраћај је током рата био поремећен, па је требало времена за његову нормализацију. Такође, треба рећи да је међу једним бројем владало расположење за останак у Србији. То се поготово односило на оне чије су куће биле уништене, а имовина опљачкана. Нарочито примамљив био је Београд, како оним који су у њему боравили током окупације тако и избјеглицама које су биле размјештене по унутрашњости. М. Хамовић, *Избјеглиштво у Босни и Херцеговини*, 134, 442 и 449.

које су починили служећи Павелићевом крвавом режиму.⁶²²

Осим материјалне биједи и „исцрпљивања“ међунационалним варницама са комшијама, држање КПЈ према српским повратницима био је главни фактор њиховог лошег статуса. Власт у Босни и Херцеговини их је сматрала носиоцима утицаја квислиншког режима Милана Недића и проглашавала „четничким“ и „реакционарним“ елементом, односно непријатељима поретка и државе, те кочицом политике помирења босанскохерцеговачких народа. Бројни документи недвосмислено показују дубоко неповјерење, па чак и непријатељство, свих нивоа партијске власти у Босни и Херцеговини прама овој категорији становништва.

Обавјештавајући републичко партијско вођство о разматраним перспективама будућег рада и живота у „републиканској Југославији“, руководство Окружног комитета КПЈ Сарајево је новембра 1945. године изразило одлучност да се обрачуна са „реакционарима свих врста“, између осталог и са „појединцима који су дошли из Србије и Њемачке“. Према оцјени ове партијске организације, повратници су „сметали у раду“ и остваривању зацртаних револуционарних циљева.⁶²³ Челници Окружног комитета КПЈ Тузла су, у љето 1945. године, за „јачање шовинизма“ у овом крају Босне и Херцеговине оптуживали „повратнике из Србије“ и заробљенике пристигле из Њемачке. У извјештају надређеном ПК КПЈ за БиХ потцртано је њихово негативно дјеловање на српске масе, које су се „кроз борбу прилично ослободиле шовинистичких погледа“. Наглашено је да избјеглице „потпирују“ мржњу према муслиманима, а братству и јединству „наносе доста штете“.⁶²⁴ Слични ставови доминирали су и у партијским организацијама Бањалучког округа. У Окружни комитет КПЈ Бањалука су већ од почетка љета 1945. године пристизали извјештаји да избјеглице из Србије и заробљеници из Њемачке „погоршавају политичко стање“ на овом подручју.⁶²⁵

У изражавању нетрпељивости према ове двије категорије, власт је била ригорознија према избјеглицама. Руководство Окружног комитета КПЈ Бањалука критиковало је „хладан однос“ појединих локалних представника власти према повратницима из заробљеништва у Њемачкој. Сматрано је неприхватљивим њихово поистовјећивање са „реакционарним Србима који су се враћали из Србије“.⁶²⁶ Против

⁶²² Цитирано према: Н. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 69.

⁶²³ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 85/45, сигн. 176, Окружни комитет КПЈ за Округ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 19. новембра 1945. године.

⁶²⁴ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/45, сигн. 40, Окружни комитет КПЈ Тузла, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 27. јул 1945. године.

⁶²⁵ АРСБЈ, 633, кут. 1, сигн. 40, Срески комитет КПЈ Кључ, Окружном комитету КПЈ Бањалука, 27. јун 1945. године.

Руководство Среског комитета КПЈ Градишка је крајем новембра 1945. године критиковало поједине комунисте у мјесним комитетима, јер се нису успјели изборити против уношења „непријатељских схватања од разних људи који су дошли из Њемачке и Србије“. У исто вријеме, оцјена Среског комитета КПЈ Босанска Дубица била је да политичка ситуација у овом срезу „није најбоља“ и да је таквом чине „људи који још нису рашчистили са старим шовинистичким појмовима“, што се односило на Србе повратнике „било из Њемачке било из Београда.“ АРСБЈ, 633, кут. 1, сигн. 50, Срески комитет КПЈ Градишка, Окружном комитету КПЈ Бањалука, 30. новембар 1945. године; АРСБЈ, 633, кут. 1, сигн. 52, Срески комитет КПЈ Босанска Дубица, Окружном комитету КПЈ Бањалука, 30. новембар 1945. године.

⁶²⁶ У извјештају маја 1945. године послатом ПК КПЈ за БиХ, Окружни комитет КПЈ Бањалука је констатовао да су повратници из Њемачке већином борци, „наши другови“ који су током рата, у вријеме „Козарске и Грмечке офанзиве“, пали у њемачко ропство. Такав став произвела је чињеница да је НОП од првог дана устанка имао широку подршку српског народа Босанске Крајине. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 1/46, сигн. 108, Окружни комитет КПЈ Бањалука, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 9. мај 1945. године; Јован Кљajić, *Sedma Krajiška brigada*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1990, 5-15.

репартираних Срба у појединим срезovima вођена је чак и јавна кампања. Таквих примјера било је у Бихаћком округу. Током љета 1945. године одржаване су политичке конференције на којим је народним масама објашњавано „негативно дјеловање“ и реакционарна природа повратника из Србије.⁶²⁷

Ставови руководства локалних комитета били су инспирисани политиком републичког партијског врха. Предсједник Владе НР Босне и Херцеговине, Родољуб Чолаковић, је на партијском савјетовању, августа 1946. године, изјавио да су избјеглице из Србије „у доста случајева наши непријатељи“.⁶²⁸ Званични став ПК КПЈ за БиХ, изражен крајем марта 1946. године у извјештају послатом ЦК КПЈ, био је да повратак заробљеника и избјеглица из Србије „уноси мржњу у народ“ и „распирују шовинизам код најзаосталијих маса“.⁶²⁹

Дио избјеглица се из Србије у Босну и Херцеговину заиста враћао прочетнички индоктринисан, што је за КПЈ била неприхватљива идеолошка оријентација и сметња учвршћивању братства и јединства.⁶³⁰ Али, то није био образац по којем се могла доносити оцјена укупног политичког држања репартираних. Сава Косановић се „оштрим тоном“ супротстављао ставовима да је цјелокупан српски „избеглички свет“ четнички настројен. Наглашавао је да избјеглице посједују исправе „које јасно документују политичку исправност за сво време живљења у Србији“.⁶³¹ Међутим, свјесни да уз себе имају велики број у рату провјерених и револуцији оданих Срба, босанскохерцеговачки комунисти се нису залагали за „разврставање“ и политику прагматичног опхођења према српским повратницима. Изједначавали су и стављали у исти – „реакционарни кош“, цјелокупну српску избјегличку масу, притом игноришући важну чињеницу. Нереално је било да повратници „преко ноћи“ прихвате прокламовано „заједништво“ и суживот са народима због чијих су припадника, спашавајући голи живот, бјежали у Србију. Таква очекивања су код избјеглица индицирала неповјерење и резерве према власти која их је на такав вид заједништва подстицала, па чак и приморавала.

Опхођење „народне власти“ према повратницима будило је њихову жељу за

⁶²⁷ АБХ, ПКСКПБХ, кут. 84/45, сигн. 58, Окружни комитет КПЈ Бихаћ, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, јули 1945. године.

⁶²⁸ АБХ, ПКСКПБХ, кут. 3/46, сигн. 146, Записник са Партијског савјетовања одржаног 5. августа 1946. године.

⁶²⁹ АБХ, ПКСКПБХ, кут. 3/46, сигн. 150, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Централном комитету КПЈ, 30. март 1946. године.

⁶³⁰ Срески комитет КПЈ Теслић извјестио је јула 1945. године надређени Окружни комитет КПЈ Бањалука о прочетничком расположењу појединих избјеглица: „Избјеглице које су дошле из Србије стварно су шовинистички настројене, па чак и они који имају неког свог у нашој војсци. Одржавајући конференције избјеглица у Теслићу, (...) један је, када смо га питали колико је народа у Србији било у четницима одговорио 60%, а када смо га упитали да ли су се четници борили против Њемаца, одговорио [је] да јесу све до 20 дана пред ослобођење Србије. Затим се могло примијетити да ти људи виде и најмању грешку наше власти (...)“ АРСБЛ, 603, кут. 1, сигн. 334, Срески комитет КПЈ Теслић, Окружном комитету КПЈ Бањалука, 23. јул 1945. године.

Слично садржаја је и извјештај Среског комитета КПЈ Босанска Дубица, сачињен крајем априла 1946. године, нешто више од мјесец дана након хапшења команданта Југословенске војске у отаџбини, Драгољуба Михаиловића: „У граду, још увијек, имаде неколико група које воде посебну политику, а то су великосрби који су били у Србији за вријеме народноослободилачког рата [и] потпомагали недићевско – четнички покрет, те данас жале Дражу Михаиловића (...). Потајно [се] може чути да говоре о Дражиним добрим дјелима, како треба да буде заштићен и слично.“ АРСБЛ, 603, кут. 2, сигн. 28, Срески комитет КПЈ Босанска Дубица, Окружном комитету КПЈ Бањалука, 27. април 1946. године.

⁶³¹ Н. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 69.

поновним одласком и трајним пресељењем у Србију.⁶³² Расположење дијела повратника за одлазак у Србију читава се и кроз документа партијске провенијенције. Илустративан је извјештај Среског комитета КПЈ Брчко у којем пише да „српска реакција“ оличена у „повратницима из Србије“, шири пропаганду „како је Срба остало мало, како су их усташе убијале“, како остатак „хоће партизани да побију“, те да „ради тога сви Срби треба да пређу у Србију.“⁶³³

Однос власти у Србији и Босни и Херцеговини имао је синергичан ефекат. Према расположивим подацима, не мање од једне трећине Срба привремено настањених у Србији, укључујући и Војводину, након Другог свјетског рата, није се одлучила за повратак, или трајни останак на својим имањима у завичају.⁶³⁴ У доступним документима нема осврта на демографске последице које је због тога трпио српски етнички елемент у Босни и Херцеговини. На основу тога се може стећи утисак да је, с обзиром на интернационалистичку природу идеологије КПЈ, национални аспект избјегличког питања био сасвим безначајан, што је тешко прихватљива и доказива хипотеза.⁶³⁵ Комунистичка партија Југославије је избјегличко питање, као и друге процесе који су утицали на национално „прераспоређивање“ југословенског простора, настојала прилагодити свом концепту нове Југославије, засноване на принципу „федерације равнотеже“. Таквом државном моделу, као што смо рекли, оштро је противријечила српска доминација у три њене републике. Конституисање сложене федералне Србије, форсирање „расрбљавања“ Црне Горе и изградње црногорске нације, те слабљење српског националног елемента у Босни и Херцеговини, одговарало је жељеној „равнотежи“.

Да је начин рјешавања избјегличког питања имао заједнички именоватељ са политиком хетерогенизације и националног уједначавања југословенског простора, „подупире“ однос револуционарне власти према спољашњем и унутрашњем муслиманско – хрватском избјеглиштву. Овим категоријама становништва „народна власт“ је ускраћивала могућност останка у мјестима гдје их је ослобођење затекло и били су обавезни вратити се у завичај.⁶³⁶ Поред тога, КПЈ је настојала што брже организовати и обезбиједити услове за њихов повратак у предратно мјесто боравка. У ту сврху ангажоване су све надлежне структуре власти, Партије и Народног фронта, а по срезовима образовани избјеглички одбори, са задатком да организују смјештај

⁶³² Сава Косановић је у поменутом писму о томе упозорио Владу Зечевића. Истакао је да „фама о тобожњој четничкој настројености Срба избјеглица“ представља „смишљен посао реакционарних франковачких елемената у намери да дисквалификују Србе-избјеглице, а фаворизују себе“, како би онемогућили „избјеглицама борбу за откривање фашистичко-франковачких елемената“. Међутим, тешко је прихватити да је Сава Косановић у рату поражени „франковачки елемент“ заиста сматрао пресудним фактором неповољног положаја српских повратника и узроком њиховог хтијења и одређења да трајно напусте завичај. Према нашем мишљењу, радило се о мимикричној критици упућеној „народној власти“, стварном узрочнику ове појаве. Н. Камберовић, *Према модерном друштву*, 69-70.

⁶³³ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/45, сигн. 12, Окружни комитет КПЈ за Тузлански округ, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 6. јун 1945. године.

⁶³⁴ М. Хамовић, *Избјеглиштво у Босни и Херцеговини*, 449-450.

⁶³⁵ Сумње у политички мотивисан процес продубљује однос власти у Србији према повратку српских избјеглица у Хрватску. У „очи пада“ да је до средине љета 1945. године регистровано чак 10.266 повратника из Србије у Хрватску, док је у истом периоду број отпремљених из Србије у Босну и Херцеговину износио свега 4.238 избјеглица. Драстичност диспропорција је још видљивија и индикативнија ако се узме у обзир чињеница да је далеко већи број избјеглих у Србију био из Босне и Херцеговине, тачније у омјеру 71:29. М. Хамовић, *Избјеглиштво у Босни и Херцеговини*, 447.

⁶³⁶ М. Хамовић, *Избјеглиштво у Босни и Херцеговини*, 455 и 463.

избјеглица.⁶³⁷

За разлику од српске избјегличке популације стациониране у Србији, повратак масе од око 4.500 породица са близу 25.000 особа – већином муслиманског и нешто хрватског избјеглиштва из Босне и Херцеговине, које се на крају Другог свјетског рата колонизацијом од стране власти Независне Државе Хрватске или повлачећи се са Њемцима и усташама нашло на простору Славоније, није зависио од њихове жеље и опредјељења. Ове избјеглице нису могле стећи право да легализују свој боравак на посједима које су напустили славонски Њемци и Мађари. Власт је била стриктна у спровођењу Закона о аграрној реформи и колонизацији, према којем је простор Славоније био планиран за унутрашњу колонизацију, односно насељавање становништвом из Хрватске. Тиме је судбина ових избјеглица била јасна, приморани су да напусте територију НР Хрватске и врате се у Босну и Херцеговину.⁶³⁸ Још док је током марта и априла 1946. године трајала евиденција избјеглица, започето је њихово организовано пресељавање. Убрзо је из прихватне станице у Босанском Броду почело пребацивање у Мостарски, Добојски, Тузлански и Бањалучки округ. Цјеловитим повратком ове категорије босанскохерцеговачког спољашњег избјеглиштва, није ослабљен муслимански и хрватски етнички корпус у Босни и Херцеговини.⁶³⁹

Комунистичка партија Југославије је, такође, показивала благонаклон, али стриктан и директиван однос према повратку унутрашњег избјеглиштва, преодоминантно муслиманског сељаштва из источне Босне, које је бјежећи од четника уточиште налазило махом у Сарајеву. Руководиоци средских комитета и народних одбора су, према директивама надређених, пропагирани о важности повратка и свестраног примања и помагања мухаџира.⁶⁴⁰ Политичком агитацијом мотивисали су локално становништво да помогне муслиманским избјеглицама око сезонских пољопривредних послова, нарочито орања и сјетве.⁶⁴¹ Захваљујући снажном залагању власти, у периоду од само мјесец дана, од јуна до јула 1945. године, из Сарајева и околине у завичај је пребачено између 10 и 12 хиљада муслиманских избјеглица.⁶⁴² Према расположивим подацима, до почетка маја 1946. године из главног града Босне и Херцеговине у источнбосанске срезове (Рогатицу, Горажде, Чајниче и Фочу) вратило се око 24 хиљаде људи. Локална власт је постигнуте резултате сматрала „великим

⁶³⁷ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/45, сигн. 28/45, Округни комитет КПЈ за Округ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 29. јули 1945. године.

⁶³⁸ Ante Laušić, „Iseljavanje bosanskohercegovačkih izbjeglica (muhadžira) iz Hrvatske u vrijeme agrarne reforme i kolonizacije 1945-1948. godine“, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 1990, 408; М. Хамовић, *Избјеглиштво у Босни и Херцеговини*, 459 и 463.

⁶³⁹ За разлику од не баш великог залагања „народне власти“ у Србији да обезбиједи услове за повратак српских избјеглица у Босну и Херцеговину, надлежни органи у Хрватској били су одлучни у намјери да се ријеше ове избјегличке масе. Колико је то било изражено осликава план да се избјеглице привремено иселе „негдје“ у Срем, док се не обезбиједи потребни услови за пребацивање у завичај. М. Хамовић, *Избјеглиштво у Босни и Херцеговини*, 459-460; А. Laušić, „Iseljavanje bosanskohercegovačkih izbjeglica“, 407.

⁶⁴⁰ Мухаџир или мухаџер је арапска ријеч за избјеглицу.

⁶⁴¹ АРСФ, СКСКГ, кут. 20/46-62, сигн. 212, Записник са састанка партијских секретара и чланова из јединица који одговарају по задругама, у Горажду, 26. март 1946. године; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/46, сигн. 135, Округни комитет КПЈ за Округ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 5. октобар 1946. године.

⁶⁴² Револуционарна власт се снажно залагала за повратак муслиманских избјеглица у, због ратних затирања, политички изузетно проблематични Фочански срез. Већ до половине љета 1945. године обезбиједили су повољни услови за пребацивање око 4 хиљаде лица. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/45, сигн. 28/45, Округни комитет КПЈ за Округ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 29. јули 1945. године.

успјехом“, поготово јер су мухаџири осјетивши подршку „народне власти“ мотивисано прилазили повратку и обнови својих ратом уништених насеља.⁶⁴³ Да је на ефикасно одвијање процеса повратка мухаџира пресудно утицала политика републичког партијског врха, илуструју дискусије функционера Среског комитета КПЈ Горажде. Директиве ПК КПЈ за БиХ биле су да се избјеглице из Сарајева морају што прије пребацити у овај срез, без обзира на животне услове у завичају: „У наш срез треба да се поврати око 7.000 људи, који се обавезно морају повратити. Овај задатак је врло тежак и од Партије је то постављено (...). Мухаџири чија су села попаљена треба да се упуте у најближа села.“⁶⁴⁴

Огромна већина муслиманских избјеглица се вратила у срезове источне Босне, а разлози снажног ангажовања револуционарне власти на организовању и обезбјеђивању услова за њихов што бржи и шири повратак у завичај, поред социјално-економских,⁶⁴⁵ имали су идеолошко – политичке елементе. Повољан однос КПЈ према муслиманском избјеглиштву био је у оквиру њене политике постизања „уједначавања“ и „равнотеже“ народа у Југославији и Босни и Херцеговини. Посљедица ратних миграција била је хомогенизација дијела источне Босне српским живљем, а Сарајева и околине муслиманским, што је противријечило идеји АВНОЈ-евске републике „збратимљених народа“. Стога је благонаклоност према мухаџирима била мотивисана интересом Партије да придобије у рату колебљиво становништво исламске вјере, како би источnobосанске срезове репопуњавала што лојалнијим муслиманским етничким елементом и користила га у циљу учвршћивања заједништва са Србима. На такве политичке намјере указује извјештај Окружног комитета КПЈ Сарајево, 5. марта 1946. године упућен ПК КПЈ за БиХ: „ (...) Очекујемо да ћемо имати велики политички рад да не би дошло до заостравања односа између Срба и Муслимана, већ (...) повратак мухаџира треба користити као конкретан примјер јачања братства и јединства.“⁶⁴⁶

Дуга историја и висок ниво српско-муслиманских анимозитета јачали су свијест комуниста да значајнијег успјеха ове политике не може бити ако из избјегличке масе не изолују представнике грађанске класе, нарочито богатије трговце и занатлије, који су годинама уназад вршили снажан утицај на муслиманско сељаштво.⁶⁴⁷ Из тог разлога међу повратницима у источnobосанске срезове готово да није било имућнијих трговаца или занатлија. Таквим су од стране Министарства социјалне политике издавана увјерења да могу остати у Сарајеву.⁶⁴⁸ Повратничку масу углавном је сачињавала сеоска сиротиња, најповољнија за идеолошко „преобликовање“ и остваривање политичког „пројекта“ КПЈ, братства и јединства и „равнотеже“ конфронтираних вјерских и етничких ентитета на овом простору.⁶⁴⁹

⁶⁴³ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 1/46, сигн. 111, Окружни комитет КПЈ за Округ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 5. мај 1946. године.

⁶⁴⁴ АРСФ, СКСКГ, кут. 20/46-62, сигн. 212, Записник са састанка партијских секретара и чланова из јединица који одговарају по задругама, у Горажду, 26. март 1946. године.

⁶⁴⁵ Главни град Босне и Херцеговине је из разлога тешких санитарно – социјалних прилика требало што прије растеретити избјегличког притиска. Сем тога, радило се о претежно сеоском становништву чијим се повратком, у условима недостатка хране, намјеравала осигурати радна снага за предстојеће пољопривредне радове.

⁶⁴⁶ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 1/46, сигн. 172, Окружни комитет КПЈ за Округ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 5. март 1946. године.

⁶⁴⁷ М. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, 109.

⁶⁴⁸ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 84/45, сигн. 112, Окружни комитет КПЈ за Округ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 6. новембар 1945. године.

⁶⁴⁹ Исто.

Политички интереси произвели су непринципијелне и „замагљене погледе“ револуционарне власти према избјегличким категоријама у централној југословенској републици. Док су српски повратници из Србије третирани као „реакција“ и носиоци утицаја Недићевог режима, мухацирима није приписивана идеологија усташке државе, нити су због боравка на територији под контролом нацистичко – квислиншке власти, носили хипотеку непријатеља револуције и државног поретка. Истицани су ставови да међу муслиманским избјеглицама има контрареволуционарног елемента и ратних злочинаца, али је њихово понашање и дјеловање свођено на спорадичне случајеве и одговорност појединаца.⁶⁵⁰ Ниво дискрепације мотивисане идеолошко – политичким интересима илуструју критике на рачун „реакције“ која „ради на томе“ да се мухацири на своје посједе не враћају на вријеме, да им се отежава живот и онемогућује обрада земље.⁶⁵¹ Било је случајева да су изражавана мишљења народа да се са муслиманским избјеглицама враћају „усташе и кољачи“, од стране руководства локалних партијских комитета осуђивана као пропаганда преосталог четништва и „српске реакције“ у циљу ширења мржње према мухацирима и продубљивања непријатељства између Срба и муслимана.⁶⁵²

3.4.2. Политички аспект колонизације из Босне и Херцеговине у Војводину

Селаштво је, осим периодичних колебања и осцилација једног његовог дијела, доминантно стало на страну НОП-а, изнијело највећи терет револуције и било ратни савезник пролетеријата. Комунистичка партија Југославије је придобијањем на своју страну ове најмасовније социјалне категорије у земљи била на трагу да успјешно ријешити један од горућих политичких проблема радничког покрета у Европи, што је за њу значило велики политички капитал. Овакав исход у борби за селаштво стављао је пред КПЈ додатну обавезу да побољша његов социјално-економски положај.⁶⁵³ На завршетку Другог свјетског рата пред Партију се постављало питање како превазићи вишеслојне супротстављености које су прожимале етнички-социјално кроз мјешовито селаштво у Југославији, и како пронаћи модел за задовољавање његових краткорочних и дугорочних интереса. Намјеру да помогне и побољша животне услове селаштва, револуционарна власт је показала већ априла 1945. године. Влада НР Босне и Херцеговине је према директивама савезне власти донијела Декларацију у којој је истакнуто: „Свјесна колико је напора и жртава дало селаштво у ослободилачком рату, Влада ће му посветити нарочиту бригу: подизањем попаљених домова, набавком потребног пољопривредног оруђа, запрежне и остале стоке, давањем кредита, дијељењем земље која буде пала под удар аграрне реформе. При томе ће Влада водити посебну бригу о оним крајевима БиХ који су због свог учешћа у ослободилачком рату

⁶⁵⁰ На сједници Среског комитета КПЈ Горажде, одржаној половином априла 1946. године, констатовано је „постојање случајева“ да мухацири не желе повратак својим кућама „док им не дође њихова власт“ и указивано да међу муслиманским избјеглицама има хоца који су носиоци непријатељских активности. Скренута је пажња да праве планове за окупљање муслимана и њихово одвајање од Народног фронта. Затражено је да Партија преко својих организација у пуном капацитету руководи процесом повратка мухацира, како се њиме не би користио непријатељ. АРСФ, СКСКГ, кут. 5/45-54, без сигн., Записник са састанка Среског комитета КПЈ Горажде, 17. април 1946. године.

⁶⁵¹ АРСФ, СКСКГ, кут. 20/46-62, сигн. 212, Записник са састанка партијских секретара и чланова из јединица које одговарају по задругама, у Горажду, 26. март 1946. године.

⁶⁵² АБХ, ПККПЈБХ, кут. 1/46, сигн. 111, Округни комитет КПЈ за Округ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 5. мај 1946. године; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/45, сигн. 28/45, Округни комитет КПЈ за Округ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 29. јули 1945. године.

⁶⁵³ Nikola Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948*, Matica srpska, Novi Sad, 1984, 85.

највише страдили.“⁶⁵⁴

Оскудица обрадиве земље, сиромаштво и висок природни прираштај одвајкада су мотивисали становништво Динарида и осталих планинских крајева јужно од Саве и Дунава да мигрирају у жупније и равничарске крајеве.⁶⁵⁵ Рачунајући на ту тежњу сељака, КПЈ је у иселјавању из пасивних крајева Југославије у Војводину видјела модел за дугорочно задовољавање њихових потреба и интереса. Таква политика иницирана је мјерама институционалног карактера и реализована као дио аграрне реформе, на основу Закона о аграрној реформи и колонизацији, усвојеног 23. августа 1945. године.⁶⁵⁶ Економску основу за спровођење колонизације чинила су напуштена њемачка имања од којих је формиран фонд са укупно 389.256 хектара земље, на којој је у изузетно комплексним историјским околностима требало обновити и продужити пољопривредну производњу.⁶⁵⁷

О политичком аспекту колонизације у Југославији, за разлику од социјално-економског, није настало много историографских дијела. На то је, првенствено, утицала чињеница да о томе у доступним документима скоро да нема помена, а камоли директних података. Ипак, с обзиром на више противријечних и непринципијелних поступања при рјешавању избјегличког питања у Босни и Херцеговини, потребно је размотрити, такође, низ симптоматичних мјера нове власти спроведених током трајања процеса колонизације. Њихов прворазредни значај је у томе што су за последицу имале измјену етничке структуре Босне и Херцеговине и Југославији.

У вријеме када је Министарство за колонизацију ФНРЈ сачинило план преселјавања колониста, интензиван је и рад Аграрне комисије која је на сједници одржаној између 27. и 31. августа 1945. године разматрала најзначајније проблеме колонизације и одредила републичке квоте за насељавање Војводине. Иако аграрна пренасељеност Босне и Херцеговине није била изражена као у Србији и Хрватској, додијелена јој је најбројнија иселјеничка квота од 9 хиљада породица.⁶⁵⁸ Утврђивање броја породица предвиђених за колонизацију било је питање од великог значаја и интереса за све југословенске републике и народе, па је прилично интензивно и третирано. На сједници Аграрног савјета (тијела на чијем оснивању је инсистирано током поменутог састанка Аграрне комисије) одржаној већ 3. и 4. септембра 1945. године разматрана је раније донесена одлука и коригована босанскохерцеговачка иселјеничка квота. Уз издвојено мишљење чланова Савјета Васа Чубриловића и Сретена Вукосављевића, квота је повећана на 12 хиљада породица и остала најбројнија у Југославији.⁶⁵⁹ Противљење двојице чланова Аграрног савјета начину одређивања квота представљало је неуобичајену и индикативну појаву, јер су све остале одлуке овог тијела усвајане једногласно. О разлозима Чубриловићеве и Вукосављевићеве одлуке за сада је тешко дати прецизније објашњење. Иако извори „ћуте“, историчар

⁶⁵⁴ Ослобођење, 3. мај 1945, 1.

⁶⁵⁵ Nikola Gaćeša, „Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine u Vojvodinu 1945-1948“, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 389.

⁶⁵⁶ N. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija*, 234-235; N. Gaćeša, „Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine u Vojvodinu“, 389.

⁶⁵⁷ N. Gaćeša, „Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine u Vojvodinu“, 389.

⁶⁵⁸ Према одлуци Аграрног савјета квоте за остале републике и покрајине одређене су на следећи начин: Хрватска 7.000, Црна Гора 6.000, Србија 4.000, Војводина 4.000, Словенија 3.000 и Македонија 2.000 породица. N. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija*, 291.

⁶⁵⁹ Према измијењеној одлуци о насељеничким квотама прерасподјела је извршена овако: Босна и Херцеговина 12.000, Хрватска 9.000, Црна Гора 7.000, Србија (и Санџак) 6.000, Војводина 6.000, Словенија 3.000 и Македонија 2.000 породица. N. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija*, 294.

Никола Гаћеша оставља могућност да су разлози имали политичку основу. Он изражава сумњу да су издвојена мишљења били повезана са тезом о слабљењу српског етничког елемента у Босни и Херцеговини и Хрватској и да је Вукосављевићево неслагање било засновано на тежњи да се аграрно изразито пренасељеној Србији повећа квота.⁶⁶⁰

На политичке импликације колонизације указује и начин на који је „народна власт“ располагала земљишним фондом предвиђеним за насељавање колониста. Ниво ратних разарања материјалне базе ионако сиромашног сељаштва, аграрна пасивност великог дијела Босне и Херцеговине и потребни људски ресурси за обраду земље у војвођанској равници, били су објективни, али не и апсолутно оправдавајући аргументи високе исељеничке квоте за Босну и Херцеговину. То потврђује њен прилично значајан потенцијал за спровођење унутрашње колонизације. Пресељавање првих босанскохерцеговачких колониста у Војводину, поклопило се са јављањем снажног покрета пољског становништва из околине Српца, Бањалуке, Босанског Новог, Приједора, Лакташа, Босанске Градишке, Прњавора и Дервенте за репартијацију у домовину, што је подржала власт ФНРЈ.⁶⁶¹ Овом миграцијом је, поред напуштених њемачких посједа, земљишном фонду Босне и Херцеговине прикључена и сва земља око 20 хиљада одлазећих Пољака. Према мишљењу Сретена Вукосављевића, то је требало да доведе до смањења босанскохерцеговачке насељеничке квоте у Војводину, па је поводом тога упутио поднесак Аграрном савјету.⁶⁶² Међутим, Вукосављевићево залагање није имало значајнијег ефекта. Упркос приједлогу и изнесеним аргументима да се квота смањи, насељавање Војводине колонистима из Босне и Херцеговине настављено је чак и интензивније, а спроведено је преко предвиђене квоте. То је, свакако, један од показатеља који иде у прилог становништу о постојању политичких мотива при имплементацији процеса колонизације.⁶⁶³

Кључне одредбе Закона о аграрној реформи и колонизацији стварале су реалну основу за одлив скоро искључиво српског националног елемента из Босне и Херцеговине. Чланом 16. поменутог закона право првенства у додјељивању земље регулисано је на сљедећи начин: „Право првенства у додељивању земље имају земљорадници без земље или са недовољно земље који су били борци партизанских одреда, НОВ и ПОЈ и Југословенске армије, инвалиди ослободилачког рата као и инвалиди из прошлих ратова (1912-18. и април 1941. године), породице и сирочад изгинулих бораца ослободилачког рата и жртве и породице жртава фашистичког

⁶⁶⁰ N. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija*, 294.

⁶⁶¹ У Београду је 2. јануара 1946. године потписан Протокол између Владе ФНРЈ и Владе Пољске Републике о исељавању Пољака из Југославије. N. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija*, 306-307.

⁶⁶² Вукосављевић је у поднеску од 4. јануара 1946. године истакао да НР Босна и Херцеговина исељавањем 20.000 Пољака долази у повољнији положај од осталих југословенских република. Такође, указао је на чињеницу да је НР Србија добила релативно мало мјеста за колонизацију у Војводину, иако је аграрно пренасељена земља. N. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija*, 307.

⁶⁶³ Аграрни савет је 5. јануара 1946. године разматрао Вукосављевићев поднесак и закључио да ће Моша Пијаде јавити у Босну и Херцеговину „да се обустави даље слање колониста у Војводину“. Међутим, неизвијесно је да ли је он то и учинио. Сигурно је да је Министарство за колонизацију ФНРЈ 8. јануара 1946. године упутило молбу председнику Народне владе Босне и Херцеговине да што је могуће прије достави образложено мишљење приједлога о смањењу квоте због исељавања Пољака, и обавијестило га да оно подржава смањење квоте. Затим је Председништво Народне владе Босне и Херцеговине Министарству за пољопривреду и сточарство доставило мишљење Министарства за колонизацију и затражило да о њему „најхитније“ достави своје мишљење. Није познато какво је мишљење доставило Министарство пољопривреде и сточарства, али је несумњиво да исељеничка квота није смањена. До 15. августа 1946. године у Војводини је већ било 12.208 породица са око 76.239 лица из Босне и Херцеговине. N. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija*, 307-311.

терора. Међу борцима првенство ће уживати стари борци и добровољци.⁶⁶⁴ Планирано широко миграционо покретање становништва представљало је посебно сложен друштвени процес, па је поред Закона о аграрној реформи и колонизацији донесено још неколико прописа којима је регулисано првенство у остваривању права на иселјавање у Војводини. Уредбом од 2. септембра 1945. године насељавање у Војводину директно је условљено учешћем у Народноослободилачком рату, уз посебно фаворизовање старијих бораца, односно учесника НОР-а од 1941. до 1943. године.⁶⁶⁵ С обзиром на то да су партизанске јединице све до јесени 1943. године преобладали попуњавали борци српске националности, оваква законска регулатива о праву и првенству на колонизацију значила је миграцију углавном српског сељаштва из Босне и Херцеговине.

Покрајински комитет КПЈ за БиХ је већ од средине љета 1945. године инсистирао на досљедној примјени Закона, а такве директиве преношене су на ниже нивое партијске и републичке власти. Руководство Окружног комитета КПЈ Бањалука је августа 1945. године од средњих партијских власти тражило да „води рачуна“ како би у Војводину биле упућене „истину наше најсиромашније и најугледније партизанске породице“, и да „међу њима буде чланова КПЈ и СКОЈ-а“.⁶⁶⁶ Према истраживањима Николе Гаћеше, интересовање за колонизацију у Војводину, одмах након ослобођења, било је прилично масовно и засновано је на добровољној одлуци, па је Министарство за пољопривреду и сточарство НР Босне и Херцеговине до краја 1945. примило 10.749 молби, углавном Срба бораца НОР-а 1941-1943. године.⁶⁶⁷ Гаћеша је расположење српског сељаштва за колонизацију илустровао цитираним документом у којем је апострофирано њихово „отимање за одлазак у Војводину“ и да су такве жеље изражавали „и они који имају услове и они који их немају“, насупрот малом броју муслимана и Хрвата, који „нити се отимају, нити предају молбе“.⁶⁶⁸

Брзо је постало јасно да процес пресељења из Босне и Херцеговине у Војводину има скоро искључиво једнонационални – српски карактер, па су Партија и надлежни државни органи предузимали одређене пропагандне мјере како би анимирали један број, првенствено, муслиманских сељака да прихвате колонизацију. Како се знало да ће највећи број муслиманских колониста бити из Босне и Херцеговине, Министарство за колонизацију ФНРЈ је 8. новембра 1945. године тражило од Министарства пољопривреде и сточарства Босне и Херцеговине да упозна заинтересоване муслиманске породице о неистинитости гласина да ће потенцијални иселјеници исламске вјере бити размјештени по разним насељима и измијешани са осталим колонистима. У јануару 1946. године одлучено је да Бачко Ново Село, у Бачкопаланачком срезу, буде муслиманско колонијално насеље, чиме су створени предуслови за спровођење својеврсне интернационалистичке замисли о стварању првог муслиманског колонијалног насеља сјеверно од Саве и Дунава, након Карловачког мира 1699. године.⁶⁶⁹

У почетку се чинило да ће намјера власти бити потпуно успјешно извршена, јер су се муслимани из Босне и Херцеговине и Санџака почели пријављивати за

⁶⁶⁴ Службени лист ДФЈ, 64/45.

⁶⁶⁵ N. Gaćeša, „Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine u Vojvodinu“, 390.

⁶⁶⁶ АРСБЛ, 603, кут. 1, без сигн., Окружни комитет КПЈ Бањалука, Српским комитетима КПЈ, 23. август 1945. године.

⁶⁶⁷ N. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija*, 299.

⁶⁶⁸ Исто, 299.

⁶⁶⁹ Исто, 305-306.

исељавање. До почетка марта 1946. године у Бачко Ново Село насељено је 25 муслиманских породица, 15. августа било их 123, а до прољећа 1947. године 138. Колонисти су у Војводину долазили из различитих мјеста Босне и Херцеговине, било их је из Бихаћа, Гламоча, Ливна, Бањалуке, Зенице, Дервенте, Оџака, Модриче, Градацца, Добоја, Брчког, Тузле. Ипак, већ почетком 1947. године се знало да планирана колонизација 320 муслиманских породица неће бити остварена. Зацртана квота је првих дана септембра 1947. године попуњена пресељавањем у Бачко Ново Село 66 српских породица, раније насељених у банатском Лазареву.⁶⁷⁰

Више различитих фактора културолошке и политичке природе узроковали су овакав исход колонизације муслимана из Босне и Херцеговине у Војводину. Код сељаштва исламске вјере интересовање за одлазак из завичаја мањкало је због снажног утицаја исламско-орјенталне културе и цивилизације. Непостојање или врло мали број исламских вјерских објеката у војвођанској равници и другачије културне навике хришћанске средине, несумњиво су продуковали резервисаност према колонизацији.⁶⁷¹ Осим тога, незаинтересованост за исељавање подстицало је дјеловање службеника Исламске вјерске заједнице, које је значајно одређивао понашање муслиманског сељаштва у Босни и Херцеговини. Одредбе Закона о аграрној реформи и колонизацији слабиле су економско-политичку моћ вјерских заједница, па су се хоће снажно противиле овој револуционарној мјери и плашили сељаке одласком у непознато, односно колонизацијом у Војводину. Секретар Окружног комитета КПЈ Тузла, Светолик Госпић, је марта 1946. године извијестио ПК КПЈ за БиХ да „реакција“, односно хоће и католички клер, наступа са пропагандом да ће „они који буду тражили земљу бити пребачени у Војводину“.⁶⁷² Један од закључака сједнице ПК КПЈ за БиХ и чланова Окружних комитета био је да католички свештеници и хоће дјелују са циљем да „протуре разне лажне вијести“ како ће они који буду тражили земљу бити исељени у Војводину.⁶⁷³

Поред наведених, однос „народне власти“ према питању колонизације био је нарочито важан фактор малог броја муслимана и Хрвата пресељених у Војводину. Надлежни органи су водили рачуна о односу потенцијалних колониста према НДХ и НОП-у.⁶⁷⁴ Због постојања негативних ставова према ратној улози муслимана и нарочито Хрвата, ови народи нису били избор КПЈ за спровођење колонизационе политике. О постојању „рачунице“ при избору етничког елемента за колонизацију индицира однос револуционарне власти према мађарској мањини у Војводини. Министар колонизације у привременој влади ДФЈ, Сретен Вукосављевић, је у јесен 1945. године предложио исељавање дијела војвођанских Мађара, иако је политика колонизације подразумијевала да се из Војводине, изузимајући Њемце, не врши исељавање становништва које је већ живјело у покрајини. Приједлог се заснивао на неповјерењу према овој етничкој заједници и ставу о политичкој потреби да се Војводина „попуни“ српским етничким корпусом.⁶⁷⁵ Изгледа да су ове

⁶⁷⁰ Исто.

⁶⁷¹ Mario Vara, „Sudjelovanje Hrvata u saveznoj kolonizaciji Vojvodine“, Godišnjak za znanstvena istraživanja, Zagreb, 2010, 175-176.

⁶⁷² Ове појаве биле су изражене у Сребреничком и Шамачком срезу, посебно на подручју Мјесног одбора Орашје. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 3/46, сигн. 32, Окружни комитет КПЈ за Округ тузлански, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 5. фебруар 1946. године.

⁶⁷³ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 3/46, сигн. 128, Записник са састанка Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину и чланова Окружних комитета КПЈ.

⁶⁷⁴ М. Vara, „Sudjelovanje Hrvata u saveznoj kolonizaciji Vojvodine“, 175-176.

⁶⁷⁵ В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova*, 403-404.

Вукосављевићеве замисли прилично досљедно спровођене, јер је национално мјешовита Војводина, са великим бројем „непоузданих“ Мађара, насељена НОП-у и револуцији доказано оданим Србима из Босне и Херцеговине. Од укупно 78.576 лица колонизованих из ове републике, њих 98% били су Срби, а свега 2% Хрвати и муслимани.⁶⁷⁶

У таквом исходу процеса колонизације револуционарна власт је видјела начин „правилног“ размијештања народа и „равнотежу“ која би дугорочно обезбиједила унутрашњу стабилност федеративне Југославије. Због тога је настојала елиминисати појаве које су угрожавале њену имплементацију. Такво је било дјеловање дијела босанскохерцеговачких колониста повратника из Војводине. Један број њих се из здравствених разлога, немогућности прилагођавања новим условима живота, или како би сачували стара имања, до почетка 1946. године вратио у завичај. Повратници су у стари крај најчешће долазили са неодређеним или негативним ставом према колонизацији и углавном нису ширили глас о позитивним странама живота у Војводини. Појединци су под утицајем контрареволуционарних елемената у масама наступали са, за политику КПЈ, изузетно штетним ставовима. Говорили су да су из Војводине „побјегли“ јер ће избити рат, а на власт доћи „Мачек и краљ Петар“. Посљедица проношења таквих „информација“ била је смањење броја заинтересованих за пресељење. Чак је и међу дијелом оних са ријешеним молбама за колонизацију било одустајања од првобитне одлуке, уз објашњење „шта ћемо ићи кад ће ускоро рат“.⁶⁷⁷ Већ у прољеће 1946. године интересовање сеоског становништва за колонизацију, нарочито у Херцеговини, није одговарало поменутој тврдњи о „отимању за одлазак“. Окружни комитет КПЈ за Херцеговину је априла 1946. године извијестио ПК КПЈ за БиХ о стварној ситуацији на терену: „Одзив за колонизацију у Војводину није најбољи али настојимо да се испуни предвиђени број. По овом питању има много потешкоћа што смо напријед навели, а с друге стране колонисти који су се вратили на наш округ много сметају.“⁶⁷⁸

Мјере политичког притиска и репресије нису биле стране револуционарної власти у борби против оних који су ометали и реметили процес успостављања зацртаних односа у земљи. Према „повјерљивим информацијама“ Организационо –

О неповјерењу револуционарне власти према мађарској мањини говори случај из мађарског села Петишовци у словеначком Прекомурју. У децембру 1948. и априлу 1949. године из њега је расељено 215 породица, а одлука је оправдана „техничким разлозима“, јер се тамо налазила бушотина нафте. Међутим, мађарско становништво је слутило да их власт расељава због бојазни од „саботаже“. Mariša Karakaš-Obradov, *Dobrovoljna i prisilna preseljenja u Hrvatskoj tijekom Drugog svjetskog rata i poraća*, doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu: hrvatski studiji, Zagreb, 2011, 246.

⁶⁷⁶ N. Gaćeša, „Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine u Vojvodinu“, 403; Tomislav Bogavac, „Etnička slika Bosne i Hercegovine pre i posle Dejtona“, *Istorija 20. veka*, god, XIV, br. 2, Beograd, 1996, 98.

⁶⁷⁷ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 3/46, сигн. 151, Окружни комитет КПЈ за Хрцеговину, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, Мостар, 31. март 1946. године.

За дјеловање „непријатељске агитације“, односно пропаганде остатака поражених контрареволуционарних снага, у то вријеме су биле карактеристичне пароле о новом рату, доласку Американаца, Енглеца и повратку на власт краља Петра, Мачека и слично. У циљу борбе против комунизма ометали су спровођење политике КПЈ, па тако и колонизације босанскохерцеговачког селаштва. У једном партијском извјештају, који је Обласни комитет КПЈ за Херцеговину у прољеће 1946. године упутио Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину стоји да су „свим силама“ настојали да „онемогуће колонизацију тј. слање 350 породица за Војводину“. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 1/46, сигн. 44, Окружни комитет КПЈ за Херцеговину, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 30. април 1946. године.

⁶⁷⁸ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 1/46, сигн. 44, Окружни комитет КПЈ за Херцеговину, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 30. април 1946. године.

инструкторске управе ЦК КП БиХ од 7. фебруара 1951. године, о „припремама за ревизију партијских казни“, била је прилично учестала појава да су самовољни повратници из Војводине без икаквог провјеравања искључивани из КПЈ. На основу претходне анализе, у поменутом документу је закључено: „Добрих бораца из рата и Партији данас оданих људи има на терену Градишког, Дрварског, Петровачког и Требињског среза, који су кажњени искључењем из КП због тога што (...) су се самовољно повратили из Војводине, гдје су били одселили као колонисти. Велики број ових случајева није свестрано испитиван и правилно оцијењен приликом доношења одлука, па су оне добрим дијелом преоштре.“⁶⁷⁹ Суочавањем самовољних повратника са пријетњом искључења из Партије и губитком одређених друштвених бенефита, власт је вршила „превенцију“ евентуалног омасовљења тренда повратка сељака у стари крај, односно довођења у питање привредно-политичких односа успостављаних колонизацијом.

Начин спровођења колонизације и рјешавања избјегличког питања, одговарао је политици успостављања југословенске „федерације равнотеже“. У оквиру те замисли КПЈ је извршила „претакање“ српске популације из Босне и Херцеговине у Војводину. То је у сјеверној покрајини НР Србије, национално једном од најсложенијих подручја у Европи, донијело превагу српском етничком елементу, док је значајно ослабило демографску примат Срба у централној југословенској републици.⁶⁸⁰ Само кроз процес колонизације (1945-1948) из Босне и Херцеговине је исељено преко 70 хиљада репродуктивно изразито виталних припадника српског народа, што није могло проћи без значајних демографских консеквенци.⁶⁸¹

Миграције које су се десиле првих година након ослобођења један су од фактора различите популационе динамике три босанскохерцеговачка народа. Тај период обиљежило је знатно исељавање Срба, донекле и Хрвата, док су муслимани минимално учествовали у миграцијским кретањима изван Босне и Херцеговине. Ипак, све до почетка шездесетих година двадесетог вијека задржали су се демографски односи према којим су Срби представљали релативну већину, муслимани били други по бројности, а Хрвати заузимали треће мјесто. Упркос значајним исељавањима, висок природни прираштај омогућио је стабилан раст српског становништва у Босни и Херцеговини. Али, знатно млађа добна структура, виша стопа раста природног прираштаја и незнатан број исељених, убрзало је демографску експанзију муслимана, који су током друге половине шездесетих преузели улогу најбројнијег народа у републици. Попис из 1971. године је показао да, први пут у историји југословенске државе, становништво исламске вјере у Босни и Херцеговини има релативну већину.⁶⁸²

⁶⁷⁹ АБХ, КПБХ, кут. 173-П/51, сигн 81, Централни комитет КП Босне и Херцеговине, Организационо-инструкторска управа-повјерљиве информације, 7. фебруар 1951. године.

⁶⁸⁰ Мира Шовљаков, „Две српске колонизације као мотив миграције Срба из Босне и Херцеговине у Војводину 1918-1950, Гласник Удружења архивских радника Републике Српске, год. XI, број 11, Бањалука, 2019, 207.

Такође, док је у сјеверној аутономној покрајини НР Србије ојачан српски елемент, у јужној је ослабљен. Нова власт је забранила повратак Срба колониста на Косово и Метохију, одакле су били прогнани 1941. године. Milutin Folić, „Zabrana povratka kolonista (naseljenika) na Kosovu i Metohiji, s posebnim osvrtom na bosanskohercegovačke naseljenike tokom 1945 – 1947“, у: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 1990, 441-444.

⁶⁸¹ N. Gaćeša, „Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine u Vojvodinu“, 403; T. Bogavac, „Etnička slika Bosne i Hercegovine“, 98.

⁶⁸² Према пописима становништва из 1948, 1953. и 1961. године удио српског становништва у укупној босанскохерцеговачкој популацији износио је 44,3%, 44,4% и 42,9%, што је представљало релативну већину. Због различитог националног именовања у овом периоду је тешко прецизно одредити проценат муслиманског живља у Босни и Херцеговини. То постаје много јасније од 1971. године, када је ова

Образац којим се КПЈ служила при рјешавању избјегличког питања и спровођењу колонизације иницирао је одлив преко 100 хиљада Срба и несумњиво утицао на измјену етничког састава становништва централне југословенске републике, што је имало дугорочне посљедице и крупне политичке рефлексије.

3.5. Однос власти према селу и остваривању Петогодишњег плана – Политичка активност КПЈ и отпори

3.5.1. Економске прилике на селу и политика КПЈ

Југославија је након завршетка Другог свјетског рата спадала међу најразореније земље у Европи. Укупна ратна штета процјењивана је на више од 9 милиона тадашњих долара, што је износило 3,74 предратна национална дохотка.⁶⁸³ Срушено је преко 822 хиљаде кућа, па је око 3,5 милиона људи остало без крова над главом. Уништено је око 300 хиљада сеоских домаћинстава са цјелокупним инвентаром и стоком, због чега је пољопривредна производња пала на трећину предратне.⁶⁸⁴ У том погледу слика Босне и Херцеговине и њеног аграра одговарала је општејугословенској. У републици коју је чинило 83% сеоске популације сточни фонд је смањен за око 70%, а слично стање било је и у другим гранама пољопривреде.⁶⁸⁵ Осим тога, далеко највећи број људских жртава рата отпадао је на сељаштво, па је радно способно становништво села значајно смањено. Такође, превладавао је ситни земљишни посјед који није могао задовољити основне животне потребе сељака, због чега је већ у мају 1945. године завладала глад. Несташица хране је посебно била изражена у Сарајевском, Травничком, Бихаћком и Бањалучком округу, док су крајеви јужне Херцеговине и тузланског краја, због лакше могућности доношења хране с мора, односно близине Србији, стајали боље.⁶⁸⁶

У таквим условима нова власт је започела спровођење Закона о аграрној реформи и колонизацији, којим је намјеравала задовољити непосредне али и далекосежне интересе сељаштва. У складу са природом КПЈ Закон је имао и идеолошки значај. Његова имплементација подразумијевала је сузбијање „капиталистичког елемента“ на селу и остваривање начела да „земља припада онима који је обрађују“. Прописан је земљишни максимум који је износио од 20 до 35 хектара земље, зависно од броја чланова породице, квалитета земљишта и врсте културе. Под ударом Закона су се нашли: велики посједи пољопривредног и шумског земљишта чија је укупна површина

етничка група призната као конститутивни народ Југославије. Управо је попис одржан исте године показао пад српског националног елемента на 37,2%, док је удио муслиманског износио 39,6%. Погледати: Snježana Mrđen, „Narodnost u popisima: promjenjiva i nestalna kategorija“, *Stanovništvo*, br. 1/4, 2002, 88-89; *Statistički godišnjak / Ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine*, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2007, 65.

⁶⁸³ Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Institut za savremenu istoriju Beograd / NIP Export-press, Beograd, 1975, 540-541.

⁶⁸⁴ D. Bilandžić, *Historija SFRJ*, 112.

⁶⁸⁵ Према расположивим подацима, уништено је 1.170.000 грла разне стоке, 1.800.000 комада разних врста живине, 3.750.000 комада воћака, 18.000 хектара винове лозе и 138.000 вагона других пољопривредних производа. Тешко је страдала и онако дефицитарна пољопривредна механизација. Уништено је 110 трактора, 89 парних локомотива, 2.140 разних мотора употребљаваних у пољопривреди, 1.200 преса за сијено и сламу, 2.150 вршалица разних типова, 250 тракторских плугова, 98.000 других плугова и раоника, 8.100 култиватора и копача за кукуруз. Уништено је око 33% стамбених и привредних објеката на селу. Izet Šabotić, *Tvrda kora i krvave brazde: agrarna reforma i kolonizacija u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1948. godine*, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, Tuzla, 2021, 52.

⁶⁸⁶ H. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 18.

прелазила 45 хектара, или 25 до 35 хектара обрадиве земље, ако се искориштава путем закупа или најамне радне снаге; велики посједи у својини банака, предузећа, акционарских друштава и других приватно-правних лица, и других правних лица изузев законом предвиђених; земљишни посједи цркава, манастира, вјерских установа и свих задужбина свјетовних и вјерских, с тим што је појединим црквама и манастирима остављено од 10 до 30 хектара, у зависности од значаја и историјске вриједности; вишак обрадиве земље земљорадничких посједа изнад законом одређеног максимума; вишак обрадиве земље изнад 3 – 5 хектара, чији власници нису земљорадници по главном занимању и земљишни посједи који су у току рата, из ма ког разлога, остали без сопственика и правног наследника.⁶⁸⁷

Примјена Закона значила је ликвидацију крупног приватног посједа и прелазак земље у државно власништво. Тиме је у Босни и Херцеговини створен земљишни фонд од 134.513 хектара земље, што је створило услове за остваривање начела КПП да земља припада оном ко је обрађује.⁶⁸⁸ Таква аграрна политика је у први мах наишла на подршку сиромашног слоја сељаштва, које се надало да ће кроз револуционарне мјере власти ријешити горућа питања своје егзистенције.⁶⁸⁹ Комунистичка партија Југославије подјелу земље није схватала само као техничко питање, него је у томе видјела дио шире политичке акције придобијања сељаштва на своју страну.⁶⁹⁰ Расподјела земље почела је јануара 1946. године, али се убрзо показало да та мјера не може ријешити проблем босанскохерцеговачке сеоске сиротиње. Због недовољног земљишног фонда велики број породица није могао остварити право да добије земљу или „прошире посјед“, иако им је то по закону припадало. Од око 70 хиљада аграрних интересаната земљу је добило свега нешто преко 14 хиљада, што је Босну и Херцеговину додатно учинило ситнопосједничком, са „мало здравих средњих посједа“, а њену ионако примитивну пољопривредну производњу гурнула готово на ниво природне привреде.⁶⁹¹

Убрзо је аграрна политика у Босни и Херцеговини почела узроковати вишестране проблеме, који су имали значајне рефлексије на политичке прилике у републици. Поред разочарења великог броја сиромашних сељака, спровођење аграрне реформе наилазило је на отпор имућнијих домаћина и вјерских заједница, јер је промјена власничких односа значајно угрожавала њихов економски статус. Одмах су се јавиле различите форме отпора спровођењу Закона, почевши од приказивања нетачних и непотпуних података о власништву над посједима, истицања да је аграрна реформа политички маневар власти како би придобила сељачку популацију пред изборе, до покушаја распиривања вјерске и националне мржње.⁶⁹²

На удару аграрне реформе нашли су се многи црквени посједи и вакуфи, па су посебно снажно противљење Закону исказивале јерархије и службеници вјерских заједница, нарочито Римокатоличке цркве и Исламске вјерске заједнице. Супротстављање овој револуционарној мјери имало је различите форме, од стварања нових жупа зарад очувања земљишних посједа, поднесака законодавним тијелима, па до бројних моралних притисака на аграрне интересанте, што је имало значајне

⁶⁸⁷ *Службени лист ДФЈ*, 64/45, 621-624.

⁶⁸⁸ Н. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 87

⁶⁸⁹ I. Šabotić, *Tvrda kora i krvave brazde*, 54.

⁶⁹⁰ В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova*, 399.

⁶⁹¹ Н. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 84-89

⁶⁹² I. Šabotić, *Tvrda kora i krvave brazde*, 54.

негативне посљедице на међусобне односе учесника у овом процесу.⁶⁹³ О начину дјеловања и утицају вјерских службеника на држање сељаштва, поводом спровођења аграрне реформе, Окружни комитет КПЈ Тузла је почетком фебруара 1946. године информисао ПК КПЈ за БиХ: „Уочљиво је да је српско сељаштво најдосљедније и најборбеније да се до краја спроведе Закон о аграрној реформи. У неким крајевима муслиманска и српска сиротиња, а нарочито хрватско сељаштво, у својим захтјевима за одузимање земље од оних који долазе на удар Аграрног закона не иступа отворено и борбено што тумачимо заосталошћу тих крајева. Можда су на те крајеве имале утицај пароле жупника, велепосједника, бегова и хоца који говоре да ће сви они који траже земљу бити иселјени у Банат. Ти реакционари наступају са разним другим паролама као 'неће народ туђе земље', 'отето проклето', 'грјехота је одузети земљу од џамије и цркве'. Прије неколико дана мудериз који је премјештен из Бихаћа у Градачац послјије мелвуда говорио је женама како се 'праве муслиманке не треба да радују одузимању туђе земље и не треба да је примају'.“⁶⁹⁴

Комунистичка партија Југославије се превасходно сматрала радничком, из чега је произишло да радничка класа треба да заузима централно мјесто у креирању друштвених и политичких токова. Што због идеолошког опредјељења, што због „страха од села“ и „добростојећег сељака“, послјијератна обнова подразумијевала је форсирање индустријализације земље. По узору на теоријске поставке совјетске привредне политике, акценат је био на изградњи тешке индустрије, уз базично ослањање на пољопривредне изворе акумулације.⁶⁹⁵ У јавности су се могли „чути“ ставови да ће убрзана индустријска изградња пратити и одговарајући развој пољопривреде и да сељак неће бити „жртвован“ у корист индустријализације,⁶⁹⁶ али су се у пракси показали као декларативни. Нова власт је независна пољопривредна газдинства гледала са неповјерењем и сматрала да би они могли бити генератор развоја капитализма на селу, те оживљавати револуцијом свргнути и поражени друштвено-политички систем. Због тога је цјелокупна привредна политика земље послјије ослобођења била заснована на различитим видовима притиска на село и сељака. Државна интервенција на селу започета је већ 1945. године иницирањем спровођења колективизације и стварања сељачких радних задруга, затим увођењем обавезног откупа пољопривредних производа, механизма цијена, пореског система, те приморавањем сељака да напусти свој посјед и оде на рад у индустријски сектор, односно постане радник.⁶⁹⁷

Због девастиране материјалне базе земље, власт се након Другог свјетског рата суочила са проблемом снабдијевања становништва, војске и индустрије аграрним производима и сировинама. Пољопривредна производња је била далеко од могућности да задовољи захтијеве потражње, па је од друге половине 1945. године уведен обавезан откуп сировина и хране са села, што је представљало мјеру изразито административног обиљежја.⁶⁹⁸ Поред социјално-економског, разлог увођења обавезног откупа имао је идеолошко-политичку природу. Мјером је првенствено требало ослабити богатијег сељака, према совјетској терминологији названог „кулак“. Са тим циљем вршена је подјела на кулаке, средњаке и сиромашне сељаке, али због различитости аграрних

⁶⁹³ Исто.

⁶⁹⁴ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 1/46, сигн. 23, Окружни комитет за Округ Тузла, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 5. фебруар 1946. године.

⁶⁹⁵ Н. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 113.

⁶⁹⁶ *Ослобођење*, 27. јун 1947, 3.

⁶⁹⁷ Н. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 84-85.

⁶⁹⁸ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije, knj. III*, 101.

потенцијала у земљи категорија кулак није била униформна за цијелу Југославију.⁶⁹⁹ Иако је на својим плећима изнио највећи терет револуционарне и ослободилачке борбе, то није значајније измијенило однос комуниста према сељаку. Умјесто суштинског поправљања положаја и истинског ослобођења, сељаштво је дочекало један од најгорих периода у историји. Административни откуп био је регулисан општим правним актима, уредбама на савезним али и републичком нивоу. Током 1945. године донесени су прописи о обавезном откупу и откупним цијенама житарица, стоке, вуне, коже, памука, поврћа, млијека, млијечних производа итд.⁷⁰⁰ Прописи су регулисали начин и услове откупа, али и казнене мјере за оне сељаке који не предају вишкове. Цјелокупан систем за спровођење мјере био је централизован и организован одозго на доље. Централни органи су разрезивали откупне квоте по републикама, републике на округе, окрузи на срезове. Организатори и спроводиоци су били народни одбори и откупна предузећа, али је због великог значаја мјере на извршавању био ангажован такорећи комплетан државни апарат.⁷⁰¹

Партија је руководила и контролисала процес откупа, али је Министарство трговине и снабдијевања НР Босне и Херцеговине формално координисало рад нижих нивоа власти и предузећа задужених за спровођење мјере. На конференцији одржаној у министарству 9. јуна 1946. године, уз присуство повјереника за трговину и снабдијевање окружних народних одбора и представника откупних предузећа, истакнут је значај откупа и потцртана неопходност његовог интензивног наставка.⁷⁰² Упозорено је на негативно искуство из 1945. године када је, како је речено, само захваљујући фонду којим је држава располагала и „великој помоћи УРНЕ“ обезбијеђен минимум нормалног снабдијевања: „(...) Да наша држава није прошле године располагала са великим фондом не само да не би могли ријешити питање снабдијевања широких народних маса, него не би могли овим темпом развити активности наше индустрије, ми не би могли развити стваралаштво наше радничке класе у обнови наше земље.“⁷⁰³ Према директивама ПК КПЈ за БиХ, скренута је пажња на одговорност свих органа власти, посебно нижих нивоа – непосредних извршилаца. Како откуп није имао само техничко-трговачки него и политички карактер, тражена је опрезност при избору људи у откупне службе и постављање оних који ће у све проблеме ући немилосрдно и без попуштања извршити задатак.⁷⁰⁴ Посебно је наглашена опасност од „кулачког елемента“ и да таквим не смије бити мјеста у откупним организацијама: „(...) Један од разлога нашег неуспјеха прошле године био је тај што ми нисмо озбиљно повели рачуна о томе који људи треба да се ангажују у том послу. Било је случајева да у самим народним властима буду људи који су заштитници оних елемената који су били зачетници ломљења наше откупне политике.“⁷⁰⁵

Иако се мјера откупа формално односила на имућне сељаке – кулаке, она је брзо попримила драстично другачији карактер, а неријетко су сви који су се на било који начин супротстављали политици Партије добијали етикету кулака.⁷⁰⁶ У настојањима да

⁶⁹⁹ Исто, 112.

⁷⁰⁰ Savo Ćukanović, *Zemljoradničko zadrugarstvo u agrarnoj politici Jugoslavije*, NIP, Beograd, 1971, 39-40.

⁷⁰¹ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije, knj. III*, 104-105.

⁷⁰² АБХ, фонд: Министарство трговине и снабдијевања Народне Републике Босне и Херцеговине, кут. 319, сигн. 125/46, Записник са конференције одржане у Министарству трговине и снабдијевања, Сарајево 9. јуни 1946. године.

⁷⁰³ Исто.

⁷⁰⁴ Исто.

⁷⁰⁵ Исто.

⁷⁰⁶ Војислав Б. Миоковић, Срђан Љ. Шљукић, „Разарање социјалног капитала на примеру аграрне политике у социјалистичкој Југославији (1945-1953)“, *Култура полуса*, бр. 18, 2012, 138-140.

до краја испуне планиране откупне квоте, представници власти су били склони неправичностима приликом процјене „носиоца вишкова“ пољопривредних производа. Примјери таквог поступања били су учестали у срезовима Бањалучког округа, о чему је руководство Окружног комитета почетком 1946. године извијестило ПК КПЈ за БиХ. Назначено је да су „мјесне власти“ у овом крају Босне и Херцеговине откупне мјере тумачили у корист богатијих сељака и остављали им пуне могуће постотке жита, због чега су „сиромашни слојеви и средњи сељаци“ протествовали и говорили да власт помаже „оне који више имају“.⁷⁰⁷

Осим неправедног поступања приликом материјалне диференцијације сељаштва, откупне цијене пољопривредних производа биле су посебан извор незадовољства и бунта. Кретале су се испод стварне вриједности, док су цијене индустријских производа држане далеко изнад реалног нивоа. Таквом политиком цијена је мимо тржишних законитости стицана велика новчана маса за потребе првобитне акумулације капитала, којом је финансирана индустријализација земље. Преливањем новца из приватносопственичког аграра у друштвеносвојинске дјелатности, претежно у индустрију, обезбјеђиван је убрзан развој социјалистичке привреде. Дакле, првобитна акумулација капитала црпљена је на рачун аграра, што се најочитије огледало кроз обавезан откуп и административну политику цијена, чиме је свјесно обезвријеђиван производни рад сељака.⁷⁰⁸

Изузетно неповољан економски положај, продубљиван прописаним откупним квотама и успостављеним системом цијена, иницирао је различите видове сељачког отпора политици револуционарне власти. Често су се жалили на висину квота, а понекад су поједини угледни сељаци на протест покретали читаво село или засеок, како би исказивано незадовољство имало већи ефекат.⁷⁰⁹ Да би „намирили“ прописану откупну количину прибјежавали су покушајима подвала, а најучесталији вид отпора било је скривање пољопривредних производа.⁷¹⁰ Вишкове су скривали чак и поједини службеници задужени за откуп, што говори о расположењу сељаштва у Босни и Херцеговини да по прописаним цијенама преда своје производе. Примјери таквог понашања разоткривени су у Бањалучком округу, о чему је крајем августа 1946. године обавијештен ПК КПЈ за БиХ: (...) Откуп још није завршен јер се поново радило на попису зато што су комисије које су прије радиле скривале жито, а било је случајева да се и код чланова Партије скривало жито (...).⁷¹¹

Одлучни да изврше задатак и испуне откупне квоте, надлежни чиновници и органи власти су на различите саботаже сељака одговарали репресијом. Осим судског и административног кажњавања, откривеним у покушају преваре и скривању вишкова су, уз неријетку примјену бруталне психофизичке тортуре, вршили преметачине кућа и помоћних објеката.⁷¹² У страху од немилосрдних извршилаца откупа, поједина домаћинства су предавала прописану количину пољопривредних производа чак и по цијену опасности од глади, која је у зимским мјесецима пријетила људима и стоци.

⁷⁰⁷ АБХ, ПК КПЈБХ, кут. 2/46, сигн. 104, Окружни комитет КПЈ Бањалука, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 5. јануар 1946. године.

⁷⁰⁸ Више о политици цијена пољопривредних производа у: Vera Kržišnik-Bukić, *Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju na području Bosanske Krajine 1945-1948: uvod u problematiku agrara i seljaštava u ranom socijalizmu*, Institut za istoriju Banjaluka, Banjaluka, 1988, 304-307.

⁷⁰⁹ Н. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 122.

⁷¹⁰ Н. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 122; *Ослобођење*, 2. јун 1948, 3.

⁷¹¹ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 1/47, сигн. 5/47, Окружни комитет КПЈ Бањалука, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 31. август 1946. године.

⁷¹² V. Kržišnik-Bukić, *Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju*, 323, *Ослобођење*, 2. јун 1948, 3.

Због тога су се савременици и скоро 70 година после са горчином сјећали неправедности мјере извршаване до границе угрожавања физичке егзистенције њихових породица: „Мом оцу било је нарезано да преда свињу од 120 кг и 8 метара кромпира (...) натоварио је на кола и отјерао у Рогатицу (...) то му је била једина свиња којом је требао да храни дјecu, имао је седмеро дјеце“.⁷¹³ Ипак, сељаци нису заборављали оне који су им у најтежим тренуцима помагали, што им је као и репресија трајно остајало урезано у памћење. Сликвито је сјећање српског сиромашног сељака са Гласинца у Сокољачком срезу: „Долазили су да пропишу нарез за сијено, морао си обезбиједити да предаш па макар ти зими фалило. У Подроманији је била откупна станица, дотјераш сијено и комисија процјени колико има. Главни за процјену био је неки Глиша Трапара, јако добар човјек, спреман да помогне народу. Кад види да немаш, ако има 8 метара сијена које си дотјетао у откупну станицу, он процјени 12, много је помогао сиротињи.“⁷¹⁴

И поред прилично честе примјене репресије, КПЈ се у Босни и Херцеговини суочавала са неиспуњеним откупним квотама. Разлоге сељачког незадовољства и супротстављања мјери руководства окружних и среских комитета су тражили у дјеловању „непријатељског елемента“ предвођеног „кулацима“ и „бандом“. Окружни комитет КПЈ Бањалука је у љето 1946. године извијестио републичко партијско руководство да „реакционарни елементи“ код дијела народа успијевају створити неповјерење према власти, да у селима Омарског и Србачког среза „кулаци“ плаше сељаке „да ће се жито потпуно одузимати“, и да је „порез гори него икад“.⁷¹⁵ Сличног садржаја је и анализа о приликама у Фочанском срезу. Наглашено је да „оружана банда која се налази на терену“ и „реакционарни кулачки елемент“ врши утицај на „заостале масе“, те да је то разлог због којег сељаци дају отпор „партијској агитацији и мјерама власти“.⁷¹⁶

Због компликација имплементације политике на селу, реаговао је ПК КПЈ за БиХ. У документу сачињеном септембра 1947. године, за непотпуне резултате откупа окривљени су сви надлежни органи, на челу са партијским организацијама. Критикована су површна схватања величине и озбиљности мјере. Осуђене су ниже партијске организације због закашњеле и слабо припремљене борбе против „непријатеља“, уз констатацију да су политичке методе и систем „објашњавања“ и „убјеђивања“ замјењивани у највише случајева неисправним административним мјерама. Наглашено је да су примјењиване „сасвим касно“, да су највише хапшени средњи и сиромашни сељаци, и да се није „ударало по кулацима као најизразитијим класним непријатељима на селу“.⁷¹⁷ Осим укора и указивања на негативности, ПК КПЈ за БиХ је упутио директиве за исправљање пропуста и грешака. Пред среске комитете је постављено да до 1. октобра „безусловно“ изврше откуп према планираним квотама, али уз примјену одређених олакшица за пољопривредне произвођаче. Сељацима који не могу дати једну врсту житарица омогућено је да то надокнаде другом. Такође, због честих прекомјерних задуживања и учесталих примјера одузимања чак и сјемена, среским комитетима је наложено да се такве грешке не понављају до краја откупа, те да

⁷¹³ Драженко Ђуровић, *Сокољачки и Рогатички срез 1945-1949*, мастер рад, Филозофски факултет Београд, Београд, 2016, 81.

⁷¹⁴ Исто, 80.

⁷¹⁵ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/46, сигн. 113, Окружни комитет КПЈ Бањалука, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 14. јул 1946. године.

⁷¹⁶ АБХ, ЦККПБХ, кут. 419/49, без сигн, Централни комитет КП БиХ, Организационо-инструкторска управа, Анализа рада Среског комитета Фоча за јануар – фебруар – март 1949. године.

⁷¹⁷ V. Kržišnik-Bukić, *Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju*, 321.

се спречава појава да „домаћинства купују жито да би подмирили своје обавезе“.⁷¹⁸ Иако је тражено исправљање грешака и увођење олакшица, републичко партијско вођство је било чврсто на становишту да сваки пољопривредни произвођач мора извршити „своју обавезу у потпуности“. Примјена репресије није искључена, али је инсистирано да се првенствено кажњавају „шпекуланати“, што се углавном односило на богатије сељаке-кулаке. Од партијских организација захтијевана су брза хапшења и процесуирања, уз примјену затворских казни од 3 мјесеца до једне године, без конфискације.⁷¹⁹

Сугестије републичког партијског врха нижим организацијама да приликом откупа воде рачуна о класној диференцијацији на селу и првенствено оптерећују богатије сељаке, настављене су и наредних година. Угљеша Даниловић је на састанку секретара среских комитета Мостарске области, августа 1949. године, скренуо пажњу да се при обавезном откупу оваца рачуна са реалним могућностима сељаштва: „Нама је стало до откупа оваца да би обезбиједили државно-социјални сектор. Зато би било боље да овај откуп захвати што мањи број домаћинстава, тј. богате сељаке. Не треба се круто држати земљишних површина и то узимати као мјерило за откуп. Ту треба бити еластичан, углавном треба да се откуп сведе на оне људе који су стварно боље стојећи.“⁷²⁰

Ипак, утјеривање откупа пролазило је различито, од среза до среза и од једног до другог мјесног подручја. Извршиоци откупа су на терен углавном полазили са директивом непосредних шефова „да се не враћају док не обаве посао“, што је значило нужно испуњавање откупне квоте. Задатак су најчешће схватили као „светињу“, начин за доказивање, или предуслов за напредовање у служби. Понекад су били мотивисани и личним побудама, комшијским несугласицама и „старим рачунима“, што се одражавало на њихово понашање.⁷²¹

3.5.2. Индустијализација и политика КПЈ

Законом о Првом петогодишњем плану, усвојеним априла 1947. године, постављени су циљеви привредног развоја ФНРЈ. У периоду 1947-1951. требало је значајно смањити привредну и техничку заосталост, ојачати економску снагу земље, учврстити државни социјалистички привредни сектор и подићи социјално благостање народа. Планом је предвиђен велики привредни раст свих југословенских република, посебно у области индустрије, рударства и електропривреде. Планирани темпо улагања значио је да ће ове привредне гране у Босни и Херцеговини до 1951. године, у односу на ниво из 1939. године, бити увећане за 1054 пута.⁷²² Индустијализација земље је за КПЈ био кључни историјски задатак од којег је зависио опстанак „народне власти“ и даљи развој социјализма, или је због доминантно пољопривредног карактера земље основни предуслов за такав привредни развој био успјешно спроведен процес преласка сеоске радне снаге у индустрију.⁷²³

Индустија Босне и Херцеговине је у међуратном периоду била на изузетно

⁷¹⁸ Исто.

⁷¹⁹ Исто, 321-322.

⁷²⁰ АБХ, ЦККПБХ, кут. 419/49, сигн. 6, Записник са састанка секретара среских комитета одржаног дана 23. августа 1949. године, Мостар, 25. август 1949. године

⁷²¹ V. Kržišnik-Bukić, *Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju*, 322.

⁷²² V. Katz, *Društveni i ekonomski razvoj*, 264 i 274.

⁷²³ D. Bilandžić, *Historija SFRJ*, 112; H. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 83.

ниском нивоу развоја, а током рата уништени су њени ионако мали капацитети. У овим покрајинама доминирало је сеоско становништво везано за земљу и пољопривредне послове, па прве двије године након ослобођења, изузев фронтонских радних акција за обнову земље, није било потребе за додатним институционалним организовањем у циљу мобилизације сеоске радне снаге за прелазак у индустрију. Из тог разлога до 1947. године и доношења Закона о петогодишњем плану нису постојали никакви посебни органи задужени за евиденцију расположивог сељаштва које је могло бити „преведено“ у радништво.⁷²⁴ Међутим, политика привредног развоја, коју је КПЈ оживотворила кроз Закон о петогодишњем плану, брзо је доживјела своју конкретизацију у виду убрзаног развоја индустријске производње. Према амбициозним плановима, у Босни и Херцеговини се посебно брзо развијала дрвна индустрија, метална индустрија и рударство, што је нужно изискивало велику потребу за радном снагом.⁷²⁵

Такве привредне прилике интензивирале су ангажовање власти на формирању државно-привредних органа задужених за мобилизацију сеоске радне снаге и њено упућивање у индустријска предузећа.⁷²⁶ Осим осниваних органа, укључивање сељака у индустријску производњу одвијала се преко организације Народног фронта, што је у Босни и Херцеговини била основна линија мобилизације све до почетка 1950. године. У том погледу је чак истицано да су управе за радну снагу претваране у „помоћне органе Фронта“.⁷²⁷ Овом линијом нису мобилисани стални радници, већ фронтонске радне бригаде чији је боравак у предузећима био временски ограничен. Али, иако нису били стални запосленици предузећа, фронтонски бригадири су значајно доприносили „остваривању плана“. То се посебно односило на дрвну индустрију, која се сусретала са хроничним проблемом недостатка радне снаге, због чега су многа предузећа заостајала у планираној производњи.⁷²⁸ На Оснивачком конгресу КП Босне и Херцеговине, одржаном почетком новембра 1948. године, Авдо Хумо је тријумфално констатовао да индустријализација републике иде врло брзим темпом и да свакодневно у производњу „увлачи“ нове раднике.⁷²⁹ Такав тренд привредног раста све више је продубљивао дефицит радне снаге, поготово у израстајућим индустријским центрима.

Дефицит индустријске традиције одређивао је развој менталитета босанскохерцеговачког сељака. Тешко и нерадо је прихватао напустити свој посјед, а чак и када би то чинио остајао је чврсто везан за земљу, што је обликовало посебну социјалну категорију полусељака, или сељака-радника.⁷³⁰ Међутим, такав тип радника није одговарао идеолошкој линији Партије, а ни привредним потребама земље. У

⁷²⁴ Исто, 128.

⁷²⁵ О мјесту Босне и Херцеговине у Петогодишњем плану ФНРЈ више: V. Katz, *Društveni i ekonomski razvoj*, 277-348.

⁷²⁶ Током 1947. године мобилизација је обављана преко Јединственог синдиката Југославије, односно његових служби посредовања рада мјесних и средских синдикалних вијећа. Али, како се посао није одвијао по очекиваном плану, од 1. маја 1948. године дјеловала је служба за радну снагу у оквиру које су основане: Савезна управа за радну снагу, која је била при Министарству рада ФНРЈ, као и Управе за радну снагу при појединим републичким министарствима рада, па све до управа које су дјеловале на нивоу средских и градских народних одбора, као и комисија за радну снагу при мјесним народним одборима. Према Уредби Владе ФНРЈ од 11. септембра 1948. године, основни задаци управа за радну снагу били су откривање резерви сеоске радне снаге и њено упућивање у привредна предузећа. Н. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 130-132.

⁷²⁷ Н. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 137.

⁷²⁸ Н. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 137; *Ослобођење*, 27. јун 1949, 2.

⁷²⁹ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 88/48, без сигн., Дискусија Авда Хума на Оснивачком конгресу КП Босне и Херцеговине.

⁷³⁰ Н. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 17.

анализи Организационо-инструкторске управе ЦК КП БиХ о раду Среског комитета КПЈ Сарајево, сачињеној почетком 1949. године, као негативност је истицана чињеница да 20% партијског чланства чине радници запослени у градским предузећима, а живе „партијским животом на селу“. Апострофирана је њихова слаба партијска дисциплина и у предузећима и на селу, те изведен закључак и постављен задатак да би било правилно „везати их за предузеће“, како би се над њима остварила јача политичка контрола.⁷³¹

Увећање броја сталних индустријских радника био је идеолошки, политички и економски интерес револуционарне власти, што је утицало на директиве ЦК КП за БиХ упућене нижим организацијама. Руководство Обласног комитета КПЈ Сарајево је августа 1949. године од среских комитета тражило да се „озбиљно позабаве“ тим проблемом и да се политика укључивања сељаштва у индустрију не своди искључиво на мобилизацију фронтских бригада.⁷³² Међутим, у систему вриједности сеоског становништва земља је заузимала централно мјесто, што се није дало лако измијенити. Велики број сељака је рад у индустрији максимално схватао и прихватао као одлазак у „акцију“, док је могућност да постане стални радник била неприхватљива. Позиву на радну акцију били су спремни одазвати се и више пута годишње, али не и трајно напустити аграр.⁷³³ Међутим, и фронтске акције су брзо постајале оптерећујуће бреме за сељака. Велики дефицит радника продуковао је све дужа одсуства са посједа, у неким случајевима чак и до четири мјесеца,⁷³⁴ што је доводило до запуштања пољопривредних газдинстава и кашњења у обављању сезонских радова. Осим дужег одсуства са имања због којих су каснили „и сјетва и жетва“, подозривост фронтских радника у индустрији умножавали су лоши услови боравка и рада у предузећима. Ниске наднице, недовољна и слаба храна, веома лоши хигијенски услови и здравствена заштита, карактерисали су стање сељака-радника у индустријским предузећима првих година спровођења Петогодишњег плана.⁷³⁵

Мобилизација фронтаца у Босни и Херцеговини, нарочито у устаничким крајевима, се неколико првих година после ослобођења углавном одвијала по плану, али је од почетка 1949. године примат преузимало другачије расположење сељака.⁷³⁶ Због незаинтересованости сељаштва и нарастања привреде, од љета исте године скоро сви индустријски срезови Сарајевске и Тузланске области „кубурили“ су са радном

⁷³¹ АБХ, ЦККПБХ, кут. 419/49, сигн. 602, Централни комитет КП БиХ, Организационо-инструкторска управа, Анализа рада Среског комитета КП БиХ Сарајево, 1. јануар 1949. - 1. април 1949. године.

⁷³² АБХ, ЦККПБХ, 416/49, сигн. 42, Записник са састанка Обласног комитета КП БиХ Сарајево, одржаног 22. августа 1949. године.

⁷³³ Н. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 148.

Мобилизација привремене радне снаге за потребе дрвне индустрије давала је добре резултате у источној Босни. Среска организација Народног фронта Соколац је са своје територије слала раднике и у друге срезове. Захваљујући „доброј агитацији масовних организација“, септембра 1948. године, на радилишта Шумског газдинства Завидовићи отпремљена су 292 нова сјекача и 129 пари запрежне стоке, а на радилиште Шумског газдинства Сарајево 187 сјекача и 101 воловска запрега. *Ослобођење*, 8. септембар 1948, 2.

На подручју Рогатичког среза, током 1948. године, формиране су 3 фронтске радне бригаде са 400 сјекача. У овом срезу било је планирано формирање још 8 бригада, четири возача са запрежном стоком и четири бригаде гонича. *Ослобођење*, 2. октобар 1948, 1.

⁷³⁴ *Ослобођење*, 27. јун 1949, 2.

⁷³⁵ Vera Katz, *Društveni i ekonomski razvoj*, 235-240; АБХ, ЦККПБХ, кут. 416/49, сигн. 42, Записник са састанка Обласног комитета КП БиХ Сарајево, одржаног 22. августа 1949. године; *Ослобођење*, 30. јануар 1949, 1.

⁷³⁶ АБХ, ЦККПБХ, кут. 419/49, сигн. 623, Централни комитет КП БиХ, Организационо-инструкторска управа, Анализа рада Среског комитета КП БиХ Дрвар, Сарајево, 20. јули 1949. године.

снагом, нарочито у дрвној индустрији, рударству и грађевинарству.⁷³⁷ Посљедица дефицита радника био је пад производње, па је власт интензивирала борбу за извршење плана мобилизације. Сељаци су, углавном кроз политички рад организација Народног фронта на селима, „убјеђивани“ у предност рада у индустрији.⁷³⁸ Организоване су пропагандне конференције и посјете омладине са села рудницима или индустријским предузећима, како би се упознали са радом и начином живота радника. Такође, већ мобилисани и у индустријску производњу укључени омладинци добијали су краћа одсуства, те као агитатори одлазили у своја села и говорили о властитим позитивним искуствима.⁷³⁹

Када политички рад није давао резултате, надлежни органи су на терену примјењивали различите видове притиска и мјере присиле према сељацима који су одбијали прећи у индустријску производњу и постати радници.⁷⁴⁰ Југословенско вођство официјелно се држало начела добровољности и слободе избора, али је било добро информисано о дешавањима на терену и нивоу примјењиване репресије. Милован Ђилас је средином 1949. године критиковао понашање појединих партијских организација јер су за спровођење задатака мобилизације користили моћ власти, умјесто агитације и политичког рада. Према Ђиласу, један број комуниста се лажно позивао или злоупотребљавао одлуке виших партијских руководстава, које ни у ком случају нису могле служити „као ослонац њиховим незаконитим актима“.⁷⁴¹ Као посебно негативну и штетну потцртао је појаву да у таквим акцијама партијски руководиоци, па чак и чланови Централних комитета, у сарадњи с члановима мјесних власти ноћу упадају у куће сељака ради мобилизације радне снаге.⁷⁴²

Босна и Херцеговина није била изузетак од Ђиласових општејугословенских опсервација. У случајевима неодрживања на позиве интервенисала је милиција, а на тај начин мобилисани кажњавани су принудним радом неколико мјесеци више од првобитно предвиђене обавезе. Било је различитих примјера насиља и безобзирности широм републике. У срезу Босански Шамац је чак издата писмена наредба свим млиновима и земљорадничким задругама да не смију мљети жито и продавати намирнице породицама лица које се не одазивају на позиве за одлазак на рад.⁷⁴³ У једном градачачком селу предсједник и секретар мјесног народног одбора упали су у кућу домаћина који је имао четворо дјеце, те га уз пријетњу пиштољем тјерали на рад.⁷⁴⁴ О бруталном поступању писала је чак и штампа под контролом Партије. На

⁷³⁷ АБХ, ЦККПБХ, кут. 416/49, сигн. 42, Записник са састанка Обласног комитета КП БиХ Сарајево, одржаног 22. августа 1949. године; АБХ, ЦККПБХ, кут. 416/49, без сигн., Записник са састанка Обласног комитета КП БиХ у Тузли, одржаног 19. августа 1949. године; АБХ, ЦККПБХ, кут. 419/49, сигн. 2/49, Централни комитет КП БиХ, Организационо-инструкторска управа, Анализа рада Среског комитета Рогатица за прво тромјесечје 1949. године; АБХ, ЦККПБХ, кут. 419/49, сигн. 2/49, Централни комитет КП БиХ, Организационо-инструкторска управа, Анализа рада Среског комитета Рогатица за прво тромјесечје 1949. године.

⁷³⁸ АБХ, ЦККПБХ, кут. 419/49, сигн. 2/49, Централни комитет КП БиХ, Организационо-инструкторска управа, Анализа рада Среског комитета Рогатица за прво тромјесечје 1949. године; АБХ, ЦККПБХ, кут. 416/49, сигн. 245, Записник састављен на састанку Пленума Среског комтета КП БиХ Грачаница, одржаног 5. августа 1949. године.

⁷³⁹ Н. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 145-146.

⁷⁴⁰ АБХ, ЦККПБХ, кут. 416/49, сигн. 245, Записник састављен на састанку Пленума Среског комтета КП БиХ Грачаница, одржаног 5. августа 1949. године; Н. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 142; *Ослобођење*, 2. октобар 1948, 1.

⁷⁴¹ Н. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 148.

⁷⁴² Исто.

⁷⁴³ Исто, 151.

⁷⁴⁴ Исто, 152.

страницама *Ослобођења* је јануара 1949. године објављено да је на радилише пиране у Сокоцу доведен човјек стар 65 година коме је кући остало троје малих унучади, ратних сирочади, док је мобилизације поштеђено неколико млађих фронтотаца. У истом чланку је обзнањена и неправилност да је са територије Сарајевског среза доведено осморо дјецe старости између 11 и 15 година, те да их је управа предузећа морала вратити кућама.⁷⁴⁵

Непланске и политички слабо припремљене мобилизације, те дизање старих и дјецe, изазивало је анимозитете према „народној власти“ и негативно се одражавало на сеоско становништво у бригадама и предузећима, а тиме и на укупне политичке прилике. Сељаци су прибјегавали различитим облицима отпора против мобилизације изван аграра. Када би комисије по селима добиле планове радне снаге, склањали су се ван кућа, а породице тврдиле да су отишли на рад. Било је случајева драстично агресивног физичког отпора мјери. На Конференцији о мобилизацији у дрвну индустрију, одржаној у Тузланском срезу, сељак је ножем напао службеника среског народног одбора. У Фочи код Дервенте више сељака је сјекирама насрнуло на органе који су покушавали насилно мобилисати радну снагу.⁷⁴⁶ Облик отпора одласку на фронтотске акције или трајном напуштању аграра било је и дезертерство. У љето 1949. године 30 сељака мобилисаних из фочанских села побјегло је из копова рудника Какањ. Обласни комитет КПЈ Сарајево инцидент је објашњавао неадекватним односом и неприлагођеношћу радника раду у рударству: „(...) Радницима који долазе са села није се посветило довољно пажње у рударству, одмах им се постављало да иду у јаме (...).“⁷⁴⁷

Из општег незадовољства и неприхватања напуштања аграра, произилазили су огромни проценти изостајања са посла у индустрији, што је у прољеће 1949. године идентификовано као озбиљан економско-политички проблем Босне и Херцеговине. Централни комитет КП БиХ је 15. априла упутио писмо свим комитетима КП БиХ, комитетима предузећа дрвне индустрије и комитету жељезничког предузећа, како би указао на податак да је само у јануару 1949. године у републици са посла изостало чак 15% радника. Републичко партијско руководство је упозорило на гигантску несразмјерност давања оброка са бројем радника редовно присутних на послу, што је доводило до великих губитака хране. Подређене партијске организације су упознате са масовном појавом да неколико радника на једном радном мјесту добија мјесечно следовање прехранбених производа, а да су при томе радили два или три, па чак и само један дан у мјесецу. Од комуниста је тражена опрезност јер је прекомјерно расипање хране значајно оштећивало робне фондове, али и још више повећавало флукуацију радне снаге, што је „отежавало извршење плана у предузећима“.⁷⁴⁸

⁷⁴⁵ *Ослобођење*, 30. јануар 1949, 1.

⁷⁴⁶ Н. Камберовић, *Према модерном друштву*, 152.

⁷⁴⁷ АБХ, ЦККПБХ, кут. 416/49, сигн. 42, Записник са састанка Обласног комитета КП БиХ Сарајево, одржаног 22. августа 1949. године.

⁷⁴⁸ АБХ, ЦККПБХ, кут. 320/49, без сигн., Централни комитет КП Босне и Херцеговине, свим среским и градским комитетима КП БиХ, свим комитетима КП БиХ предузећа дрвне индустрије, Комитету КП БиХ жељезничког предузећа број један, Сарајево, 15. април 1949. године.

4. ИНФОРМБИРОВСКИ РАСЦЈЕП У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ (1948-1953)

4.1. Општи оквир сукоба Југославије и Информбироа

4.1.1. Према коначном расцјепу 1948. године

На први поглед дјелује да је сукоб између СССР-а и Југославије изненада букнуо у љето 1948. године. Међутим, коријени неспоразума између двије земље почели су „израстати“ много раније, на релацији КПЈ – Коминтерна, а размирице су се испољавале све до краја Другог свјетског рата.⁷⁴⁹ По завршетку највећег оружаног сукоба у историји човјечанства, кључна питања Стаљинове спољне политике била су како политички и економски овладати новонасталим социјалистичким земљама и како политику међународног радничког покрета подредити властитим интересима.⁷⁵⁰ На руку му је ишла спољнополитичка оријентација Југославије, која је у Совјетима и Стаљину тражила заштитника од великих западних „империјалистичких“ сила и ослонац за економски опоравак, што је 11. априла 1945. године озваничено Уговором о пријатељству, узајамној помоћи и послижератној сарадњи. Ипак, прихватање водеће улоге совјетског руководства у спољнополитичким односима није значило да се КПЈ одриче самосталног вођења унутрашње политике, што је сметало намјерама СКП (б) и њеном неприкосновеном лидеру.⁷⁵¹ Стаљин југословенску револуцију никада није прихватао као аутентичну, нити му је одговарао било какав вид издвајања и самоиницијативе Југославије. По његовом виђењу свијета, социјализам се могао ширити искључиво снагом Црвене армије и његовом вољом, а никако „самореализацијом револуције“.⁷⁵² Неспоразуми интензивирани након завршетка рата били су инспирисани борбом за власт, што је прикривано флоскулама о идеолошким размимоилажењима и свађама. Тито је у говору о тршћанској кризи, одржаном 26. маја 1945. године у Љубљани, рекао да Југославија није „новац за поткусуривање“, не алудирајући само на Америку већ и на Совјетски Савез, чиме је у неку руку антиципирао каснију несврстаност.⁷⁵³

Након што је јуна 1946. године закључен споразум о економској сарадњи између СССР-а и Југославије, услиједио је читав низ противријечности на релацији између двије земље. Разлог су били упорни покушаји совјетске политике да економски потчини и оствари потпуни монопол над југословенском привредом. Исте године је на приједлог Совјетског Савеза почело формирање мјешовитих југословенско-совјетских предузећа као форме ширења „сарадње и повезивања“. Југословенско руководство је подржало идеју очекујући да ће СССР уложити капитал, подржати експлоатацију сировина и помоћи индустријализацију земље, али је на основу постојећих уговора одмах постало јасно да совјетској страни припадају сва права, а југословенској

⁷⁴⁹ Погледати: Savo Kržavac, Dragan Marković, *Informbиро, Југославија је рекла: НЕ*, Sloboda, Beograd, 1976, 24-25; Čedomir Štrbac, *Југославија и односи између социјалистичких земаља*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1975, 41-45; Radovan Radonjić, *Сукоб КПЈ са Коминформом (1948-1950)*, Narodno sveučilište grada, Zagreb, 1975, 42-62.

⁷⁵⁰ Edvard Kardelj, *Sećanja, Борба за признавање и независност нове Југославије 1944-1957*, Državna založba Slovenije / Radnička štampa, Ljubljana – Beograd, 1980, 122.

⁷⁵¹ R. Radonjić, *Сукоб КПЈ са Коминформом*, 44-45; B. Petranović, M. Zečević, *Југославија 1918-1984*, 746.

⁷⁵² B. Petranović, *Istorija Југославије, knj. III*, 193.

⁷⁵³ Srećko Džaja, *Politička realnost југословенства (1918-1991): s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Svijetla riječ, Beograd – Zagreb, 2004, 135.

обавезе.⁷⁵⁴ Ширење сазнања о оваквом начину „гурања“ Југославије у инфериоран положај изазивало је невјерицу, запрепаштење и разочарење у руководећим круговима југословенских комуниста.⁷⁵⁵

Посебан извор проблема било је понашање совјетских војних и цивилних стручњака у Југославији, а у том погледу прва незадовољства јавила су од краја 1944. године. У јавности је лоше примљена информација о енормно високим платама које им Југославија плаћа, али су и поред тога све учесталији били неспоразуми због наредбодавног понашања совјетских кадрова.⁷⁵⁶ Светозар Вукмановић Темпо је у својим Мемоарима записао: „(...) Ја сам се толико пута у сусретима са совјетским војним савјетницима увјерио да су се према нашој земљи понашали као да смо њихова колонија.“⁷⁵⁷ Британски конзул у Сарајеву, Хилари Кинг, је априла 1947. године писао да на омладинској пружи Шамац – Сарајево као савјетници раде и совјетски инжењери, али да ова помоћ изазива индигнације међу југословенским стручњацима који сматрају да посао могу обавити „без савјета са стране“.⁷⁵⁸ Упознајући се са документима у вези сукоба ЦК КПЈ и ЦК ВКП (б), добојски комунисти су били јединственог става да руски стручњаци „нису увијек имали очекивани однос и понашање“. Према овом извору, показивали су неразумијевање за тешко материјално стање у Југославији и наводно отворено иступали против првог човјека КПЈ: „ (...) Нису имали разумијевања да ако им се нешто није дало и учинило, [није] зато јер се није могло и имало. (...) Такође су износили да су избјеглице из Србије за то да Жујовић буде мјесто Тита.“⁷⁵⁹

У намјери да оствари пуни утицај и контролу у земљама „народне демократије“ и међународном комунистичком покрету, Стаљин је настојао да формира заједничко тијело комунистичких партија које би служило том циљу. Лидер Совјетског Савеза је био мишљења да треба основати тијело „информационог карактера“ које би се повремено састајало, „измјењивало искуства и доносило закључке“, а сам Тито је приликом боравка у Москви, априла 1945. године, у разговору са Стаљином подстицао ту идеју. Припреме су потрајале до септембра 1947. године, када је у пољској Сзкларској Пореби основан Информациони биро комунистичких партија СССР-а,

⁷⁵⁴ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije, knj. III*, 201; Raif Dizdarević, *Sudbonosni podvig Jugoslavije: podsjećanje na istorijsko NE staljinizmu – događaj koji je opredjelio budućnost Jugoslavije*, Udruženje za modernu historiju / Udruga za modernu povijest, Sarajevo, 2018, 33-34.

⁷⁵⁵ Преговори око формирања два кључна заједничка предузећа, Југословенско – совјетско дунавског паробродарско акционарског друштва (ЈУСПАД) и Југословенско – совјетско акционарског друштва за цивилно ваздухопловство (ЈУСТА), у пуном свјетлу су показали право лице Совјетске политике према Југославији. На приједлог Владимира Велебита, тада југословенског помоћника министра иностраних послова и шефа преговарачког тима, да се прво усагласе начелна питања и уреди текст уговора, совјетска делегација је одбацила било какве преговоре и понудила готове уговоре, на које „само треба ставити потписе“. Када је Велебит саопштио да је понуђено за југословенску страну неприхватљиво, Совјети су напустили састанак. Ипак, пола године касније, фебруара 1947. године, совјетска делегација је поново дошла са припремљеним уговорима, који су овај пут парафирани. Прва искуства са друштвима за ријечни саобраћај и ваздухопловство су показала да нису пословала у интересу развоја југословенског саобраћаја. Такође, у свим другим формираним мјешовитим предузећима власт су преузели совјетски представници, а југословенски стручњаци нису имали увид чак ни у књиговодство. Овако неравноправни односи били су разлог сталних спорова и подозривости између двије државе. R. Dizdarević, *Sudbonosni podvig Jugoslavije*, 34; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije, knj. III*, 201-202.

⁷⁵⁶ Бранко Петрановић, Сава Дауговић, *Велика шизма: четрдесетосма*, ЦИД, Подгорица, 1999, 47-48; R. Dizdarević, *Sudbonosni podvig Jugoslavije*, 34.

⁷⁵⁷ S. Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče, knj. 2*, 76.

⁷⁵⁸ Ђоко Трипковић, *Prilike u Jugoslaviji i Velika Britanija 1945-1948*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1990, 264-265.

⁷⁵⁹ АЈ, 507, АЦКСКЈ, V; К – III / 2, Упознавање са документима ЦК КПЈ и ЦК ВКП (б), 6-30. јун 1948. године.

Југославије, Бугарске, Румуније, Мађарске, Пољске, Чехословачке, Француске и Италије, а накнадно је прикључена и Албанска партија рада. Тијело је само формално подразумијевало размјену искустава и координацију активности, док је суштински превазилазило консултативна овлашћења и служило у сврху прикривеног подривања југословенске независности, што је додатно олакшано одређивањем Београда за сједиште Информбироа.⁷⁶⁰

Од почетка 1948. године наступио је низ турбулентних политичких дешавања која су у фебруару кулминирала новим погоршањем односа између Југославије и СССР-а. Повод је био Стаљинов покушај наметања југословенско-бугарске федерације. За разлику да Бугара који су, очигледно по Стаљиновој директиви, „одушевљено“ прихватили његов приједлог, Југославија је негативан одговор образложила историјским разликама и потребом стварања повољнијих услова за такав вид уједињења држава.⁷⁶¹ У условима политичког притиска прве земље социјализма, на сједници ЦК КПЈ, одржаној 1. марта 1948. године, први пут су разматрани „политички и економски“ односи Југославије и СССР-а. Критикована је совјетска пракса са мјешовитим друштвима и оцијењено је да Совјетски Савез врши притисак на Југославију, условљавајући економске преговоре политиком која је увлачи у зависан положај.⁷⁶² Још једном је одбачен приједлог о федерацији са Бугарском, а Јосип Броз Тито је рекао да би то био „тројански коњ за наше јединство“.⁷⁶³ Убрзо након сједнице услиједио је читав низ мјера и оптужби са совјетске стране. Совјетска влада је 18. марта 1948. године донијела одлуку о повлачењу својих војних савјетника и инструктора из Југославије, а одлука је образложена да су „окружени недружељубљем“. Већ сутрадан донесена је одлука о повлачењу и цивилних стручњака, са објашњењем да им је било забрањено добијање повјерљивих информација.⁷⁶⁴ Јосип Броз Тито је у писму 20. марта 1948. године упућеном совјетском министру спољних послова Молотову упозорио на штетност развоја ствари и оспоравао званичне мотиве за повлачење војних стручњака. Изразио је жељу да СССР отворено саопшти у чему је ствар и јасно укаже на све што мисли да није у складу са добрим односима између двије земље.⁷⁶⁵

Услиједила је преписка између ЦК КПЈ и ЦК СКП (б) која је брзо показала да настали јаз неизбежно води у отворени сукоб са неизвјесним епилогом. У првом писму ЦК СКП (б) упућеном Титу и осталим члановима ЦК КПЈ, намјерно датираним на 27. марта 1948. године, изнесене су нове критике на рачун југословенског руководства. Прва је била да међу њима „круже“ антисовјетске изјаве, да се СКП (б) „изрођава“ и да у СССР-у влада „великодржавни шовинизам“. Поред тога, југословенско вођство је оптужено да КПЈ није „потпуно легализована“, да се још налази у „полулегалном стању“, јер њен ЦК већином није изабран него кооптиран, и да

⁷⁶⁰ *Историја СКЈ*, 354; S. Džaja, *Politička realnost jugoslovenstva*, 136.

У југословенској историографији превладава став да је основна улога Информбироа била сламање и подређивање Југославије. Таква становишта утемељена су на конкретним примјерима дјеловању овог тијела. Послије само 4-5 мјесеци постојања, кренуо је жесток талас напада и притиска на Југославију, а Информбиро се након оснивачког скупа састао још два пута, у оба случаја због осуде југословенског руководства. R. Dizdarević, *Sudbonosni podvig Jugoslavije*, 37.

⁷⁶¹ О овом до тада најдрастичнијем покушају подређивања Југославије више: R. Dizdarević, *Sudbonosni podvig Jugoslavije*, 41-43; E. Kardelj, *Sećanja*, 114; R. Radonjić, *Sukob KPJ sa Kominformom*, 60.

⁷⁶² Бранислав Ковачевић, *Комунистичка партија Црне Горе 1945-1952. године*, НИО „Универзитетска ријеч“, Титоград, 1986, 396.

⁷⁶³ R. Dizdarević, *Sudbonosni podvig Jugoslavije*, 45.

⁷⁶⁴ R. Dizdarević, *Sudbonosni podvig Jugoslavije*, 46; Б. Ковачевић, *Историја Комунистичке партије Црне Горе*, 397.

⁷⁶⁵ Б. Ковачевић, *Историја Комунистичке партије Црне Горе*, 397.

се у њој не осјећа „унутарпартијска демократија“. Затим је изнесена тврдња да се у југословенској партији не осјећа „дух политике класне борбе“, да постоји „пораст капиталистичких елемената“ на селу и граду, те да је присутан тренд „урастања капиталистичког елемента у социјализам“. Вођству КПЈ је „стављено на терет“ да Партију „расплињује и утапа у Народни фронт“, умјесто да буде основна руководећа снага у земљи.⁷⁶⁶ Писмо је садржало и оптужујућу тврдњу да је Владимир Велебит „енглески шпијун“ и да се такав још налази на мјесту помоћника министра иностраних послова, па је запријеђено прекидом дипломатских односа уколико и даље остане на тој функцији.⁷⁶⁷

Централни комитет КПЈ је на пленарној сједници 12. и 13. априла 1948. године разматрао насталу ситуацију и одговор на Стаљиново писмо. Тито је том приликом истакао да нису у питању идеолошке разлике, већ да се ради о односима двије земље: „Другови, водите рачуна да се овдје не ради ни о каквим теоријским дискусијама, не ради се овдје о грешкама КПЈ, о тобожњем нашем застрањивању. Не смијемо допустити да будемо гурнути у дискусију о томе. Другови, овдје се ради прије свега о односу државе и државе (...). Мени се чини да се они служе идеолошким питањима да би оправдали свој притисак на нас, на нашу државу.“⁷⁶⁸ На сједници су говорили сви чланови ЦК, неки и више пута, а протекла је у јединству присутних, осим два изузетка. Сретен Жујовић је стао на страну СССР-а, а Тито је присутне упознао са писмом Андрије Хебранга, који се такође сложио са Стаљиновим оптужбама.⁷⁶⁹ Усвојен је текст одговора који је садржао одлучно одбацивање Стаљинових оптужби. Уз наведене чињенице одбачене су као неистините тврдње о разлозима повлачења стручњака и вођењу антисовјетске политике. Негиране су оптужбе да је Велебит енглески шпијун, уз исказано дубоко огорчење и запрепашћење због начина обраћања влади једне државе чији се народ у рату, на страни СССР-а, „највише жртвовао“. На крају, ЦК КПЈ је предложио да се неспоразум ријеши разговорима између представника два централна комитета у Београду.⁷⁷⁰

Ново Стаљиново писмо, од 4. маја 1948. године, „друговима Титу, Кардељу и Централном комитету КПЈ“, садржало је проширене оптужбе из првог, са додатим тежим квалификацијама. Одговор ЦК КПЈ од 13. априла окарактерисан је као „заоштравање конфликта“, уз изнесену провокативну тврдњу да заслуге и успјеси комунистичких партија Пољске, Чехословачке, Мађарске, Румуније, Бугарске и Албаније нису ништа мањи него југословенске. Апсолутне заслуге и почести за ослобођење Југославије приписиване су Црвеној армији, која је „притекла у помоћ југословенском народу, разбила немачке окупаторе, ослободила Београд и тако створила услове неопходне за долазак комунистичке партије на власт“. Писмо је завршено приједлогом да се спор расправи на састанку Информбироа у Букурешту, уз

⁷⁶⁶ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslavija 1918-1984*, 747-748.

⁷⁶⁷ Исто.

Убрзо се сазнало да је Стаљин своје писмо, не чекајући одговор југословенског партијског вођства, упутио партијама чланицама Информбироа и тражио изјашњавање о његовом садржају. Већ почетком априла стигла су писма партија Мађарске, Чехословачке, Румуније и Бугарске у којим су се сложиле са совјетском осудом КПЈ. Како би појачао притисак и приморао Југославију на попуштање, Стаљин је овим потезом „интернационализовао“ сукоб са Југославијом и у „напад“ увео остале партије и земље Информбироа. R. Dizdarević, *Sudbonosni podvig Jugoslavije*, 47.

⁷⁶⁸ Цитирано према: R. Dizdarević, *Sudbonosni podvig Jugoslavije*, 48.

⁷⁶⁹ R. Dizdarević, *Sudbonosni podvig Jugoslavije*, 48; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije, knj. III*, 209.

⁷⁷⁰ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslavija 1918-1984*, 751-755.

присуство представника свих девет партија чланица.⁷⁷¹

Централни комитет КПЈ је на пленарној сједници 9. маја 1948. године одбио приједлог да се о неспоразуму расправља на састанку Информбироа.⁷⁷² Одлука је објашњена антиципацијом инфериорности и неравноправности са којом би се суочили југословенски представници на састанку Коминформа. Стога је у писму ЦК КПЈ, 17. маја 1948. године, послатом „друговима Ј. В. Стаљину и В. М. Молотову“ писало: „Ми не бјежимо од критике по принципијелним питањима, али се у тој ствари осјећамо толико неравноправни да нам је немогуће пристати да ту ствар сада рјешавамо пред Коминформбироом.“⁷⁷³ На пленуму је саслушан и усвојен приједлог Партијске комисије да се Андрија Хебранг и Сретен Жујовић „због фракционашења, ставова о привредној политици и односима према Информбироу“ искључе из КПЈ. Стаљин је тражио да представници Совјетског Савеза учествују у истрази, али је ЦК КПЈ такву могућност одлучно одбио. Хебранг и Жујовић су убрзо ухапшени и затворени због дјела „кажњивих по кривичном закону“. Едвард Кардељ у својим сјећањима истиче да су притворени из страха да их Совјети не преведу преко границе и да се у Букурешту појаве на савјетовању партија Информбироа.⁷⁷⁴

Да би повећао притисак и оптужио југословенско руководство за одступање од интернационализма и „израђање“ из породице комунистичких партија, ЦК СКП (б) је 19. маја 1948. године поново тражио да представници КПЈ учествују у раду Информбироа. Али, на сједници одржаној само дан касније ЦК КПЈ је одлучно потврдио да југословенска делегација неће учествовати на састанку у Букурешту, а за 21. јули 1948. године заказао Пети конгрес КПЈ.⁷⁷⁵ Већ 22. маја 1948. године услиједило је ново писмо ЦК СКП (б) у којем је став југословенског партијског вођства о бојкоту букурештанског састанка Информбироа назван „националистичким“. Тврдња је формулисана на следећи начин: „(...) Одбијањем да дођу пред Информбиро значи да је ЦК стао на пут цепања од јединственог социјалистичког фронта народних демократија са Совјетским Савезом и да сада припрема своју партију и југословенски народ зато, да изда јединствени фронт народне демократије и СССР-а. Пошто је Информбиро партијска основа јединственог фронта, таква политика води ка издаји ствари међународне солидарности трудбеника и прелази на позиције национализма, непријатељске ствари радничке класе.“⁷⁷⁶

На засједању Коминформа, одржаном у једном краљевском дворцу у околини Букурешта, усвојена је Резолуција о стању у КПЈ. Документ је објављен 28. јуна 1948. године, а садржао је све до тада већ изнесене оптужбе и осуде, само сада у још грубљем и пријетећем тону.⁷⁷⁷ Резолуцијом је подржан ЦК СКП (б) у „раскринкавању“ неправилне политике ЦК КПЈ, осуђено поступање према Хебрангу и Жујовићу, критиковане мјере југословенског руководства спроведене у циљу национализације „ситне индустрије и трговине“. Констатовано је да је вођство КПЈ одбијањем да учествује на засједању у Букурешту пошло путем „издаје ствари међународне солидарности радног народа“ и путем „национализма“, те да је услијед тога искључило

⁷⁷¹ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslavija 1918-1984*, 756-759; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije, knj. III*, 209-210.

⁷⁷² В. Petranović, *Istorija Jugoslavije, knj. III*, 210.

⁷⁷³ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslavija 1918-1984*, 760.

⁷⁷⁴ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije, knj. III*, 209-210; Е. Kardelj, *Sećanja*, 129.

⁷⁷⁵ *Историја СКЈ*, 359.

⁷⁷⁶ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslavija 1918-1984*, 761-762.

⁷⁷⁷ *Историја СКЈ*, 360.

себе и КПЈ из „породице братских комунистичких партија“ и јединственог комунистичког фронта.⁷⁷⁸ Закључак је изведен у виду позива чланству КПЈ да се организовано супротстави и побуни против вођства Партије: „Информациони биро не сумња да у крилу КПЈ има довољно здравих елемената, верних марксизму-лењинизму, верних интернационалистичким традицијама КПЈ, верних јединственом социјалистичком фронту. Задатак ових здравих чланова КПЈ јесте да присиле данашње руководиоце да отворено и поштено признају своје грешке, да их поправе, да напусте национализам, да се врате интернационализму и да свим силама учвршћују јединствени социјалистички фронт против империјализма, или – ако се досадашњи руководиоци КПЈ покажу за то неспособни, – да их смене и истакну ново интернационалистичко руководство (...).“⁷⁷⁹

Одговор ЦК КПЈ на Резолуцију Информбироа била је Изјава од 29. јула 1948. године којом је рекапитулизована генеза сукоба, односно преписке између двије партије. Констатовано је да су критике и оптужбе Информбироа засноване на неоснованим и нетачним тврдњама и да представљају покушај рушења југословенске Партије.⁷⁸⁰ Резолуција Информбироа и Изјава ЦК КПЈ објављени су у *Борби* у чак 500 хиљада примјерака. Поменути документи су објављени и у свим другим дневним листовима и радио станицама Југославије, па је јавност сазнала све оно што је било познато само врховима Партије. Био је то до тада незапамћен ударац за неприпремљено и слабо обавијештено партијско чланство. Чак и информисани о преписци нису очекивали такав политички земљотрес. У почетку је владала невјерица да је у односима са СССР-ом и обожаваним Стаљином тако нешто уопште могуће. Било је прилично раширено илузорно мишљење да се ради о неспоразуму, о нетачној обавијештености врха СССР-а, да је и Стаљин лажно информисан итд.⁷⁸¹

Након упознавања јавности са сукобом и објелодањивања преписке са Совјетском партијом, Југославија се суочила са још драстичнијим политичким притиском, тоталном економском блокадом и пријетњом војном интервенцијом. У таквим политичким приликама ЦК КПЈ је преко централних – покрајинских комитета и нижих партијских организација, интензивирао политичку активност у читавој земљи.⁷⁸² Југословенски комунисти су отпор Стаљину почели доказивањем да су добри стаљинисти. На Петом конгресу КПЈ, одржаном од 21. до 28. августа 1948. године, посебно је наглашено да се југословенски комунисти нису одрекли науке марксизма-лењинизма, већ да стоје на линији те теорије која се, „под руководством друга Стаљина“, у пракси остварује у СССР-у.⁷⁸³ Тито је свој говор на Конгресу завршио позивом на непоколебљиво јединство и вјерност науци „Маркса – Енгелса – Лењина – Стаљина“, док су присутни делегати уз овације клицали: „Стаљин – Тито“.⁷⁸⁴ Александар Ранковић је након прочитаног реферата узвикнуо: „(...) Живео вођа и учитељ међународног пролетеријата – велики Стаљин, на чијим смо се делима учили и по којима смо радили!“⁷⁸⁵

Међутим, у Резолуцији Информбироа су позвани „здрави елементи“ у КПЈ да

⁷⁷⁸ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslavija 1918-1984*, 765-769.

⁷⁷⁹ Исто, 769.

⁷⁸⁰ Исто, 769-774.

⁷⁸¹ R. Dizdarević, *Sudbonosni podvig Jugoslavije*, 59.

⁷⁸² Б. Ковачевић, *Историја Комунистичке партије Црне Горе*, 406-407.

⁷⁸³ R. Radonjić, *Sukob KPJ sa Kominformom*, 81.

⁷⁸⁴ *V Конгрес Комунистичке партије Југославије 21 – 28. јула 1948: стенограмске белешке*, Култура, Београд, 1949, 119.

⁷⁸⁵ Исто, 181.

југословенско вођство присиле на промјену своје политике, или да их смијене и поставе ново, „правилном“ социјалистичком учењу вјерно, руководство. Осим тога, Совјетски Савез је ширио пропаганду да Југославија као малољудна земља неће издржати, и да су много већи и снажнији попустили или поражени у сукобу са Стаљином.⁷⁸⁶ У таквим околностима људи су доживљавали истинске драме. Многи су се питали чему дати предност, како се одредити. Дио чланства и руководећег кадра КПЈ изјаснио се за Резолуцију Информбироа, односно прихватио совјетске критике, што је убрзо произвело унутарпартијску информбировску опозицију. Осим ухапшених Жујовића и Хебранга, четврти од девет чланова Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору: Божо Љумовић, Вуко Тмушић, Нико Павић и Радивоје Вукићевић најприје су прихватили ставове и документа КПЈ, али се убрзо показало да су то учинили из партијске „дисциплине“, а не стварних увјерења. Како се радило о комунистима од великог угледа међу партијским чланством и народом у Црној Гори, средином јула 1948. године позвани су на разговор у Београд. Александар Ранковић, Едвард Кардељ и Милован Ђилас безуспјешно су покушали да им укажу на „грешке“ и „неправилност“ испољених опредјељења. Пошто разговори и убјеђивања нису дали резултата, сва четворица су током августа и септембра 1948. године смијењени са функција, искључени из КПЈ, похапшени и затим послати на Голи оток.⁷⁸⁷

Са њиховим поступањем, временски и суштински, поклопило се отворено изјашњавање за Резолуцију Информброа једног броја Црногораца који су се налазили на високим војним, дипломатским и другим функцијама ван Црне Горе. Арсо Јовановић, Владо Дапчевић и Бранко Петричевић су 11. августа 1948. године покушали бјекство у Румунију, али су осујећени од граничне патроле. Јовановић је у пушкарању погинуо, док су Дапчевић и Петричевић убрзо ухапшени, суђени и интернирани на Голи оток.⁷⁸⁸ Од почетка 1949. услиједила су масовна искључивања из Партије, хапшења и затварања информбировца. Највећи замах „точак репресије“ је имао од 1949. до 1951. године, али је његов „рад“ био интензиван све до 1953. године и Стаљинове смрти, што га је донекле успорило, али не и зауставило. Посљедње три жртве отишле су на робију 13 година након почетка сукоба, односно 1961. године.⁷⁸⁹

4.1.2. Специфичности расцјепа у Босни и Херцеговини

Босну и Херцеговину у љето 1948. године није заобишла политичка стварност Југославије, а информбировски лом се у овој републици одразио са неколико значајних специфичности.⁷⁹⁰ Одмах након објелодањивања Резолуције Информбироа, као ни у једној другој југословенској федералној јединици, на свим нивоима партијске и републичке власти, поготово у Сарајеву, јавио се велики број комуниста који су прихватили поједине критике Информбироа, односно Совјетског Савеза. Велика већина чланова ПК КПЈ за БиХ / ЦК КП БиХ није се интегрално сложила са политиком

⁷⁸⁶ Miodrad Nikolić, *Informbiro*, knjiga druga, СР, Zagreb, 1989, 84-82; Vladimir Dedijer, *Novi prilozii za biografiju Josipa Broza Tita*, knj. 1, Liburnija / Mladost, Ljubljana-Zagreb, 1980, 610.

⁷⁸⁷ Б. Ковачевић, *Историја Комунистичке партије Црне Горе*, 411-412; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. III, 224; *Заточеници Голог отока: регистар лица осуђиваних због Информбироа: документ Управе државне безбедности ФНР Југославије*, Архив Србије / Институт за савремену историју, Београд, 2016, 291, 365, 474, 509.

⁷⁸⁸ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. III, 224; Милован Ђилас, *Власт и побуна*, Књижевне новине, Београд, 1991, 177; *Заточеници Голог отока*, 155 и 378.

⁷⁸⁹ О томе погледати статистичке анализе у: *Заточеници Голог отока*, 43-46.

⁷⁹⁰ Због лакшег праћења и разумијевања анализе информбировског лома у Босни и Херцеговини, сматрали смо корисним на почетку дати преглед основних специфичности расцјепа у овој републици.

југословенског руководства.⁷⁹¹ Њихови ставови пресудно су утицали на масовна колебања у Влади НР Босне и Херцеговине, па су се са функционера на функционера ширили у сарајевску партијску организацију, захвативши готово комплетан састав Мјесног комитета КПЈ главног града републике, и добар дио апарата Управе државне безбједности за Босну и Херцеговину.⁷⁹²

Информисан да размјере колебања у партијској организацији Босне и Херцеговине цијелу републику лако могу претворити у унутарпартијску опозицију, Јосип Броз Тито је за 7. јули 1948. године заказао заједничку сједницу Политбироа ЦК КПЈ и ПК КПЈ за БиХ, са циљем да разувјери босанскохерцеговачки партијски врх и убиједи га у исправност ставова ЦК КПЈ. За разлику од нешто касније одржаног сличног састанка са члановима Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, југословенско руководство је успјело да „увјери“ колебљиве „Босанце“ у исправност линије ЦК КПЈ. Иако поједини историчари наглу промјену мишљења партијског вођства Босне и Херцеговине називају „лојалност уз завртање руке“, чињеница је да су се они, за разлику од Црногораца, из Београда у Сарајево вратили амнестирани и „јединственог става“.⁷⁹³

Амнестирани босанскохерцеговачки партијски прваци, са хипотеком „колебљиве прошлости“, настојали су Титу и најужем вођству Југославије доказати да се по питању унутарпартијске опозиције у републици „одлучно ради“, а раширена колебања морала су бити санкционисана. Недуго након Петог конгреса КПЈ, на сједници Политбироа ПК КПЈ за БиХ, 2. августа 1948. године, формирана је Партијска комисија у саставу: Шефкет Маглајлић, Руди Колари и Светозар Госпић, са задатком да испита „антипартијско држање“ појединих министара у Влади НР Босне и Херцеговине, чланова Мјесног комитета Сарајево и дијела виших официра УДБ-е за Босну и Херцеговину.⁷⁹⁴ Међутим, након „београдског убјеђивања“ нико од водећих комуниста, министара у Влади НР Босне и Херцеговине, као ни чланова МК КПЈ Сарајево, није задржао почетни став, сви су „промијенили мишљење“ и стали на страну ЦК КПЈ. Услиједио је обрачун са мањим бројем руководећих комуниста који су остали досљедни првобитном ставу, а највише са онима који су се према мишљењу Комисије „неискрено изјаснили“ за ставове ЦК КПЈ, што је једна од специфичности

⁷⁹¹ У почетном периоду отвореног сукоба 1948. године ПК КПЈ за БиХ био је водеће тијело комунистичког покрета у Босни и Херцеговини. Тада још није постојала Комунистичка партија Босне и Херцеговине, иако је Покрајински комитет имао иста овлаштења, права и дужности као већ конституисани централни комитети комунистичких партија у саставу КПЈ. Чинило га је 13 чланова од којих је биран Политбиро, а радио је у саставу: Ђуро Пуцар Стари, секретар; Цвијетин Мијатовић Мајо, организациони секретар; и чланови: Родољуб Чолаковић, Угљеша Даниловић, Авдо Хумо и Руди Колар. Након што је од 1. до 5. новембра 1948. године одржан оснивачки Конгрес и конституисана Комунистичка партија Босне и Херцеговине, изабран је Централни комитет и њен Политбиро. За секретара Централног комитета изабран је Ђуро Пуцар Стари, док су Политбиро сачињавали: Угљеша Даниловић, Авдо Хумо, Цвијетин Мијатовић, Хасан Бркић, Илија Дошен, Нико Јуринчић, Руди Колар, Шефкет Маглајлић, Пашага Манџић и Радован Папић. Побројани комунисти су, како због ратних заслуга тако и захваљујући мирнодопским високим функцијама, дочекали сукоб са Коминформом као главни протагонисти извршавања политике КПЈ на територији Босне и Херцеговине. *Istorija SK BiH, knj. 2*, 23-43.

⁷⁹² *Istorija SK BiH, knj. 2*, 57.

⁷⁹³ Senija Milišić, „O nekim implikacijama sukoba sa Informbiroom“, u: *Okrugli stol: Istorijsko ne staljinizmu*, Zbornik radova, Sarajevo, 2008, 105-106; Б. Ковачевић, *Комунистичка партија Црне Горе*, 411-412.

⁷⁹⁴ Husnija Kamberović, „Stavovi rukovodstva komunističkog pokreta u Bosni i Hercegovini o sukobu sa Informbiroom 1948. godine“, u: *Okrugli stol: Istorijsko ne staljinizmu*, Zbornik radova, Sarajevo, 2008, 142-143.

информбировског лома у Босни и Херцеговини.⁷⁹⁵

4.2. Обим и разлози расцјепа у партијској организацији Босне и Херцеговине

4.2.1. Расцјеп у врху Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину

Иако су се турбуленције и колебања унутар босанскохерцеговачког руководства сасвим сигурно јавила нешто раније, неслагања са политиком ЦК КПЈ јавно су се показала на сједници ПК КПЈ за БиХ одржаној између 1. и 2. јула 1948. године.⁷⁹⁶ Након што је секретар Ђуро Пуцар Стари отворио сједницу, уводна ријеч припала је Авду Хуму. Истакао је „дубок утисак“ који је на њега оставило писмо из Москве, али је одбио да прихвати оцјену да руководство КПЈ води антисовјетску политику и да њени лидери дају антисовјетске изјаве. Одбацио је тврдње да се према совјетским стручњацима у Југославији створио непријатељски однос. Негирао је оптужбе да се у Југославији развија капитализам, аргументујући то политичким радом КПЈ на ликвидацији капиталистичких елемената на селу и у граду. Хумо је заступао ставове ЦК КПЈ и по питању односа према Народном фронту одбацивши мишљење Информбироа да је КПЈ „полулегална“. Правилном је оцијенио одлуку ЦК КПЈ да своје представнике не шаље на сједницу Информбироа, сматрајући да је ово тијело унапријед осудило КПЈ и да има циљ да смијени југословенско вођство.⁷⁹⁷ Ипак, Хумо је изнио став којим је донекле одступао од потпуне и безрезервне подршке политици ЦК КПЈ. Рекао је да „совјетском амбасадору у Југославији треба омогућити прикупљање информација“ и сматрао да је став ЦК КПЈ о совјетском амбасадору „преоштар“.⁷⁹⁸

Хасан Бркић је први на сједници изнио мишљења која су шире одступала од линије ЦК КПЈ. Према изјављеном, пошто се у потпуности слагао са првим писмом ЦК КПЈ – јер је вјеровао да „наш ЦК не сумња у добронамјерност и принципијелност ВКП (б)“, након другог је услиједио преокрет у његовом мишљењу, највише због неповјерења југословенског руководства према совјетској партији: „Да није било те сумње са наше стране у мотиве ЦК ВКП (б) ствари се не би овако заоштриле. ЦК ВКП (б) није био ничим другим руковођен него жељом да помогне нашој партији и није требало сву његову критику свести искључиво на погрешне и клеветничке информације“.⁷⁹⁹ Није се сложио са ставовима Милована Ђиласа, изнесеним на

⁷⁹⁵ АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, сигн. 224, Извјештај Централног комитета КП Босне и Херцеговине, Централном комитету КПЈ, Сарајево, 8. децембар 1948. године; *Zapishnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, Arhiv Jugoslavije / Službeni list SRJ, Beograd, 1995, 248-249; Драженко Ђуровић, „Министри информбировци у Влади Народне Републике Босне и Херцеговине 1948. године“, Гласник Удружења архивских радника Републике Српске, бр. 9, Бањалука, 2017, 227-243.

⁷⁹⁶ Сједница је имала само једну тачку дневног реда: „Упознавање са писмом ЦК ВКП (б) од 4. маја о.г. упућеним ЦК-у КПЈ и одговором ЦК КПЈ на то писмо од 17. маја о.г.“, а присуствовали су јој: Ђуро Пуцар Стари, Авдо Хумо, Хасан Бркић, Радован Папић, Пашага Манџић, Родољуб Чолаковић, Угљеша Даниловић, Шефкет Маглајић и Нико Јуринчић. АЈ, 507, АЦКСКЈ, I I I БиХ – К 1/19, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Централном комитету КПЈ, Записник са сједнице Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, одржане 1. и 2. јула 1948. године.

⁷⁹⁷ АЈ, 507, АЦКСКЈ, I I I БиХ – К 1/19, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Централном комитету КПЈ, Записник са сједнице Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, одржане 1. и 2. јула 1948. године.

⁷⁹⁸ Исто.

⁷⁹⁹ Исто.

сједници ПК КПЈ за БиХ,⁸⁰⁰ да су у Централном комитету совјетске партије „већином Руси“, да у руководством савезних република „сједе Руси“ и да је централизам већи него у КПЈ. Сматрао је да такве оптужбе имају смисао доказивања да се совјетска партија „изрођава“. Био је дубоко увјерен да „изјаве друга Ђиласа“, како их је он разумио, „нису став нашег ЦК“.⁸⁰¹ Поред неприхватања неповјерења ЦК КПЈ према ВКП (б), исказаног одбијањем да се спор ријеша на састанку Информбироа, он је начелно прихватио и Стаљинове оптужбе о полулегалном карактеру КПЈ аргументоване чињеницама да дуго времена није одржан изборни партијски Конгрес. По Бркићу, требало је раније сазвати Конгрес и претрести „многа питања линије и партијске изградње“.⁸⁰² Одбацио је критику ЦК ВКП (б) да КПЈ није предузимала мјере за ограничавање капиталистичког елемента на селу, те је неправилним сматрао то што је ВКП (б) остале чланице Информбироа о спору са КПЈ упознао прије пленарне сједнице у Букурешту.⁸⁰³

Радован Папић се није сложио са ставом о антисовјетском дјеловању КПЈ и одбацио оптужбе да није било „ограничавања капиталистичких елемената на селу“. Као „потпуно нетачно“ означио је и да се новим мјерама против капиталистичких елемената у граду приступило „на брзу руку и неприпремљено“, те да се „Партија утопила у Фронт“. Папић се није изјашњавао по питању „демократичности“ или „легалности“ Партије, али је изнио критику на рачун југословенског партијског вођства због одбијања учешћа на састанку Информбироа: „И поред тешке ситуације за наш ЦК створене поступком ВКП (б) требало је поћи на састанак Информбироа, јер је неодлазак отежао наш положај. Без обзира што се ништа није могло исправити, ипак је требало отићи.“⁸⁰⁴

Како је развој ситуације на сједници показивао да ће већина присутних чланова Покрајинског комитета по неком од питања критиковати ЦК КПЈ, ријеч је узео Ђуро Пуцар Стари. Недвосмислено, бар јавно, на страни ЦК КПЈ, објашњавао је да су крајње намјере Стаљина и ЦК СКП (б) да смијени југословенско руководство и да је до сукоба дошло због Титове одлучности да Југославија води своју самосталну политику. Став Хасана Бркића, до тада најоштријег критичара линије ЦК КПЈ, оцијенио је неправилним.⁸⁰⁵ Тврдио је да није било политичке „штете“ што Конгрес КПЈ, из оправданих разлога, раније није одржан и да би одлазак на састанак Информбироа био базнадежан, јер је „пресуда“ била „унапријед изречена“.⁸⁰⁶

Међутим, Пуцарево обраћање није утицало на сљедећег говорника. Пашага Манџић је сумњом у исправност ставова из докумената ЦК КПЈ потврдио озбиљност расцјепа унутар босанскохерцеговачког комунистичког покрета. Изнио је мишљење да

⁸⁰⁰ Из записника сједнице одржане 1. и 2. јула види се да је раније одржана сједница ПК КПЈ за БиХ на којој је, уз присуство и дискусију Милована Ђиласа, расправљано о питању става према оптужбама Информбироа. Хасан Бркић је изјавио да „није био присутан на тој сједници“, али да је о Ђиласовом излагању био обавијештен од присутних чланова Покрајинског комитета. АЈ, 507, АЦКСКЈ, I I I БиХ –К 1/19, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Централном комитету КПЈ, Записник са сједнице Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, одржане 1. и 2. јула 1948. године.

⁸⁰¹ АЈ, 507, АЦКСКЈ, I I I БиХ –К 1/19, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Централном комитету КПЈ, Записник са сједнице Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, одржане 1. и 2. јула 1948. године.

⁸⁰² Исто.

⁸⁰³ Исто.

⁸⁰⁴ Исто.

⁸⁰⁵ Исто.

⁸⁰⁶ Исто.

је требало ићи на састанак Информбироа у Букурешт и „признати оне грешке које постоје“. Мислио је на став Информбироа о полулегалној природи КПЈ, јер се састанци „одржавају тајно, а одлуке се не објављују“. У погледу политике КПЈ према селу сложио се са Хасаном Бркићем, те сматрао да је раније требало сазвати Конгрес како би биле „разрађене одлуке по појединим питањима“.⁸⁰⁷

Послије Ђура Пуцара и Авда Хума, Нико Јуринчић је на сједници најодлучније стао уз ЦК КПЈ. Истакао је да не сумња у оданост ЦК КПЈ према Совјетском Савезу и да не може замислити Југославију без Тита. Андрију Хебранга и Сретена Жујовића је оптужио за издају, а свој „презир“ према њима појачао је ставом да не би ни био члан Партије ако би они требали да је спасу. Оштро је одбацио оптужбе да се КПЈ „срозала на позиције империјалистичког блока“, а око питања Народног фронта и легалности Партије сложио се са Авдом Хумом. Подржао је одлуку да не треба слати југословенску делегацију у Букурешт, „јер је осуда била унапријед готова“ и одбацио оптужбе да је КПЈ „троцкистичка“.⁸⁰⁸ Обраћање је завршио закључком да ПК КПЈ за БиХ треба да „изради јединствен став“ и израженом вјером да ће и поред појава „опортуниста и колебљиваца“ већина партијског чланства прихватити став ЦК КПЈ.⁸⁰⁹

Шефкет Маглајлић је био на страни политике ЦК КПЈ, али је ипак оставио могућност да у раду Партије постоје грешке. Неубједљивим је сматрао оптужбе ЦК ВКП (б) о легалности КПЈ и попустљивости према кулачком елементу. Такође се супротставио тврдњама да ЦК КПЈ „гаји антисовјетски став“ и да је југословенски комунистички покрет немарксистички. Оправдавао је Титову одлуку о бојкоту сједнице Информбироа. Поред јасних ставова да су оптужбе на рачун КПЈ неправилне, сматрао је да и у југословенском комунистичком покрету постоје одређене грешке у раду. О томе је изјавио: „Има грешака код нас, јер радимо“.⁸¹⁰

Бурну сједницу ипак су обиљежили иступи двојице гласовитих босанскохерцеговачких комуниста, републичког министра унутрашњих послова Угљеше Даниловића и премијера Родољуба Чолаковића. Угљеша Даниловић је своју дискусију почео констатацијом да се слагао са првим писмом ЦК КПЈ, али да су његови унутрашњи ломови, прожети питањем „куда ћемо“ даље, кренули након што је дошло друго писмо ЦК ВКП (б).⁸¹¹ Неизвијесност даљњег пута без узора и моћног заштитника изазивала је у њему дубоке недоумице. Изразио је жељу да „каже своје мишљење искрено“, а његова критика ЦК КПЈ првенствено се односила на неодлазак на састанак Информбироа у Букурешт: „Требало је ићи на Информбиро да би наше ствари бранили. Неодлазак на Информбиро је аргумент против нас.“⁸¹² Сматрао је да „јавна дискусија“ која се води између КПЈ и Информбироа наноси „огромну штету међународном радничком покрету“, за шта су по његовом мишљењу биле криве и совјетска и југословенска партија. Даниловић је био на становишту и јавно изјавио да би оптужбе ЦК ВКП (б) за „антисовјетски став наших руководилаца“ и неограничавање кулачког елемента одбацило партијско чланство, али да би се замјерке Информбироа на метод рада КПЈ могле примити, мислећи вјероватно на оптужбе о „полулегалности“ КПЈ. Обраћање је закључио апелом за настојање да се настали јаз ликвидира, или бар

⁸⁰⁷ Исто.

⁸⁰⁸ Исто.

⁸⁰⁹ Исто.

⁸¹⁰ Исто.

⁸¹¹ Исто.

⁸¹² Исто.

спријечи његово проширивање и продубљивање.⁸¹³

Због епитета највећег ауторитета у републици, најјачи утисак на сједници ПК КПЈ за БиХ оставило је обраћање Родољуба Чолаковића.⁸¹⁴ Дубина његових колебања и унутрашњих ломова значајно су утицали на држање цјелокупне партијске организације у Сарајеву и Босни и Херцеговини.⁸¹⁵ Изјавио је да упркос томе што руководство СКП (б) у спору са КПЈ није правилно поступило, јер је обавијестило остале партије чланице Информбироа „које су заузеле став и не познавајући ситуацију“, требало је ићи на сједницу Информбироа у Букурешт. Сматрао је да би тиме КПЈ показала да вјерује у „начелност и добронамјерност бољшевичке партије“, а да је ставом да ће у Букурешту бити у неравноправном положају југословенско руководство увриједило друге партије чланице Информбироа. С тим у вези, Чолаковић је нагласио да ЦК КПЈ нема право да „пљује“ друге нације и њихов „цвијет – комунистичке партије“, нарочито нација које имају велике заслуге за пролетерску револуцију“, као што су француска и италијанска.⁸¹⁶ Даље је обраћајући се присутним рекао да „нико од нас“ не може да се сложи са критикама СКП (б) да се КПЈ „израђа у кулачку партију“ и низом других оптужби, али да у писмима совјетског руководства има ствари које су тачне, првенствено мислећи на „полулегално“ дјеловање Партије.⁸¹⁷ Дубоко забринут због настале ситуације, Чолаковић је изразио мишљење да је даљи развој социјализма у Југославији практично немогућ без помоћи Совјетског Савеза: „(...) Ја у изградњу социјализма у нашој земљи не вјерујем без помоћи СССР-а и земаља народне демократије, бар не онако како смо га ми формулисали, тј. изграђивати социјализам не снижавајући животни стандард. У овој ситуацији ми ћемо морати још у већој мјери извозити животне намјернице, да би увозили машине, без којих нема социјализма.“⁸¹⁸

Након Чолаковићевих јавно изнесених ставова било је јасно да је ситуација унутар најужег босанскохерцеговачког партијског вођства попримила карактер озбиљних неслагања, која су пријетила да Босну и Херцеговину преплаве присталицама Стаљинове унутарпартијске опозиције. Секретар ПК КПЈ за БиХ, Ђуро Пуцар Стари, закључио је да Чолаковићеви и слични ставови „осталих другова“ воде разједињавању КПЈ и дају подршку „колебљивим елементима“ у тешкој ситуацији по Партију и земљу.⁸¹⁹ Између осталог, Пуцар се посебно критички осврнуо на Чолаковићеву изјаву да не вјерује у изградњу социјализма у Југославији без Совјетског Савеза и земаља народне демократије, а да се не наруши животни стандард становништва. Увјеравао је да ће у изградњи социјализма бити доста потешкоћа, али да не стоји да ће животни стандард морати бити снижаван. Тврдње је аргументовао износећи податке да Југославија, сем редовних трговачких веза са земљама „народне демократије“, од њих

⁸¹³ Исто.

⁸¹⁴ Родољуб Чолаковић је по образовању, партијском стажу и каријери у револуционарном покрету био прва личност босанскохерцеговачког руководства. Више у: *Мала енциклопедија Просвета: општа енциклопедија*, 3, По – Ш, Просвета, Београд, 1986, 932.

⁸¹⁵ Некадашњи високи југословенски функционер Раиф Диздаревић пише да се „истакнути ратни руководиоци и први предсједник Владе НР Босне и Херцеговине“, који је уживао „велики углед“, толико колебао да је пријетило да потпуно оде на страну Информбироа. Историчар Ивица Лучић наводи да је Родољуб Чолаковић „читава Покрајински комитет и владу, којој је био на челу, придобио на страну Стаљина“. R. Dizdarević, *Sudbonosni podvig Jugoslavije*, 74; I. Lučić, *Sigurnosna politika*, 57.

⁸¹⁶ АЈ, 507, АЦКСКЈ, I I I БиХ – К 1/19, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Централном комитету КПЈ, Записник са сједнице Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, одржане 1. и 2. јула 1948. године.

⁸¹⁷ Исто.

⁸¹⁸ Исто.

⁸¹⁹ Исто.

није имала нарочито велику помоћ. Изјавио је да ако друге земље социјализма имају трговинске везе са „империјалистичким државама“ то може имати и Југославија, чиме је антиципирао нови курс југословенске спољне политике.⁸²⁰ Сједница је завршена у четири сата ујутру, што говори о озбиљности кризног момента у Босни и Херцеговини.⁸²¹

Изјашњавање на сједници ПК КПЈ за БиХ 1. и 2. јула 1948. године није показало праву слику ни стварни обим лома међу водећим комунистима у централној југословенској републици. Доступни документи указују на колебљивост са поменуте сједнице одсутног Цвијетина Мијатовића, „чврстог“ Авда Хума и „непоколебљивог“ Ђура Пуцара. Страх од хапшења и жеља за очувањем функција и привилегија, по свему судећи су значајно утицали да поједини комунисти прикривају своје стварне ставове. У документима насталим током истраге због „непријатељског дјеловања“ на линији Информбироа вођеној против професора Правног факултета у Сарајеву, Бранислава Недељковића,⁸²² један од свједока, потписан псеудонимом „Бранко“, је свједочио да је професор у разговору са њим говорио: (...) Чуо сам и за Мају [Цвијетина Мијатовића] да није онако чврст као што се то могло очекивати с обзиром на његов положај.⁸²³ Такође, на линији Информбироа оптужени официр УДБ-е за Босну и Херцеговину, Чедо Милетић, је на саслушању пред Партијском комисијом ПК КПЈ за БиХ изјавио да му је колега, такође официр УДБ-е, у разговору саопштио да „другови из Покрајинског комитета“, наводећи имена Авда Хуме и Ђуре Пуцара, убјеђују друге у исправност ставова ЦК КПЈ, а говоре „против своје савјести“ како би „сачували позиције“.⁸²⁴

Дубоко усађени идеал Совјетског Савеза дјеловао је како на шире слојеве

⁸²⁰ Исто.

⁸²¹ Исто.

⁸²² У УДБ-и за Босну и Херцеговину је 10. новембра 1948. године обављено саслушање Бранислава Недељковића, професора Правног факултета у Сарајеву, окривљеног за „непријатељски рад“ по Резолуцији Информбироа. У циљу „прикупљања доказа“ изјаве је дало више свједока који су последије објелодањивања Резолуције разговарали са Недељковићем. Свједоци су, вјероватно, потписани псеудонимима „Бранко“, „Ружица“, „Дуги“ и „Пуба“.

Бранислав Недељковић (1907-1989) је студирао на Правном факултету у Београду, гдје је од професора Живојина Перића био запажен као „марљив и способан“ студент. На истом факултету је 1934. године докторирао на тему: *Историја бајтинске својине у новој Србији од краја 18. века до 1931.* На основу тог рада започео је своју универзитетску и научну каријеру, изабран је за асистента, а потом и доцента на катедри за Грађанско право. Као стипендиста Владе Француске провео је годину дана на специјализацији у Паризу. Говорио је француски, те дјелимично руски и њемачки језик. Од 1931. године учествовао је у студентским демонстрацијама у Београду, а за „напредни покрет“ се дефинитивно определио 1933. године у Паризу. Прије Другог свјетског рата сматран је за марксисту који није на линији Партије. За себе је тврдио да је Троцкиста – „лијеви застрањивач“. Окупацију је провео у Београду. Неколико пута је хапшен и отпуштан из службе. Недељковићева професионална активност универзитетског професора је након ослобођења оцијењена као „неуредна“. Окарактерисан је као „претјерано самоувјерен и необуздан“, па је дошао у сукоб са колегама – наставницима, омладином и Партијом, због чега је напустио Београд. Конкурисао је и добио посао на Правном факултету у Сарајеву, гдје је изабран за редовног професора на катедри Општа историја државе и права. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Изјаве свједока у истрази вођеној против Бранислава Недељковића због „непријатељског рада“ по Резолуцији Информбироа; Aleksandar A. Miljković, In memorijam: Branislav M. Nedeljković, Institut za socijalnu politiku Beograd. Преузето са: <https://de.scribd.com/document/341591294/Branislav-m-Nedeljkovi%C4%87-Im-Memoriam>. Датум приступа: 15. јун 2020. године; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, сигн. 131, Министарство унутрашњих послова ФНРЈ – Управа државне безбједности Народне Републике Босне и Херцеговине, Записник о саслушању Бранислава Недељковића, 10. новембар 1948. године.

⁸²³ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, сигн. 131, Министарство унутрашњих послова ФНРЈ – Управа државне безбједности Народне Републике Босне и Херцеговине, Записник о саслушању Бранислава Недељковића, 10. новембар 1948. године.

⁸²⁴ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Изјашњавање Чедо Милетића, Сарајево, 6. август 1948. године.

становништва, тако и на партијско чланство и руководеће комунисте. Популарисање и развијање љубави према СССР-у, Црвеној армији и бољшевичкој партији, било је међу југословенским комунистима присутно још од међуратног периода. Сукоб са руководством земље која је сматрана пријатељем и главним заштитником интереса социјалистичке Југославије, морао је узроковати унутрашњу растрзаност.⁸²⁵ Многим комунистима, поготово у Босни и Херцеговини гдје је био епицентар револуционарне борбе, чинило се да се пред њиховим очима руши цјелокупни систем идеја, принципа и односа по којима је формиран југословенски револуционарни покрет.⁸²⁶ Раскид са СССР-ом узроковао је многе психолошке ломове и моралне дилеме, што је посебно било изражено међу русофилним српским кадровима. Традиционална љубав према Русији, много старија од идеолошке блискости, генерисала је депресију. Угљеша Даниловић је на поменутој сједници своју психичку потиштеност изразио ријечима да ако би посумњао у бољшевичку партију, „онда би се у њему све сломило“.⁸²⁷

С обзиром на углед и утицај који је у ПК КПЈ за БиХ имао Родољуб Чолаковић, посебно је значајно сагледати разлоге његовог колебања и неслагања са ставовима ЦК КПЈ. Поред непринципијелности и понижења која је доживио још као „војник Коминтерне“, Чолаковића као истинског комунисту никада није напуштало увјерење да су „Руси начелни“.⁸²⁸ Салве оптужби на рачун КПЈ, изнесене у писмима ЦК СКП (б) и Резолуцији Информбироа, из његове свијести нису могле потиснути страшну помисао да буде етикетан као антисовјета, односно непријатељ прве земље социјализма.⁸²⁹ Своју чврсту вјеру у Совјетски Савез Чолаковић је показао сумњом да југословенско руководство након сукоба може задржати подршку народа: „Цијела наша земља стоји за Титом, Кардељом, Ранковићем и немогуће је замислити да се они смјене. Боље рећи стајала је, док су народне масе знале да су уз Совјетски Савез, а да ли ће стајати сада, када се дигла ова кампања против наше партије, не знам“.⁸³⁰ Љубав и снагу емоција исказао је рекавши да је цијелога живота проведеног у Партији „желио да наша земља постане саставни дио СССР-а“. По њему, Тито је био „једини човјек“ који може и треба учинити све да се односи двије земље среде.⁸³¹ Један од разлога Чолаковићевих ломова могла би бити судбина до сукоба са Информбироом веома блиског му члана ЦК КПЈ Сретена Жујовића. На њихов присан однос, још од тридесетих година и руководства

⁸²⁵ R. Radonjić, *Sukob KPJ sa Kominformom*, 76.

⁸²⁶ Исто, 77.

⁸²⁷ АЈ, 507, АЦКСКЈ, III БиХ –К 1/19, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Централном комитету КПЈ, Записник са сједнице Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, одржане 1. и 2. јула 1948. године.

⁸²⁸ За вријеме Стаљинове „велике чистке“ 1936-1937. године Коминтерна је, као дио обрачуна са југословенским комунистима у својим редовима, као „плаггијат“ оцијенила и забранила Чолаковићеву књигу *Почетница*, што га је „лично тешко погодило“. Он о томе у својим мемоарима каже: „Сјећам се из тог периода једног наређења из Коминтерне које је мене лично тешко погодило. Горкић је донио на састанак кратко писамце од Флајшера, у коме је он, без иједне ријечи објашњења, јављао да се забрани растурање *Почетнице*. (...) Као да ме је гром ударио! Књигу сам писао из најчистијих побуда – да омогућим партијском активу у земљи да бар нешто прочита од марксистичких класика. (...) Писао сам је без икакве ауторске амбиције и чак испод наслова књиге нисам ставио написао, него саставио. Тачно оно што сам и урадио, јер књига је била доиста састављена од цитата, дословно наведених или препричаних, из класика или наших партијских материјала, с врло штурим мојим коментарима. Једино је предговор у књизи био мој. (...) Чак сам и у том предговору назначио којим се изворима састављач служио. А сада ми бацају у лице увреде – плаггијат – и књигу забрањују“. О томе више: Rodoljub Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju: knjiga treća*, Oslobođenje, Sarajevo / Dnevnik, Novi Sad / Delo-Globus, Zagreb / Glas, Banjaluka / Jedinstvo, Priština / Nolit, Beograd / Pobjeda, Titograd / Svjetlost, Sarajevo / Univerzal, Tuzla / Veselin Masleša, Sarajevo, 1985/86, 239-241.

⁸²⁹ Б. Петрановић, С. Даутовић, *Велика шизма*, 54.

⁸³⁰ Исто.

⁸³¹ Исто.

Милана Горкића, „свјетло бацају“ поменуто свједочења против професора Бранислава Недељковића. Свједок „Ружица“ је изјавио да је професор у разговору са њим рекао да је Родољуба Чолаковића, када би дошао у Београд, „Црни [Сретен Жујовић] сваки пут дочекао у свом ауту“.⁸³² Жујовићево искључење из КПЈ и хапшење, маја 1948. године, у Чолаковићу је вјероватно изазивало одређени степен подозрености према југословенском партијском врху.⁸³³

4.2.2. Расцјеп у Влади НР Босне и Херцеговине

Под утицајем русофилских осјећања, мишљења да су Совјетски Савез, СКП (б) и Стаљин добронамјерни, да је требало ићи на састанак Информбироа и ставова најутицајнијих функционера у републици, поготово премијера Родољуба Чолаковића, неслагања са политиком ЦК КПЈ проширила су се у министарску ћелију. Велики број министара, замјеника и осталих високих службеника Владе НР Босне и Херцеговине није цјеловито прихватио ставове југословенског руководства. За комплетније сагледавање обима почетног расцјеп међу министрима, значајно се осврнути на састав Владе НР Босне и Херцеговине која је дочекала сукоб са Стаљином и СССР-ом, у љето 1948. године. Поред предсједника Родољуба Чолаковића, функције потпредсједника обављали су Авдо Хумо, Сулејман Филиповић и Богомир Брајковић – који је истовремено био и министар локалног саобраћаја. На челу осталих ресора били су сљедећи министри: Угљеша Даниловић – министар унутрашњих послова, Пашага Манџић – министар индустрије и рударства, Славко Мићановић – министар просвјете, Нико Јуринчић – министар комуналних послова, Обрен Старовић – министар финансија, Владо Шегрт – министар пољопривреде, Хајро Капетановић – министар дрвне индустрије, Војо Љујић – министар шумарства, Васо Трикић – министар рада, Немања Влатковић – министар трговине и снабдијевања, Иво Сунарић – министар правосуђа, Раде Јакшић – министар грађевине, Васо Бутозан – министар народног здравља и социјалног старања, Хасан Бркић – предсједник Планске комисије, Грујо Новаковић – предсједник Контролне комисије.⁸³⁴ Поред Родољуба Чолаковића, Угљеше Даниловића, Хасана Бркића, а по неким изворима и Авда Хума, број колебљивих чланова Владе био је далеко већи. Помисао на могућност „окретања леђа“ Русима за многе комунисте је била невјероватна. Брзина развоја ситуације и слаба обавијештеност остављала је илузију да се ствари могу ријешити на састанку Информбироа. Отуда се превладавајућа критика на рачун југословенског руководства односила на то што није послало делегацију у Букурешт.

Потврда слабе почетне информисаности, чак и високих функционера у републици, је изјава министра Воје Љујића. На питање Партијске комисије зашто је његово мишљење било противно ставу ЦК КПЈ, одговорио је да није имао „изграђен став“, да је за Резолуцију сазнао док је службено био у Београду, и то „преко радио станице“.⁸³⁵ За све оне који нису били ближе упознати са суштином проблема у односима између руководства двије партије, а упућених је било врло мало, критике

⁸³² Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita: Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Globus, Zagreb, 1990, 74-76. i 169; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Изјаве свједока у истрази вођеној против Бранислава Недељковића због „непријатељског рада“ по Резолуцији Информбироа.

⁸³³ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Изјаве свједока у истрази вођеној против Бранислава Недељковића због „непријатељског рада“ по Резолуцији Информбироа; *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ*, 248-249.

⁸³⁴ *Службени лист НР БиХ*, 38/48, 429; *Службени лист НР БиХ*, 32/48, 397.

⁸³⁵ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, сигн. 234, Записник Партијске комисије ПК КПЈ за БиХ о саслушању Воје Љујића, 6. август 1948. године.

изнесене у Резолуцији Коминформа представљале су велико изненађење.⁸³⁶ Министра финансија Обрена Старовића колебала је сумња југословенског руководства у неравноправан положај КПЈ при рјешавању спора. О томе је изјавио: „Узрок је тај што ја никад нисам могао претпоставити такву преписку између двије партије. Друго, што нисам могао себи најмање да пружим слику да ми нисмо могли равноправно разговарати на Информбиру. То је оно што ме је довело до тога да сам тражио грешке и тамо гдје оне не постоје.“⁸³⁷ Још од међуратног периода и односа који су владали у Коминтерни, југословенски комунисти су били навикнути на ауторитет лидера међународног комунистичког покрета, па Старовићева изјава дата Партијској комисији није авангардна: „Имена људи у Информбиру су свијетла имена и то ме је збуњивало и тешко ме је ко могао убиједити.“⁸³⁸ За разумијевање разлога „антипартијског“ држања комуниста у Босни и Херцеговини, занимљиви су ставови министра просвјете Славка Мићановића. Њега је, према сопственој изјави, са Резолуцијом упознао Родољуб Чолаковић: „За резолуцију Информационог бироа чуо сам када сам био на путу, тј. у Тузли. Кратко сам разговарао са другом Родољубом Чолаковићем и он ми је рекао да је тешка ситуација у нашој партији.“⁸³⁹ Чолаковић је несумњиво имао утицај на формирање мишљења Славка Мићановића. Он је послѣје „београдског убјеђивања“, на сједници Политбироа ПК КПЈ за БиХ, 7. августа 1948. године, када је пала одлука да се „удари“ по „антипартијским елементима“, самокритички нагласио да је можда утицао на држање Славка Мићановића, јер је једном пред њим рекао да је требало ићи на сједницу Информбироа.⁸⁴⁰ За тадашње прилике, министар Мићановић је имао завидно образовање. Уз звање дипломираног филозофа (педагошке групе), бавио се и научним радом у области дијалектичког материјализма и историје филозофије, а посједовање општег и марксистичког образовања омогућило му је боље разумијевање и темељнију анализу „дописивања двије партије“, као и саме Резолуције Информбироа.⁸⁴¹ Могућност кидана веза са СССР-ом, код Мићановића је имала посебно снажан утицај на његово мишљење. Нарочито га је колебало „друго писмо“ ЦК СКП (б), које су потписали „другови Стаљин и Молотов“, што га је учврстило у ставу „да је наш ЦК по неким питањима гријешо“. Био је мишљења да ЦК КПЈ треба да пошаље своје делегате на засједање Информбироа у Букурешту. О томе је пред партијском комисијом изјавио: „Тај свој став ја сам изнио на састанку Актива ПК КПЈ, гдје је присуствовао и један број чланова Покрајинског комитета.“⁸⁴² Резолуција Информбироа је запечатили његову колебљивост: „Када сам прочитао резолуцију информационог бироа она је на мене оставила врло тежак утисак.“⁸⁴³

Према забиљешкама Ђура Пуцара Старог, међуратни партијски активиста и првоборац НОП-а, Владо Шегрт, такође је сматрао да је требало послати делегацију на сједницу Коминформа, и вјеровао у „добронамјерност“ совјетске Партије. Изразио је вјеру у преговарачку способност југословенске делегације, првенствено Едварда

⁸³⁶ R. Radonjić, *Sukob KPJ sa Kominformom*, 69.

⁸³⁷ АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, без. сигн., Записник о саслушању Обрена Старовића пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за БиХ, 6. август 1948. године.

⁸³⁸ Исто.

⁸³⁹ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 5/48, без. сигн., Записник о саслушању Славка Мићановића пред Партијском комисијом ПК КПЈ за Босну и Херцеговину, 4. август 1948. године.

⁸⁴⁰ АЈ, 507, АЦКСКЈ, III БиХ – К1/21, Записник са сједнице Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину која је одржана 7. августа 1948. године.

⁸⁴¹ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без. сигн., Биографски подаци за Славка Мићановића; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 12/48, сигн. 203, Анкетни лист Славка Мићановића.

⁸⁴² АБХ, ПККПЈБХ, кут. 5/48, без. сигн., Записник о саслушању Славка Мићановића пред Партијском комисијом ПК КПЈ за Босну и Херцеговину, 4. август 1948. године.

⁸⁴³ Исто.

Кардеља – који је „добар теоретик“, и наду да ће несугласице са Информбироом бити отклоњене.⁸⁴⁴ Слична неслагања са ЦК КПЈ и наду у разрјешавање спора исказао је и Раде Јакшић. Критиковао је југословенско вођство због бојкота сједнице у Букурешту, али и вјеровао „у друга Тита да ће се ове ствари рашчистити“.⁸⁴⁵ Иво Сунарић није био „убијеђен“ у исправност „начина“ на који је Југославија ушла у конфронтацију са земљама „народне демократије“, па је сматрао да сукоб треба „што прије ликвидирати“.⁸⁴⁶ Васо Бутозан, попут Родољуба Чолаковића, није вјеровао у изградњу социјализма без помоћи Совјетског Савеза. Забринут због спољнополитичког положаја Југославије упозорио је да ће „онај који стоји између два фронта бити сатрвен“.⁸⁴⁷ Сазнање о Стаљиновим писмима и Резолуцији Информбироа, судећи према изјави Илије Матерића, колебали су и удаљавали од политике ЦК КПЈ Васу Трикића. Због „растрзаности“ и немогућности да заузме лични став „објашњење“ за нејасноће о насталом спору тражио је у разговору са Хасаном Бркићем, који и сам колебљив није могао умањити његове дилеме.⁸⁴⁸

Ширину информбировског лома унутар Владе НР Босне и Херцеговине додатно илуструје број помоћника министара и других високих владиних службеника који нису интегрално прихватили све ставове из докумената ЦК КПЈ. Са појединим оптужбама из писама ЦК СКП (б) и Резолуције Информбироа отворено или прикривено су се слагали: Веселин Јовановић, помоћник министра правосуђа; Војо Осмоковић, помоћник министра рада; Леон Папо, помоћник министра финансија; Душан Марковић, помоћник министра финансија; Хилмија Шахинпашић, помоћник министра трговине; Ђорђе Пстроцки, помоћник министра шумарства; Шефик Омановић, помоћник министра државних набавки; Твртко Матијевић, помоћник министра за социјално осигурање; Перо Гушић, помоћник министра социјалног старања; Александар Јокановић, помоћник министра комуналних послова; Хилмија Питић, помоћник министра финансија; Миле Главаш, помоћник министра грађевине; Пеко Папић, помоћник министра финансија.⁸⁴⁹

Такође, велики број осталих службеника Владе, попут Вељка Ђорђевића, генералног секретара Владе НР Босне и Херцеговине; Намика Чехића, директора Уреда за информације Владе Босне и Херцеговине; Етхема Побрића, потпредседника Контролне комисије Босне и Херцеговине; Душана Тролића, начелника у министарству финансија; Славка Павловића, начелника у министарству финансија; Хамдије Синановића, начелника у Контролној комисији Босне и Херцеговине, сагласио се са неким од оптужби изнесених у Резолуцији Информбироа.⁸⁵⁰ Мехо Пиролић је био један од ријетких средње и ниже ранжираних босанскохерцеговачких руководиоца којем је

⁸⁴⁴ АРСБЛ, фонд: Институт за историју Бањалука (даље: 615), Забиљешке Ђура Пуцара Старог, 1948. година.

⁸⁴⁵ Исто.

⁸⁴⁶ Исто.

⁸⁴⁷ Исто.

⁸⁴⁸ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Изјава Илије Матерића у вези са разговорима поводом изласка Резолуције Информбироа и става нашег ЦК-а са Војом Љујићем и Васом Трикићем, 13. август 1948. године.

⁸⁴⁹ АБХ, Централни комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине (даље: ЦКСКБХ), кут. 11/57, сигн. 5/07, Информације о садашњем раду и политичком држању лица која су кажњена због дјеловања на линији Информбироа, а данас се налазе на Сарајевском срезу, 3. јануар 1957. године.

⁸⁵⁰ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, сигн. 139, Записник о саслушању Вељка Ђорђевића пред Партијском комисијом МК КПЈ Сарајево, Сарајево, 9. август 1948. године; АБХ, ЦКСКБХ, кут. 11/57, сигн. 5/07, Информације о садашњем раду и политичком држању лица која су кажњена због дјеловања на линији Информбироа, а данас се налазе на Сарајевском срезу, 3. јануар 1957. године.

након почетних неслагања са ставовима ЦК КПЈ пружена „потпуна рехабилитација“. Међутим, иако је након тога изабран на функцију генералног секретара Владе НР Босне и Херцеговине, „утицај средине“ га је веома брзо вратио на стари пут колебања.⁸⁵¹

Поједини комунисти, попут Мује Хоџића, члана ћелије министарства трговине, су и пред Партијском комисијом остали досљедни почетним ставовима, чврсто вјерујући Стаљину и другим перјаницама совјетског руководства: „Ја сам прво члан наше Партије па онда и осталих, али ако смо остали усамљени и без сарадње са осталим компартијама, ја сматрам да не могу бити члан КПЈ. (...) Ја не могу сумњати у оно што је потписао Стаљин, Молотов и Жданов. Ја нећу да улазим у то вјерујем ли другу Титу, довољно је да кажем да вјерујем Стаљину, а вјерује му и друг Тито. С обзиром на ову насталу ситуацију ја изјављујем да можда и не желим бити члан КПЈ, није можда, него не желим бити.“⁸⁵²

4.2.3. Расцјеп у Мјесном комитету КПЈ Сарајево

Објелодањивање Резолуције Информбироа дјеловало је као „гром из ведро неба“, проузрокујући осјећај неизвијесности и страха у цијелој републици. Утицај мишљења најутицајнијих босанскохерцеговачких комуниста ширио се на нижа руководства, а нарочито унутар сарајевске партијске организације. Велика већина чланова Мјесног - градског комитета главног града Босне и Херцеговине, на челу са секретаром и организационим секретаром, приликом изјашњавања на сједници ПК КПЈ за БиХ, није се у цјелости сложила са политиком југословенског руководства. Ставова ЦК КПЈ подржао је Дане Облина, док су Ферид Ченгић, Бетика Романо, Душанка Ђумура, Драго Стефановић, Јосиф Јоса Радић, Јурај Марек, Рабија Љубунчић и Милош Враћеш, по појединим питањима изражавали супротна мишљења.⁸⁵³

Секретара Мјесног комитета КПЈ Сарајево, Фериду Ченгића, „збунила су извјесна питања“ из Стаљинових писама и Резолуције Информбироа: „Пошто ми све ствари нису биле јасне, а што сам рекао и другу Авди Хуми, хтио сам кроз разговоре и дискусије да расправим она питања која су ми била нејасна“.⁸⁵⁴ Пошто су у почетној фази сукоба у Босни и Херцеговини били ријетки функционери вишег ранга од којих се могло добити мишљење или неко објашњење на линији ставова ЦК КПЈ, то је само продубило Ченгићеве сумње у исправност политике југословенског руководства. Колебао се по питању политике КПЈ на селу, неодласка на састанак Информбироа и оптужби ВКП (б) да КПЈ води „националистичку политику“.⁸⁵⁵

Бетика Романо, организациони секретар Мјесног комитета КПЈ Сарајево, је на почетку отвореног сукоба била на линији увјерења о „непогријешивости“ Совјетске партије. Пред Партијском комисијом ПК КПЈ за БиХ је нагласила да је Резолуцију Информбироа схватила као мишљење ЦК ВКП (б) и сматрала да је оно за КПЈ обавезујуће: „Ја сам сматрала да је Резолуција Информбироа став ЦК ВКП (б), и

⁸⁵¹ АБХ ЦККПБХ, кут. 3/48, без. сигн., Записник Комисије Централног комитета КП Босне и Херцеговине о саслушању Воје Ступара у вези са његовим ставом и радом по линији Резолуције Информбироа.

⁸⁵² АБХ, ПККПБХ, кут. 2/48, сигн. 145, Записник Партијске комисије образоване другу Муји Хоџићу члану ћелије Министарства трговине и снабдијевања НР БиХ, 5. август 1948. године.

⁸⁵³ АРСБЛ, 615, Забиљешке Ђура Пуцара Старог, 1948. година.

⁸⁵⁴ АБХ, ПККПБХ, кут. 4/48, без. сигн., Записник о саслушању Фериде Ченгића пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, 9. август 1948. године.

⁸⁵⁵ Исто.

истовремено сам сматрала да оно што сматра ЦК ВКП (б) ми треба да радимо“.⁸⁵⁶ Због функција коју је обављала и угледа који је уживала, значајано је утицала на формирање мишљења међу комунистима у Сарајеву. Сама је о томе изјавила следеће „Свјесна сам сада да је мој став много утицао на овакво држање и стање у сарајевској партијској организацији.“⁸⁵⁷

О утицају Романове говоре изјаве осталих чланова МК КПЈ Сарајево, који су послије објављивања Резолуције са њим остваривали прве контакте и тражили објашњења. Душанка Ђумуре је, одмах након што је путем радија чула за Резолуцију, сматрала да став ЦК КПЈ није у потпуности правилан. У Мјесном комитету је прво разговарала са Бетиком Романо, што јој је учврстило сумњу у исправност политике југословенског руководства. У Резолуцији је видјела критику коју југословенском вођству упућују, искључиво, ЦК ВКП (б) и „друг Стаљин“. Изразила је мишљење да совјетске оптужбе имају дубљу, па чак и скривену политичку мотивацију. Свој помало „завјеренички“ став јавно је изнијела пред Партијском комисијом, рекавши да има „неких других разлога зашто нас критикују који нама нису познати“.⁸⁵⁸

Драго Стефановић се у почетку сложио са изјавом ЦК КПЈ и „сматрао је правилном“. Али дискусије у Покрајинском комитету, а посебно разговор са Бетиком Романо, преокренули су његов став: „Мене је све то довело у ситуацију да сам се одрекао првобитног става и да ме је послије било тешко увјерити у исправност изјаве ЦК КПЈ.“⁸⁵⁹

Став Јосифа Јоса Радића био је, такође, у складу са „политичким гибањима“ средине у којој је живио и дјеловао. Пред Партијском комисијом је истакао да је на њега лично, али и цјелокупни Мјесни комитет, пресудно утицало држање министарске ћелије. Ставове министара саопштила му је Бетика Романо, чиме је учврстио мишљење да је политика ЦК КПЈ по неким питањима неисправна: „Бетика ми је рекла да се и министри нису сложили са изјавом ЦК, што се на мене позитивно одразило.“⁸⁶⁰

И Љубо Бојанић је у матичној партијској организацији, од Бетике Романо, тражио „инструкције“ и „објашњења“ о новонасталој ситуацији: „Бетика ми није могла ништа рећи и тако је прошао период од пет до шест дана. У периоду од састанка у МК ја сам имао један дан једно, а други дан друго мишљење.“⁸⁶¹ Збуњивало га је питање „легалности и демократичности Партији“, па је сматрао да ЦК КПЈ „треба да призна неке грешке“.⁸⁶²

Због немогућности да „рашчисте“ и схвате све оптужбе изнесене у Резолуцији Информбироа, поједини комунисти су за врло кратко вријеме неколико пута мијењали

⁸⁵⁶ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 3/48, без. сигн., Записник о саслушању Бетике Романо, члана МК КПЈ Сарајево пред Партијском комисијом, 5. август 1948. године.

⁸⁵⁷ Исто.

⁸⁵⁸ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, сигн. 235, Записник о саслушању Душанке Ђумуре пред Партијском комисијом МК КПЈ за Босну и Херцеговину, 11. август 1948. године.

⁸⁵⁹ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без. сигн., Записник о саслушању друга Драга Стефановића пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, 9. август 1948. године.

⁸⁶⁰ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 4/48, без. сигн., Записник о саслушању Јосифа Јосе Радића, члана МК КПЈ Сарајево пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, 6. август 1948. године.

⁸⁶¹ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без. сигн., Записник о саслушању друга Љуба Бојанића пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, 10. август 1948. године

⁸⁶² Исто.

мишљење. Међу таквим је била Рабија Љубунчић. Своје недоумице саопштила је Авду Хуму, али у Босни и Херцеговини до београдске заједничке сједнице готово да није било високог функционера од којег су се могла добити чврста увјеравања да су ставови ЦК КПЈ исправни, па су колебљиви, попут Љубинчићеве, махом прихватили поједине оптужбе ВКП (б) и Информбироа.⁸⁶³

Јурај Марек је у „први мах“ подржао политику ЦК КПЈ, али је управо под утицајем држања водећих босанскохерцеговачких комуниста убрзо измијенио почетни став: „Допринијело је томе и колебање у апарату ПК КПЈ за које сам знао.“⁸⁶⁴ Осудио је бојкот сједнице Информбироа, назвавши такву одлуку „несамокритичношћу“ и „одрицањем од интернационализма“.⁸⁶⁵ Поред љубави према Јосифу Висарионовичу Стаљину, Марекову приврженост према првој земљи социјализма подгријавало је његово поријекло. Чињеница да је рођен у Русији, од мајке Рускиње, природно га је оријентисало да Совјетски Савез, „у неку руку“, доживљава као своју домовину, што га је додатно учвршћивало на страну Информбироа.⁸⁶⁶

Снагу утицаја средине на ширење информбировског лома у Босни и Херцеговини илуструје и случај Милоша Врањеша. Овај члан МК КПЈ Сарајево и официр УДБ-е за Босну и Херцеговину се са Резолуцијом Информбироа упознао преко штампе, а након почетне „неодлучности“ више је био на страни ЦК КПЈ. Врањеш је накнадно, под утицајем осталих чланова МК КПЈ Сарајево, усвојио неслагања са политиком ЦК КПЈ, највише по питању легалности Партије и њеном односу према Народном фронту.⁸⁶⁷

4.2.4. Расцјеп у УДБ-и за Босну и Херцеговину

Почетак отвореног сукоба Тита и Стаљина није указивао да ће унутар Управе државне безбједности за Босну и Херцеговину доћи до расцјепа прилично широких размјера. Чланство партијске организације УДБ-е за БиХ је Резолуцијом донесеном 15. маја 1948. године „једнодушно“ подржало одлуку ЦК КПЈ о искључењу из редова Партије „антипартијских елемената и непријатеља Југославије“, Сретена Жујовића и Андрије Хебранга.⁸⁶⁸ У Резолуцији је наглашено да одлука Политбироа ЦК КПЈ представља побједу „будности и большевичке револуционарности“ над прикривеним непријатељима.⁸⁶⁹ Документ је потписао секретар ћелије УДБ-е за БиХ Столе Ковачевић, који ће само нешто више од мјесец дана послије бити означен као један од „најодговорнијих“ за ширење „антипартијског дјеловања“ међу официрима УДБ-е у Босни и Херцеговини. На садржај текста Резолуције значајно је утицала општа неинформисаност унутар босанскохерцеговачке УДБ-е, о чему свједочи изјава официра Управе Чеда Милетића: „Ја сам 7. јула дошао из Опатије са одмора у Сарајево. У Опатији сам разговарао са неким официрима УДБ-е за Југославију о писму ЦК ВКП (б) и нашег ЦК. Ја до тада нисам знао за никакво писмо. Тај друг ми је рекао да су сви

⁸⁶³ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 3/48, без сигн., Записник о саслушању Рабије Љубунчић пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ Босне и Херцеговине, 10. август 1948. године.

⁸⁶⁴ АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, без сигн., Записник о саслушању Јураја Марека пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, Сарајево, 9. август 1948. године.

⁸⁶⁵ Исто.

⁸⁶⁶ Исто.

⁸⁶⁷ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 4/48, сигн. 225, Записник о саслушању Милоша Врањеша пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, 9. август 1948. године.

⁸⁶⁸ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 230/48, без сигн., Резолуција чланства партијске организације УДБ-е за Босну и Херцеговину, Централном комитету КПЈ, Сарајево, 15. мај 1948. године.

⁸⁶⁹ Исто.

официри УДБ-е у Загребу чврсто уз наш ЦК КПЈ. Када сам дошао у Сарајево ја сам по разговорима видио да у Сарајеву стоји другачије.“⁸⁷⁰

Међутим, неслагања републичког партијског врха са ставовима из докумената ЦК КПЈ брзо су се раширила и међу официре УДБ-е,⁸⁷¹ што је изазвало озбиљан политички и безбједносни проблем у Босни и Херцеговини. Поред Угљеше Даниловића, став југословенског вођства изгледа није подржао ни његов помоћних Џемал Биједић. Инспектор Савезне контролне комисије, Милутин Велемир, је пред Партијском комисијом изјавио да „поједини другови“, који су ишли на терен у циљу убјеђивања у исправност политике ЦК КПЈ, сами нису били сигурни у своје држање, наводећи међу првим име Џемала Биједића.⁸⁷²

Осим утицаја поменутих високих функционера у органима безбједности Босне и Херцеговине, Стојан Столе Ковачевић је због ставова које је заступао, функције коју је обављао и широких контаката које је имао,⁸⁷³ значајно одредио ток одређивања у организацији босанскохерцеговачке УДБ-е. Одмах након објављивања Резолуције, код њега су били опуномоћеници УДБ-е сва четири сарајевска реона, тражећи „извјесна објашњења“ о насталој ситуацији. Ковачевићево „усмјеравање“ и „савјетовање“ официра да се свако определили по „свом убјеђењу“, с обзиром на познату ситуацију у Покрајинском комитету и министарској ћелији, било је у најмању руку прећутна подршка појединим оптужбама Информбироа.⁸⁷⁴ Начин на који је Ковачевић утицао на ставове у сарајевској организацији УДБ-е, види се из изјава двојице официра, Муниба Ђеримића и Мустафе Делића.

Муниб Ђеримић, опуномоћеник Првог сарајевског реона, је са осталим реонским опуномоћеницима УДБ-е од шефа партијске ћелије тражио одговор на питање куда даље и „какав став заузети.“⁸⁷⁵ Исход Ковачевићевог „савјетовања“, након „препоруке“ да се на основу читања материјала свако „изјасни по својој савјести“, био

⁸⁷⁰ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без. сигн., Записник о саслушању Чедо Милетића, члана КПЈ и официра УДБ-е, 3. август 1948. године.

⁸⁷¹ О томе је пред Партијском комисијом ПК КПЈ за БиХ говорио Мустафа Делић, секретар огранка партијске ћелије УДБ-е за Босну и Херцеговину: „Тачно се не сјећам од кога сам сазнао за држање ћелије министара и Родољуба Чолаковића, да ли од Стола Ковачевића или од Муниба Ђеримића, али сам о томе разговарао са појединим друговима у Управи“. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без. сигн., Допуна саслушања Мустафе Делића, секретара огранка партијске ћелије УДБ-е за Босну и Херцеговину, Сарајево, 12. август 1948. године.

⁸⁷² АБХ, ЦККПБХ, кут. 4/48, без. сигн., Записник о саслушању Милутина Велемира.

⁸⁷³ Столе Ковачевић је у вријеме раскола сматрао да „има тачности у писму које је потписао Стаљин и Молотов“ и да је грешка што делегација КПЈ није ишла на састанак Информбироа. Имао је контакте и размјењивао мишљења са широким кругом колега, а највише и најотвореније са официром Слободаном Шакотом, затим Милом Перковићем, Џемалом Биједићем, Ненадом Васићем, Ђуром Штрбцем, Слободаном Вуковићем, Сафетом Фејзићем, Смајом Бркићем, Динком Филатаром и Ратком Милошевићем. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без. сигн. Записник са саслушања Стола Ковачевића пред Партијском комисијом Покрајинског комитета, 9. август 1948. године.

⁸⁷⁴ Столе Ковачевић је пред Партијском комисијом објашњавао да је став министра Угљеше Даниловића схватио као одобравање „да је дискусија слободна“ и да свако има право да се „слободно изјасни“. Због тога је од Даниловића тражио да због утицаја који је као старјешина и представник Покрајинског комитета имао, не долази на састанак партијске ћелије УДБ-е. Овакво поступање, како је изјавио, било је „на линији заблуде о демократичности у КПЈ“. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без. сигн., Записник са саслушања Стола Ковачевића пред Партијском комисијом Покрајинског комитета, 9. август 1948. године.

⁸⁷⁵ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без. сигн., Саслушање на Партијској комисији Покрајинског комитета друга Ђеримић Муниба, члана Првог реона и опуномоћеника УДБ-е за Први реон Сарајево, 4. август 1948. године.

је да су сва четири опуномоћеника усвојили поједине оптужбе Информбироа.⁸⁷⁶ О утицају Стола Коваћевића на официре УДБ-е у Сарајеву још јасније говори изјава Мустафе Делића: „Ја сам имао позитиван став према нашем ЦК све до читања другог писма ЦК СКП (б). У разговору са другом Столом Ковачевићем он ми је рекао да се определијелим самостално и предао ми на увид писма СКП (б) да их простудирам. Уједно ми је предао текст из Титовог говора, који се односи на сељаштво. Тај цитат сам сматрао великом и крупном грешком друга Тита.“⁸⁷⁷

Неизвијесност и недовољно разумијевање ситуације у многима је развијало потребу за спознавањем „шта мисле други“. Високи официр републичке УДБ-е, Ненад Васић, је са ставом о ниском нивоу демократичности и полулегалном положају Партије, те неслагањем са неодласком на сједницу Информбироа, разговарао са „себи равним“ официрима Столом Ковачевићем, Слободаном Шакотом, Милом Перковићем, Душаном Мисирачом, Смајом Бркићем и министром Угљешом Даниловићем, што је свакако учвршћивало колебања у врху Управе.⁸⁷⁸ Сам Васић је пред Партијском комисијом прихватио одговорност за расцјеп који је потресао УДБ-у, иако је, како је рекао, избјегавао разговоре и „пазио“ да свој став не пренесе на друге, нарочито ниже официре: „Нема сумње да су официри УДБ-е знали за моје неслагање са изјавом ЦК и да су се угледали на мене, с обзиром да сам старији официр, и у томе је моја кривица што је дошло до оваквог колебања у УДБ-и за БиХ.“⁸⁷⁹

Појединци су из страха од казне, жеље да ублаже сопствену одговорност и сачувају положај, пред Партијском комисијом давали изјаве којим су оптуживали колеге официре за ширење става супротног политици ЦК КПЈ. Чедо Милетић је пред члановима Комисије, између осталог, рекао сљедеће: „Разговарао сам са другарицом Зором Бркић, не сјећам се тачно датума, која ми је рекла да Динко Филатар мајор управе УДБ-е агитује активно код другова официра УДБ-е за Коминформ. Наведена другарица ради у управи УДБ-е те би она могла дати изјаву.“⁸⁸⁰

Неки од официра су, пак, задржали почетни став и послје београдске заједничке сједнице, па чак и након Петог конгреса КПЈ. Из изјаве Муниба Ћеримића, види се да је дио опуномоћства УДБ-е Првог сарајевског реона задржао отпор према ставовима ЦК КПЈ и након београдског „покајања“ републичког партијског врха, те састанка који је са колебљивим официрима, у сврху „убјеђивања“ и враћања на „прави пут“, имао представник ПК КПЈ за БиХ Руди Колар: „До доласка на састанак с другом Рудијем [Коларом] ми смо сви били против става ЦК КПЈ.(...) На састанку са Рудијем сматрали смо да је он преоштар, а сада видим да смо ми били дрски, јер смо одбили да дискутујемо и то зато што смо сматрали да смо у праву. (...) Био сам тврдоглав и сада

⁸⁷⁶ Исто.

⁸⁷⁷ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Записник о саслушању Мустафе Делића, секретара огранка партијске ћелије УДБ-е за Босну и Херцеговину, 10. август 1948. године.

⁸⁷⁸ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 4/48, без сигн., Записник са саслушања Ненада Васића пред Партијском комисијом Покрајинског комитета, август 1948. године.

⁸⁷⁹ Исто.

⁸⁸⁰ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Изјашњавање Милетића Чедо, Сарајево, 6. август 1948 године. Из изјаве Динка Филатара дате пред Комисијом Покрајинског комитета види се да је своје мишљење о грешкама КПЈ, које су се односиле на питање демократичности у Партији и односа према сељаштву, формирао под утицајем другог Стаљиновог писма, појединих министара и чланова МК Сарајево, али и кроз разговор са „већином другова“ у УДБ-и: „Ја сам разговарао у нашој Управи са друговима Сафетом Феџићем, Мушом Хасанбашићем, Столом Ковачевићем, Ремзом Дурановићем, Миланом Цвијетићем, те са осталим друговима. (...) Ту сам им рекао да се у извјесним стварима не слажем (...).“ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Записник о саслушању друга Динка Филатара, мајора УДБ-е за Босну и Херцеговину, члана Партије од јуна 1941. године, 5. август 1948. године.

видим да је мој став био неправилан, да сам био против нашег ЦК, да смо били дрски на дискусију, што је отежавало да нас се раније убиједи.“⁸⁸¹ Официр Миле Перковић је, осим неслагања са бојкотом сједнице Информбироа, оспорио изјаве неких од говорника на Петом конгресу КПЈ.⁸⁸² Наиме, Перковић је неискреним оцијенио дискусије Божидара Масларића, Николе Ковачевића и Вељка Мићуновића, који су наводно говорили о лошем односу совјетских власти према југословенским кадровима у овој земљи.⁸⁸³ „Говорио сам да су наши официри УДБ-е били слободни у СССР-у у кретању и да је [Владо] Поповић такође био слободан.“⁸⁸⁴

Расцјеп међу официрима сарајевског опуномоћства УДБ-е раширио се и у друге градове. У Зеницу је готово цјелокупан официрски кор, на челу са секретаром опуномоћства и партијске ћелије, Кадријом Кресом, прихватио неке од оптужби Коминформа.⁸⁸⁵ Поред неслагања са неодласком југословенске делегације на сједницу Информбироа и прихватања критике за дефицит демократичности у КПЈ, официри зеничког опуномоћства УДБ-е су се сложили са оптужбама ЦК СКП (б) да је Владимир Велебит „енглески шпијун“ и тражили његово кажњавање.⁸⁸⁶ Добру парадигму држања официра зеничке УДБ-е представља изјава Карла Милетића, дата Партијској комисији 10. августа 1948. године, дакле 13 дана по завршетку Конгреса КПЈ: „Сматрам да мој став као официра УДБ-е није био правилан, али се ни до дана данашњег не слажем са питањима демократичности и критике и самокритике у нашој Партији, а нејасно ми је и даље питање Велебита, јер сматрам да је требао бити ухапшен.“⁸⁸⁷

По истој матрици расцјеп се из главног града републике проширио и на организацију УДБ-е у Тузли. Официр опуномоћства у овом граду, Мостарац Неђо Борозан, након боравка у Сарајеву и усвојеног става тамошње већине, о Резолуцији је разговарао са колегама из Тузле и тако „повећавао“ број Стаљинових присталица. Борозан је Партијској комисији „признао“ да је обавио више разговора који су, како је

⁸⁸¹ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Саслушање на Партијској комисији Покрајинског комитета друга Ђеримић Муниба, члана Првог реона и опуномоћеника УДБ-е за Први реон Сарајево, 4. август 1948. године.

⁸⁸² АБХ, ПККПЈБХ, кут. 3/48, без сигн., Записник о саслушању Миле Перковића пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ, август 1948. године.

⁸⁸³ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 3/48, без сигн., Записник о саслушању Миле Перковића пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ, август 1948. године.

Према објављеним стенограмским биљешкама Петог конгреса КПЈ, поменути комунисти се у својим говорима нису освртали на лош однос совјетских власти према југословенским кадровима који су боравили у СССР-у. Остаје могућност да су поменути ставови намјерно изостављени из стенограма, или да су изнесени током неформалног дијела Конгреса. *V Конгрес Комунистичке партије Југославије*, 371-375, 404-406 и 654-661.

⁸⁸⁴ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 3/48, без сигн., Записник о саслушању Миле Перковића пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ, август 1948. године.

⁸⁸⁵ Кадрија Кресо, секретар зеничке партијске одранизације УДБ-е, је на саслушању пред Партијском комисијом изјавио да је ћелија у саставу: Хамдија Делић, Анто Мишић, Карло Милетић, Ђорђе Бошковић, Адем Чејван, Мехо Рамић, Алић Ђамић, Раде Даниловић и Голубовић (...), „у цјелини“ прихватила поједине оптужбе из Резолуције Информбироа. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 3/48, без сигн., Записник са саслушања друга Кадрије Кресе, пред Партијском комисијом образованом од стране ПК КПЈ БиХ, Сарајево, 18. август 1948. године.

⁸⁸⁶ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 3/48, без сигн., Записник са саслушања друга Кадрије Кресе, пред Партијском комисијом образованом од стране ПК КПЈ БиХ, Сарајево, 18. август 1948; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Записник о саслушању Рамић Мехе пред Партијском комисијом образованом од стране Покрајинског комитета, 18. август 1948; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Записник о саслушању друга Милетић Карла, 10. август 1948. године.

⁸⁸⁷ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Записник о саслушању друга Милетић Карла, 10. август 1948. године.

навео, „били штетни по интересе наше Партије“.⁸⁸⁸

4.2.5. Расцјеп у осталим институцијама и органима власти

Информбировски расцјеп захватио је руководећи кадар и многих других институција и органа власти у Босни и Херцеговини. Раскол није заобишао ни Републичко јавно тужилаштво и високе службенике Секретаријата унутрашњих послова (СУП) Босне и Херцеговине. Републички јавни тужилац Чедо Мијовић је под утицајем министарске ћелије, највише Обрена Старовића, прихватио поједине оптужбе садржане у Резолуцији Информбироа. Сумњао је у легалност Партије, јер „добар дио наших среских комитета није изабран“, да је на селу још јак „кулачки елеменат“ и да се Партија „утапа у Народни фронт“. Поред тога, одбио је прихватити став ЦК КПЈ да се на сједници Информбироа у Букурешту није могло разговарати и „лобити“ многе оптужбе“.⁸⁸⁹ Сличног мишљења били су Анђелко Твртковић, јавни тужилац за Сарајевску област; Бранко Јокић, помоћник јавног тужиоца за Сарајевску област, Томо Вујовић, начелник у СУП-у Босне и Херцеговине; Хазим Билалбеговић, начелник у СУП-у Босне и Херцеговине.⁸⁹⁰ Неслагања са неким од ставова ЦК КПЈ исказали су и Слободан Стојнић, секретар Народне скупштине Босне и Херцеговине; Гојко Момић, директор сарајевске филијале ТАЊУГ-а; Реуф Налчацић, секретар Комитета Првог сарајевског реона; Фадил Кафеџић, организациони секретар Комитета Првог сарајевског реона; Јунуз Каменица, секретар Трећег сарајевског реона.⁸⁹¹

Поједини комунисти су до дубоко у јесен 1948. године одлучно били на линији политике Информбироа, односно СССР-а. Неки су чак и отворено, пред Партијском комисијом, критиковали перјанице КПЈ. Есад Шабанац, члан Главног одбора јединственог синдиката Босне и Херцеговине, је попут већине комуниста из Босне и Херцеговине, након почетног прихватања појединих оптужби из Резолуције, убрзо званично „промијенио мишљење“, али су дубоки унутрашњи ломови и даље били присутни. Прилично детаљно их је описао на саслушању пред Партијском комисијом, 17. новембра 1948. године: „Пратио сам нашу штампу и радио Москву, многе ноћи нисам преспавао, имао сам велику душевну борбу и прије пар дана дошао до закључка да заузмем став за Резолуцију Информбироа. Сматрам да има грешака у нашој Партији и да овај пут не води добру. Не видим да се у нашој штампи подвлачи да ће та питања бити ријешена, нити да се иде ка изглађивању сукоба. Видио сам да је било грешака у нашој Партији још од 1941. године (...). Било је грешака у погледу легалности, изборности и демократичности у Партији (...). Сматрам да је наше партијско руководство криво што није отишло на сједницу Информбироа и што није признало горње грешке које сам навео. Сматрам да је резолуција Информбироа у низу питања тачна (...). Мени је сада просто и јасно да је Стаљин правилно оцијенио стање о Партији

⁸⁸⁸ АБХ, ПККПБХ, кут. 2/48, без сигн., Записник о саслушању Неђа Борозана пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, 11. септембар 1948. године.

⁸⁸⁹ АБХ, ПККПБХ, кут. 2/48, сигн. 138, Записник о саслушању Чедо Мијовића пред Партијском комисијом МК КПЈ Сарајево, 10. август 1948. године; АБХ, ЦКСКБХ, кут. 11/57, сигн. 5/07, Информације о садашњем раду и политичком држању лица која су кажњена због дјеловања на линији Информбироа, а данас се налазе на Сарајевском срезу, 3. јануар 1957. године.

⁸⁹⁰ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 11/57, сигн. 5/07, Информације о садашњем раду и политичком држању лица која су кажњена због дјеловања на линији Информбироа, а данас се налазе на Сарајевском срезу, 3. јануар 1957. године.

⁸⁹¹ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 11/57, сигн. 5/07, Информације о садашњем раду и политичком држању лица која су кажњена због дјеловања на линији Информбироа, а данас се налазе на Сарајевском срезу, 3. јануар 1957. године; АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, без сигн., Записник о саслушању Гојка Момића пред Партијском комисијом МК КПЈ Сарајево, 25. август 1948. године.

у Југославији и сматрам и прихватам сва писма ЦК СКП (б) и Резолуцију Информбироа као такву, онако како је то објављено.“⁸⁹² Зора Николић, секретар Главног одбора Синдиката Босне и Херцеговине, никада није имала дилему. Пред члановима Партијске комисије је јасно истакла да се без колебања, чим је објављена, определијелила за Резолуцију Информбироа: „Нисам шпекулативан тип, моја душа, моје срце и разум говорили су ми ово. У Резолуцији Информбироа каже се, руководство Партије гријешу, а не земља, народ и Партија (...). У почетку сам вјеровала у наше руководство као у фетиш, а послвије Резолуције када сам размишљала и размотрила рад нашег руководства онда сам увидјела многе грешке. Наше партијско руководство није ни трунке признало од онога што се навело у писмима ЦК СКП (б), нити од онога што стоји у Резолуцији Информбироа. У нашој штампи само се критиковало и нападало на друге партије, а ништа се није самокритички признавало.“⁸⁹³ Николићева је у критици руководства КПЈ јавно и недвосмислено иступила са мишљењем да Тито није непогријешив: „Част Титу, али може и он да погријешу. Можда је наше партијско руководство увријеђено критиком, али када се то гледа са стране онда то изгледа инатски.“⁸⁹⁴ На „интервенцију“ чланова Комисије да су се југословенски руководиоци у својим говорима критички освртали и говорили да у раду КПЈ има неправилности и да је Милован Ђилас у једном чланку послвије објелодањивања Резолуције Информбироа написао да се не одриче постојања грешака и слабости Партије, Зора Николић је оштрим ријечима дискредитовала Ђиласа: „Не мора Ђидо бити најпааметнији човјек наше Партије. Није ни у њему сва мудрост. Ђидо каже да је Стаљин корифеј међународног пролетеријата, али да у нашој ствари није у праву. То он не може рећи јавно па да му је слава црногорског Његоша.“⁸⁹⁵

4.3. Повјерење у покајање или прагматичне амнестије?

4.3.1. Београдска сједница као прекретница

Увидјевши размјере и опасност расцјепка унутар партијске организације Босне и Херцеговине, Јосип Броз Тито је сазвао заједничку сједницу Политбироа ЦК КПЈ и ПК КПЈ за БиХ. Одржана је 7. јула 1948. године у Београду, уз учешће скоро свих водећих комуниста Југославије.⁸⁹⁶ Њен исход одредио је ток и био прекретница даљег развоја информбировског раскола у Босни и Херцеговини. Тито и остали чланови Политбироа ЦК КПЈ „разуверили“ су колебљиво босанскохерцеговачко руководство, које је „увидјело грешке“ и прихватило политику ЦК КПЈ.⁸⁹⁷ Од изјашњавања на сједници ПК КПЈ за БиХ до београдске заједничке сједнице, дакле у року од само пет дана, услиједио је потпуни обрт у изнесеним ставовима. У пуном свјетлу су се показале недоследности и дубоки морални ломови водећих комуниста у Босни и Херцеговини,

⁸⁹² АБХ, ЦККПБХ, кут. 4/48, без сигн., Записник о саслушању Есада Шабанца пред Партијском комисијом Централног комитета КП Босне и Херцеговине, 17. новембар 1948. године.

⁸⁹³ АБХ, ПККПБХ, кут. 3/48, без сигн., Записник о саслушању другарице Зоре Николић, члана Основне партијске организације при Главном одбору Јединствених синдиката Босне и Херцеговине, 20. новембар 1948. године.

⁸⁹⁴ Исто.

⁸⁹⁵ Исто.

⁸⁹⁶ Поред чланова ПК КПЈ за БиХ Ђура Пуцара Старог, Родољуба Чолаковића, Ника Јуринчића, Хасана Бркића, Шефкета Маглалића, Пашаге Манџића, Угљеше Даниловића, Радована Папића и Авда Хуме, сједници су присуствовали скоро сви водећи југословенски комунисти, и то: Јосип Броз Тито, Александар Ранковић, Моша Пијаде, Благоје Нешковић, Светозар Вукмановић Темпо, Иван Гошњак, Вицко Крстуловић, Едвард Кардељ, Борис Кидрич, Милован Ђилас и Крсто Попивоца. *Zapishnici sa sednica Politbira Centralnog komiteta KPJ*, 253.

⁸⁹⁷ Н. Kamberović, *Stavovi rukovodstva komunističkog pokreta*, 142-144.

чију парадигму представља неформални покретач широког расцјепа у овој републици, Родољуб Чолаковић.

Свјестан да би прихватањем ставова ЦК КПЈ Чолаковић могао измијенити мишљења осталих колебљиваца из Босне и Херцеговине, Титу је било важно придобити га на своју страну. У периоду између поменуте двије сједнице позвао га је на Блед и провео са њим неколико дана, што ће касније, на београдској заједничкој сједници, оживотворити „промјену“ Чолаковићевог става и изјаву да су му „разговори“ помогли да схвати грешке.⁸⁹⁸ На сједници у Београду је изјавио да га је спор са Совјетском партијом не само поколебао, већ и „потпуно деморалисао“. Усљед малодушности намјеравао је да иступи из Партије. „Написао сам изјаву да хоћу да иступим из Партије (...). Шта ће вам човјек којем је све пусто, празно (...).“⁸⁹⁹ Дубину властитог „моралног слома“ описао је признањем да је размишљао о самоубиству: „Остао сам упоран да су Руси начелни. Доживео сам морални слом. Хтео сам да се убијем. А онда помислим: Рећи ће да га је убио Тито.“⁹⁰⁰ Захваљивао је Титу и Кардељу што су га „извели на прави пут“ и увјерили у исправност става ЦК КПЈ: „Разговори су ме довели до тога да сам на овом примеру наше партије схватио, постало ми је јасно да се има зашто живети и борити.“⁹⁰¹ Сложио се са свим потезима које је КПЈ „предузела по питању односа са ВКП (б)“ и изјавио да „искрено верује“ да је став ЦК КПЈ исправан.⁹⁰²

Чолаковићеви, још на Бледу, ревидирани ставови су уочи београдске заједничке сједнице вјероватно били познати осталим босанскохерцеговачким комунистима, што је несумњиво утицало на њихово понашање. Пашага Манџић је мишљење изречено на сједници ПК КПЈ за БиХ, да је требало ићи на састанак Информбироа у Букурешт и критике о полулегалној природи и ниском нивоу демократичности у КПЈ,⁹⁰³ у Београду замијенио новим. Рекао је да се слаже са политиком ЦК КПЈ, уз недоречену изјаву да му „није јасно зашто ЦК ВКП (б) води такву политику“.⁹⁰⁴ Насупрот на сједници ПК КПЈ за БиХ заузетом ставу о неисправности изјаве Милована Ђиласа о „национализму“ и високом нивоу централизма у Совјетској партији, Хасан Бркић је само пет дана касније изјавио да је гријешно у „тумачењу Ђиласове изјаве“. Неслагања са бојкотом сједнице Информбироа и начелно прихваћене Стаљинове оптужбе о полулегалном карактеру КПЈ, брзо су „ишчезла“ под притиском Тита и Моше Пијаде.⁹⁰⁵ Без већих одступања у изнесеним мишљењима између двије сједнице, у исправност политике ЦК КПЈ „увјерио“ се и Радован Папић. Рекао је да се никада није „поколебао ни по једном питању у писмима“, те да је једино мислио „да треба ићи на Информбиро“.⁹⁰⁶ Супротно почетној дилеми „куда даље“ без идеолошког узора и прве земље социјализма, Угљеша Даниловић је пред Титом и осталим члановима Политбироа ЦК КПЈ изнио став да су оптужбе из Стаљиновог писма биле „клевете и лажи“, те резултат кривих информација

⁸⁹⁸ R. Dizdarević, *Sudbonosni podvig Jugoslavije*, 74; *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ*, 255.

⁸⁹⁹ *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ*, 254-255.

⁹⁰⁰ Исто.

⁹⁰¹ Исто.

⁹⁰² Исто.

⁹⁰³ АЈ, 507, АЦКСКЈ, III БиХ –К 1/19, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину, Централном комитету КПЈ, Записник са сједнице Покрајинског комитета одржане 1. и 2. јула 1948. године.

⁹⁰⁴ *Записници са седница Политбироа Централног комитета КПЈ*, 255.

⁹⁰⁵ Хасан Бркић је у дискусији изразио становиште да се „са више залагања“ спор могао избјећи, на шта су се Тито и Пијаде надовезали питањем: „шта сада мислиш“. Одговор је био недвосмислен: „Убијећен сам у исправност ЦК“. *Записници са седница Политбироа Централног комитета КПЈ*, 256.

⁹⁰⁶ Исто.

које је Стаљин имао о дешавањима у КПЈ и Југославији.⁹⁰⁷

4.3.2. Прагматизам као опција

Руководство ПК КПЈ за БиХ се из Београда у Сарајево вратило амнестирано и званично јединственог става, али постоје сумње у искреност њиховог покајања, односно да су став „промијенили“ под притиском и пријетњом југословенског вођства. То индицирају „трагови“ о постојању колебања водећих босанскохерцеговачких комуниста, првенствено Родољуба Чолаковића, и последице београдске сједнице. Свједок у истрази против професора Бранислава Недељковића, потписан као „Бранко“, испричао је занимљиве детаље разговора који је са њим водио 12. јула 1948. године: „Читам данас да се П. К. Босне [Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину] изјаснио лепо!. Кажем му да је то добро те да, иако је постојала нека неизвијесност у ставу Босанаца, односно Рођка [Родољуба Чолаковића], сада је та неизвијесност отклоњена. Ништа се није измијенило, нервозно ме прекиде др Недељковић. (...)“⁹⁰⁸

Изгледа да ни југословенско руководство, пред заједничку сједницу у Београду, није било потпуно јединствено по питању колебљивог Родољуба Чолаковића, што продубљује сумњу у искреност његовог покајања. Милован Ђилас је на сједници у Београду изразио задовољство „што је Рођко дао добру самокритику“,⁹⁰⁹ али изјаве у истрази против поменутог професора Правног факултета у Сарајеву указују да се залагао за Чолаковићеву политичку ликвидацију, а да га је у тој намјери зауставио Јосип Броз Тито. Свједок „Бранко“ наводи да је код Бранислава Недељковића „свратио“ 12. јула 1948. године, јер је знао да се „управо вратио из Београда“. Рачунајући на скори боравак у престоници и познанства која је тамо имао, сматрао је да ће „од њега моћи чути шта интересантно“. Том приликом професор му је рекао: „Изненадио ме је Београд. Срби стоје на државном становишту и због тога су за ЦК [КПЈ]. Чуо сам да је требао да са Жујевићем одлети и Рођко. То је тражио Ђилас, али је Маршал у последњем моменту спријечио.“⁹¹⁰ О Недељковићевим сазнањима о намјерама Милована Ђиласа слично је казала и „Ружица“: „(...) Најприје је скувао [Александра] Ранковића против Црног, а последице и остале (...). Чуо сам да је требао заглавити и Рођко заједно са Црним, а да то Тито није дозволио.“⁹¹¹

Недељковићево очигледно разочаравајуће „изненађење“ због држања Београда, односно српских комуниста из Србије, након изласка Резолуције Информбироа, не показује само његово лично расположење, већ освјетљава и атмосферу међу дијелом Стаљинових присталица у Југославији. Изгледа да је из тих разлога, поготово након хапшења Сретена Жујовића, „расла популарност“ блиског му српског комунисте из Босне и Херцеговине. Професор о томе, разговарајући са „Ружицом“, каже: „Рођко је превише популаран и омиљен, не само овдје у Босни, али [него] и у Србији и Хрватској, а то му не ваља.“⁹¹² У значајном угледу који је уживао могу се тражити разлози Титове одлуке о некажњавању и задржавању Родољуба Чолаковића на политичкој сцени Југославије. Као ратни функционер и први предсједник Владе НР

⁹⁰⁷ Исто, 255.

⁹⁰⁸ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Изјаве свједока у истрази вођеној против Бранислава Недељковића због „непријатељског рада“ по Резолуцији Информбироа.

⁹⁰⁹ *Zapishnici sa sednica Politburoa Centralnog komiteta KPJ*, 257.

⁹¹⁰ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Изјаве свједока у истрази вођеној против Бранислава Недељковића због „непријатељског рада“ по Резолуцији Информбироа.

⁹¹¹ Исто.

⁹¹² Исто.

Босне и Херцеговине, имао је велики утицај на комплетно руководство, односно комунистички покрет у овој републици, али и комунисте на ширем југословенском простору.⁹¹³

Индиције о постојању пучистичких намјера којим су у љето 1948. године, изгледа, били склони југословенски информбировци, такође је могући разлог Брозове прагматичне одлуке о амнестији, али и Чолаковићевог прикривеног колебања. Наиме, професор Недељковић је „Ружици“ повјерио информацију, коју му је саопштио „један руководилац“, о наводним „Стаљиновим плановима“ да након Титове смјене на чело Југославије доведе управо Родољуба Чолаковића. Иако је вођи СССР-а био циљ потпуно подређивање Југославије, што је подразумијевало смјену њеног непокорног руководства, „информације“ о „Титовом наслједнику“ су у политички етер вјероватно доспијевале путем пропаганде његових отворених и притајених присталица у земљи. Неименовани руководилац је, наводно, говорио о Чолаковићевим „карактеристикама“ због којих је виђен као одговарајући политички кадар: „Стаљин [је] почео да размишља, да је Србин и да воли Југославију.“⁹¹⁴

Оваква политичка „идеја“ одговара становишту да је коминформство еквивалент централистичком унитаризму, што заступа историчар Душан Биланчић,⁹¹⁵ а ставом да је ријеч о идеологији која промовише визију о стапању Јужних Словена углавном на српској основи и то кроз „програм владања из једног центра“, потврђује и допуњава Иво Банац.⁹¹⁶ Стаљин је доласком на власт постепено извршио скоро потпуну русизацију совјетског друштвеног, политичког и културног живота,⁹¹⁷ па није

⁹¹³ Родољуб Чолаковић је, по свему судећи, својим ауторитетом пресудно утицао на судбину земљака и пријатеља, министра просвјете Славка Мићановића. Иако један од тројице првооптужених комуниста из Босне и Херцеговине, Бијељинац Мићановић није хапшен нити суочаван са затворском тортуром кроз коју су пролазили информбировци. Напротив, након што је у августу 1948. године искључен из КПЈ, поново је примљен у партијско чланство и именован на мјесто директора Завода за унапређење школства у Сарајеву. АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, без сигн., Записник о саслушању Мила Перковића пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину – Сарајево, август, 1948. године; Драженко Ђуровић, „Министри информбировци“, 227-243; АБХ, ЦКСКБХ, кут. 11/57, сигн. 5/07, Срески комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине Сарајево, Централном комитету Савеза комуниста Босне и Херцеговине, Информација о садашњем раду и политичком држању лица која су кажњена због дјеловања на линији ИБ-а, а данас се налазе на Сарајевском срезу, 3. јануар 1957. године.

⁹¹⁴ АБХ, ПККПБХ, кут. 2/48, без сигн., Изјаве свједока у истрази вођеној против Бранислава Недељковића због „непријатељског рада“ по Резолуцији Информбироа.

⁹¹⁵ Душан Биланчић је у интервјуу датом *Старту*, 14. јануара 1976. године, о томе изјавио: Коминформизам, стаљинизам као преокупација, протеже се много прије 1948. године и живјет ће још... У нашој југословенској ситуацији [коминформизам] се, осим осталог, крије као бирократско централистички концепт с унитаристичким исказом. Он, наиме, ... стварно негира националну посебност [конститутивних националности Југославије] и има тенденцију к великодржавном централизму. То је, његов, да тако кажем, југословенски облик и због тога, кад се код нас говори о том концепту, треба га истраживати ... управо у том помало прикривеном облику. Тај ће се концепт мијењати и у будућности, увијек ће тежити да потисне аутономију свих друштвених субјеката нашега друштва. Југославија, као врло сложена држава по свим основама, а прије свега по националном, тражи максимално самоуправљање, тражи максималну аутономију својих субјеката, колектива, организација удруженог рада, институција, итд., а коминформовски концепт насрће на ту аутономију и тежи бирократском централистичком систему.“ Цитирано према: I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 168.

⁹¹⁶ I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 168.

⁹¹⁷ Стаљиновим доласком на власт знатно су проширена права централних органа и појачана централизација савезне државе. На кључним државним позицијама већином су се налазили Руси. Поред тога, рехабилитован је „руски патриотизам“, а у национално изузетно хетерогени Совјетски Савез скоро искључиво уведене вриједности и традиције руске историје и културе. Оваплоћењем „прогресивних снага“ постајали су руски национални јунаци, вође – кнезови, цареви. Осуђиван је до тада „потцјењивачки“ однос према личности Петра I Романова. Наглашавана је важност учења руског језика,

искључено да је међу његовим оданим присталицама у Југославији постојала одређена тежња за успостављање идентичног модела уређења унутрашњих односа у држави.⁹¹⁸ Према томе, за евентуалну имплементацију замисли југословенског пандана супремације најбројније нације, Родољуб Чолаковић је у очима појединих стаљиниста, поготово након хапшења Сретена Жујовића, изгледао као одговарајућа личност, јер је „Србин“ и „воли Југославију“.⁹¹⁹

Међутим, идеје о Родољубу Чолаковићу као лидеру унитарне и централизоване Југославије, са доминантно српским предзнаком, нису одговарале политичким вриједностима које је овај српски комуниста из Босне и Херцеговине заступао. Он је у вријеме стварања АВНОЈ-евске Југославије, залажући се за равноправност народа, био један од најгласнијих заговорника федералног статуса Босне и Херцеговине унутар федеративне Југославије, рјешења које је одступало од стриктног придржавања и спровођења националног принципа при образовању нове државе. Такође, према садржају његових дневничких забиљешки, насталих током шездесетих и седамдесетих година, Родољуба Чолаковића је тешко окарактерисати као могућег заговорника српских „хегемонистичких“ интереса у Југославији. И поред примјетне подозривости због процеса „федерирања федерације“ које се, по његовом мишљењу, одвијало на штету СР Србије и оштре критике „шовиниста“ који су на тој основи „разваљивали“ Партију и државу,⁹²⁰ Чолаковић је као типични „изворни“ комуниста истицао

а од 1937. године почело је масовно враћање латинизованих језика на ћирилично писмо. Погледати: Михаил Гелер, Александар Некрич, *Утопија на власти: историја Совјетског Савеза*, ЦИД, Подгорица, 2000, 265- 269; Giuseppe Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza I: od revolucije do Drugog svjetskog rata: Lenjin i Staljin*, Otokar Keršovani, Опатија, 1985, 438.

⁹¹⁸ О снази култа Стаљина и Совјетског Савеза сликовито је свједочење непознатог информбировца: „Знам да смо у току рата узвикивали живео СССР и живео Стаљин, па тек онда живела Нова Југославија и живео Тито. Да си тада рекао иједну реч против Стаљина или СССР-а, да си имао десет глава – свих десет би неко скинуо као издајнику.“ Dragan Marković, *Istina o Golom otoku*, Narodna knjiga, Beograd, 1987, 276.

Снагу Стаљиновог култа међу припадницима НОП-а, чак и оним мушкарцима и женама који нису били комунисти, такође, показује пјесма коју су пјевали сељаци партизани у Лици:

„Ој, Стаљине ти народни боже,
Без тебе се живјети не може,
Хајде браћо да мјеримо Дрину,
Да градимо ћуприју Стаљину.
Друг ће Стаљин и црвена звијезда,
Уништити фашистичка гнијезда.

I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 22-23.

⁹¹⁹ Сретен Жујовић је носио бреме српског националисте. Јосип Броз Тито је још 1946. године овако исказао своје запажање о руководилачкој дораслости Андрије Хебранга и Сретена Жујовића: „Какви би они могли бити лидери Југославије! Један усташа, други четник“. Такође, поред тога што се уочи Другог засједања АВНОЈ-а није сложио са федералним статусом Босне и Херцеговине, Жујовић је сматрао да Црна Гора треба да се уједини са Србијом, што је значајно одступало од политике КПЈ према националном питању. С обзиром на то да је најпознатији српски информбировач ухапшен већ у мају 1948. године, према наведеном извору, „избор је пао“ на блиског му Родољуба Чолаковића. Milovan Đilas, *Tito: the story from inside*, Harcourt Brace Jovanovich, New York / London, 1980, 124; V. Dedijer, *Novi prilozzi za biografiju Josipa Broza Tita*, трећи том, 384; I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 169.

⁹²⁰ Под утиском расправе о уставним амандманима који су дефинисали статус аутономних покрајина, Чолаковић је 10. марта 1971. године записао: „Читао новине – дискусија око амандмана. Срби имају резерве због покрајина, Хрвати поздрављају, а успут терају своје – све што њима конвенира то је прогресивно (...) а што им не конвенира – резерве (...). Босанци опет њих прихватају оберучке, што је разумљиво, јер им се због плафонираних цена одлило много вишка рада другима, и то богаћим од њих. Тако смо се запетљали у трице и кучине, а цене скачу, шовинизам је у порасту“.

На исту тему писао је и четири дана касније: „По свему изгледа да су се другови из Србије помирили са статусом покрајине као 'елемента федерализма'. Не знам тачно шта то значи, али је очигледно да је реч о слабљењу СР Србије у федерацији“. Почетком седамдесетих година, када су расправе око односа и

интернационалистичку равноправност, право југословенских нација на самоопредјелјење и супротстављао се „великосрпским“ погледима на унутрашње устројство Југославије. Осврћући се на сукоб Мирослава Крлеже и Добрице Ћосића око односа на релацији „Београд-Загреб“, 1. августа 1965. године је записао: „Разговарао сам са Крлежом око његовог сукоба с Гецом [Добрицом Ћосићем]. Хтео сам од њега да чујем шта је ту заправо било, јер оно што сам био чуо, просто нисам хтео да верујем. Геца је пребацио Крлежи да је покренуо Форум да би преко њега водио борбу против Београда, да је око часописа окупио разне полит[ички] сумњиве типове (...). Код Геце се осећа извесна нота шовинизма, то је оно тзв. југословенство, које њему, као и многим неодученим, изгледа нешто револуционарно. Уствари то је остатак великосрпства. (...) Једно је јасно: само материјални интерес може бити солидна основа многонационалне државе, и свака нација има право да о томе расправља, па ако нађе да јој се то не 'исплати' и да ту заједницу напусти све остало је фалш.“⁹²¹

Било да се радило о повјерењу у искрено покајање или не, Титу није било лако ни политички проициљиво у изузетно кризном моменту донијети одлуку о политичкој ликвидацији Чолаковића и других колебљивих босанскохерцеговачких руководилаца. „Опростити“ и добити лојално републичко вођство било је, из више разлога, далеко мудрије рјешење. Прво, амнестирани су под притиском хипотеке „колебљиве прошлости“ настојали што досљедније спроводити политику југословенског државног и партијског врха. Друго, најужем руководству КПЈ није одговарало продубљивање расцјеп у Босни и Херцеговини, која је због начина формирања, етничко – религијске мјешовитости и великог међунационалног неповјерења, након Другог свјетског рата, представљала најосјетљивију републику југословенске федерације.⁹²² Треће, Босна и Херцеговина се конфигурацијом терена и географском удаљеношћу од Југославији

равноправности народа у југословенској федерацији биле све жешће, због све гласнијих оптужби на рачун савезне власти, односно Београда и Србије, „исповиједајући“ мисли свом дневнику, Чолаковић је оштро критиковао поједине комунисте из Хрватске и Босне и Херцеговине. О изјави Мика Трипала, датој штампи, да „не жели да за ефикасност и технологију прода националну равноправност“, Чолаковић каже: „А ко га на то принуђава? Најзад ако је то доиста тако, зашто он то не каже тамо где је место да се до краја расправи или ономе ко угрожава ту равноправност? Зашто то на седници Из[вршног] б [ироа] не каже у брк Мијалку [Тодоровићу] или [Мирославу] Печујлићу шта мисли о њиховим ставовима? Зашто жели поене у очима малограђана и партијске бирократије. Већ сад се бори за место у Пред[седништву] СФРЈ као најпозванији да представља Хрватску (...). Погани каријерист који разваљује нашу Партију ради своје незајажљиве амбиције. Некада је шенио пред Ранковићем, а нама су пуцала ребра од његовог силецијства у Партији. Тек када је Ранковић завршио како је и заслужио, диже се 'јунак' Трипало да нас све 'раскринка' као хегемонисте. А за њим алачу бирократи, полтрони и они који се боје за свој положај и плату. Но, најозбиљније је што у тој хајци на унитаристе учествују сви, и то врло бучно, које смо у револуцији поразили.“ З. Антонић, *Родољуб Чолаковић*, 273-274

⁹²¹ З. Антонић, *Родољуб Чолаковић у светлу свог дневника*, 109.

Због противрјечности између политике коју је заступао и „сазнања“ професора Бранислава Недељковића о замислима информбироваца да Родољуба Чолаковића инсталирају као Титовог наследника, те потребе научне провјере исказа поменутих свједока, ова важна тема из историје југословенске државе распирује истраживачку страст историчара.

⁹²² Утврђивање коначног положаја Босне и Херцеговине у новој Југославији, као што смо рекли, пратили су супротстављени ставови. Она је као федерална јединица конституисана у задњи час, пред само Друго засједање АВНОЈ-а. Учвршћивање њеног равноправног, федералног статуса, изграђеног на темељима проблематичне „заједничке оружане борбе“ и „братства у устанку“ њених народа захтијевало је, како је рекао сам Родољуб Чолаковић, „многo стрпљења и упорности“. Такође, политичке прилике у централној југословенској републици су након ослобођења, услијед бројних свјежих ратних несрећа, биле обиљежене различитим облицима међунационалних нетрпеливости. Драженко Ђуровић, „Проблем братства и јединства у Босни и Херцеговини 1945-1953“, у: Зборник радова: *Бањалучки новембарски сусрети 2018*, књига 19, Филозофски факултет Бањалука, Бањалука, 2018, 113-131; R. Čolaković, „Pravi odgovor na pitanje: čija je Bosna i Hercegovina“, 16-17; E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 117-280.

сусједних земаља Информбироа, под условом повољне политичке ситуације и лојалног руководства, наметала као једна од кључних тачки и стратешких положаја за одбрану у случају агресије, па је од изузетног значаја било сачувати јединство вођства које је изнијело рат и револуцију.

Јосип Броз Тито је на састанку југословенског партијског и државног врха, одржаног 15. септембра 1949. године, поред инсистирања да „приоритет у свему има Армија“, индиректно поменуо значај Босне и Херцеговине у плану и систему одбране земље. Тражио је више ангажовања и убрзан рад на поправци путева и мостова, те рјешавање питања телефонско-телеграмских веза на релацији између Србије и Босне и Херцеговине.⁹²³ Питање путне инфраструктуре и комуникација било је од изузетне важности, јер је руководство Југославије локалитете у централној југословенској републици видјело као једну од најповољнијих опција за дислокацију кључних државних институција, војних потенцијала и привредних предузећа. Између осталог, за измијештање Савезне владе, из потенцијалном агресијом лако доступног Београда, предлагана је локација у сектору „Сарајево – Коњиц до Мостара, или евентуално према Прозору.“⁹²⁴ Наредба Генералштаба југословенске армије, од 28. септембра 1949. године потврђује несумњиво важну улогу Босне и Херцеговине у планирању одбране. Одабир нових локација за дислокацију јединица ратног ваздухопловства Југославије, значио је премијештање значајног дијела овог рода војске у Босну и Херцеговину.⁹²⁵

Централна југословенска република је планирана и за измијештање низа значајних привредних предузећа, те евакуацију државних материјалних добара. Била је донесена коначна одлука да се поједина предузећа, попут творнице батерија „Кроација“ из Загреба пресели у Чајниче, творница гумених производа „Сава“ из Крања у Требиње, а Фабрика хируршких елемената „Сутјеска“ из Београда у Фочу. Када је у питању дислокација фармако – медицинских предузећа, постојао је план да се изузетно значајна фабрика пеницилина измјести из Београда у Стамболчић код Пала, али је Тито дао „инструкцију“ да се ова творница „због њене застарјелости“ не сели. Савјетовао је куповину нове из иностранства, која би се имала смјестити „у дубокој позадини стратегијске области (отоци или област Неретве)“. Дакле, локалитет у Босни и Херцеговини и у овом случају био је опција у замислима југословенског вође. Осим тога, постојали су планови да се неке од значајнијих ветеринарских установа, попут завода „Ветсерум“ из Суботице и дио сточног фонда пребаци у Босну и

⁹²³ Милан Терзић, Михајло Басара, Дмитар Тасић, *Информбиро и Југословенска (народна) армија: зборник докумената*, Службени гласник, Београд, 2015, 326-327.

⁹²⁴ Исто, 417.

⁹²⁵ Наредбом је предвиђана сљедећа предислокација: Команда ваздухопловног војног училишта са приштапским јединицама и установама из Панчева у Мостар, 105. школски ваздухопловни пук из Ечке у Никшић – привремени у Мостар, 104. школски ваздухопловни пук из Панчева у Мостар, 101. школски ваздухопловни пук из Ечке у Мостар, 2. школски аеродром из Ечке у Мостар, 3. школски аеродром из Ечке у Цркље, Ваздухопловна официрска школа са приштапским јединицама и установама из Ковина у Љубљану, 184. ваздухопловни пук из Љубљане у Бањалуку, 200. ваздухопловно-технички батаљон из Љубљане у Бањалуку, 63. ваздухопловно-технички батаљон из Сомбора у Батајницу, 285. ваздухопловно-технички батаљон из Сомбора у Руму, Складиште бр. 3 из Земун у Мостар, стална аеропланска радионица из Сомбора у Бањалуку, стална аеропланска радионица из Панчева у Мостар, 32. ваздухопловна дивизија са приштапским јединицама и установама из Сомбора у Плесо, 109. ваздухопловни пук из Сомбора у Плесо, 88. ваздухопловни пук из Сомбора у Плесо, 103. ваздухопловни пук (извијачки) из Мостара у Панчево, 96. ваздухопловни пук (јуришни) из Плеса у Лучко, 117. ваздухопловни пук (ловачки) из Пуле у Земун, 130. ваздухопловно-технички батаљон из Титограда у Никшић. М. Терзић, М. Басара, Д. Тасић, *Информбиро и Југословенска (народна) армија*, 333-334.

Херцеговину.⁹²⁶

Ризик евентуалног кажњавања великог броја колебљивих водећих босанскохерцеговачких комуниста повећавало је опредјељење да се у Босни и Херцеговини прошири већ формирана база војне индустрије. У Сарајеву су у производном погону била предузећа за производњу артиљеријске муниције и мина, а државно руководство је на састанку одржаном 28. новембра 1949. године изражавало очекивање да ће у Травнику започета фабрика артиљеријског оруђа, топова 120 мм и бацача 120 мм, бити завршена у току 1950. Такође, крајем 1949. године постојали су планови да се током наредне године у Горажду подигне фабрика пиштољске муниције.⁹²⁷

Посегнути за прогоном и кажњавањем великог броја најутицајнијих комуниста из Босне и Херцеговине и ризиковати омасовљење „непријатеља“ из властитих редова, у републици која је требала бити окосница у одбрани од евентуалне агресије, није ишло на руку југословенском руководству. Стога је без примјене репресије настојало „размекшати“ њихову моћ, а указаним повјерењем учврстити њихову оданост ЦК КПЈ. Родољуб Чолаковић је „премјештен“ на функцију савезног министра просвјете и културе, чиме је многоструко умањен његов политички утицај у Босни и Херцеговини, а да то није изгледало као казна и деградација. Добром дијелу бивших отворених или прикривених колебљиваца, високих републичких руководилица, „припала је част“ да буду изабрани у органе формиране у циљу бржег и квалитетнијег организовања у случају потребе оружане одбране земље. На основу Упутства министра народне одбране ФНРЈ, Савезна влада је 31. марта 1949. године донијела рјешења о саставу координационих комитета народне одбране за све југословенске републике. У републички Координациони комитет народне одбране, формиран при Влади НР Босне и Херцеговине, ради доношења одлука о питањима мобилизације, изабрани су: предсједник Координационог комитета, Ђуро Пуцар – предсједник Владе НР Босне и Херцеговине; секретар, генерал-лајтнант Михајло Апостолски – командант Седме војне области; чланови Координационог комитета, генерал-мајор Милинко Ђуровић – комесар Седме војне области; Авдо Хумо – потпредсједник Владе НР Босне и Херцеговине, Цвијетин Мијатовић – потпредсједник Владе НР Босне и Херцеговине, Хасан Бркић – предсједник Планске комисије НР Босне и Херцеговине, Угљеша Даниловић – министар унутрашњих послова НР Босне и Херцеговине, Илија Дошен – министар финансија НР Босне и Херцеговине, Немања Влатковић – министар трговине и снабдијевања НР Босне и Херцеговине и Мехо Пиролић – генерални секретар Владе НР Босне и Херцеговине.⁹²⁸

Ипак, под бременом бурног времена руководство Босне и Херцеговине је доносило поједине одлуке за које се са сигурношћу тешко може рећи да ли су биле озбиљни политичко-безбједносни пропусти, или пак мотивисане вишим циљевима. Наиме, према доступним изворима, надлежним органима у Босни и Херцеговини је пред крај 1948. године било познато да Мехо Пиролић припада групи од „6 истакнутих информбироваца“, која је наводно планирала организовано илегално дјеловање.⁹²⁹ Упркос томе, Пиролић је крајем марта 1949. године изабран у тијело чији је задатак био одбрана земље од оружаног напада оних које је тајно подржавао. Након непуних мјесец

⁹²⁶ М. Терзић, М. Басара, Д. Тасић, *Информбиро и Југословенска (народна) армија*, 395, 401, 540 и 586.

⁹²⁷ Исто, 440 и 450.

⁹²⁸ Исто, 294-300.

⁹²⁹ АЈ, 507, АЦКСКЈ, VII – К – XI / 1 – 28, Централни комитет КП Босне и Херцеговине – Контролна комисија, Централном комитету КПЈ – Централна комисија, Сарајево, 18. маја 1949. године.

дана од именовања у Координациони комитет народне одбране искључен је из КПЈ и ухапшен због дјеловања на линији Информбироа, што изгледа као својеврстан политички и безбједносни парадокс.⁹³⁰

Широк спектар специфичних и комплексних односа у Босни и Херцеговини, који је проширен дешавањима након објављивања Резолуције Информбироа, иде у прилог хипотези да из разлога политичког прагматизма, поред највиших републичких руководилица и чланова ПК КПЈ за БиХ, на одговорност нису позивани ни поједини колебљиви министри и познатији комунисти, који су могли имати значајнији утицај у партијском чланству и народним масама. Такви су били још прије рата угледни Васо Бутозан, првоборац Владо Шегрт, те ријетки муслимански и поготово хрватски високи функционери, као што су Хасан Бркић или Иво Сунарић.

4.4. Ниво примјењиване репресије

4.4.1. Партијска кажњавања – увод у хапшења и прогоне

Сходно својеврсној „инструкцији“ Благоја Нешковића, који је тражећи оштар обрачун са информбиривцима на сједници у Београду изговорио реченицу „ударити по елементу“,⁹³¹ амнестирано босанскохерцеговачко вођство је настојало оправдати „повјерење“ Јосипа Броза Тита и југословенског партијског врха. Прво је услиједила политичка акција у виду такозваних „борбених састанака“ на којим су за ставове из докумената ЦК КПЈ придобијани колебљиви средње и ниже рангирани републички функционери. „Убјеђивање“ је спровођено комбиновањем притиска посредством ауторитета и пријетњом „гвозденом метлом“, што је давало добре резултате. Након београдске заједничке сједнице и примјењивања ове методе, међу партијским руководиоцима и републичким службеницима услиједила су масовна ревидирања почетног става. Покрајински комитет КПЈ за БиХ је 8. децембра 1948. године информисао ЦК КПЈ да је велики број руководећих чланова КПЈ из Босне и Херцеговине након „убјеђивања“ промијенио мишљење и изјаснио се за став југословенског вођства.⁹³² Несразмјерно мање било је оних који су, бар јавно, остали при почетном ставу. Само појединци, као што су поменути Зора Николић или Мујо Хоџић, су пред Партијском комисијом одлучно потврдили своју приврженост Стаљину и СССР-у, иако су знали да ће сносити посљедице и бити санкционисани.

Почетна масовна колебања унутар партијске организације у Босни и Херцеговини морала су бити кажњена. Како је оних који су задржали почетни став било мало, обрачун се углавном односио на комунисте који су се према процјени надлежних органа „неискрено изјаснили“ за политику ЦК КПЈ. Међу њима је било неколико високопозиционираних, али ипак мање познатих комуниста, те велики број средње и нижепозиционираних руководилица.

И поред широког лома и колебања скоро комплетног руководства ПК КПЈ за

⁹³⁰ АЈ, 507, АЦКСКЈ, VII Р – К – I – /2, Списак искључених и ухапшених бивших чланова КП БиХ Сарајево у вези Резолуције Информбироа, промјене за оне антипартијске елементе који су унесени у прошли извјештај, Сарајево, 31. мај 1949. године.

⁹³¹ *Zapisnici sa sednica Politburoa Centralnog komiteta KPJ*, 257.

⁹³² Између осталог, у изјави стоји да је од првобитних 87 чланова Партије који су прихватили неке од оптужби из Резолуције Информбироа, њих 62 након „убјеђивања“ промијенило став и подржало политику ЦК КПЈ. АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, сигн. 224, Централни комитет КП Босне и Херцеговине, Централном комитету КПЈ, 8. децембар 1948. године.

БиХ, партијским казнама санкционисани комунисти највишег ранга била су министри у Влади НР Босне и Херцеговине, Војо Љујић, Обрен Старовић и Славко Мићановић.⁹³³ Међутим, сва тројица су након „борбеног састанка“ и убјеђивања од стране амнестираног вођства ПК КПЈ за БиХ, измјенили почетни став и прихватили политику ЦК КПЈ. Војо Љујић се на састанку министарске партијске ћелије, а након „убјеђивања“ од стране Родољуба Чолаковивића и Хасана Бркића, „увјерио“ у исправост линије КПЈ. О исходу састанка је изјавио: „(...) Одржан је састанак ћелије министара у предсједништву владе са другом Роћком и другом Хасаном, послје излагања њих двојице говорио је друг Владо Шегрт па онда ја. Рекао сам да се из излагања друга Роћка и Хасана јасно види перспектива изградње социјализма и да повлачим своје мишљење, не из дисциплине него из убијеђености, да ћу се борити као што сам се и раније борио за наш ЦК.“⁹³⁴ На истом састанку министарске ћелије присуствовао је и говорио министар Обрен Старовић. И он је након разговора са Родољубом Чолаковићем и Хасаном Бркићем промијенио мишљење. На питање Партијске комисије који су га аргументи у разговору са „другом Роћком и Хасаном“ убједили у неисправност става, Старовић је одговорио да га је Хасан Бркић „тукао чињеницама“.⁹³⁵ Као и на формирање тако и на промјену мишљења министра Славка Мићановића снажно је утицао Родољуб Чолаковић. У вријеме отвореног сукоба Тита и Стаљина, Мићановић се са Чолаковићем сусретао три пута. Први пут на путовању из Тузле у Сарајево, други у Чолаковићевој канцеларији, а трећи у његовом стану, и то послје повратка делегације Покрајинског комитета из Београда. Управо је трећи разговор био кључни за промјену Мићановићевог мишљења: „У трећем разговору, по повратку из Београда, друг Чолаковић ми је опширно изложио читаву ситуацију што је битно утицало на измјену мога става послје чега сам повукао своје мишљење.“⁹³⁶

Министри Љујић и Мићановић су чак као делегати учествовали у раду Петог конгреса КПЈ. Партијско руководство у Босни и Херцеговини Љујићу, док је био става супротног линији ЦК КПЈ, није одобравало издавање потребног пуномоћја за одлазак на Конгрес: „Тражио сам пуномоћ неколико пута, јер сам сматрао да нећу моћи ићи на Конгрес ако га не добијем, а лично сам сматрао да ми се издавање пуномоћја задржава и да га нећу добити док се не рашчисти ствар са мојим ставом.“⁹³⁷ Изгледа да је након „промјене става“, мишљење промијенило вођство ПК КПЈ за БиХ, па је Љујић делегиран за учешће у раду Конгреса. Да је ревидирство био предуслов за учешће на Конгресу КПЈ, потврђују наводи из писма Славка Мићановића, марта 1949. године упућеног ЦК КП БиХ: „Сматрам за потребно да истакнем да сам прије кажњавања као делегат учествовао у раду V конгреса КПЈ пошто сам претходно дао изјаву да свој став повлачим и изразио повјерење политици коју води наш Централни комитет са другом

⁹³³ С обзиром на то да су водећи босанскохерцеговачки комунисти прошли без икаквих санкција и посљедица, касније је неким од њих приговорано што на исти начин, као што је југословенско вођство према њима, нису поступили са појединим истакнутим ратним и послјератним руководиоцима. Замијерано им је за закашњело пружање информација и објашњења, због чега су неки „застранили“ и касније претрпјели тешке посљедице, поготово бивши министар Обрен Старовић и поједини високи официри УДБ-е за Босну и Херцеговину, попут Ненада Васића. R. Dizdarević, *Sudbonosni podvig Jugoslavije*, 74.

⁹³⁴ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, сигн., 234, Записник Партијске комисије ПК КПЈ за БиХ о саслушању Воје Љујића, 6. август 1948. године.

⁹³⁵ АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, без синг., Записник о саслушању Обрена Старовића пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за БиХ, 6. август 1948. године.

⁹³⁶ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 5/48, без синг., Записник са другог саслушања Славка Мићановића у вези држања и дјеловања по питању Резолуције Информбироа и става ЦК КПЈ, 6. август 1948. године.

⁹³⁷ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, сигн. 234, Записник Партијске комисије ПК КПЈ за БиХ о саслушању Воје Љујића, 6. август 1948. године.

Титом на челу.⁹³⁸ Дјеловало је да су поменути министри „враћањем на прави пут“ стекли повјерење републичког вођства, чему свакако иде у прилог чињеница да им је „указана част“ и омогућено учешће у раду Конгреса. Ипак, иако су се сва тројица „предомислили“ и стали уз ЦК КПЈ, против њих је почетком августа 1948. године Партијска комисија повела истрагу због „антипартијског дјеловања“ на линији Информбироа. Информбировци су постајали главни непријатељ државе и поретка, опаснији чак и од антикомуниста,⁹³⁹ па је власт у циљу искорјењивања било какве могућности нарастања унутарпартијске опозиције врло брзо прешла на примјену репресивних мјера.

Инструментализована Партијска комисија је држање оптужених министара окарактерисала као антипартијско дјеловање људи који су из разних побуда хтјели да „поведу борбу против Партије“. Као кључни аргумент у оптужбама узиман је „антипартијски састанак“ у стану Воје Љујића.⁹⁴⁰ Овом скупу, одржаном 4. јула 1948. године у послеподневним сатима, исти дан када је завршена дискусија у активу Покрајинског комитета о писмима сукобљених партија и Резолуцији Информбироа, присуствовала су тројица наведених министара, секретар МК КПЈ Сарајево Ферид Ченгић, организациони секретар МК КПЈ Сарајево Бетика Романо, те чланови МК КПЈ Сарајево Јосо Радић, Драго Стефановић, и Јурај Марек.⁹⁴¹ На овом „илегалном“ окупљању доминирали су ставови супротни политици руководства КПЈ. Присутни су дискутовали о претходном састанку у ПК КПЈ за БиХ, као и о ставовима присутних. Неформални закључак изнесен је у виду информације присутнима да се већина водећих комуниста у Босни и Херцеговини изнијела „против изјаве“ ЦК КПЈ.⁹⁴²

Из докумената о испитивању министарске тројке пред Партијском комисијом уочљиве су значајне нелогичности у одговорима о детаљима и карактеру састанка. Војо Љујић је на питање ко је „саопштио резултате састанка покрајинског актива у ПК“, конфузно одговорио: „Сјећам се да је неко изјавио да се од 34 друга свега двоје изјаснило за став ЦК-а. Можда сам и ја то рекао.“⁹⁴³ Ако се узме у обзир да је записник о саслушању Воје Љујића сачињен 6. августа, дакле мало више од мјесец дана послје састанка у његовом стану, крајње сумњиво дјелује овако „лоша“ Љујићева „меморија“. Прилично „лошег памћења“ био је и Славко Мићановић, који је на исто питање Комисије дао одговор: „Не сјећам се ко је, ја или Војо, изнио ток дискусије у ПК-у. Не сјећам се али допуштам да је изнесена цифра од 34 друга, која су се у активу ПК

⁹³⁸ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 5/48, без. сигн., Писмо Славка Мићановића Централном комитету Комунистичке партије Босне и Херцеговине, Сарајево 11. март 1949. године.

⁹³⁹ I. Ванас, *Sa Staljinom protiv Tita*, 229-230.

⁹⁴⁰ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без. сигн., Извјештај Партијске комисије за испитивање „антипартијског држања“ у Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину од 13. августа 1948. године.

⁹⁴¹ Састанку у стану министра Воје Љујића су, поред наведених, присуствовали још Слободан Бодо Стојнић, помоћник начелника одјељења у Агитпроп комисији Покрајинског комитета; Дане Облина, члан МК КПЈ Сарајево; Мира Курилић, члан Реонског комитета Другог реона Сарајево и Сеја Мићановић, члан КПЈ. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без. сигн., Извјештај Партијске комисије за испитивање „антипартијског држања“ у Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину од 13. августа 1948. године.

⁹⁴² Војо Љујић и Обрен Старовић су пред Партијском комисијом изјавили да су се на састанку Партијског актива ПК КПЈ за БиХ од 34 присутна „друга“ свега двојица изјаснили за став ЦК КПЈ. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, сигн. 234, Записник Партијске комисије ПК КПЈ БиХ о саслушању Воје Љујића, 6. август 1948. године.

⁹⁴³ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, сигн. 234, Записник Партијске комисије ПК КПЈ БиХ о саслушању Воје Љујића, 6. август 1948. године.

изјаснили за Коминформ.⁹⁴⁴ Нелогичности и „елементи амнезије“ при давању одговора на поједина питања виде се и из даљњег тока саслушања Славка Мићановића. Он је на питање ко је на састанку код Љујића износио „стање међу министрима“, одговорио: „Ја не знам да је о томе говорено, али допуштам да је могло бити ријечи. Не могу самим тим рећи је ли Обрен Старовић износио стање код министара.“⁹⁴⁵ Овакви одговори и „рупе у памћењу“ могу се објаснити могућношћу примјене притиска и изазивања страха, метода којим су комунисти били склони приликом обрачуна са политичким непријатељима,⁹⁴⁶ али и намјерним изврдавањем у давању одговора због још присутних унутрашњих колебања.

Састанак је окарактерисан као илегално окупљање и фракционашење, те је даље послужило као кључни аргумент за доказивање одговорности и обрачун са информбиривцима. Међутим, ипак треба размотрити противријечна схватања Партијске комисије и поменутих министара о карактеру скупа. Љујић је на почетку свог исказа рекао да то није био „никакав организован састанак“, а од оптужујућег питања како су се код њега нашли баш сви они који су били против ЦК КПЈ бранио се одговором да су то били људи које је „од раније познавао“. У почетном дијелу испитивања слична је била и Старовићева изјава о природи овог окупљања. Изјавио је да то није био „никакав илегалан састанак“.⁹⁴⁷ Међутим, са одмицањем испитивања, могуће због све јачег притиска којем су министри били изложени, евидентно је рапидно „попуштање“ става да се радило о „спонтаном окупљању“. Љујић је на питање да ли је размишљао о томе шта је значио састанак у његовој кући одговорио: „Осјећао сам да је тај састанак недозвољен и да је он логично илегалан (...). Знао сам да се на тај састанак може гледати као на фракцију.“⁹⁴⁸ Мићановићев првобитни одговор на исто питање, да на „састанак никакав нисам пошао нити сам сматрао да је то састанак“, губи на тежини, а феномен „бајатог памћења“ доводи на врхунац његов одговор на питање да ли је једном у Љујићев стан пристиглом партијском руководиоцу рекао да се ради о „илегалном састанку“. Министар просвјете је одговорио: „(...) Ја се не сјећам, али је то могуће и допуштам да сам то у шали рекао.“⁹⁴⁹ Став министра Старовића о карактеру скупа такође је био склон ревидирању: „Онда нисам мислио о томе, а сада видим да је био штетан.“⁹⁵⁰

Војо Љујић је Партијској комисији испричао занимљиве детаље дискусије Обрена Старовића, који је на састанку у његовом стану говорио о ставовима још неких министара, познатих комуниста, што додатно баца свјетло на противријечности кажњавања по линији Информбироа у Босни и Херцеговини: „Говорио је о министрима, и то о Влади Шегрту, Васи Бутозану и Ради Јакшићу и речено је да су се

⁹⁴⁴ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 5/48, без сигн., Записник о саслушању Славка Мићановића пред Партијском комисијом ПК КПЈ за Босну и Херцеговину, 4. август 1948. године.

⁹⁴⁵ Исто.

⁹⁴⁶ Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića: politička represija u Srbiji 1953-1985*, Službeni glasnik / Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2011, 32- 62.

⁹⁴⁷ АБХ, ЦККПЈБХ, кут. 3/48, без. сигн., Записник о саслушању друга Обрена Старовића пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за БиХ, 6. август 1948. године; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 3/48, без. сигн., Записник Комисије ЦК КП БиХ састављене од другова Шефкета Маглајлића, Владе Шегрта и Грује Новаковића, о саслушању Воје Ступара у вези са његовим ставом и радом по линији Резолуције Информбироа, 2. јул 1949. године.

⁹⁴⁸ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, сигн. 234, Записник Партијске комисије ПК КПЈ за БиХ о саслушању Воје Љујића, 6. август 1948. године.

⁹⁴⁹ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 5/48, без. сигн., Записник о саслушању Славка Мићановића пред Партијском комисијом ПК КПЈ за Босну и Херцеговину, 4. август 1948. године.

⁹⁵⁰ АБХ, ЦККПЈБХ, кут. 3/48, без. сигн., Записник о саслушању друга Обрена Старовића пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за БиХ, 6. август 1948. године.

колебали“.⁹⁵¹ Из записника Старовићевог саслушања уочљиви су његови чести контакти са Владом Шегртом, што индицира да је могао знати његов, али и ставове других министара. Иако је Старовић потврдио колебања министра пољопривреде, Шегрт није позиван на одговорност. Насупрот томе, његова „оданост Партији“ награђена је избором у Комисију која је имала задатак да испита „антипартијско дјеловање“ информбироваца.⁹⁵²

Партијска комисија је посао доста брзо довела до краја. Након саслушања министарске тројке, које је обавила од 4. до 6. августа, свој извјештај је већ 7. августа 1948. прослиједила ПК КПЈ за БиХ. У њему је наведено да је Љујић био „централна личност око које су се окупљали сви они који су стајали на позицијама да су оптужбе Информбироа на нашу Партију правилне“. У основи оптужбе против Љујића било је да је „у свом стану окупио извјестан број својих пријатеља истомишљеника – чланова Мјесног комитета и скупа са Старовићем клеветао наш Централни комитет“.⁹⁵³ Комисија је „утврдила“ да је пред овим тијелом „био неискрен“ и да није показао вољу да „расвијетли завјеру која се ковала против наше Партије“. Слични „гријеси“ установљени су и Обрену Старовићу. Кретали су се од тога да је „критиковао политику Партије на селу“, преко учешћа на „тајном састанку код Воје Љујића“, па до тога да се пред Комисијом „држао несамокритички признајући само оно што је непобитно већ утврђено“.⁹⁵⁴ Славку Мићановићу је на терет стављано да је клеветао политичку линију ЦК КПЈ и почео одступати од „борбе против империјалиста“. Окривљен је да је у Љујићевом стану обавијештавао присутне да се „огroman број дискутаната изјаснио за Резолуцију Информбироа“, те да се пред Комисијом држао „врло неискрено“, признавајући грешке само онда када је био „прикљештен доказима“.⁹⁵⁵

Неповјерење у „искреност“ министарске тројке појачавале су изјаве Фериде Ченгића и Драга Стефановића. Ченгић је долазак код Љујића објашњавао комшијским односима, „јер станује у истој кући“, те се „бранио“ да је током разговора одлазио у свој стан, због чега не зна „сваки детаљ из дискусије“, осим да „нико од присутних није бранио став ЦК КПЈ“.⁹⁵⁶ Након што је разјаснио начин свог, такође, „случајног“ доласка у стан Воје Љујића, Драго Стефановић је о „непријатељским иступима“ министара говорио доста конкретније и детаљније од Ченгића.⁹⁵⁷ Навео је да су на састанку главну ријеч водили Славко Мићановић, Обрен Старовић и Војо Љујић, а од присутних нико није „бранио став ЦК КПЈ“. Стефановић је даље свједочио о

⁹⁵¹ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, сигн. 234, Записник Партијске комисије ПК КПЈ за БиХ о саслушању Воје Љујића, 6. август 1948. године.

⁹⁵² АБХ, ЦККПЈБХ, кут. 3/48, без сигн., Записник о саслушању друга Обрена Старовића пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за БиХ, 6. август 1948. године; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 3/48, без сигн., Записник Комисије ЦК КП БиХ састављене од другова Шефкета Маглајлића, Владе Шегрта и Грује Новаковића, о саслушању Воје Ступара у вези са његовим ставом и радом по линији Резолуције Информбироа, 2. јул 1949. године.

⁹⁵³ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Извјештај Партијске комисије за испитивање „антипартијског држања“ у Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину од 7. августа 1948. године.

⁹⁵⁴ Исто.

⁹⁵⁵ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 5/48, без сигн., Записник са сједнице Агитпропа ПК КПЈ за БиХ, одржане 9. августа 1948. године.

⁹⁵⁶ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 4/48, без сигн., Записник о саслушању друга Фериде Ченгића пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, 9. август 1948. године.

⁹⁵⁷ О свом доласку на „антипартијски састанак“ Стефановић је пред Партијском комисијом рекао: „Ја сам пошао кући Фериде Ченгића (...) да са њим разговарам о ситуацији која је настала. Пошто га нисам нашао у стану, јер је био код Љујића то сам и ја отишао у стан Воје Љујића.“ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Записник о саслушању друга Драге Стефановића пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, 9. август 1948. године.

Мићановићевој у „шали“ датој изјави да се „ради Шкоде која се пали на курбл“ и ради „министарског магацина“ неће и не може одрећи свог става, па макар му дјеца „теже живјела и сама се издржавала“.⁹⁵⁸ Сличну изјаву дао је и о држању Обрена Старовића, рекавши да је као републички министар финансија критиковао економску политику земље и говорио да „зајам слабо иде и да је то одраз политичког стања“.⁹⁵⁹ Показаће се да је Стефановићева „сарадња“ са Партијском комисијом утицала на тежину изречених партијских казни, како министрима тако и њему лично, али и појединим члановима МК КПЈ Сарајево.

Брзину партијске реакције у циљу санкционисања комуниста који су се „неискрено изјаснили“ за ставове ЦК КПЈ илуструје податак да је Политбиро ПК КПЈ за БиХ такође 7. августа одржао сједницу на којој је разматрао извјештај Партијске комисије.⁹⁶⁰ Ђуро Пуцар је изјавио да се министри морају смијенити и на те функције именовати нови људи. Шефкет Маглајлић, предсједник Комисије, предложио је искључење из Партије. Радован Папић се сагласио са ставом о искључењу из КПЈ.⁹⁶¹ Угљеша Даниловић је „заборавио“ сопствену прошлост, истакао потребу да се случај детаљније испита и лицемјерно изразио мишљења да су министри „најодговорнији за оно што се десило у партијској организацији у Сарајеву“. Најрадикалнији је био, у почетку изгледа и сам прикривено колебљиви, Авдо Хумо. Предложио је да се министри ставе у кућни притвор, образлажући то могућношћу да неки од њих „у страху од одговорности не побјегне“. Министрима је на терет ставио да су у циљу непријатељског дјеловања против Партије настојали да се „повезу са Београдом“. Иако о таквим намјерама нема „трагова“ у саслушањима Партијске комисије, Хумо је ову тврдњу аргументовао податком да је „другарица из Партијске школе“, наводно са знањем министара, путовала у Београд ради прикупљања информација о држању партијске организације главног града Југославије, те да се тек послје „оштрог разговора са Ратом Дугоњићем“ вратила у Сарајево. Нико Јуринчић је подржао Хумин приједлог, док је Родољуб Чолаковић био далеко умјеренији. Прихватао је своју одговорност за ставове министара, поготово Славка Мићановића, али је подржао приједлог да се министри искључе из Партије. Ђуро Пуцар Стари је на крају сједнице закључио да министарску тројку треба искључити из КПЈ, а да је о Хумином приједлогу потребно још размислити, јер би послје притвора требала услиједити и „кривична одговорност“. Сматрао је да „у сваком случају“ оптуженим треба „надзирати кретање угодној форми“.⁹⁶²

За проницање у противријечности партијског кажњавања и сагледавање како се достојанство људи утапало у страху од нарастајуће репресије власти, значајно је анализирати почетне партијске мјере против информбировача из Мјесног комитета КПЈ Сарајево. Као и у случају министарске тројке, сви „колебљиви“ чланови МК КПЈ Сарајево су, након „убјеђивања“ на „борбеном састанку“ у ПК КПЈ за БиХ,

⁹⁵⁸ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Записник о саслушању друга Драге Стефановића пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, 9. август 1948. године.

⁹⁵⁹ Исто.

⁹⁶⁰ Партијска комисија се у извјештају није изјаснила о казнама министарској тројци. Дала је приједлог да надлежна партијска ћелија „донесе своју одлуку о њиховом антипартијском раду“. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Извјештај Партијске комисије за испитивање „антипартијског држања“ у Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину од 7. августа 1948. године.

⁹⁶¹ АЈ, 507, АЦКСКЈ, III БиХ – К1/ 21, Записник са сједнице Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину која је одржана 7. августа 1948. године.

⁹⁶² АЈ, 507, АЦКСКЈ, III БиХ – К1/ 21, Записник са сједнице Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину која је одржана 7. августа 1948. године.

„промијенили мишљење“ и „увјерили“ се у свој „погрешан став“.⁹⁶³ Међутим, иако су „званично“ стали на страну ЦК КПЈ, дубоки унутрашњи ломови нису могли ишчезнути преко ноћи, а то није остајало непознато надлежним органима.⁹⁶⁴ Један број комуниста, међу којим и Јурај Марек, био је делегиран и учествовао у раду Петог конгреса КПЈ, а истовремено у себи задржао колебање или прихватио Резолуцију Информбироа, па је ситуација у којој су се такви нашли за њих била прилично мучна.⁹⁶⁵ Марекови унутрашњи ломови су, посебно током Конгреса, у њему изазивали неку врсту анксиозности, нелагоде и напетости, али се ни након повратка у Сарајево није одрекао почетног става. „На Конгресу ми је било тешко, али је у Сарајеву све пошло по старом: старо друштво, старе приче (...)“⁹⁶⁶

Против „непријатеља Партије“ у сарајевском Мјесном – градском комитету прва је дјеловала Партијска комисија. Она је 13. августа 1948. године поднијела извјештај и дала приједлоге казни за свих девет оптужених чланова, које је ПК КПЈ за БиХ исти дан потврдио.⁹⁶⁷ Најстрожијим казнама, искључењем из КПЈ и смјеном са функције у Мјесном комитету кажњени су Бетика Романо, Јурај Марек и Јосиф Јоса Радић.⁹⁶⁸

Бетика Романо, организациони секретар МК КПЈ Сарајево, окарактерисана је једним од „организатора борбе против Централног комитета“ и најдоследнијих „непријатеља Партије“. Оптужена је за повезивање са „групом Воје Љујића“ и учествовање на „илегалном састанку“ у његовом стану, на којем је подржавала стварање „завјере против Партије“.⁹⁶⁹ На терет јој је стављана „борбеност“ и залагање да и остали чланови МК КПЈ Сарајево прихвате оптужбе из Резолуције Информбироа. Такође, оптужена је за „непријатељски наступ“ према члановима ПК КПЈ за БиХ, Авду Хуми и Угљеши Даниловићу, јер је на састанку актива МК КПЈ Сарајево тражила да припадајући чланови комитета први изложе своје ставове, а последице тога говоре „гости“ из Покрајинског комитета. Осим нарушавања хијерархијске дисциплине, ово је протумачено као унапријед срачуната намјера да чланови Мјесног комитета „могу напасти изјаву Централног комитета и сам Централни комитет“, те на тај начин придобити остале активисте присутне на састанку.⁹⁷⁰ „Отежавајућа околност“

⁹⁶³ АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, без сигн., Записник о саслушању Јураја Марека пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, Сарајево, 9. август 1948. године.

⁹⁶⁴ На основу доступних извора немогуће је објаснити тачан начин откривања колебаљиваца. Занимљиво је поменути да је прилично важну улогу приликом „демаскирања“ информбировача играло такозвано „постављање замки“. Понекад би агенти КОС-а, да би ојачали повјерење коминформоваца, били „избачени“ из Партије, а онда би „илегално“ контактирали са њима. I. Ванас, *Sa Staljinom protiv Tita*, 232.

⁹⁶⁵ Свједочење о својој психичкој депресији на Петом конгресу КПЈ дао је познати југословенски револуционар, информбировач, голооточки затвореник и политички дисидент Владо Дапчевић: „У то вријеме већ је био сазван Пети конгрес и ја изабран за делегата. (...) И сад замисли моју ситуацију: ако не одем бићу сумњив; ако одем, мораћу поново да се изјашњавам. А, како да се изјашњавам против своје савјести. Резолуцију сам већ био прихватио. (...) Ако нешто кажем против свог става, сам пред собом био бих најобичнија балега. Ако се изјасним против њиховог става – готов сам истог тренутка. Била се створила прилично мучна ситуација (...). Slavko Ćuruvija, *Ibeovac: Ja, Vlado Dapčević, Filip Višnjić*, Beograd, 1990, 129-130.

⁹⁶⁶ АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, сигн. 122, Изјава Јураја Марека упућена Централном комитету Комунистичке партије Босне и Херцеговине, Сарајево, 13. мај 1949. године.

⁹⁶⁷ АБХ, ПККПБХ, кут. 2/48, сигн. 24, Одлука Покрајинског комитета о кажњавању чланова МК КПЈ Сарајево, 13. август 1948. године.

⁹⁶⁸ Исто.

⁹⁶⁹ АБХ, ПККПБХ, кут. 2/48, без сигн. Извјештај Партијске комисије за испитивање „антипартијског држања“ чланова МК КПЈ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 13. август 1948. године.

⁹⁷⁰ Исто.

оптуженој била је упорност и чврстина у задржавању почетног става који је, како је у извјештају наведено, напустила дан послје „свих убјеђивања у Покрајинском комитету“, и то путем телефонског разговора.⁹⁷¹ Оптужбе су допуњене оцјеном да је Партијску комисију „обмањивала изјавама“ да „није била свјесна свога антипартијског рада“, и да је од ње „настојала да сакрије што год може“.⁹⁷² Због великог утицаја који је имала на комунисте у Сарајеву, као и у случају министарске тројке, ПК КПЈ за БиХ је тражио да јој се послје искључења из Партије и смјене са функције у Мјесном комитету, надзире кретање.⁹⁷³ Управа кадрова ПК КПЈ за БиХ је 21. септембра 1948. године извијестила ЦК КПЈ о превентивном надгледању дјеловања Бетике Романо. Констатовано је да тренутно не представља опасност за умножавање унутарпартијске опозиције, јер је одмах „након искључења из КП била на порођају у болници“, те да због „посљедица порођаја“ болесна „лежи код куће“.⁹⁷⁴

Учешће на „тајном“ и „илегалном“ састанку у стану Воје Љујића био је „камен око врата“ и Јурају Мареку. У образложењу казне потцртано је његово „одобравање“ и слагање са излагањима министара Љујића и Мићановића, те да се у агитацији против политике ЦК КПЈ свјесно служио „изврнутим и нетачно приказаним тумачењима, које је на том састанку чуо“.⁹⁷⁵ Оглашен је кривим за утицај на чланове Агитпроп комисије МК КПЈ Сарајево и реонских комитета да се изјасне за Резолуцију Информбироа.⁹⁷⁶ Још тежим „преступом“ означен је његов приједлог члановима МК КПЈ Сарајево да упуте Резолуцију ЦК КПЈ и њом од југословенског руководства затраже да призна грешке и да се „раскринка“.⁹⁷⁷

Драго Стефановић је Партијску комисију „упознао“ са детаљима око ове иницијативе. Свједочио је о Марековом приједлогу да се, уз захвалност за „досадашње успјехе“, од ЦК КПЈ тражи да прихвати поједине оптужбе Информбироа, да „ријеша спор са ЦК ВКП (б), те да му се званично стави до знања какви ставови доминирају у сарајевској партијској организацији.“⁹⁷⁸ Стефановићев исказ био је уједно и доказ „неискрености“ и након званичне промјене почетног става, што је несумњиво утицало на тежину партијске казне и даље поступање према Јурају Мареку, али и другим члановима МК КПЈ Сарајево. Изјавио је да су се при потписивању нове верзије Резолуције МК КПЈ Сарајево, сачињене послје „борбеног састанка“ и „убјеђивања“ у Покрајинском комитету, сви чланови осим Бетике Романо „сложили са изјавом ЦК КПЈ“. Међутим, своју изјаву допунио је мишљењем да поједини ни тада нису били убијеђени у потпуну исправност политике КПЈ. То је појаснио тврдњом да су Јурај Марек и Душанка Ђумура инсистирали да се из текста Резолуције изостави ријеч „клеветање“, као термин за описивање „нетачних“ оптужби Коминформа. Стефановић је изјаву закључио „личним мишљењем“ да је то био знак Марековог „колебања и у то

⁹⁷¹ Исто.

⁹⁷² Исто.

⁹⁷³ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, сигн. 24, Одлука Покрајинског комитета о кажњавању чланова МК КПЈ Сарајево, 13. август 1948. године.

⁹⁷⁴ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 3/48, сигн. 223, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину – Управа кадрова, Централном комитету КПЈ – Контролној комисији, 21. септембар 1948. године.

⁹⁷⁵ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Извјештај Партијске комисије за испитивање „антипартијског држања“ чланова МК КПЈ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 13. август 1948. године.

⁹⁷⁶ Исто.

⁹⁷⁷ Исто.

⁹⁷⁸ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Записник о саслушању друга Драге Стефановића пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, 9. август 1948. године.

доба“.⁹⁷⁹

Након што је на састанку у Покрајинском комитету званично „промијенио“ став, Јурај Марек је пред члановима Партијске комисије признао своје ломове и психичку депресију: „(...) Ја сам се увјерио да је мој став погрешан, измјенио га, али сам дозволио да неколико дана иза тога састанка нисам могао да се средим, да ми је било тешко (...).⁹⁸⁰ Наведена изјава Драга Стефановића и лично признање сврставали су га међу „најчвршће“ информбировце из групе „неискрених ревидираца“.⁹⁸¹

Учешће на „илегалном састанку“ у стану Воје Љујућа и настојање да утиче на друге, посебно чланове реонских комитета у Сарајеву, биле су кључне оптужбе против Јосипа Јосе Радића. Дефакто наступајући као „свједок сарадник“, Драго Стефановић је Комисији испричао да су Радић и Љубо Бојанић у ширењу става о исправности неких оптужби из Резолуције Информбироа нарочито били активни у четвртном сарајевском реону.⁹⁸² Упркос благовремено ревидираном почетном ставу, правдају да „није био свјестан да гријеш“ и признају да је имао „неправилно“ и “објективно“ антипартијско држање, Радић је кажњен најстрожом партијском казном. Томе је значајно допринијела оцјена да се пред Партијском комисијом држао „неискрено, дрско и цинично“, а нарочито што је одбијао „расвијетлити своје, Марекско и Бетикино антипартијско дјеловање“.⁹⁸³

Остали оптужени чланови МК КПЈ Сарајево, Ферид Ченгић, Драго Стефановић, Љубо Бојанић, Душанка Ђумура, Рабија Љубунчић и Милош Врањеш нису искључени из КПЈ, а током саслушања су се, према процјени Партијске комисије, „држали искрено“.⁹⁸⁴ Изгледа да је у почетној фази борбе против унутарпартијске опозиције, при одмјеравању партијске казне од велике важности била спремност за „самокритику“, а поготово „раскринкавање“ прикривених информбировача, што је видљиво на примјерима Фериде Ченгића и посебно Драге Стефановића.

Партијска комисија је установила и констатовала озбиљне грешке и „антипартијско држање“ Фериде Ченгића. Утврђена му је одговорност да је као секретар МК КПЈ Сарајево дозволио да партијска организација главног града Босне и Херцеговине постане „централно мјесто одакле су потицале клевете и лажи на Централни комитет“. Проглашен је кривим због присуства на „непријатељском састанку“ у стану Воје Љујића, а нарочито „прећутног слагања са излагањима“ присутних и необавјештавања надређеног Покрајинског комитета о овом „нападу на

⁹⁷⁹ Исто.

⁹⁸⁰ АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, без сигн., Записник о саслушању Јураја Марека пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, Сарајево, 9. август 1948. године.

⁹⁸¹ АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, сигн. 122, Изјава Јураја Марека упућена Централном комитету Комунистичке партије Босне и Херцеговине, Сарајево, 13. мај 1949. године.

⁹⁸² АБХ, ПККПБХ, кут. 2/48, без сигн., Записник о саслушању друга Драге Стефановића пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, 9. август 1948. године.

⁹⁸³ АБХ, ПККПБХ, кут. 4/48, без сигн., Записник о саслушању Јосифа Јосе Радића члана МК КПЈ Сарајево пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, 6. август 1948. године; АБХ, ПККПБХ, кут. 2/48, без сигн., Записник о саслушању друга Драге Стефановића пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, 9. август 1948. године; АБХ, ПККПБХ, кут. 2/48, сигн. 24, Одлука Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину о кажњавању чланова МК КПЈ Сарајево, 13. август 1948. године.

⁹⁸⁴ АБХ, ПККПБХ, кут. 2/48, без сигн., Извјештај Партијске комисије за испитивање „антипартијског држања“ чланова МК КПЈ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 13. август 1948. године; АБХ, ПККПБХ, кут. 2/48, сигн. 24, Одлука Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину о кажњавању чланова МК КПЈ Сарајево, 13. август 1948. године.

Партију“, што му је као секретару МК „била дужност“. Међутим, Ченгићево „покајање“ и држање пред Партијском комисијом прихваћено је као искрено, што је изгледа била довољна „олакшавајућа околност“ за изрицање блаже партијске казне – строги укор са посљедљом опоменом, уз смјену са функције у МК.⁹⁸⁵

Ублажавање партијске санкције због „сарадње“ и спремности за „раскринкавање“ информбироваца нарочито је уочљиво у случају Стефановића. Према „результатима истраге“, он је присуством на илегалном састанку у стану Воје Љујића „учврстио своју одлуку“ да брани неке од оптужби из Резолуције Информбироа. Поред оптужбе да се „дрско и непартијно односио према члановима Покрајинског комитета и вријеђао оне који су бранили став ЦК КПЈ“, Партијска комисија га је теретила за пресудан утицај на лоше држање чланова МК СКОЈ-а КПЈ Сарајево. Међутим, Стефановић је пред Комисијом поновио ревидирано мишљење и признао грешке. Правдао их је утицајем надређених и Стаљиновим угледом, те изразио оданост Партији и жељу да даљим радом помогне остваривање њене политике: „Сматрам да је мој рад и став био антипартијски. Али, исто тако сматрам да нисам антипартијски елемент и да ћу за Партију дати и даље све од себе у даљем раду. Оно што сам урадио радио сам несвјесно, а највише што је утицало на мене то је био став апарата ПК и другова из МК. Исто тако ауторитет друга Стаљина и ВКП (б) је такође на мене умногоме утицало да се ни сам нисам могао снаћи.“⁹⁸⁶ Задобијено повјерење и искреност дате изјаве, те чињеница да се „распричао“ и дао низ информација о „антипартијском дјеловању“ министара и чланова МК КПЈ Сарајево, утицало је на Стефановићеву казну. Упркос грешкама чија тежина приближно одговара Ченгићевим, изречена му је нешто блажа казна – строги укор и смјена са позиције члана МК КПЈ Сарајево. Поред „отворене сарадње“ у „раскринкавању“ неискрених и прикривених информбироваца, треба имати у виду да је, у односу на секретара МК КПЈ Сарајево, Стефановићева нижа партијска функција, а тиме и одговорност био чинилац који се вјероватно одразио на тежину санкције.

Истом казном, за мање грешке, али и мањом спремношћу или могућношћу да „помогну“ Партијској комисији у „разоткривању“ информбироваца, кажњени су Љубо Бојанић и Душанка Ћумура. Бојанићу је приписан негативан утицај на друге комунисте, нарочито у сарајевском Четвртном реонском комитету, док је Ћумури на терет стављан „груби и непартијни“ иступ према члановима Покрајинског комитета, односно кршење хијерархијске дисциплине. Подржала је Бетику Романо у тражењу да на састанку Мјесног комитета прво говоре чланови сарајевског партијског актива, па тек онда Авдо Хумо и Угљеша Даниловић.⁹⁸⁷ За разлику од Драге Стефановића и Ферида Ченгића, Љубо Бојанић и Душанка Ћумура нису присуствовали „илегалном“ и „антипартијском састанку“ у стану министра Воје Љујића. С обзиром на то да је то окупљање третирано као изузетно тежак преступ, изрицање исте казне као Стефановићу донекле потврђује значај начина свједочења за одређивање партијске санкције.

⁹⁸⁵ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Извјештај Партијске комисије за испитивање „антипартијског држања“ чланова МК КПЈ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 13. август 1948. године; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, сигн. 24, Одлука Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину о кажњавању чланова МК КПЈ Сарајево, 13. август 1948. године.

⁹⁸⁶ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Записник о саслушању друга Драге Стефановића пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, 9. август 1948. године.

⁹⁸⁷ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 3/48, без сигн., Записник о саслушању другарице Рабије Љубунчић пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, 10. август 1948. године.

Најблажим казнама, партијским укором и смјеном са функција у МК КПЈ Сарајево, кажњени су Рабија Љубунчић и Милош Врањеш. Партијска комисија је Рабију Љубунчић оптужила за учестала колебања и несталност става према Резолуцији Информбироа, те мањи утицај на „неке грађане“, јер им је пропагирала водећу улогу ЦК СКП (б) и Стаљина у свијету. Штурост записника са саслушања и образложења предложене казне указују на њен нешто мањи политички утицај у Мјесном комитету, па отуд и тежина изречене санкције. Љубунчићева је након београдског састанка и „убјеђивања“ у Покрајинском комитету, као и остали чланови МК КПЈ Сарајево, промијенила мишљење и подржала политичку линију ЦК КПЈ. Како би се оправдала и ублажила сопствену одговорност, током саслушања је тврдила да о Резолуцији Информбироа није разговарала са члановима МК, односно није вршила утицај на друге комунисте.⁹⁸⁸ Глави „гријех“ члана МК КПЈ Сарајево и официра УДБ-е Милоша Врањеша био је ширење „неправилног“ става мањем броју људи у „ћелији Министарства унутрашњих послова“. Информације дате Партијској комисији, нарочито о „непријатељском ставу“ истакнутих официра УДБ-е, Стола Ковачевића и Ненада Васића, те изјава о жељи да већ у почетној фази информбировског лома у Босни и Херцеговини „хапси и прогони“ колебљивце, изњедриле су значајне олакшавајуће околности. Комисија је оцијенила да се на саслушању држао искрено и да се „раскритиковао“, што је утицало на казну.⁹⁸⁹

Попут чланова Владе НР Босне и Херцеговине и МК КПЈ Сарајево, већина колебљивих официра УДБ-е за Босну и Херцеговину су након „борбених састанака“ са представницима Покрајинског комитета, односно притиска и пријетњи „гвозденом метлом“, промијенили почетно мишљење.⁹⁹⁰ Услиједила су масовна признавања грешака, па су официри пред Партијску комисију махом долазили ревидираних ставова. Илустративни примјери таквог понашања су ревидирства Стола Ковачевића и Ненада Васића. Ковачевић је пред Комисијом покајнички изјавио: „Ја нисам ствари правилно схватио нити их анализирао, јер нисам тражио објашњење“.⁹⁹¹ Слично је говорио и Васић: „(...) Ја сам се определијелио за изјаву ЦК КПЈ и чврсто стојим уз ЦК и сматрам да је став ЦК правилан.“⁹⁹² Међутим, и поред масовног изјашњавања за ставове ЦК КПЈ, већ почетком августа 1948. године отпочела је интензивна акција

⁹⁸⁸ Исто.

⁹⁸⁹ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 4/48, сигн. 225, Записник о саслушању друга Милоша Врањеша пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, 9. август 1948. године; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Извјештај Партијске комисије за испитивање „антипартијског држања“ чланова МК КПЈ Сарајево, Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 13. август 1948. године.

⁹⁹⁰ На „борбеним састанцима“ са официрима УДБ-е главну ријеч су водили високопозиционирани републички функционери, чланови ПК КПЈ за БиХ, као што су Угљеша Даниловић, Руди Колар и Радован Папић. О пријетњама и примјењиваном притиску на информбировце говори изјава официра УДБ-е Мухамеда Хасанбашића. Пред Партијском комисијом је изјавио да је на састанку ћелије УДБ-е, одржаном 8. јула 1948. године, Столу Ковачевићу и другима „ставио до знања“ да му је Руди Колар непосредно пред састанак саопштио став Партије да ће сви они који буду стајали на позицијама Информбироа бити очишћени „гвозденом метлом“. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Допуна саслушања Мухамеда Хасанбашића, 13. август 1948. године; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Записник о саслушању Радослава Бибержића пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, 15. септембар 1948. године; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Записник о саслушању Курилић Чеде пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, 15. септембар 1948. године.

⁹⁹¹ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Записник Партијске комисије формиране по налогу Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину да испита антипартијски рад Столе Ковачевића, Ненада Васића и Миле Перковића, 9. август 1948. године.

⁹⁹² АБХ, ПККПЈБХ, кут. 4/48, без сигн., Записник са саслушања Ненада Васића пред Партијском комисијом Покрајинског комитета, август 1948. године.

„чишћења“ Партије од „прикривених“ информбироваца у организацијама републичке УДБ-е. Партијска комисија је 9. августа завршила „истрагу“ против три кључна официра сарајевског опуномоћства, Стола Ковачевића, Ненада Васића и Мила Перковића, оптужена за „подстрекивање“ и „ширење“ расцјепа унутар УДБ-е за Босну и Херцеговину.⁹⁹³

Столе Ковачевић је означен као организатор непријатељске политике међу официрима УДБ-е. Његове инструкције да се „опредијеле према својој савјести“ Партијска комисија је оцијенила као тихо „уношење забуне у партијске редове“ и потпомагање цијепана њеног јединства. Ковачевићево инсистирање на „ставу по савјести“ и „демократичности“ при изјашњавању окарактерисано је као покушај стицања повољних услова да он и други „харангерски и нездрави елементи око њега могу слободније иступати притив Централног комитета“. Осим тога, оптужен је за „деморалисања“ и одвраћање од политике ЦК КПЈ и оних официра који су је прихватили.⁹⁹⁴ Према утврђеном од стране Партијске комисије, један од утицајнијих официра УДБ-е у Сарајеву, Миле Перковић, је „харангирао“ и другим колегама подгријавао сумњу у исправност ставова из докумената ЦК КПЈ.⁹⁹⁵ Држање официра УДБ-е пред Партијском комисијом тумачено је селективно, у зависности од већ прикупљених података о „непријатељском дјеловању“ ислијеђиваног појединца, или пак од његове спремности да „раскринкава“ остале „непријатеље“. Тако је признање Ненада Васића да је својим ставом утицао на млађе колеге кориштено као доказ „антипартијског дјеловања“, а његову „искреност“ Комисија је протумачила на следећи начин: „(...) Био је свјестан да његов став утиче на млађе официре – а он сам тај став није крио, те самим тим вјешто и на посредан начин утицао на одређење млађих другова.“⁹⁹⁶

Осим поменуте тројице, из партијског чланства искључивани су чак и они који нису довољно одлучно и јавно исказивали критички став према „непријатељу“. Официр УДБ-е Смајо Бркић је почетком 1949. године проглашен прикривеним присталицом Резолуције Информбироа и искључен из КПЈ, јер је на састанку партијске организације УДБ-е критиковао „мање важног човјека“, Мустафу Муштовића, док приликом искључивања официра Ненада Васића и Столе Ковачевића није рекао „ни ријечи“ о њиховом дјеловању. Бркић је, наводно, насупрот очекиваној снажној јавној критици говорио како је „Ненаду Васићу преоштро одмјерена казна и да је неправилно кажњен“.⁹⁹⁷ „Демаскирање неискрених“ и њихово искључивање из КПЈ настављено је током 1949. и 1950. године. У том смислу сликовито је образложење искључења из КПЈ официра УДБ-е Жарка Спаравала. У Записнику са састанка партијске ћелије УДБ-е, одржаног 2. априла 1949. године, пише да се само формално слагао са линијом ЦК КПЈ, а „потајно радио са елементима који су организовано радили на рушењу поретка“ у Југославији. Изведен је закључак да је „у доба изласка Резолуције Информбироа дјеловао деморализаторски на остале чланове Партије“, да је колебљив став задржао „све до свог хапшења“ и да је Партија јача одстрањивањем таквих елемената из својих

⁹⁹³ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Записник Партијске комисије формиране по налогу Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину да испита антипартијски рад Столе Ковачевића, Ненада Васића и Миле Перковића, 9. август 1948. године.

⁹⁹⁴ Исто.

⁹⁹⁵ Исто.

⁹⁹⁶ Исто.

⁹⁹⁷ АБХ, МУПНРБХ, фас. Записници са састанака СКЈ из 1950. године и документа чланова, без сигн., Записник са састанка партијске ћелије 4. и 6. одсјека за општу евиденцију, одржаног 15. јануара 1949. године.

редова.⁹⁹⁸ Ипак, огроман значај УДБ-е за политичку стабилност Босне и Херцеговине и уопште сигурност поретка, доприносило је нешто другачијем односу према њеним припадницима, што је примјетно све до половине 1949. године. Поједини официри су кажњавани различитим партијским казнама, али нису нужно смијењивани са дужности. Неким су чак изрицане стимулативне похвале и констатовано „врло добро држање“.⁹⁹⁹ Партијско руководство је давањем „друге шансе“ покушавало „пробудити савјест“ и „промијенити свијест“, како би у што већој мјери сачувало хомегеност и јединство кадра УДБ-е – „чуvara револуције“ у Босни и Херцеговини.

Међутим, неповјерење је све брже бујало и умножавало „процјене“ надлежних о „неискреном“ и „прикривеном“ држању комуниста, што је генерисало раст искључења из КПЈ због „ранијег непријатељског рада“. Од друге половине 1949. године било је све више „ретроактивних раскринкавања“ и кажњавања информбироваца.¹⁰⁰⁰ Поред тога, свака изражена сумња или изговорена критичка ријеч о друштвено-политичким приликама у Југославији, постајао је разлог да неко буде означен као информбировац. Бивши голооточки затвореник Иван Косић је писао да је Јосипу Брозџу Титу сукоб са Информбироом дошао као наручен како би, послџе обрачуна са грађанским странкама и црквеним круговима, угушио сваки вид критике и непослушности, те успоставио потпуну контролу над друштвом.¹⁰⁰¹ У оданост кадра државне безбједности више није смјело бити сумње, а одбијање послушности при извршавању наређења третирано је као „прикривена информбировштина“. Због неодлучности да учествује у хапшењу припадника унутарпартијске опозиције, официр УДБ-е Милан Пушкаревић је половином 1949. године окарактерисан на сљедећи начин: „Милан Пушкаревић, другови, појављује се у нашим редовима након годину дана као човјек који није рашчистио са Резолуцијом Информбироа, што је свакако и наша небудност, да нисмо могли такве кукавице, издајнике, опортунисте, открити прије и удаљити из наших редова. Милан Пушкаревић је окорјели опортуниста, то је човјек који је на нашим партијским састанцима нападао Резолуцију ИБ-а, који се испољавао као пријатељ нашег народа, наше Партије и ЦК-а, док је на дјелу био сасвим обрнуто. На комисији се држао кукавички, опортунистички, покушавао је да се прикаже као човјек који воли Партију, Армију, УДБ-у, али да не воли униформу и дисциплину, што говори да је на ријечима био за то, а у стварности је остао на линији ИБ-а, опортунизма и кукавичлука. Он каже: Ја волим УДБ-у, али не могу да вршим хапшења (...).“¹⁰⁰²

Битан задатак републичке власти био је разбити прилично чврсто информбировско језгро унутар зеничког опуномоћства УДБ-е. Они су неслагања са ЦК КПЈ, превасходно око изборности и демократичности у Партији, односно некажњавања Владимира Велебита и бојкота сједнице Информбироа, жељели изразити јавно објављеном Резолуцијом против југословенског руководства. Осим Резолуције, за коју се изјаснило цјелокупно опуномоћство, официри зеничке УДБ-е су спремали и телеграм Јосифу Висарионовичу Стаљину, што је у оно доба, са становишта власти, био и више него озбиљан антипартијски и антидржавни рад. За разлику од једногласно

⁹⁹⁸ АБХ, МУПНРБХ, фас. Записници са састанака СКЈ из 1950. године и документа чланова, без сигн., Записник са састанка Прве партијске ћелије 8. одјељења, одржан 2. априла 1949. године у Сарајеву.

⁹⁹⁹ АЈ, 507, АЦКСКЈ, VII – К – XI / 1 – 28, Централни комитет КП Босне и Херцеговине – Контролна комисија, Централном комитету КПЈ – Централна комисија, Сарајево, 10. јун 1949. године.

¹⁰⁰⁰ АЈ, 507, АЦКСКЈ, VII – К – XI / 1 – 28, Централни комитет КП Босне и Херцеговине – Контролна комисија, Централном комитету КПЈ – Централна комисија, Сарајево, 12. август 1949. године.

¹⁰⁰¹ Zdenko Radelić, „Pripadnici Udbe u Hrvatskoj osuđeni zbog Informbira“, ČSP, br. 2, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010, 388.

¹⁰⁰² АБХ, МУПНРБХ, фас. Записници са састанака СКЈ из 1950. године и документа чланова, без сигн., Записник са редовног радног састанка партијске организације бр. 4 одржаног дана 4. јула 1949. године.

прихваћене Резолуције, приједлог официра Мехе Рамића о слању телеграма пратила су неслагања. Сам предлагач је о томе пред Партијском комисијом изјавио: „За Резолуцију смо се изјаснили сви. По изгласавању Резолуције, дао сам приједлог да се састави и упути телеграм Стаљину. У телеграму сам ја замислио да се ангажује друг Стаљин и друг Тито, на што брже разрјешавање тога спора. Мене су подржавали [Адем] Чејван, Раде Даниловић и на концу сам [Кресо] Кадрија. [Хамдија] Делић, [Ћамил] Алић и [Ђорђе] Бошковић нису се сложили. Делић је дао приједлог да се сачека који дан и ако Резолуција не изађе објављена у нашој штампи, да се пошаље преко Лаврентијева копија Резолуције. На тај његов приједлог ја сам се противио, стојећи на становишту кад је већ Резолуција усвојена, да се пошаље телеграм.“¹⁰⁰³

Као што видимо, у Зеници је почетком сукоба превладавала „радикалнија“ информбировска струја. Осим Хамдије Делића, Ђорђеја Бошковића и Ћамила Алића преосталих осам чланова ћелије УДБ-е, на челу са секретаром Кадријом Кресом, подржали су слање телеграма.¹⁰⁰⁴ Колебања око његовог одашиљања настајала су усљед неизвијесности и ишчекивања како ће се ситуација одвијати и разрјешити. Поред несумњивих идеолошких увјерења и вјерности Стаљину, у многима се јављао и страх. Било је битно сачувати функцију, стечене привилегије и слободу, поготово након што се дознало да су чланови Мјесног комитета главног града и официри у сарајевском опуномоћству УДБ-е, под притиском чланова ПК КПЈ БиХ, масовно ревидирали ставове. То потврђује изјава Мехе Рамића: „(...) Једну вечер у разговору са [Хамдијом] Делићем он ми је рекао, шути не причај, сарајевска организација је морала да измијени свој став, а тако исто и у Управи и да одобре став ЦК и мораћемо и ми поново ствар да претресамо.“¹⁰⁰⁵ Отуда није изолована и не чуди промјена понашања шефа партијске ћелије зеничког опуномоћства, Кадрије Кресе. Пред Партијском комисијом је релативизовао своју улогу у намјерама официра, тврдећи да се „међу задњим“ сложио са приједлогом да се Стаљину пише телеграм.¹⁰⁰⁶

Послије београдске сједнице и притиска амнестираног републичког руководства, као и велике већине колебљивих руководећих комуниста у Босни и Херцеговини, официри опуномоћства у Зеници су одустали од првобитне резолуције и сачинили другу, која је изразила њихове ревидиране ставове.¹⁰⁰⁷ Међутим, масовна ревидирства нису прихваћена као искрена, а почетна акција Партије је била брза и строга. Нарочито је усмјерена према најодговорнијим, па је већ 21. августа 1948. године на приједлог Партијске комисије из КПЈ искључен Мехо Рамић, иницијатор слања телеграма Стаљину.¹⁰⁰⁸ Кадрија Кресо је одлуком Среског комитета КПЈ Зеница од 25. августа 1948. године искључен из КПЈ, али његово кажњавање, с обзиром на каснију улогу на Голом отоку, има индикативна обиљежја. Наиме, од Партијске комисије 11. августа сачињен и веома штуро образложен приједлог да се Кресо казни само „строгим

¹⁰⁰³ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Записник о саслушању Рамић Мехе пред Партијском комисијом образованом од стране Покрајинског комитета, 18. август 1948. године.

¹⁰⁰⁴ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Записник о саслушању друга Милетић Карла, 10. август 1948. године; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 3/48, без сигн., Записник са саслушања друга Кадрије Кресе пред Партијском комисијом образованом од стране ПК КПЈ за БиХ, Сарајево, 18. август 1948. године.

¹⁰⁰⁵ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Записник о саслушању Рамић Мехе пред Партијском комисијом образованом од стране Покрајинског комитета, 18. август 1948. године.

¹⁰⁰⁶ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 3/48, без сигн., Записник са саслушања друга Кадрије Кресе пред Партијском комисијом образованом од стране ПК КПЈ за БиХ, Сарајево, 18. август 1948. године.

¹⁰⁰⁷ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Изјава Стеве Хинића.

¹⁰⁰⁸ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Одлука о искључењу из КПЈ Мехе Рамића, 21. август 1948. године.

партијским укором“, није прихватио ПК КПЈ за БиХ.¹⁰⁰⁹ Свега 14 дана послије, уз неупоредиво опширније тумачење Кресовог „антидржавног дјеловања“, кажњен је најстрожом партијском казном.¹⁰¹⁰

Првооптужени за преношење и ширење „негативног утицаја из Сарајева“ у тузланско опуномоћство УДБ-е, Неђо Борозан, је под утицајем Угљеше Даниловића „признао кривицу“ и ревидирао став, а средином септембра 1948. године је кажњен партијским укором.¹⁰¹¹ Прилично блага казна образложена је увидом у држање пред Партијском комисијом и кратким временом задржавања „антипартијског става“, односно брзим „схватањем“ и „прихватањем“ грешке.¹⁰¹²

4.4.2. Хапшења

Иако је преобладајући број колебљиваца, те отворених или притајених информбироваца међу руководећим босанскохерцеговачким комунистима, још прије извођења пред Партијску комисију, „промијенио мишљење“ и „подржао“ политику ЦК КПЈ, велика већина је проглашена неискреним, или су „сведоче“ очи УДБ-е накнадно откривале „непријатељско дјеловање“, због чега су подвргавани затворском „преваспитавању“. Нову етапу у борби против унутарпартијске опозиције најавио је Јосип Броз Тито на Другом конгресу КП Србије, јануара 1949. године у Београду. Он је том приликом нагласио да пропаганду која се води против КПЈ „треба назвати правим ријечима“, да је то непријатељска, „контрареволуционарна пропаганда“ јер се води „против социјалистичке земље“.¹⁰¹³ Цвијетин Мијатовић је, такође, у дискусији на Другом пленуму ЦК КПЈ, одржаном од 28. до 30. јануара 1949. године у Београду, истакао одлучност босанскохерцеговачког руководства да примијени радикалније мјере према присталицама Информбироа и „колебљивцима“ у Босни и Херцеговини, „нарочито у Сарајеву“.¹⁰¹⁴

Чврсто заузети ставови доживјели су практичну примјену од почетка 1949. године. Нова, вишеструко радикалнија етапа у разрачунавању са носиоцима информбировштине огледала се у примјени масовних хапшења и изолацији Стаљинових присталица. Лишавање слободе и истрагу вршила је локална УДБ-а, у мјесту гдје је особа ухапшена, осим ако је ухапшени био држављанин друге републике.

¹⁰⁰⁹ Партијска комисија је кратко констатовала да се Кадрија Кресо прво изјаснио за став ЦК КПЈ, али да се „деморалисао“ када је сазнао ситуацију у Сарајеву, те да се пред Комисијом држао „прилично тврдоглаво, али ипак искрено“. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 3/48, без сигн., Извјештај Партијске комисије о саслушању Кадрије Кресе, 11. август 1948. године.

¹⁰¹⁰ Партијску казну је изрекао Срески комитет КПЈ Зеница, а образложење као да је написано на основу „неког другог“ извјештаја Партијске комисије. Оптужен је за неповјерење према ставу ЦК КПЈ и проглашен кривим за уношење колебљивости међу чланове Партије у опуномоћству УДБ-е. Такође, на терет му је стављан кључни утицај при одлуци о састављању и изгласавању спорне Резолуције, те гласање за слање телеграма Стаљину. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 3/48, без сигн., Одлука о искључењу из Партије Кадрије Кресе, Зеница, 25. август 1948. године.

¹⁰¹¹ Своје „покајање“ и промјену става Неђо Борозан је изразио ријечима: „Ја сам увидио да сам погријешо што сам официрима преносио став појединих антипартијских елемената из Сарајева. (...) Мени су ствари постале потпуно јасне послје састанка опуномоћеника, који је одржан у Управи а којим је руководио друг министар“. АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Записник о саслушању Неђа Борозана пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, 11. септембар 1948. године; АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Извјештај Партијске комисије Покрајинског комитета о непријатељском држању Неђе Борозана, 16. септембар 1948. године.

¹⁰¹² АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Извјештај Партијске комисије Покрајинског комитета о непријатељском држању Неђе Борозана, 16. септембар 1948. године.

¹⁰¹³ *Борба*, 22. јануар 1949, 1.

¹⁰¹⁴ *Sjednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)*, Komunist, Beograd, 1985, 234.

У том случају републичка УДБ-а је особу лишену слободe слала УДБ-и матичне републике на истрагу. Хапшења су вршена уз одређени формални правни оквир, односно издавање налога за притварање потенцијалног коминформовца. Када је ријеч о вишим функционерима, рјешење за хапшење је издавао јавни тужилац, у складу са одредбама Закона о кривичним дјелима против народа и државе, да би потом формално били предавани припадајућој УДБ-и на истрагу. За остале ухапшене, све ингеренције за притварање и почетак истраге имала је надлежна УДБ-а.¹⁰¹⁵

Оштрица државно-партијске репресије у Босни и Херцеговини најприје је усмјерена ка најутицајнијој групи информбировача, предвођеној Војом Љујићем, Обреном Старовићем и Бетиком Романо. Према извјештају Контролне комисије ЦК КП БиХ, 18. маја 1949. године упућеног Контролној комисији ЦК КПЈ, побројани су са „антипартијским активностима“ наставили и током јесени 1948. године. Наводно, покушавали су развити што снажнију пропаганду, како би „путем појединачних разговора“ за себе везивали што више колебљивих и оне који су се „јавно изјаснили за Резолуцију“, нарочито у Сарајеву.¹⁰¹⁶ У документу је наведено да су агитовали за бојкотовање политике ЦК КПЈ и „враћање партијске књижице“, те да се под њиховим утицајем неколицина чланова КПЈ јавно изјаснила за Резолуцију Информбироа и истурила из Партије.¹⁰¹⁷

Међу њима је од септембра 1948. сазријевала идеја о стварању „илегалне организације“, да би до пуног изражаја дошла крајем исте године када су, заједно са истомишљеницима, покушали оформити њено „јединствено руководство“. Како стоји у извјештају, на упорно инсистирање Љујића и Старовића у Београду је током децембарског засиједања Народне скупштине дошло до састанка између Воје Љујића, Етхема Побрића и Ферида Ченгића, на којем је донесен закључак о „подјели“ Босне и Херцеговине на шест управних зона. У њима су „илегалним радом“ требали руководити најистакнутији информбировци, и то: градом Сарајевом Војо Љујић, источном Босном Зора Николић, Добојем Етхем Побрић, Крајином Милош Стојаковић, Прозором Мехо Пилорић и Херцеговином Обрен Старовић, док је за техничку подршку био је одређен Ферид Ченгић.¹⁰¹⁸ Састанак у сврху договора о организованом дјеловању требао је бити одржан раније, али га је „одгађао“ опортунизам Ферида Ченгића. Према поменутом извору, бивши секретар МК КПЈ Сарајево није био искључен из Партије, па је у страху од теже казне и губитка привилегија лавирао и играо на двије карте: „Вјероватно је, да би он и раније био одржан, али га је Ферид Ченгић, бивши секретар МК Сарајево, ради свога кукавичлука ометао и чак предлагао да одвојено дјелују они који су у Партији (гдје је и он био) од искључених чланова КП. (...)“¹⁰¹⁹ Иста група информбировача припремала је „разбијачки рад“ на засједањима државне и републичке Народне скупштине, те високим партијским скуповима, али је неуспјех реализације таквих акција опет био везан за Ченгићево име. Планирано „опозиционо“ обраћање Ферида Ченгића на оснивачком Конгресу КП Босне и

¹⁰¹⁵ Martin Previšić, *Povijest informbirovskog logora na Golom otoku 1949-1958*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2014, 24-26.

¹⁰¹⁶ АЈ, 507, АЦКСКЈ, VII – К – XI / 1 – 28, Централни комитет КП Босне и Херцеговине – Контролна комисија, Централном комитету КПЈ – Централна комисија, Сарајево, 18. маја 1949. године.

¹⁰¹⁷ Исто.

¹⁰¹⁸ Друга битна одлука овог састанка била је да се, одмах након повратка у Сарајево, одржи нови на којем би се „продискутовале и прихватиле“ одлуке из Београда. Такође, према поменутом извјештају, ради „измјењивања искуства“ било је планирано повезивање са информбировцима из Црне Горе. АЈ, 507, АЦКСКЈ, VII – К – XI / 1 – 28, Централни комитет КП Босне и Херцеговине – Контролна комисија, Централном комитету КПЈ – Централна комисија, Сарајево, 18. маја 1949. године.

¹⁰¹⁹ Исто.

Херцеговине је остала неостварена замисао унутарпартијске опозиције због, како је истакнуто, његовог „кукавичлука“ и неодлучности.¹⁰²⁰ Ченгићева подвојеност између идеолошког увјерења и страха од губитка личних привилегија, још један је показатељ за схватање и сагледавање дубине унутрашњих ломова и специфичног понашања људи, које је генерисала једна од најдубљих криза у историји југословенске државе.

Ни један од наводних покушаја организованог дјеловања босанскохерцеговачких информбировача није реализован. Одмах након повратка поменуте групе из Београда, услиједила су хапшења најодговорнијих. Први су, јануара 1949. године, похапшени иницијатори „организовања информбировача“ у Босни и Херцеговини, бивши министри Војо Љујић и Обрен Старовић.¹⁰²¹ И остали из групе су од јануара до априла 1949. године искључени из Партије и лишени слободе. Зора Николић је искључена децембра 1948. године, а ухапшена већ у јануару 1949. Бетика Романо је ухапшена у марту, а Етхем Побрић и Милош Стојаковић искључени и ухапшени истог мјесеца.¹⁰²² Ферид Ченгић је искључен у марту 1949. године, а ухапшен априла исте године.¹⁰²³ Мехо Пиролић је искључен и ухапшен априла 1949. године,¹⁰²⁴ а за име овог комунисте везује се једна од противријечности дјеловања и кажњавања информбировача у Босни и Херцеговини. Он је крајем марта 1949. године изабран за члана републичког Координационог комитета народне одбране, а ухапшен свега мјесец дана касније. За сада је непознато да ли је Пиролић у тијело формирано за потребе евентуалне одбране земље у незнању изабран као „поуздан кадар“, или је органима државне безбједности био познат информбировач, па је служио као „мамац“ за откривање колебљиваца и прикривених коминформоваца.

Такође, постоје контроверзе и око кажњавања Славка Мићановића. Након што је августа 1948. године проглашен једним од тројице најодговорнијих комуниста за информбировски расцјеп у Босни и Херцеговини и искључен из Партије, Мићановић није хапшен нити суочаван са затворском тортуром кроз коју су обично пролазили информбировци. За разлику од примјењиваних радикалних репресивних метода, био је подвргнут будном праћењу и ограничавању дјеловања. Писмо које је шест мјесеци након искључења из Партије послао ЦК КП БиХ говори о природи ограничења и „надзору“ са којим је био суочен. Мићановић се бавио књижевношћу, па је од ЦК КП БиХ тражио да му се одобри због „непријатељског држања“ забрањено публиковање књижевног рада.¹⁰²⁵ У писму је у вези тога, између осталог, написао: „Бавим се књижевним радом и жеља ми је да ми то буде главно занимање. Неопходно ми је потребно да своје радове објављујем, како због критике која је за књижевни рад

¹⁰²⁰ Исто.

¹⁰²¹ АЈ, 507, АЦКСКЈ, VII – К – XI / 1 – 28, Централни комитет КП Босне и Херцеговине – Контролна комисија, Централном комитету КПЈ – Централна комисија, Сарајево, 18. маја 1949. године.

¹⁰²² АЈ, 507, АЦКСКЈ, VII Р – К – I – /1, Списак искључених и ухапшених бивших чланова КП БиХ Сарајево у вези Резолуције Информбироа, Сарајево, 27. април 1949. године.

¹⁰²³ Исто.

¹⁰²⁴ АЈ, 507, АЦКСКЈ, VII Р – К – I – /2, Списак искључених и ухапшених бивших чланова КП БиХ Сарајево у вези Резолуције Информбироа, Сарајево, 31. мај 1949. године.

¹⁰²⁵ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 5/48, без сигн., Писмо Славка Мићановића Централном комитету Комунистичке партије Босне и Херцеговине, Сарајево, 11. март 1949. године.

Издавачка дјелатност је последице успостављања револуционарне власти у Југославији била под строгом контролом Агитпроп апарата и под мјерама значајног ограничења. Непосредно након сукоба са Информбироом политички курс КПЈ био је усмјерен ка централизацији комплетне културне политике, а један од основних задатака постављених пред комунисте на Петом конгресу КПЈ био је „систематска борба против непријатељских утицаја“ у културном животу, што је свакако утицало на додатна ограничења у издаваштву. В. Petranović, *Istorija Jugoslavije, knj. III*, 136–137; Lj. Dimić, *Agitprop kultura*, 231–232.

неопходна, тако и због могућности учествовања у начелним дискусијама које се воде у вези с умјетничким стварањем.¹⁰²⁶ Поновио је кајање и промјену става, истакао своје правилно држање у „протеклих шест мјесеци“ и затражио од ЦК КП БиХ да му омогући да се на одговарајући начин укључи у борбу за „изградњу социјализма у нашој земљи“.¹⁰²⁷

По свему судећи, Родољуб Чолаковић је својим ауторитетом пресудно утицао на судбину пријатеља и земљака из Бијељине Славка Мићановића. На њихове присне односе упућује изјава официра УДБ-е Мила Перковића: „(...) Оштар став Славка Мићановића доводио ме је на помисао да Рођко нема одређен став, јер је Славко с њим врло добар.“¹⁰²⁸ Осим што није хапшен, Мићановић је враћен у културно-просвјетни живот Босне и Херцеговине и укључен у „изградњу социјализма“. Запослен је као гимназијски професор у Сарајеву, а његов есеј *Преко Саве* је објављен 1950. године у Зборнику савремене босанско-херцеговачке прозе.¹⁰²⁹ Убрзо је поново примљен у КПЈ, а његова каријера је поново имала одређени узлазни карактер. Већ средином педесетих година именован је на мјесто директора Завода за унапређење школства у Сарајеву.¹⁰³⁰

Према подацима из извјештаја Контролне комисије ЦК КП БиХ, друга група истакнутих босанскохерцеговачких информбировца била је окупљена око неколико бивших чланова МК КПЈ Сарајево, али се није усуђивала предузети конкретније кораке и приступити „неком организованијем дјеловању“. Након почетних партијских казни, прибјегавали су прикривеном „непријатељском раду“ унутар Партије, не напуштајући њене редове. Чланови ове групе су, како је наведено, на предконгресним партијским конференцијама у вези избора делегата за оснивачки конгрес КП БиХ правили ситне диверзије, односно „организовали крижање кандидата“ који су на линији ЦК КПЈ, а на њихово мјесто стављали прикривене коминформовце.¹⁰³¹ У вријеме када је непромишљено изговорена ријеч или лажно опањавање био довољан разлог за затварање, „откривено“ учешће у било каквој „диверзији“ против Партије, попут „крижања кандидата“, значило је сигуран пут у затвор. Тежина претходно изречених партијских казни, искреност држања и ниво „сарадње“ са Партијском комисијом нису значили много од почетка 1949. године, када је отпочео масован обрачун са Информбировцима.

Иако је августу 1948. године, заједно са Милошем Врањешом, кажњена најблажом казном, Рабија Љубунчић је међу првим лишена слободе. Јануара 1949.

¹⁰²⁶ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 5/48, без сигн., Писмо Славка Мићановића Централном комитету Комунистичке партије Босне и Херцеговине, Сарајево, 11. март 1949. године.

¹⁰²⁷ Исто.

¹⁰²⁸ АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, без сигн., Записник о саслушању Миле Перковића пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, Сарајево, август, 1948. године.

¹⁰²⁹ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 11/57, сигн. 5/07, Срески комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине Сарајево, Централном комитету Савеза комуниста Босне и Херцеговине, Информација о садашњем раду и политичком држању лица која су кажњена због дјеловања на линији ИБ-а, а данас се налазе на Сарајевском срезу, 3. јануар 1957. године; *Зборник савремене босанско-херцеговачке прозе*, Свјетлост, Сарајево 1950, 127 и 128-136

¹⁰³⁰ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 11/57, сигн. 5/07, Срески комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине Сарајево, Централном комитету Савеза комуниста Босне и Херцеговине, Информација о садашњем раду и политичком држању лица која су кажњена због дјеловања на линији ИБ-а, а данас се налазе на Сарајевском срезу, 3. јануар 1957. године.

¹⁰³¹ АЈ, 507, АЦКСКЈ, VII – К – XI / 1 – 28, Централни комитет КП Босне и Херцеговине – Контролна комисија, Централном комитету КПЈ – Централна комисија, Сарајево, 18. маја 1949. године.

године је искључена из КПЈ, а ухапшена већ наредног мјесеца,¹⁰³² док је Врањеш искључен и ухапшен нешто касније, тачније септембра 1949. године.¹⁰³³ Такође, истом партијском казном кажњени Љубо Бојанић и „свједок сарадник“ Драго Стефановић лишени су слободе марта 1949. године, исти мјесец када и Јурај Марек и Јосиф Радић, иако је њихов степен „антипартијског рада“ још у августу 1948. године кажњен далеко тежом казном, искључењем уз КПЈ.¹⁰³⁴

Пријетња „гвозденом метлом“ брзо је добила радикалну практичну примјену у организацији УДБ-е за Босну и Херцеговину. Столе Ковачевић је ухапшен убрзо након изречене партијске казне, августа 1948. године. Остали официри УДБ-е већином су лишени слободе током 1949. Ненад Васић и Неђо Борозан у јануару, Кадрија Кресо у марту, Муниб Ћеримић у јуну,¹⁰³⁵ а Мехо Рамић у августу 1949. године.¹⁰³⁶

Највећи број осталих републичких службеника, представника судске и извршне власти, међу којим велики број помоћника министара, попут Етхема Побрића, Вељка Ђорђевића, Мехе Пилорића, Веселина Јовановића, Воје Осмоковића, Леона Папа, Душана Марковића, Хилмије Шахинпашаића, Ђорђа Пстроцког, Шефика Омановића, Твртка Матијевића, Пере Гушића, Александра Јокановића, Хилмије Питића, Миле Главаша, Пека Папића, Душана Тролића, Гојка Момића, Анђелка Твртковића, Бранка Јокића, Хамдије Синановића, Томе Вујовића, Славка Павловића, Воје Ступара, Слободана Стојнића, Намика Чехића, Јунуза Каменице, Реуфа Налчацића и Фадила Кафеџића, похапшени су током 1949. године.¹⁰³⁷

Информбировци из Босне и Херцеговине нису имали већег утицаја и покушаја организованијег дјеловања ван Сарајева. Ипак неки од њих су се након партијских казни и смијена са функција вратили у своја мјеста. Ненад Васић у Мостар, Чедо Мијовић у Требиње, Милош Стојаковић у Босанску Дубицу, гдје су због угледа који су уживали могли имати одређени утицај на држање локалних руководилаца и чланова КПЈ. Међутим, задужени за „одбрану независности“ нису оставили могућност таквог начина ширења „непријатељског утицаја“, јер су сви похапшени до априла 1949. године.¹⁰³⁸

Према доступним документима, сличан исход био је и у осталим среским и другим нижим партијским организацијама широм Босне и Херцеговине. У Травнику је

¹⁰³² АЈ, 507, АЦКСКЈ, VII Р – К – 1 – /1, Списак искључених и ухапшених бивших чланова КП БиХ Сарајево у вези Резолуције Информбироа, Сарајево, 27. април 1949. године.

¹⁰³³ АЈ, 507, АЦКСКЈ, VII Р – К – 1 – /6, Списак искључених и ухапшених бивших чланова КП БиХ Сарајево у вези Резолуције Информбироа, Сарајево, 4. октобар 1949. године.

¹⁰³⁴ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 11/57, сигн. 5/07, Срески комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине Сарајево, Централном комитету Савеза комуниста Босне и Херцеговине, Информација о садашњем раду и политичком држању лица која су кажњена због дјеловања на линији ИБ-а, а данас се налазе на Сарајевском срезу, 3. јануар 1957. године; АЈ, 507, АЦКСКЈ, VII Р – К – 1 – /1, Списак искључених и ухапшених бивших чланова КП БиХ Сарајево у вези Резолуције Информбироа, Сарајево, 27. април 1949. године.

¹⁰³⁵ АЈ, 507, АЦКСКЈ, VII Р – К – 1 – /3, Промјене за оне антипартијске елементе који су унесени у прошле извјештаје, Сарајево, 4. јула 1949. године.

¹⁰³⁶ Исто.

¹⁰³⁷ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 11/57, сигн. 5/07, Информације о садашњем раду и политичком држању лица која су кажњена због дјеловања на линији Информбироа, а данас се налазе на Сарајевском срезу, 3. јануар 1957. године.

¹⁰³⁸ АЈ, 507, АЦКСКЈ, VII Р – К – 1 – /2, Списак искључених и ухапшених бивших чланова КП БиХ Сарајево у вези Резолуције Информбироа, промјене за оне антипартијске елементе који су унесени у прошле извјештај, Сарајево, 31. мај 1949. године.

до краја марта 1949. године, од око 30 органа безбједности познатих колебљиваца, ухапшено 8 „најактивнијих“ информбировача. Осим информбировског језгра у опуномоћству УДБ-е, у Зеници је постојала и група коминформоваца око Јозе Мачинковића, који је ухапшен већ у јануару 1949. „Очишћена“ је и група на челу са Ивицом Илићем, чланом племума Среског комитета и предсједником суда у Дервенти. Мујо Хоџић је ухапшен марта 1949. године, чиме је у Рогатичком срезу „спријечено“ дјеловање „неколицине антипартијских елемената“ под његовим утицајем.¹⁰³⁹

Резултат оштрих мјера партијских и државних органа безбједности, предузетих 1949. године, био је 975 искључених из Партије, те заједно са искљученим из 1948. године чак 1389 ухапшених, од којих су многи били руководиоци различитих рангова. Након енергичних мјера из 1949. године, наредна је била знатно „стабилнија“, али је и током 1950. године из Партије искључено 663 чланова, од којих 126 функционера, док је слободе лишено 566 лица.¹⁰⁴⁰

4.5. Босанскохерцеговачки „преваспитачи“

4.5.1. Сарајевски Централни затвор

Информбировци су након хапшења смијештани у затворе наслијеђене од бивше државе (Сарајево, Зеница, Вареш, Билећа).¹⁰⁴¹ За сада је тешко са сигурношћу рећи који је затвор био доминантан „избор“ надлежних органа, али чињеница да је већина колебљиваца и оних који су тајно или отворено подржавали Резолуцију Информбироа живјела и радила у главном граду Босне и Херцеговине указује да је то био Централни затвор у Сарајеву. Голооточки логораш Никола Николић, који је истраживан у овој казнено-поправној установи, устврдио је крајем осамдесетих година да је садистички систем терорисања информбировача методом „самопреваспитавања“ сваког над сваким настао у Сарајевском централном затвору. Он је у интервјуу за *Књижевне новине*, у прољеће 1988. године, изјавио да је један од креатора те методе био високи државни функционер, тада већ преминули Џемал Биједић.¹⁰⁴² Књижевник Драгослав Михаиловић, који је водио разговор са Николићем, касније у својој књизи *Кратка историја сатирања* о томе пише: „Опште је мишљење голооточких логораша да је систем терористичког самопреваспитавања сваког над сваким, устоличен на Голом отоку, 'креиран' у Сарајевском централном затвору. Као 'креатора' ове врсте терора једни наводе мостарског мајора УДБ-е Џемала Биједића, каснијег предсједника Савезне владе, док га други аболтирају.“¹⁰⁴³

Николићева изјава брзо је потакла реакцију Угљеше Даниловића. Он је децембра 1988. године у *Ослобођењу* негирао било какву улогу и умијешаност Џемала Биједића у хапшењима и тортури над присталицама Коминформа: „Џемал Биједић никада није руководио Службом државне безбједности, нити је икада водио истрагу над ухапшеним информбировцима или другим политичким кривцима. (...) Постављен је за мога помоћника за Јавну безбједност, док ми је помоћник за Државну безбједност био Слободан Шакота. Ове двије службе биле су строго одвојене (...).“¹⁰⁴⁴ У прилог

¹⁰³⁹ АЈ, 507, АЦКСКЈ, VII Р – К – 1 – /1, Списак искључених и ухапшених бивших чланова КП БиХ Сарајево у вези Резолуције Информбироа, Сарајево, 27. април 1949. године.

¹⁰⁴⁰ *Istorija SK BiH, knj. 2*, 59.

¹⁰⁴¹ I. Vanac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 233.

¹⁰⁴² *Књижевне новине*, бр. 752-755, 14. април – 1. јун 1988. године.

¹⁰⁴³ Драгослав Михаиловић, *Кратка историја сатирања*, Службени гласник, Београд, 2015, 17-18.

¹⁰⁴⁴ Погледати: *Ослобођење*, од 12. до 16. децембра 1988. године.

Даниловићевој тврдњи иде чињеница да је Биједић на функцији помоћника министра остао до септембра 1948. године, дакле дужност је предао прије него што су у Босни и Херцеговини услиједила масовна хапшења припадника унутарпартијске опозиције.¹⁰⁴⁵ Још убједљивију негацију Биједићеве умијешаности и улоге у преваспитавању информбироваца представља писмо голооточког заточеника Ненада Васића, које је 13. априла 1991. године упутио Драгославу Михаиловићу. Васић каже да је Никола Николић (логораш чију је исповијест Михаиловић објавио у својој књизи)¹⁰⁴⁶ имао погрешно увјерење и одлучно негирао умијешаност Џемала Биједића у терорисању затвореника у Сарајевском централном затвору: „Кад смо били код тебе, рекао сам ти шта мислим о [Џемалу] Биједићу. Бојим се да је покојни Никола [Николић] био у заблуди. Био сам у ЦЗ Сарајево од 1.1.1949. г. до маја 1950. г. И за то вријеме упознао на разне начине све батинаше међу официрима УДБ-е, али Биједића никада нисам ни видио. Нисам чуо ни од кога да ли је са ухапшеним ибеовцима имао било какве односе, а поготово да је некога тукао. Сматрам да ти то морам поновити и увјерен сам да ћеш и за то наћи најбоље рјешење.“¹⁰⁴⁷

Ни у до сада доступним документима нема доказа да је Биједић имао удјела у раду Централног затвора Сарајево и креирању карактеристичне методе терорисања информбироваца, која је касније пренесена на Голи оток. Али, неколико је протутежа које изазивају сумњу да он није имао баш никакву улогу у „борби“ против „унутарпартијске опозиције“ и њиховом кажњавању. Једна од њих је проблематичност Даниловићевих тврдњи изнесених у интервјуу *Ослобођењу* о организацији и надлежностима руководиоца у Министарству унутрашњих послова. Он у допису Предсједништву Владе НР Босне и Херцеговине, од 28. фебруара 1946. године, помиње само једног помоћника министра унутрашњих послова и предлаже да се на то од 11. децембра 1945. године упражњено мјесто именује официр УДБ-е, Џемал Биједић. Приједлог је прихваћен, па је Биједић на функцију постављен 5. марта 1946. године.¹⁰⁴⁸ С друге стране, према формацији усвојеној 2. априла 1946. године, на челу УДБ-е за Босну и Херцеговину налазио се помоћник министра унутрашњих послова.¹⁰⁴⁹ Стога, чак и ако је до лета 1948. године донесена уредба о именовању два помоћника и ако су раздвојене њихове надлежности, мало је вјероватно да Биједић баш ни на који начин није био укључен у тако важан аспект безбједности у Босни и Херцеговини. На такво промишљање сугерише изјава Милоша Врањеша, члана МК КПЈ Сарајево и официра УДБ-е за Босну у Херцеговину. Он је у почетној фази отвореног сукоба Тита и Стаљина управо од Џемала Биједића добио подршку за „хапшење и прогоне“ лица колебљивих по Резолуцији Информбироа. Врањеш је 9. августа 1948. године пред Партијском комисијом рекао: „Пошто је то питање почело да се коментарише и међу грађанством

¹⁰⁴⁵ Историчар Хуснија Камберовић нарочито потенцира овај аргумент и одбацује могућност да је Биједић учествовао у кажњавању информбироваца. Он у својој књизи *Џемал Биједић: политичка биографија*, далеко најцјеловитијем дјелу о животу и политичкој каријери овог босанскохерцеговачког и југословенског комунисте, између осталог, каже: „(...) У сада доступним изворима нема никаквог утемељења тврдње Драгослава Михаиловића о Биједићевом удјелу у раду Централног затвора (...). Чињеница да је Биједић, у вријеме отварања Голог отока, већ престао бити помоћник министра унутрашњих послова, односно да је од септембра 1948. обављао дужност генералног директора Владе НР Босне и Херцеговине, показује да је ова Михаиловићева тврдња посве неутемељена.“ Н. Kamberović, *Džemal Bijedić*, 50.

¹⁰⁴⁶ Погледати: Драгослав Михаиловић, *Голи оток*, књига четврта, Службени гласник, Београд, 2016, 217-297.

¹⁰⁴⁷ Драгослав Михаиловић, *Голи оток*, књига трећа, Српска књижевна задруга / Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1995, 526.

¹⁰⁴⁸ Н. Kamberović, *Džemal Bijedić*, 47-48.

¹⁰⁴⁹ I. Lučić, *Sigurnosna politika*, 183.

на негативан начин и дошло је до напада на наше руководство, то сам покушао да дођем у везу са другом Угљешом, као министром нашег министарства, да би добио од њега директиву како поступати са тим лицима. Пошто њега нисам нашао то сам пренио на ниже руководство да се таква лица хапсе и прогоне, а о томе последије разговарао са Џемом Биједићем, који се сложио са мојим ставом.“¹⁰⁵⁰

Чињеница је да Џемал Биједић од септембра 1948. године није обављао функцију замјеника министра унутрашњих послова, па Врањешева изјава није убједљив доказ о његовој улози у кажњавању коминформоваца. У том смислу значајнија је и конкретнија исповијест познатог револуционара и информбировца Владе Дапчевића. Он је у разговору са новинаром Славком Ђурувијом изјавио да је у саставу високе југословенске делегације која је на челу са Александром Ранковићем, августа 1951. године, посјетила Голи оток,¹⁰⁵¹ био и Џемал Биједић: „(...) Дошао је са читавом свитом. Бијеше са њим Крсто Попивоца, Џемал Биједић и још двадесетак људи.“¹⁰⁵² Биједић је у вријеме Ранковићеве посјете Голом отоку обављао функцију секретара Обласног комитета КП БиХ за Херцеговину,¹⁰⁵³ па је у случају тачности Дапчевићеве тврдње крајње индикативно због чега се тада један локални републички функционер нашао у саставу ове високе делегације, ако није имао баш никакву улогу у осмишљавању или спровођењу политике изолације и преваспитавања коминформоваца.¹⁰⁵⁴

Независно од још увијек магловите слике о евентуалној улози Џемала Биједића у „преваспитавању“ припадника унутарпартијске опозиције, више информбироваца је свједочило о бруталној тортури спровођеној у Централном затвору Сарајево. Бивши коминформовци кажу да је у Сарајеву креиран, а касније преко ревидираца из Босне и Херцеговине на Голи оток пренесен злогласни метод сламања политичких противника. Поред поменутог Николе Николића, логораш Федор Миша Пифат је у разговору са Драгославом Михаиловићем потврдно одговорио на пишчеву опаску о сазнању да је злогласно „самоуправно“ преваспитавање „изум босанске Удбе“. Пифат се о томе изјаснио на сљедећи начин: „Јесте. И први пут се спроводило у Централном републичком истражном затвору у Сарајеву? Тако смо и ми чули“.¹⁰⁵⁵ Исти став заступао је и голооточанин Милета Сајић. У разговору са Драгославом Михаиловићем је рекао да је поступак „преваспитавања“ креиран у „том злогласном републичком истражном затвору у Сарајеву“.¹⁰⁵⁶

Међутим, било да је ексклузивитет креирања система преваспитавања припадао комунистима у органима власти Босне и Херцеговине и првобитно спровођен у Сарајеву, или је истовремено постојао и у другим босанскохерцеговачким и југословенским „казнено-поправним“ установама, Централни затвор Сарајево је свакако био мјесто примјене различитих бруталности над затвореницима на линији Резолуције Информбирова. Нека од „сазнања“ Драгослава Михаиловића илуструју ниво

¹⁰⁵⁰ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 4/48, сигн. 225, Записник о саслушању друга Милоша Врањеша пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, 9. август 1948. године.

¹⁰⁵¹ О посјети Александра Ранковића Голом отоку више: М. Previšić, *Povijest informbiroovskog logora*, 163-167.

¹⁰⁵² S. Ćuruvija, *Ibeovac*, 166.

¹⁰⁵³ Н. Kamberović, *Džemal Bijedić*, 55

¹⁰⁵⁴ Иако до сада нема чврстих доказа о улози Џемала Биједића у раду Централног затвора у Сарајеву, односно „преваспитавању“ Стаљинових присталица, поменуте противријечности мотивишу на даље истраживање ове теме.

¹⁰⁵⁵ Д. Михаиловић, *Голи оток*, књига четврта, 40-41.

¹⁰⁵⁶ Д. Михаиловић, *Голи оток*, књига трећа, 202-204.

бизарности начина на који су сламани најупорнији стаљинисти. Бившем министру финансија НР Босне и Херцеговине Обрену Старовићу је наводно у хелију „стајанку“, у којој је због њених димензија било могуће искључиво стајање, убачен леш блиског пријатеља, информбировца Милоша Стојаковића. Прилично „чврсти“ и у својим ставовима истрајни Старовић је тако провео ноћ, након чега се „психички сломио“ и почео да „сарађује“.¹⁰⁵⁷ Тачност Михаиловићевих извора, односно свједочења логораша Николе Николића и Милета Сајића за сада је тешко провјерљива. Једино је познато да имена Милоша Стојаковића нема у објављеном регистру голооточких робијаша, што указује да због туберкулозе коју је боловао или психофизичке тортуре којој је након хапшења био изложен тамо није ни стигао.¹⁰⁵⁸ Према истој врсти извора, практичну примјену имала је и метода приморавања „ревидираних“ затвореника на премлаћивање „заблудњелих другова“. Есад Шабанац је након хапшења, јула 1949. године, брзо „обновио“ вјерност Партији. Изгледа да су особине синдикалног вође да је „приступачан“ и да „воли људе“, додијелене му у партијским карактеристикама само шест дана пред објављивање Резолуције Информбироа, брзо „ишчезле“ унутар зидина Централног затвора у Сарајеву. Голооточанин Милета Сајић каже: „Есад Шабанац је, чини ми се, био у том злогласном републичком истражном затвору у Сарајеву, гдје је читав тај поступак, да тако кажем креиран. И био је један од извођача тог система тамо.“¹⁰⁵⁹

У недостатку архивских докумената, за анализу и разумијевање улоге појединих „ревидираца“ у примјени „самоуправљања“ и тортуре „сваког над сваким“ у Централном затвору Сарајево, поред изјава робијаша, добра парадигма је држање Јураја Марека. Према свједочењу Николе Николића, био је један од првих информбировца који је у Централном затвору Сарајево пристао на спровођење методе бјесомучног пребијања затвореника.¹⁰⁶⁰ У покајничкој изјави само два мјесеца послје хапшења упућеној ЦК КП БиХ, Марек се „посуо пепелом“ и потврдио своје ревидиране ставове. Уз најгоре ријечи самопонижења, да је „незахвалник“, „дволичан“, „лош комуниста“, „дезертер“ и „издајник“, истицао је и хвалио „људско“ поступање УДБ-е: „Поступак Партије и УДБ-е према мени више је него људски. То и јесте оно што тако боли. Ја то нисам заслужио (...).“¹⁰⁶¹ Из изјаве се види начин понашања који је морао усвојити ревидирац, па је попут Илије Чворовића, култног лика из драме Душана Ковачевића, захваљивао Партији која га је затвором „спасила“:¹⁰⁶² „(...) Мој досадашњи боравак у

¹⁰⁵⁷ Драгослав Михаиловић, *Голи оток*, књига прва, Службени гласник, Београд, 2016, 222-223; Д. Михаиловић, *Голи оток*, књига трећа, 202-204.

Историчар Мартин Превишић на основу низа интервјуисаних информбировца, махом из Хрватске, налази и закључује да мучења и малтретирања ухапшеника у истрази нису била систематска, да су зависила од нивоа сарадње ухапшеног информбировца, али и самовоље истражитеља. Међутим, због недостатка примарних извора о информбировском лому у Босни и Херцеговини, за сада је немогуће реконструисати ток истражних радњи и прецизније утврдити да ли су бруталности били спорадичне или су имале систематски карактер. М. Previšić, *Povijest informbiroovskog logora*, 42.

¹⁰⁵⁸ Д. Михаиловић, *Голи оток*, књига прва, 223; *Заточеници Голог отока*, 448.

У том смислу ваља поменути за сада, такође, тешко провјерљив податак који је забиљежио Драгослав Михаиловић. У својој првој књизи *Голи оток* је објавио да је управник Централног затвора Сарајево био Драго Стефановић, као и да је овај бивши члан МК КПЈ Сарајево тамо „припремао убиства“. Михаиловић је тврђњу аргументовао исказом свједока иницијала С. Е. за којег каже да се показао као „веома поуздан“. Д. Михаиловић, *Голи оток*, књига прва, 278.

¹⁰⁵⁹ Д. Михаиловић, *Голи оток*, књига трећа, 202-204.

¹⁰⁶⁰ Д. Михаиловић, *Голи оток*, књига прва, 222.

¹⁰⁶¹ АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, сигн. 122, Изјава Јураја Марека упућена Централном комитету Комунистичке партије Босне и Херцеговине, Сарајево, 13. мај 1949. године.

¹⁰⁶² Душан Ковачевић у драми *Балкански шпијун* описује понашање главног лика, бившег информбировца Илије Чворовића: „Требао ми је отржењење, и то добро отржењење, да станем,

затвору био је за мене огромна поука. (...) Да није било затвора, ко зна како би се завршила моја противнародна дјелатност – највјероватније срозавањем на улогу обичног диверзанта и непосредног саботера великог дјела наших народа – социјалистичке изградње. (...) Хвала Партији, она ме и поред моје црне незахвалности и дволичности према њој и народу, није напустила, она ме је спасила.“¹⁰⁶³

Непознато је да ли је и у којој мјери на овакво понашање Јураја Марека утицало евентуално психофизичко кажњавање, али се на основу поменутог документа донекле могу „освијетлити“ дешавања у Централном затвору Сарајево, односно може покушати реконструисати понашање комуниста још истрајних у ставовима на линији Информбироа, али и оних који су их ревидирали. Јурај Марек је изражавао вјеру да ће повратити повјерење Партије и заслужити „другу шансу“: „(...) Кроз сво вријеме освједочио сам се да ме Партија неће одбацити, да ће доћи дан када ћу заслужити високу част да као честити грађанин ФНРЈ, борац за пуну побједу социјализма станем у редове градитеља нове Југославије.“¹⁰⁶⁴ Мешутим, повјерење се постизало само практичним актима понашања. Поменута изјава индиректно и посредно индицира да је Марек био међу првим ревидирцима спремним да учествује у „самоуправном“ превапитавању „тврдох“ информбироваца. Настојао се показати као поборник „оштријег“ обрачуна са људима који су вјеровали ЦК СКП (б) и подржавали оптужбе из Резолуције Информбироа. Полтронски је тражио поштравање репресије против коминформоваца, нарочито након њиховог првомајског протеста у затвору: „Првог маја нови затвореници покушали су да демонстрирају из ћелије против Партије. Осјетио сам да је Партија исувише пажљива, а УДБ-а исувише људски поступа према нама. Требало је још оштрије, још тврђе према нама.“¹⁰⁶⁵ Поменути затворенички „бунт“ унутар Централног затвора у Сарајеву спада у бројне непознанице и нејасноће информбировског расцјепка у Босни и Херцеговини. Одговоре на питања да ли се десио због пркоса и чврстине ставова појединих стаљиниста, или пак тежине затворских услова и нивоа репресије, сачекаћемо до нових истраживачких резултата, заснованих на релевантним и за сада недоступним документима.

У вријеме снажног притиска СССР-а и психозе рата, свака критика Партије тумачена је као оправдавање неких од оптужби из Резолуције Информбироа, што је третирано као „непријатељско дјеловање“ и било повод за хапшење. Према расположивим подацима за период од 1948. до 1956. године, у Југославији је три четвртине ухапшених особа било кажњено и послато на издржавање казне, док је свака четврта особа након хапшења и истраге ослобођена.¹⁰⁶⁶ Процентни су били још драстичнији у прве три године сукоба са Информбироом, када су хапшења била најмасовнија, а обрачун са коминформовцима најрадикалнији.¹⁰⁶⁷ Највећи број партијских функционера из Босне и Херцеговине је своје „званичне“ ставове ревидирао прије хапшења, али су ипак у истражним затворима морали „учвршћивати“ своје „кајање“ и доказивати искреност и вјерност Партији. Само ријетки су „добрим држањем“ – прогоном још чврстих дојучерашњих истомишљеника, или под неким

размислим, и да себи кажем: ко те је затворио, желео ти је добро, да не срљаш и не страдаш. И данас сам им захвалан. (...)“ Душан Ковачевић, *Балкански иштијун*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1988, 290.

¹⁰⁶³ АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, сигн. 122, Изјава Јураја Марека упућена Централном комитету Комунистичке партије Босне и Херцеговине, Сарајево, 13. мај 1949. године.

¹⁰⁶⁴ Исто.

¹⁰⁶⁵ Исто.

¹⁰⁶⁶ М. Previšić, *Povijest informbiroovskog logora*, 26.

¹⁰⁶⁷ *Заточеници Голог отока*, 44.

другим непознатим околностима, „куповали слободу“ и избјегли интернацију на Голи оток. Такав је бивши министар шумарства, Војо Љујић. Иако је био републички руководилац вишег ранга, Љујића у својим исповијестима не спомињу свједоци и жртве тортуре у Централном затвору Сарајево и Голом отоку, нити се његово име налази у објављеном регистру голооточких заточеника. За разлику од ревидирске изјаве Јураја Марека, Љујићева је изгледа прихваћена многоструко потпуније, иако су по суштини садржаја скоро идентичне. Почетком јуна 1949. године објављена је у *Ослобођењу*, и то у форми његовог обраћања редакцији листа: „Као што је познато, ја сам после изласка Резолуције Информбироа заузео непријатељски став према Партији и народу. Мој случај користили су антипартијски елементи у земљи и пропагандни агенти СССР-а и земаља народне демократије, позивајући се на моје партијске и државне функције. (...) Писма ВКП (б) и Резолуцију Информбироа примио сам непринципијелно и усвојио све клевете и нападе садржане у тим писмима и резолуцији на наш ЦК, Партију и нашу земљу. Зауевши такав став, почео сам са разбијачким радом у Партији и настојао сам да придобијем што више истомишљеника и отпочео са антипартијским и непријатељским радом против Партије и државног руководства. Мој утицај се испољио на неке младе чланове Партије. За антипартијски рад био сам позван на партијску комисију, гдје ми се пружила прилика да исправим своје грешке, али сам се пред комисијом држао неискрено и неправилно и био искључен из КПЈ. Одлука комисије била је потпуно правилна и пружила ми је могућност да исправим своје грешке. Ту одлуку нисам схватио као комуниста и мјесто да настојим поправити своје грешке, ја сам падао у све теже грешке. Дружећи се искључиво са својим истомишљеницима, потхрањиван од пропаганде радио емисија Москве, Будимпеште и осталих почео сам вршити припреме за организован рад против данашњег руководства Партије и народа. Због свог антидржавног рада лишен сам слободе 1. јануара 1949. године. У затвор сам пошао са мишљењем да не попуштам ни у чему. То сам и потврдио у својој првој изјави пред ислједником. Након размишљања од четири мјесеца и дубље анализе клеветничке резолуције, њене тенденције, њене посљедице и видјећи какав је све шљам придобила за себе, како у земљи тако и ван земље (дезертери), измијенио сам свој став у потпуности и могу бити захвалан Партији и органима државне безбједности што нису дозволили да постанем класни непријатељ, диверзант и шпијун, што су ми помогли да се извучем из таквог друштва као што је Бетика Романо, вјечито назадовољни и болесни тип наклоњен разбојничком раду... Могу данас отворено и јавно да кажем да за мене убудуће неће постојати никакав ауторитет који ће од мене направити непријатеља своје Партије и свог народа. Да нема и неће бити силе која ће ме одвојити од мишљења да наш ЦК и друг Тито воде правилну политику. Да ћу свим својим способностима и радом бити борац за линију нашег ЦК, друга Тита и да ћу бити немилосрдан према свим оним који би да збришу тековине наше револуције за коју сам се борио скоро 14 година. Живио херојски ЦК КПЈ! Живио вођа и учитељ наших народа, друг Тито!“¹⁰⁶⁸

Иницирање изјава сличног типа није била ријетка политичка пракса КПЈ у вријеме сукоба са Коминформом. Често су их потписивали познатији информбировци, а циљ њиховог публикавања у штампи био је деморалисање противника.¹⁰⁶⁹ Такву улогу вјероватно је имала и Љујићева, али непознаница остају разлози због којих је поштеђен „преваспитавања“ или неке од „самоуправних функција“ на Голом отоку. Благ однос према њему нарочито је индикативан ако се узме у обзир да је био идентификован као вођа информбировске групе, и да је крајем априла 1949. године као

¹⁰⁶⁸ *Ослобођење*, 5. јуни 1949, 2.

¹⁰⁶⁹ I. Ванас, *Sa Staljinom protiv Tita*, 237.

негативност рада Среског комитета КПЈ Сарајево акценгован пропуст да из Партије нису искључени чак и „поједини из родбине Воје Љујића“. ¹⁰⁷⁰

4.5.2. Босанскохерцеговачки „самоуправни функционери“ на Голом отоку

Циљ затварања информбироваца није био само онемогућавање ширења „антипартијског“ утицаја и кажњавања због „издаје“. Намјера власти била је да изолацијом и примјеном затворске тортуре коминформовце сломије, измијени њихово понашање и обнови безусловну оданост Партији. ¹⁰⁷¹ За реализацију такве намјере кључни људи Југославије тражили су јединствену и „прикладну“ локацију, а пронађена је у два ненасељена јадранска острва, Голи оток и Свети Гргур. ¹⁰⁷² Методе тортуре у овим логорима разликовале су се од свих до тада кориштених у обрачунима са политичким противницима. Поред бјесомучних пребијања, мучења неспавањем и бесциљним сизифовским радом – којег је симбол било присилно преношење камена из каменолома до врха оближњег брежуљка и назад, посебан вид голооточког иживљавања над стаљинистима било је тзв. затвореничко „самоуправљање“ и „самопреваспитавање“. Логор на Голом отоку, као и остала мјеста интернације информбироваца, био је под директном управом савезне УДБ-е, али је суштина ове садистичке методе била у томе да су затвореници наизглед сами управљали логором. Кажњеници су били једина група која је физички боравила унутар „Жице“. Сретали су своје истражитеље, али нису долазили у додир са командантом логора нити већином његовог особља. Такође, око 150 милиционера који су чували „погон“ нису имали много контаката са логорашима. Сва мучења, до „строја“ – „топлог зеца“, до „круга“, „шпанског пливања, или „лајања у сијалицу“, изводили су сами затвореници. Уствари, логором је управљала затвореничка хијерархија, а „самоуправљаче“ је именовала управа логора којој су били одговорни. Надгледање процеса „преваспитавања“ било је искључиво у затвореничким рукама, који су тај посао обављали са свом строгоћом и доказивачком пожртвованошћу ревидираца. ¹⁰⁷³

За разлику од бившег министра шумарства, Воје Љујића, „покајање“ и промјена става за већину босанскохерцеговачких информбироваца није значило слободу. Ревидирство се показивало и овјеравало практичним примјерима понашања – „одсјецањем репова“ и мучењем „банде“ која још није ревидирала. ¹⁰⁷⁴ Амнестија скоро комплетног вођства ПК КПЈ за БиХ зарад очувања хомогености руководства у „најосјетљивијој“ југословенској републици, од великог значаја у планираној одбрани од евентуалне оружане агресије, нису биле једине специфичности која су карактерисале и обиљежиле улогу босанскохерцеговачких комуниста током сукоба Југославије са Информбироом. Досадашња сазнања, истина скоро искључиво заснована на свједочењима логораша, говоре о значајној улози коју су на Голом отоку и Светом Гргуру имали многи углавном средњи и нижи партијски функционери из Босне и Херцеговине, што свакако спада у домен специфичности. Били су важан фактор у спровођењу злогласне методе затвореничког „самопреваспитавања“ и сврставали у ред

¹⁰⁷⁰ АВХ, ЦККПБХ, кут. 419/49, сигн. 602, Анализа рада среског комитета КП БиХ Сарајево, од 1.1. до 1.4. 1949. године.

¹⁰⁷¹ I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 232.

¹⁰⁷² О одабиру мјеста, оснивању и организацији логора више: М. Previšić, *Povijest informbiroovskog logora*, 93-101 и 109-127.

¹⁰⁷³ I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 233-235; М. Previšić, *Povijest informbiroovskog logora*, 134-135.

¹⁰⁷⁴ Abdulah Sidran, *Otkup sirove kože*, Zalihica – Biblioner, Sarajevo – Banjaluka, 2012,127.

најзлогласнијих голооточких „самоуправних преваспитача“.¹⁰⁷⁵ Општеприхваћено је мишљење да су први коминформовци на Голи оток доведени јуна 1949. године и да је поступање управе логора према првим приспјелим групама било прилично либерално. Логораш Јован Димитријевић се присјетио да када је са првом групом дошао на Голи оток није било карактеристичног „дочека“, шпалира, односно „топлог зеца“, нити су до доласка првих затвореника из Босне и Херцеговине постојале неке „особите радне јединице“.¹⁰⁷⁶ И други логорашаи, попут Мирослава Живковића и Милете Сајића, тврде да се режим у логору и однос према логорашима, драстично измијенио када су на острво пристигли информбировци из Босне и Херцеговине. Према том за сада једином извору, „Босанци“ су по доласку на Голи оток поставили „собне старјешине“ и у своје руке узели руковођење системом логорског „самопреваспитавања“.¹⁰⁷⁷

На врху пирамиде кажњеничке логорске самоуправе био је такозвани „Центар“, у чијим рукама се налазило руковођење свим аспектима логорског живота. „Центар“ је представљао главну везу између стварне логорске управе (УДБ-е) и остатка логора – павилјона, а према свједочењима голооточких затвореника био је под контролом „Босанаца“. На челу „Центра“ налазио се „шеф Центра“ или „руководилац Центра“, који је у ланцу логорске самоуправе представљао најзначајнију особу, од посебног повјерења УДБ-е. Ако је задатак „Центра“ био да по налогу УДБ-е управља општим процесима у логору, њихово практично извршавање било је у „надлежности“ павилјонског штаба, на чијем челу се налазио „собни старјешина“. Регрутовани су претежно из редова средњег партијског кадра и провјерених особа које су „раскрстиле“ са информбировском прошлошћу. Собни старјешина је био у директној вези са иследницима, који је диктирао третман одређеном кажњенику, али је „собни“ спроводио његове замисли у дјело. Генерално, „руководећи кадрови“ логорске „самоуправе“ били су на различите начине привилегована „класа“ у логору, тачније само номинално су спадали у групу кажњеника, ако су то уопште и били.¹⁰⁷⁸

Бивши логорашаи у исповјестима и сјећањима на проживљену голготу, у ред најзлогласнијих голооточких „самоуправних преваспитача“ убрајају поједине најдоследније Стаљинове присталице и најупорније подржиоце оптужби из Резолуције Информбироа, попут Јураја Марека и Бетике Романо. На основу изјаве неименованог робијаша, Драгослав Михаиловић пише да се Јурај Марек на Голом отоку понашао као „успањен, суманут преваспитач“.¹⁰⁷⁹ Сјећања познатог књижевника и филмског сценаристе, Абдулаха Сидрана, додатно бацају свјетло на голооточку прошлост овог бившег члана МК КПЈ Сарајево. Њега је низ случајних околности или игра судбине двоструко, кроз двије генерације, повезала са Јурајем Марекком. Током гимназијског

¹⁰⁷⁵ Д. Михаиловић, *Голи оток*, књига прва, 145-147, 202-204 и 278; Д. Михаиловић, *Голи оток*, књига четврта, 40-45; Драгослав Михаиловић, *Голи оток*, књига пета, Службени гласник, Београд, 2012, 252-255 и 302.

Ставови појединих логораша да је УДБ-а неке од бивших партијских руководилица из Босне и Херцеговине као своје службенике циљано „убацивала“ међу голооточане, како би провјеравала и контролисала ток њиховог „преваспитавања“, неће бити предмет разматрања.¹⁰⁷⁵ Провјера вјеродостојности тих ставова сачекаће „отварање архива“ и доступност одговарајућих докумената, како би били потврђени или одбачени. О томе погледати: Д. Михаиловић, *Голи оток*, књига трећа, 182-183; Д. Михаиловић, *Голи оток*, књига четврта, 44.

¹⁰⁷⁶ Д. Михаиловић, *Голи оток*, књига прва, 104-107.

¹⁰⁷⁷ О томе више: Д. Михаиловић, *Голи оток*, књига прва, 109; Д. Михаиловић, *књига трећа*, 170-172 и 210-212.

¹⁰⁷⁸ Детаљније о „самоуправној хијерархији“ на Голом отоку: М. Previšić, *Povijest informbiroovskog logora*, 135-136.

¹⁰⁷⁹ Д. Михаиловић, *Голи оток*, књига прва, 222.

школовања био му је разредни старјешина и омиљени професор који је пресудно утицао на његов развој,¹⁰⁸⁰ док се на Голом отоку нашао у улози собног старјешине његовог оца Мехмеда Сидрана, чије ријечи и понашање сликовито описују Марекново брутално опхођење према подређеним затвореницима.¹⁰⁸¹

Бетика Романо се, вјероватно под снажним психофизичким притиском, у веома кратком временском периоду, према истом питању односила на дијаметрално супротне начине. Током информбировског лома на видјело су излазиле све варијабилности људског карактера. Иако један од најчвршћих и „најборбенијих“ заступника става да су „Руси начелни“, у сјећањима голооточких робијаша остала је упамћена по злу. Премда дјелује као иронија, али се исправном показала једна од у партијским карактеристикама забиљежених особина Романове, да према људима „зна да буде нагла и некад сувише оштра“.¹⁰⁸² Сјећајући се својих голооточких дана, логораш Драго Дујмовић је поменуо „управницу“ женског логора Бетику Романо и рекао да је „звјерски поступала с кажњеницима“.¹⁰⁸³ Никола Николић се, такође, присјетио да су затворенице са „грозом“ помињале „једну од најстрашнијих командантица Женског центра Бетику Романо“.¹⁰⁸⁴

По злу чувене голооточке „самоуправне функционере“ из Босне и Херцеговине робијаша помињу Есада Шабанца и Кадрију Креса. Логораш Драго Дујмовић је рекао да је Голи оток био најгори „педесет прве године, за вријеме Шабанца и Креса“.¹⁰⁸⁵ Есад Шабанца је након хапшења, јула 1949. године, брзо „обновио“ оданост Партији. Човјек који је само шест дана пред објављивање Резолуције Информбироа добио карактеристике одговарајуће синдикалном функционеру – да је „приступачан“ и да „воли људе“, на Голом отоку је показао све особине бруталног ревидирца.¹⁰⁸⁶ Логораш Федор Миша Пифат за Есада Шабанца каже да је био „број један од свих зверова на Голом отоку“.¹⁰⁸⁷ Никола Николић га је описао као једног од „батинаша“ и најзлогласнијих „шефова соба“.¹⁰⁸⁸ Шабанчево поступање још сликовитије описује такође жртва голооточке тортуре, Радосав Зековић: „Он је био тај који је са својом групом највише тукао људе, и од њега смо се плашили сви. Склањали смо се са уске камене стазе кад би наишао. (...) Тако је Есад остао у сјећању као човјек који нас је све

¹⁰⁸⁰ Нанон што је скинуо све „копрене са процеса ревидирства“ и доказао безусловну спремност за „мучење банде која још није ревидирала“, Јурају Мареку је за „доказану вриједност“, након изласка из затвора, омогућен развој каријере и друштвени положај. Прије рата започети Технички факултет замијенио је са студијима српскохрватског језика и књижевности, те постао професор у Првој мушкој гимназији у Сарајеву. За Абдулаха Сидрана је био „потпуни геније и један од најбољих професора српскохрватског језика у главном граду Босне и Херцеговине. Сматрао га је најбољим „практичним педагогом и давао му епитете домаћег Макаренка. У њему је видио свог „духовног оца“, који је у њему препознао „даровитост“, спасио га од „улице и полукриминала“. Јурај Марек је својим изгледом и професорским манирима изазивао снажан позитиван утисак и значајно утицао на развој овог познатог књижевника. Д. Ђуровић, „Сарајевски информбировац“, 241-242.

¹⁰⁸¹ Абдулах Сидран је због лоших оцјена и владања понављао трећи разред гимназије. На почетку нове школске године његов тешко болесни отац га је питао ко му је нови разредни старјешина. На изговорено „необично и лијепо“ име, болешћу исцрпљени Мехмед је у бијесу, са наткасне поред узглавља, руком „порушио све лијекове“ и „кроз зубе протиснуо“ ријечи снажног погрдног жаргонског значења. А. Sidran, *Otkup sirove kože*, 382-383; Д. Ђуровић, „Сарајевски информбировац“, 229-246.

¹⁰⁸² Исто.

¹⁰⁸³ Д. Михаиловић, *Голи оток*, књига пета, 79-80.

¹⁰⁸⁴ Д. Михаиловић, *Голи оток*, књига прва, 222-227.

¹⁰⁸⁵ Д. Михаиловић, *Голи оток*, књига пета, 77.

¹⁰⁸⁶ АБХ, ЦККПБХ, кут. 4/48, без сигн., Допуна карактеристика за Есада Шабанца, 22. јун 1948. године.

¹⁰⁸⁷ Д. Михаиловић, *Голи оток*, књига четврта, 83.

¹⁰⁸⁸ Д. Михаиловић, *Голи оток*, књига прва, 242.

задужио злом.¹⁰⁸⁹ Сличан глас пратио је и бившег официра зеничког опуномоћства УДБ-е, Кадрију Креса. Драгослав Михаиловић на основу свједочења логораша Миша Пифата пише да је Кресо прву годину на Голом отоку провео у „немилости“, што говори да његово затворско „доказивање“ у Босни и Херцеговини вјероватно није било довољно за стицање функције преваспитача. Према истом извору, најприје је са неком од бригада одведен са острва, да би након што је враћен постао злогласни шеф собе са свим особинама бруталног ревидирца. Описао га је као намрштеног и изузетно суровог човјека, који је својом физичком појавом људима уливао страх.¹⁰⁹⁰ Слично свједочи и Никола Николић: „Кадрија Кресо, официр Удбе, из Херцеговине или Босне. Био је члан Центра задужен за истраге 1950. и 1951. године. Велики батинаш 'који је људима уливао страх у кости' и коме просто 'ниси смео рећи добар дан'.“¹⁰⁹¹ О суровости Кадрије Креса Драгославу Михаиловићу је писао бивши робијаш, адвокат из Новог Сада. Апострофирао је да је у голооточкој бараци претучен од собног старјешине Марка Бјекића, али да се више плашио нечег другог – истраге код Кадрије Креса.¹⁰⁹² Осим поменутих, од „преваспитача“ из Босне и Херцеговине на Голом отоку су нарочито били „активни“ и по злу запажени Етхем Побрић, „злогласни батинаш са почетка Голог отока“ и један од команданата „Центра“; Мехо Пиролић, „командант V радне бригаде“; Јунуз Каменица, „ломбровозовски тип“ и старјешина „Петице“, те Неђо Борзан, „један од највећих целата Голог отока“.¹⁰⁹³

Књижевник Драгослав Михаиловић самоувјерено констатује да „самоуправни функционери“ скоро да нису могли не бити „батинаши, каткад и убице“. Такође наводи да је међу њима ипак било људи који нису чинили више него што им је наређивано и да је то међу кажњеницима вјечито остајао једини критеријум приликом оцјењивања понашања у заточеништву.¹⁰⁹⁴ Изгледа да је таквог држања био бивши министар Обрен Старовић. Након што је „психолошки сломљен“ у Централном затвору Сарајево, на Голом отоку је добио функцију „самоуправног преваспитача“, али међу информбировцима није остао „запамћен по злу“, већ као човјек који је свакоме „покушавао да помогне“.¹⁰⁹⁵ Драго Дујмовић је за Старовића рекао да је био „командант Центра“ и „једне радне бригаде“, али да га памти по добром: „Морам да ти кажем да су о њему људи имали најбоље мишљење. Он апсолутно није био никакав батинаш или нешто слично. (...)“¹⁰⁹⁶

Осим више истакнутих „преваспитача“, међу бившим руководећим комунистима из Босне и Херцеговине интернираним на Голи оток било је и оних који нису „заслужили“, или пак нису прихватили неку од функција унутар логорске „самоуправе“. Такав је, по свему судећи, био бивши високи официр УДБ-е за БиХ, Ненад Васић. О његовом дистанцирању од злогласне „босанске групе“ говори писмо голооточанина Ивана Кркљуша, почетком деведесетих година упућено Драгославу Михаиловићу: „Ненад Васић из Сарајева је једнога дана доведен у моју бараку. Био је добро обучен, имао је цокуле, и у изванредној кондицији. Радио је својски и ни с ким се није мешао. Једног дана сам га ословио са 'ви' и упитао да ли је из босанске групе.

¹⁰⁸⁹ Д. Михаиловић, *Голи оток*, књига пета, 302.

¹⁰⁹⁰ Д. Михаиловић, *Голи оток*, књига прва, 147.

¹⁰⁹¹ Исто, 277.

¹⁰⁹² Драгослав Михаиловић, *Голи оток*, књига друга, Београдски издавачко-графички завод / Српска књижевна задруга, Београд, 1995, 418-421.

¹⁰⁹³ Д. Михаиловић, *Голи оток*, књига прва, 225 и 278; Д. Михаиловић, *Голи оток*, књига друга, 489; Д. Михаиловић, *Голи оток*, књига трећа, 203, 288.

¹⁰⁹⁴ Д. Михаиловић, *Кратка историја сатирања*, 46-47.

¹⁰⁹⁵ Д. Михаиловић, *Голи оток*, књига прва, 223.

¹⁰⁹⁶ Д. Михаиловић, *Голи оток*, књига пета, 172-173.

Одговорио ми је, с лаким смешком, да је 'само из Босне'.¹⁰⁹⁷ Изгледа да је због своје „чврстоће“ и непопустљивости Ненад Васић био у немилости логорске управе, па је због тога прошао све тешкоће Голог отока, укључујући и озлоглашену „Петрову рупу“.¹⁰⁹⁸ Владо Дапчевић је оставио свједочанство о нивоу физичке тортуре примјењиване над Васићем, али и његовом мушком држању: „Тукли су га страховито. Тај Ненад је био чудо од човјека. Могао је да издржи сат времена да га туку, а да не јаукне.“¹⁰⁹⁹

Свједочења више голооточких кажњеника обликују закључак да су информбировци из Босне и Херцеговине играли изузетно важну улогу у систему преваспитавања „заstraњелих другова“. Та чињеница намеће питање због чега су баш „босанци“ изабрани за „носиоце посла“ који, испоставиће се, представља највећу мрљу у историји југословенског социјализма. Наука на то питање за сада, из истог разлога као и на многа друга поменута, не може дати адекватне одговоре. Да ли су на Голи оток интернирани босанскохерцеговачки информбировци-ревидирци били уцијењени и приморани да својим дјеловањем и беспошtedном борбом против „непријатеља“ државе „ублаже“ ширину лома у Босни и Херцеговини и „оправдају“ амнестију претпостављених, или су други мотиви профилисали њихову улогу и били разлог бруталног понашања, требало би да „освијетле“ резултати будућих научних истраживања.

¹⁰⁹⁷ Д. Михаиловић, *Голи оток*, књига друга, 427.

¹⁰⁹⁸ Петрова рупа, или „Радилиште 101“, је округласта удолина на Голом отоку, која је служила као посебно мјесто кажњавања најтврђих информбировача. Кажњеници „Петрове рупе“ били су елита међу информбировцима, па је строго чувана и одвајана од осталих затвореника. Владо Дапчевић је ово мјесто описао на следећи начин: „Иза зида је била Петрова рупа. Елипсастог облика. Петнаест пута десет метара, отприлике дубока. У рупи једна барака, обложена картоном, и једна кухиња. У бараци је, кад смо ми дошли, било нешто мање од сто осуђеника. Све бивши чланови Централног комитета, углавном црногорског, бивши високи руководиоци, шпански борци. Међу њима и неколико инвалида из Шпанског грађанског рата. Елита. Били су строго изоловани од других осуђеника у оној Жици. Ови из Жице, чак, нијесу смјели ни да их виде. Оно мало хране се доносило и остављало најближе до двјеста педесет метара од Петрове рупе, код неке цистерне, па се, кад се одмакне онај који је донио, из Рупе ишло истовремено и по храну и по воду. Чак ни сви иследници нису смјели да се примакну Рупи. Само они који су били задужени за њене осуђенике. Онај подземни хук „Смрт Стаљиновим слугама“ – чуо се од осуђеника који су боравили у Рупи. М. Previšić, *Povijest informbiroovskog logora*, 253-257; S. Ćuruvija, *Ibeovac*, 159.

¹⁰⁹⁹ S. Ćuruvija, *Ibeovac*, 159-160.

5. ПОЧЕТАК ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЈЕ И ПОКУШАЈ ДЕМОКРАТИЗАЦИЈЕ ДРУШТВА (1950-1954)

5.1. Процеси децентрализације и демократизације

5.1.1. Општи контекст и разлози политичког заокрета

Уставом загарантовани „суверенитет“ федералних јединца од 1945. до 1950. године својен је готово само на формалност. Свемоћна КПЈ, односно њен Политбиро у лику неколико најистакнутијих чланова креирао је функционисање цјелокупног југословенског државног система. Размјере партиократије су досезале до стадијума срастања партијског и државног апарата, а државни органи свих нивоа власти постајали су извршиоци партијских директива.¹¹⁰⁰ Међутим, од љета 1948. године свијет комунизма више није био исти. Начело интернационализма урушено је „Титовом побуном“, а унутар једне „свете и недељиве цркве“ свјетског социјализма „московски папа“ је добио конкурента и противника.¹¹⁰¹ Ипак, Титов отпор Стаљину је током 1948. и 1949. године на моменте имао елементе Пирове побједи. Југославија се нашла усамљена у веома неповољним условима општег политичког притиска, економског рата и пријетње војном интервенцијом СССР-а и других земаља Информбироа. Истовремено, њени односи са западним земљама нису били много бољи. У Грчкој је бјеснио грађански рат за који су западне силе и грчка влада оптуживале њене сјеверне сусједи, преваходно Југославију. Ватикан је развијао константну и интензивну антијугословенску кампању у свијету, позивајући се на угроженост и „мучеништво“ римокатолика. Скоро паралелно са повлачењем совјетских стручњака из Југославије, уочи ескалације сукоба са Информбироом, западне силе су 20. марта 1948. године донијеле Декларацију о Слободној територији Трста, којом су се једнострано изјаснили за њено припајање Италији. У таквим политичким околностима, југословенско руководство се нашло у положају да брани независност и територијални интегритет земље на два фронта, од социјалистичких земаља и великих западних сила.¹¹⁰²

Тежак политички положај пратиле су временске непогоде. Југославију је задесила велика суша која је земљу довела на ивицу глади, па су каишеви људи били „затегнути до посљедње рупе“. Све више се назирала опасност од инвазије Црвене армије, која је имала циљ да изврши задатак претпостављених и у „изрођену“ земљу социјализма на власт доведе „здраве снаге“. У таквој ситуацији Запад је био сламка спаса која се није смјела испустити.¹¹⁰³ Са друге стране, западне силе (у првом реду САД) будно су пратиле понашање Југославије, па су на основу ставова Петог конгреса КПЈ – допунске национализације и колективизације, те других манифестација југословенске политике извучиле закључке да она и даље подржава совјетски политички образац. Ипак, процјене да новонастали односи дају добре изгледе и полазну тачку за разбијање источног блока, заинтересовале су Запад да помогне Југославији. Бирајући политику која би најприје могла резултирати „превођењем“, Југославије у западноевропски табор, Велика Британија је била на становишту да је дугорочно корисније у Београду имати „умекшаног Тита“, него совјетску војску и Стаљинову

¹¹⁰⁰ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 351.

¹¹⁰¹ Бранко Петрановић, *Историчар и савремена епоха*, Војска, Београд, 1994, 287.

¹¹⁰² В. Petranović, *Istorija Jugoslavije, knj. III*, 238-239.

¹¹⁰³ Nikola Mijatov, *Milovan Đilas i evropski socijalisti 1950-1958*, ISI, Београд, 2019, 21.

марионетску власт.¹¹⁰⁴ Међутим, западне силе Југославију унутар своје политичке сфере нису гледале као „равноправног играча“, већ као подређени фактор којег подржавају тек толико да се одржава на „површини воде“.¹¹⁰⁵ Али, југословенско руководство је у тако комплексној спољнополитичкој ситуацији имало своју рачуницу. Обилато се користило хладноратовским приликама и оштрим супротстављеностима између великих сила, што јој је омогућило да већ 1949. године успостави широке економске односе са западним државама, превасходно САД-ом и Великом Британијом.¹¹⁰⁶

Сматрајући Југославију као „ерозивни“ фактор унутар совјетске политичке сфере, западне силе су давале помоћ, али нису прихватале југословенски режим. Подозриве према „титоизму“ убрзо су почеле да преиспитују став према Југославији, док је она како би олакшала притисак са истока и изашла из политичко-привредне изолације, настојала одржати и поправити односе са капиталичким сусједима и великим силама запада.¹¹⁰⁷ Иако је Совјетски Савез са својим информбировским сателитима био главна пријетња независности земље, КПЈ није била спремна на уступке који би доводили у питање социјалистички државни поредак. Зато је настојала пронаћи адекватан модел којим би, у таквим условима, стекла симпатије Запада. Пошто је формално одустала од стаљинизма, обуставила колективизацију и изградњу друштвено-политичке и привредне совјетске копије, КПЈ је приступила тражењу нових путева развоја социјализма. Идеје више нису тражене искључиво у Москви, или се бар настојало да такав утисак стекне Запад. Отворена су питања о карактеру својине (државна или друштвена), одумирању државе после освајања политичке власти од стране радничке класе, о улози државе у руковођењу привредом, о улози школског система и културе у изградњи „социјалистичке демократије“. Прокламован је друштвени и политички заокрет, а његова практична примјена отпочела је већ крајем 1949. године. На темељима партијских одлука и законске регулативе, у скоро свим сферама живота земље започети су процеси „децентрализације“, „демократизације“ и „деетатизације“.¹¹⁰⁸

5.1.2. Идејни заокрет и односи у локалним органима власти

Један од првих вијесника новог концепта друштвено-политичког развоја у Југославији био је Општи закон о народним одборима, донесен 28. маја 1949. године. У погледу административно-територијалне подјеле, Законом су уведене мање измјене на регионалном нивоу, умјесто окружних народних одбора формиран су обласни. Њима је привремено повјерен задатак да организационо, инструктивно и кадровски контролишу среске народне одборе, који су већ тада представљали основни фактор у систему локалне управе. Већ 1950. године у Македонији су укинута обласни народни

¹¹⁰⁴ Ђ. Триповић, *Prilike u Jugoslaviji i Velika Britanija*, 272.

¹¹⁰⁵ Čedomir Štrbac, *Svedočanstvo o 1948: fragmenti za istoriju*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1989, 87-88.

¹¹⁰⁶ Трговинска размјена са САД-ом је 1949. године достигла предратни ниво. Са Великом Британијом је 26. децембра 1949. године постигнут трговински споразум којим је договорена размјена у висини од 14 милијарди динара у периоду од 5 година. Од дванаест земаља (САД, Велика Британија, Шведска, Француска, Италија, Аргентина, Западна Њемачка, Аустрија, Белгија, Холандија, Швајцарска, Египат) добијен је трговачки кредит од близу милијарду динара. Британија је одобрила средњорочни зајам од 8 милиона фунти, Међународна банка за обнову и развој 2,7 милиона долара, Швајцарска 10 милиона швајцарских франака, а америчка Експорт-Импорт банка је у два наврата одобрила 40 милиона долара дугорочног кредита. В. Petranović, *Istorija Jugoslavije, knj. III*, 240-243.

¹¹⁰⁷ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije, knj. III*, 241-242.

¹¹⁰⁸ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije, knj. III*, 206, 226 i 243; D. Bilandžić, *Istorija SFRJ*, 164-177.

одбори, а наредне године области су престале да постоје и у свим осталим југословенским републикама. Партијски и државни врх је сматрао да су срезови оспособљени за самостално вршење власти и обављање послова који су им законском регулативом прописани.¹¹⁰⁹ Руководство Босне и Херцеговине је вјерно и досљедно слиједило политичку линију ЦК КПЈ. Један од водећих партијских првака из ове републике, Авдо Хумо, се априла 1950. године критички осврнуо на постојање обласних народних одбора. Потцртао је дотадашње „несхватање“ да они нису „економска цјелина“, већ да то чине „република и срез“. Фаворизовање функције обласних народних одбора на уштрб средњег нивоа власти окарактерисао је препреком развоја „социјалистичке демократије“ и погодним тлом за јачање бирократије и бирократског система управљања. Изразио је став да су области „кочница развоја економије“ и непотребна карика у систему руковођења, те закључио да предузећа под контролом обласних одбора треба предати средњим и градским народним одборима.¹¹¹⁰

Суштина промјена била је у самој функцији народних одбора, јер су дефинисани не само као највиша, већ и једина тијела „народне власти“ на свом подручју.¹¹¹¹ У њиховој надлежности нашло се руковођење привредном, културном и социјалном изградњом припадајућег подручја. Југословенско вођство је у таквом организовању локалног руковођења видјело начин да „пресјече“ бирократско-централистичке тенденције, које су управу народних одбора претварале у испоставе апарата централних органа власти.¹¹¹² Трећи пленум ЦК КПЈ, одржан 29. и 30. децембра 1949. године у Београду, потврдио је прелазак на нови политички курс. Као предуслов за бржи развој „социјалистичке демократије“, Пленум је прокламовао већу „народну самоуправу“, децентрализацију земље и одрицање од примјене административних метода у обликовању свијести социјалистичког човјека.¹¹¹³

Ипак, одабрани политички концепт, који је подразумијевао веће ингеренције локалне власти и бржи развој „социјалистичке демократије“, наишао је на проблеме већ на првим корацима. Законском регулативом омогућена руководећа улога народних одбора брзо је оголила многе недостатке и слабости локалних руководстава. Народни одбори у Босни и Херцеговини били су недорасли да одговоре политичким, организационим, друштвеним и привредним задацима, које су пред њих постављале законом одређене надлежности и одговорности. Њихов кадар махом су сачињавали комунисти који су политичку афирмацију стицали крајем рата и првих посљератних година, људи сељачког социјалног поријекла, веома оскудног општег и политичког образовања.¹¹¹⁴ Са slabим општим и политичким образовањем долазио је и дефицит свијести о социјалистичком моралу и лику комунисте, што је узроковало пораст различитих видова негативности, злоупотребе положаја и криминала у свим друштвено-економским и политичким сферама. У трговачким предузећима пословође и трговци, често чланови народних одбора и партијских комитета, били су склони

¹¹⁰⁹ Dušan Josipović, *Principi političko-teritorijalne podele u Jugoslaviji*, RAD, Beograd, 1963, 14.

¹¹¹⁰ АБХ, ЦККПБХ, кут. 556/50, без сигн., Стенографске биљешке са радног савјетовања Обласног комитета, Градског комитета Сарајево, средњих комитета, градских комитета области сарајевске, реонских комитета града Сарајева и руководилица партијских организација производних комитета са територије града Сарајева и области сарајевске, одржаног 2. и 3. априла 1950. године.

¹¹¹¹ D. Josipović, *Principi političko-teritorijalne podele*, 13; Ana Tuk, „Stvarna nadležnost kotarskih narodnih odbora“, *Arhivski vjesnik*, Državni arhiv u Varaždinu, br. 59, 2016, 226. Преузето са: file:///C:/Users/WIN10/Downloads/AV_ATuk.pdf. Датум приступа: 10. фебруар 2021. године.

¹¹¹² D. Bilandžić, *Istorija SFRJ*, 175; Aleksandar Đurđev, „Lokalna samouprava u Srbiji od 1804. godine do tranzicije“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 1/2, 2017, 7-20.

¹¹¹³ *Sednice Cenralnog komiteta KPJ*, 288-292; Ј. Димић, *Историја српске државности*, 352-353.

¹¹¹⁴ V. Katz, *Ekonomski i društveni razvoj*, 191-192.

крађама новца и робе, прикривању залиха робе, препродаји радничких прехранбених и индустријских бонова по већој цијени и слично. Приликом инвентура често су проналажени мањци, јер су пословође преко подређених радника препродавали робу, често и по другим срезовима.¹¹¹⁵ Нарочито чест начин утаје у Босни и Херцеговини био је да службеници мјесних народних одбора задужени за наплату пореза исти нису књижили, а наплаћени новац нелегално задржавали за себе.¹¹¹⁶

Током 1950. и 1951. године било је и других кршења закона и прекорачивања надлежности. Приликом спровођења процеса „експропријације буржоазије“¹¹¹⁷ руководства народних одбора су самовољно и нелегално, без дозволе Владе НР Босне и Херцеговине, вршили принудно „превођење“ приватних непокретности у државну својину. Ова појава највише се испољавала у Бањалуци, Мостару, Бугојну, Фочи, Горажду и Бихаћу. Осиност и самоважност локалних представника власти ишла је до мјере реализације чак и оних експропријација које су од републичке Владе биле изричито забрањене.¹¹¹⁸ Дешавали су се случајеви конфискације без икакве процедуре и примјери гдје су се надлежни круто држали евиденције непоузданих грунтовница, без дубљег улажења у разматрања права власништва. Такође, приликом конфискације имовине сељака није се водило рачуна о остављању законског минимума, неопходног за егзистенцију ситног посједа. На наведена протузаконита и неправилна поступања калемиле су се учестале појаве несавјесног управљања конфискованом имовином, која је често расипана и упропаштавана прије него што је пописивана и процјењивана.¹¹¹⁹

Осим тога, међу руководствама народних одбора и партијских комитета појачавала се склоност ка различитим облицима партикуларизма и чувања појединачних интереса локалне заједнице. Почетком 1950. године у појединим мјесним подручјима Мостарске области забиљежени су случајеви да предсједници МНО-а „коче рад на изградњи школских зграда“ само зато што се „школа не гради у њиховом селу“.¹¹²⁰ Међу функционерима мјесних народних одбора долазило је до локалистичких заостравања и због именовања кадрова из другог мјесног подручја. Такви антагонизми су нарочито били изражени између предсједника и секретара мјесних одбора у Градачачком срезу, а лоши односи су продуковали политичку атмосферу у којој су се између руководиоца, партијског чланства и народних маса стварали табори, што се штетно одражавало на јединство и утицај Партије међу становништвом.¹¹²¹ Током 1950.

¹¹¹⁵ АБХ, МУПНРБХ, кут. 11/51, Криминалистичка управа МУП-а, информације из 1951, Информативни преглед од 15. новембра до првог октобра 1951, Сарајево, 5. новембар 1951. године.

¹¹¹⁶ Исто.

¹¹¹⁷ Одлуком Предсједништва АВНОЈ-а донесеном 21. новембра 1944. године у Југославији је отпочео процес конфискације имовине њемачког Рајха, припадника њемачке националне мањине и „сарадника непријатеља“. Након ове одлуке, а према процјени руководства КПЈ о неопходности даљих мјера експропријације, путем низа закона настављено је одузимање имовине „буржоазије“ и развлашћивање „класног непријатеља“. В. Петрановић, *Politička i ekonomska osnova*, 233-236.

¹¹¹⁸ Градски народни одбор Бањалука је отишао корак даље у непоштовању наређења виших нивоа власти. Образовао је Комисију за арондацију и извршио експропријацију 40 дунума земље за градску економију, иако је Влада НР Босне и Херцеговине то изричито забранила. АБХ, ЦККПБХ, кут. 546/50, сигн. 8, Информација о проблемима са сектора тужиоштва и органа унутрашњих послова.

¹¹¹⁹ АБХ, ЦККПБХ, кут. 546/50, сигн. 8, Информација о проблемима са сектора тужиоштва и органа унутрашњих послова; АБХ, ЦККПБХ, кут. 1/51, без сигн., Народна Република Босна и Херцеговина – Министарство унутрашњих послова – строго повјерљиво, Мјесечни преглед за мјесец мај 1951. године, противзаконити и неправилни поступци наших органа.

¹¹²⁰ АБХ, ЦККПБХ, кут. 477/50, без сигн., Централни комитет КП БиХ, Организационо-инструкторска управа – строго повјерљиво, Информације за дан 4. март 1950. године.

¹¹²¹ АБХ, ЦККПБХ, кут. 477/50, без сигн., Централни комитет КП БиХ, Организационо-инструкторска управа – строго повјерљиво, Информације за дан 2. март 1950. године.

године у Босни и Херцеговини је било примјера агресивног „локалпатриотизма“. Планирано премијештање сједишта Сребреничког среза из истоименог у мјесни народни одбор Братунац, изазвало је нарастања виолентног локализма, до границе физичког обрачунавања између два руководства.¹¹²²

Поред слабог општег и политичког образовања, склоности различитим злоупотребима и криминалу, те локалистичким и партикуларистичким тежњама, проблем успјешног функционисања једног броја народних одбора и партијских комитета био је слаб или скоро никакав политички утицај њихових руководства у народним масама. Таква слика је почетком спровођења процеса „децентрализације“ и „демократизације“, била нарочито видљива и карактеристична за срезове западне Херцеговине, гдје нису имали готово „никаког ауторитета“ међу становништвом овог краја републике, доминантно насељеног Хрватима.¹¹²³

Новим Општим законом о народним одборима, донесеним априла 1952. године, продубљена је одређеност за концепт децентрализације државне управе. Умјесто дотадашњих мјесних народних одбора конституисани су народни одбори општина. Структуру територијалних заједница у Југославији од тада су сачињавале општине, срезови и градови, економски јаче друштвене заједнице којим је требало задовољити нарастајуће привредне и културне потребе грађана. Такође, утврђени су циљеви и оријентација у погледу даљег развоја општина и срезова. Смисао образовања општина био је у томе да оне постану темељ друштвене организације и да се даље развијају као „социјалистичке самоуправне комуне“.¹¹²⁴ Међутим, одмицање процеса либерализације локалне самоуправе пратиле су сличне негативне тенденције. У Босни и Херцеговини су са новом законском регулативом углавном били сагласни мјесни народни одбори предвиђени за сједишта општина, док су остали имали мање или веће приговоре на административно-територијално преуређење. Осим тога, усљед јачања локалистичких амбиција општинских руководства, јављала су се „затварања“ и „одвајања“ од средских центара. С друге стране, међу средским одборницима изостајала је свијест о потребама и интересима шире територијале цјелине. Снажиле су преокупације да се по сваку цијену што више инвестиционих планова изврши искључиво у властитој изборној јединици.¹¹²⁵ Учесталост таквих појава неминовно је генерисала стварање негативног обрасца политичког понашања, што се рефлектовало на народне масе. Партикуларистичко-локалистичке склоности представника локалне власти су неминовно дестабилизовале политичке и међунационалне односе у Босни и Херцеговини, поготово у економски изразито неразвијеним и у рату страдалим

¹¹²² Организационо-инструкторска управа ЦК КП БиХ је о овом случају сачинила „Информацију“ у којој је, између осталог, наведено: „Срески комитет Сребреница није извршио потребне политичке припреме по питању пресељавања сједишта среза из Сребренице у Братунац. У овом срезу је створен посебан политички проблем због пресељавања среза. Поједини чланови Партије па и комитета као и неки чланови СНО-а дају отпор што нарочито користи непријатељ у свом раду. Однос између Сребренице и Братунца све се више заоштрава. Постоји могућност појединачне туче па чак и напада на поједине руководиоце у срезу. Један дио службеника СНО-а хоће да поднесе оставку. Према извјештају Обласног комитета Тузла – предложено је среском комитету да то питање претресе на пленуму СК-а и на састанку пленума среског одбора НФ-а и да предузме потребне мјере за раскринкавање непријатељског рада по том питању“. АБХ, ЦККПБХ, кут. 476/50, сигн. 2500-2530, Централни комитет КП БиХ, Организационо-инструкторска управа, информације за дан 3. јануар 1950. године.

¹¹²³ АЈ, 507, АЦКСКЈ, III БиХ – К1/61, Записник са сједнице Политбироа Централног комитета КП Босне и Херцеговине, одржане 17. септембра 1950. године.

¹¹²⁴ Д. Josipović, *Principi političko-teritorijalne podele*, 15-16.

¹¹²⁵ АБХ, ЦККПБХ, кут. 476/50, сигн. 2500-2530, Централни комитет КП БиХ, Организационо-инструкторска управа, информације за дан 3. јануар 1950. године.

средионама.¹¹²⁶ Примјера ради, у Горажданском срезу су се од самог оснивања општина осјетиле појаве „локалпатриотизма“, а јављале су се у виду тежњи за одвајањем од среског центра. Чланови комитета из Витковића имали су веома слабе везе и односе са члановима из других општина и градом уопште. Посебан проблем у овом срезу било је Чајничке гдје су учестали локалистички иступи ометали руковођење, али и подстицали стално присутна међунационална трвења, увријежена „међу комунистима, а поготово у грађанству“.¹¹²⁷

Усмјеравању Босне и Херцеговине ка децентрализацији и демократизацији, односно либерализацији и деетатизацији, оштро је противријечило постојање значајнијих супротстављености њених народа. Стога је управо од руководства народних одбора и локалних партијских комитета тражено више борбености на пољу јачања братства и јединства. У вријеме отпочињања процеса идејног заокрета, у републичкој владајућој структури превладало је мишљење да појаве међунационалног неповјерења међу омладином представљају „појединачне случајеве“, који се дешавају „под утицајем клера“ и „конзервативних родитеља“.¹¹²⁸ Константовано је да борба Партије на јачању братства и јединства у Босни и Херцеговини продукује „низ примјера братског залагања“ српске, хрватске и муслиманске“ омладине на изградњи задружних објеката, радним акцијама и предузећима.¹¹²⁹ Комунистима је почетком педесетих година изгледало да увођењем самоуправљања и рјешавањем питања радничке класе остварују интеграцију државе и скидају са дневног реда национално питање.¹¹³⁰

Међутим, босанскохерцеговачка стварност није се поклапала са наведеним процјенама. Политички заокрет и попуштање „чврсте партијске руке“, продубљен закључцима Четвртог пленума ЦК КПЈ, створио је погодно тло за распиривање у Босни и Херцеговини постојећих међунационалних антагонизама.¹¹³¹ Појачавање међунационалних супротстављености брзо се показао у локалним заједницама. То се нарочито осјећало приликом припрема избора за Народне одборе 1952. године. Током предизборне агитације и пропаганде, поједини чланови Партије – руководиоци среских и општинских органа власти су се, према извјештајима из једног броја срезова, због недовољног нивоа политичког активизма „држали опортунистички и били неактивни“ у

¹¹²⁶ АБХ, ЦККПБХ, кут. 476/50, сигн. 2500-2530, Централни комитет КП БиХ, Организационо-инструкторска управа, информације за дан 3. јануар 1950. године.

¹¹²⁷ АРСФ, СКСКГ, кут. 5/45-54, без сигн., Записник са састанка Среског комитета Савеза комуниста БиХ Горажде, одржаног 6. фебруара 1953. године; АРСФ, СКСКГ, кут. 5/45-54, без сигн., Записник са проширеног састанка Среског комитета Савеза комуниста Горажде, одржаног 17. априла 1953. године.

¹¹²⁸ АБХ, ЦККПБХ, кут. 427/50, сигн. 1907, Извјештај о раду народне омладине Босне и Херцеговине у 1949. години, Сарајево 19. јануар 1950. године.

¹¹²⁹ Исто.

¹¹³⁰ Димић, *Историја српске државности*, 355.

¹¹³¹ На Четвртог пленуму ЦК КПЈ, одржаном 3. и 4. јуна 1951. године у Београду, констатовано је да „брзоплето лишавање слободе“ грађана од стране државних органа доводи до раскорака са „линијом демократизације свеукупног живота“ и да треба „водити рачуна“ о постигнутим тековинама „развитка социјалистичке демократије“. Такође, закључено је да Партија треба радити на јачању и интензивирању политичке борбе на отклањању грешака. Међутим, у извјештају Комисије за масовне организације КП БиХ, сачињеног марта 1952. године, истакнуто је да су нови моменти у путевима развоја социјализма, промовисани на Четвртог пленуму ЦК КПЈ – осуда занемаривања политичког рада и прибјегавање административним средствима у рјешавању политичких проблема, у многим срезovima Босне и Херцеговине схваћени „наопако“ и да је у борби „против носиоца непријатељског дјеловања“ наступио период „одсуства и једног и другог метода“. *Sednice Centralnog komiteta*, 522-531; АБХ, ЦККПБХ, кут. 29/52, без сигн., Извјештај Комисије за масовне организације ЦК КП БиХ о неким питањима из рада масовних организација у вези са новим привредним планом, 24. март 1952. године.

односу према покушајима „непријатеља“ да протури своје људе у органе „народне власти“. Нешто „либералнији и демократскији“ начин кандидовања и избора, доводио је до појаве „шовинистичких испада“. Остаци муслиманских грађанских политичких снага, посебно „пропали трговци“, борили су се против избора српских кандидата и настојали да на листе „прогурају своје људе“, предлажући протукандидате муслимане.¹¹³² Такође, за кандидате су предлагани „четнички и усташки елементи“, чак и појединци који су због ратних злочина одслужили затворске казне. Примјера ради, у Рогачком срезу је кандидован „Дражин официр – ратни злочинац, који је тек изашао из затвора“.¹¹³³ Руководство ЦК КП БиХ је упућивало критике „појединим комунистима“ који на овакве појаве „нису довољно енергично реаговали“. Констатовано је да међу њима има „опортунизма у односу на дјеловање непријатеља“, те да највећи број таквих случајева потиче из „погрешних ставова“ о „демократичности“ и несналажења у новим условима политичког рада и борбе.¹¹³⁴

Представници републичког партијског вођства су, по угледу на државни врх, већину политичких проблема на терену приписивали дјеловању „реакционарних снага“ или слабом идеолошко-политичком раду и неспособности нижих, нарочито локалних нивоа власти, поготово партијских комитета. Изостајала је спремност за показивање социјалистичке самокритике и властите одговорности за политичко – организационе пропусте, који су у значајној мјери утицали на проблеме на локалу. На тражење ЦК СКЈ, Извршни комитет ЦК СК БиХ је августа 1953. године анализирао рад среских комитета у републици. Демагошки је закључено да ће се морати уложити озбиљни напори како би се у среским организацијама отклониле озбиљне негативности, у виду политичке запарљености, партикулистичко-локалистичких тежњи, те попуштања дисциплине и слично.¹¹³⁵

5.1.3. Идејни заокрет и односи у привреди

Идејни заокрет у политици државе и Партије подразумјевао је промјене у управљању привредом. Нужно је било децентрализовати систем управљања, односно обезбиједити преношење надлежности са виших на ниже инстанце власти, од федерације преко република, срезова до радних организација. Афирмисан је став да процес одумирања државе више не може бити одлаган. Убрзо је, 27. јуна 1950. године, усвојен Закон о управљању привредним предузећима чиме је озакоњено увођење самоуправљања. Као органи радничког самоуправљања у сваком предузећу бирани су раднички савјети које је чинило од 15 до 120 чланова, а у мањим колективима (до 30 радника) сви запослени су били чланови радничког савјета. Тиме је, формално, право управљања предузећима било препуштено радним колективима и произвођачима. Законским увођењем самоуправљања започео је процес познат под скраћеницом „ДДД“, односно децентрализација, дебиروقратизација и демократизација.¹¹³⁶

Већ крајем 1949. и почетком 1950. године, Савезна влада је пренијела низ привредних грана лаке индустрије (текстилна, индустрија коже, гуме и слично) у

¹¹³² АБХ, ЦККПБХ, кут. 29/52, без сигн., О изборима за Народне одборе, на основу података из једног броја срезова.

¹¹³³ Исто.

¹¹³⁴ Исто.

¹¹³⁵ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 1/53, сигн. 2766/53, Савез комуниста Југославије-Централа комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине, свим среским комитетима Савеза комуниста Босне и Херцеговине, Сарајево, 8. август 1953. године.

¹¹³⁶ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 353, V. Katz, *Ekonomski i društveni razvoj*, 353.

надлежност републичких органа власти, а током 1950. године исто је учињено са рудницима угља и електропривредом. Укинута су министарства која су до тада руководила предузећима пренесеним под надлежност република. Престала су да постоје савезна министарства електропривреде, рударства, пољопривреде, шумарства, лаке индустрије, грађевинарства, трговине и снабдијевања, а њихови послови пренесени су у надлежност република. У исто вријеме, низ предузећа под управом републичких влада прешло је под ингеренције локалних органа власти.¹¹³⁷ У оквиру Савезне владе основани су савезни савјети за координацију привредних послова пренесених на републику. Формирани су савјети за енергетику и екстративну индустрију, за пољопривреду и шумарство, прерађивачку индустрију, грађевинарство и грађевинску индустрију, промет робом, за саобраћај и везе, те машиноградњу. У складу са одређењем за демократизацију и децентрализацију управљања, у савјете су ушли републички представници, односно министри одговарајућих ресора.¹¹³⁸ Априла 1951. године поново је извршена реорганизација савезне и републичке владе, чиме је још више смањена оперативна функција државне управе. Посљедњих 108 предузећа којим је непосредно руководила савезна влада предато је у надлежност република, након чега органи савезне владе нису оперативно руководили ни једним предузећем у земљи. Савезном новоу остало је руковођење само Главном дирекцијом жељезнице, Главном дирекцијом поште, Главном дирекцијом ријечног саобраћаја и Главном дирекцијом аеротранспорта, али побројана предузећа нису била дио интегралног владиног управног апарата, већ високоцентрализоване економске организације, односно привредна удружења са својим радничким савјетима и управним одборима.¹¹³⁹

У Босни и Херцеговини је процес трансформације привредног система започео у прољеће 1950. године. На сједници Политбироа ЦК КП БиХ, одржаној 18. и 19. априла 1950. године, предложена је и усвојена републичка организација привредних савјета и дирекција.¹¹⁴⁰ Одлуку Партије убрзо су спровели републички органи власти. Президијум Народне скупштине НР Босне и Херцеговине је већ 22. априла, на приједлог Владе, донио Указ о укидању министарстава и оснивању савјета у циљу обједињавања и усклађивања рада генералних дирекција и других органа Владе НР Босне и Херцеговине.¹¹⁴¹ Услиједио је убрзан процес преношења надлежности са републичког на ниже нивое власти. Влада НР Босне и Херцеговине је само током прољећа 1952. године низом рјешења и наредби у надлежност средњих и градских народних одбора пренијела мноштво културно-просвјетних и здравствених установа, те привредних предузећа која су до тада била под ингеренцијом републичких органа власти.¹¹⁴²

Развој новог модела управљања привредом пратио је убрзан процес индустријализације Босне и Херцеговине. Осим економских, првенствено војно-политички мотиви убрзали су изградњу тешке и војне индустрије у централној југословенској републици. Због сложености спољнополитичких околности и страха од совјетског оружаног напада, творнице су грађене тамо гдје их је било најлакше

¹¹³⁷ D. Bilandžić, *Historija SFRJ*, 175-176.

¹¹³⁸ Исто.

¹¹³⁹ Исто, 176.

¹¹⁴⁰ АЈ, 507, АЦКСКЈ, III БиХ-К1/56, Записник са сједнице Политбироа Централног комитета КП Босне и Херцеговине, одржане 18. и 19. априла 1950. године.

¹¹⁴¹ О томе више: V. Katz, *Ekonomski i društveni razvoj*, 354-357.

¹¹⁴² *Службени лист НР БиХ*, 13/52, 121; *Службени лист НР БиХ*, 19/52, 211; *Службени лист НР БиХ*, 30/52, 296.

бранити. Брзина развоја индустрије у Босни и Херцеговини може се илустровати кроз квантитативне податке да је 1946. у овој федералној јединици било 50 предузећа од републичког значаја, 1948. године 188, а током 1950. тај број се повећао на 279 предузећа.¹¹⁴³ Године 1952. у Босни и Херцеговини је планирано извршење преко једне четвртине крупних југословенских инвестиција, и то скоро искључиво изградња објеката од посебног значаја за цијелу државу.¹¹⁴⁴ Ђуро Пуцар Стари је на Петом пленуму ЦК КП БиХ, одржаном 15. и 16. априла 1952. године, апострофирао озбиљност и тежину посла реализације тако високог плана, потцртао одговорност радничких савјета, али и изразио похвале због њихових „видних успјеха“. Такође, Пуцар је констатовао да је испуњен обиман план капиталне изградње, што је омогућило „порастан националног дохотка“ и подизање животног стандарда становништва.¹¹⁴⁵

И поред тога што је убрзана индустријализација несумњиво донијела мноштво позитивних ефеката на привредни развој републике, убрзо су се јавили озбиљни проблеми спровођења политике преображаја привредног система. Раднички савјети су суштински и у пракси имали симболичну улогу у пословању предузећа. Закон им није дао готово никаква права из подручја радних односа, а још мања из домена расподеле дохотка. Насупрот томе, управни одбори предузећа имали су висока овлаштења, нарочито у праву вођења кадровске политике, односно постављања руководећих службеника. Моћ директора је остала прилично јака, он је истовремено био члан управног одбора, којем је одговарао, као и директору вишег привредног предузећа и надлежном државном органу.¹¹⁴⁶ Осим тога, укоријењени бирократизам и партикуларизам је од почетка урушавао истинско заживљавање и учвршћивање самоуправљања. Авдо Хумо је на сједници Политбироа КП БиХ, одржаној 29. јуна 1950. године, само два дана након званичног увођења самоуправљања, извјестио босанскохерцеговачко партијско руководство о дискусијама и одлукама сједнице привредног савјета ФНРЈ. Изнио је информације о запажањима да су се, током дотадашње реорганизације државног апарата и спровођења децентрализационих процеса, у републикама јављале двије негативне тенденције: „Појачавање бирократског апарата по ресорима и појава партикуларизма у односу на Савјете ФНРЈ“. Хумо је водећим комунистима из Босне и Херцеговине предочио закључно мишљење сједнице о разлозима поменутих негативности, по којим су се појаве бирократизма и партикуларизма по републикама испољавале, прије свега, због недовољно ојачаног апарата у средним народним одборима, што је генерисало неизвршавање обавеза према савјетима ФНРЈ.¹¹⁴⁷ Поново се показала склоност водећих комуниста да кривицу обарају на локалне органе власти, али су ипак предузели конкретне мјере. Свјесно лоше локалне кадровске структуре, републичко руководство је по директиви савезне власти тражило побољшање управљачког апарата у средним народним одборима, нарочито поправљање нивоа репрезентативности људи који обављају функцију предсједника. Разматрано је и одлучено да поједини кадрови из врха републичке партијске организације, односно њеног Централног комитета, прелазе на рад у локалне народне

¹¹⁴³ Husnija Kamberović, „Основна обилежја развоја друштва у Босни и Херцеговини од 1945. до 1953. године“, у: *Нод по трњу*, Сарајево, 2011, 123.

¹¹⁴⁴ Исто.

¹¹⁴⁵ АБХ, ЦККПБХ, кут. 49/52, сигн. 5, Реферат Ђура Пуцара Старог на Петом пленуму ЦК КП БиХ, одржаном 15. и 16. априла 1952. године.

¹¹⁴⁶ D. Bilandžić, *Istorija SFRJ*, 179; Vera Katz, *Економски и друштвени развој*, 353.

¹¹⁴⁷ АЈ, 507, АЦКСКЈ, III БиХ – К1/58, Записник са сједнице Политбироа Централног комитета КП Босне и Херцеговине одржаног 29. јуна 1950. године.

одборе, нарочито у већим индустријским мјестима.¹¹⁴⁸

Свјежа сјећања на амнестију након информбировског лома у љето 1948. године и хипотека колебљиваца, те доминација српских кадрова вјерних централној држави, али и задовољство због великог броја извршених важних инвестиција у републици, били су фактори који су почетком педесетих година спутавали отворене локалистичко-партикуларистичке тенденције босанскохерцеговачког руководства према савезном новоу власти. Ђуро Пуцар Стари је са говорнице Петог пленума КП БиХ, априла 1952. године са задовољством истакао мишљење да је законодавни оквир у области управљања привредом изражавао одређено за процес демократизације у државној управи Југославије и да „принципи на којим се изграђује наша социјалистичка демократија представљају највећи степен демократичности који су до сада радни људи у својој борби постигли“. Поред хвалоспјева о до тада постигнутом, први човјек Партије у Босни и Херцеговини је најавио да на основу тих принципа предстоји „даље развијање народног самоуправљања“, преко којег ће радни људи остваривати пуно право да учествују у управљању привредом, односно рјешавању различитих друштвено-економских проблема живота земље.¹¹⁴⁹

Иако је од стране републичког руководства изостајала значајнија критика развоја самоуправљања, нови модел управљања привредом у централној југословенској републици пратиле су значајне слабости. Јавиле су се отворене тежње локалних владајућих политичко – привредних елита ка дјеловању мимо ширих друштвено – политичких интереса, а партикуларизам у привреди се најчешће испољавао на линији игнорантског односа директора и управних одбора предузећа према успостављеном систему радничког самоуправљања. Примјера ради, на адресу ЦК СК БиХ стизале су анонимне притужбе на рачун директора грађевинског предузећа „Крајина“ из Бањалуке, Сафета Ибришевића, да своју позицију користи на уштрб радника. Наводно је уз маргинализовање постојања радничког савјета, мимо уредбе о висини личног дохотка сам себи одређивао плату, набављао луксузне аутомобиле за личне потребе и приватна путовања.¹¹⁵⁰ Сличне склоности нарочито су биле изражене у великим и капиталним радним колективима, који су имали огроман значај за развој читавих регија и шире, а утицај у њима акумулирао велику друштвено-политичку моћ. У предузећу дрвне индустрије „Криваја“ из Завидовића, највећем колективу у том крају, управни одбор је преузео више управних надлежности него што му је било дозвољено. Поједине одлуке доношене су на сједницама овог тијела, иако су биле у домену надлежности радничког савјета.¹¹⁵¹

На то су се надовезивале аномалије у виду борбе око превласти у одлучивању између руководства привредних колектива с једне стране, те среских и општинских органа власти с друге. То је за посљедицу имало низак ниво сарадње и лоше односе, а трвења око утицаја у управљању привредом често су попримала обиљежја жучних расправа и сукобљавања. Водећи срески функционери тражили су начине, па чак и примјењивали административно-репресивне методе у сврху сузбијања „самовоље“

¹¹⁴⁸ АЈ, 507, АЦКСКЈ, III БиХ-К1/88, Записник са сједнице Бироа ЦК СК БиХ која је одржана 11. новембра 1952. године; АБХ, ЦКСКБХ, кут. 1/53, без.сигн., Тезе за дискусију о идеолошко-политичком раду.

¹¹⁴⁹ АБХ, ЦККПБХ, кут. 49/52, сигн. 5, Реферат Ђуре Пуцара Старог на Петом пленуму ЦК КП БиХ одржаном 15. и 16. априла 1952. године.

¹¹⁵⁰ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 15/53, сигн. 3885/53, Централни комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине, среском комитету Савеза комуниста Бањалука, Сарајево, 25. децембар 1953. године

¹¹⁵¹ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 1/53, сигн. 5-VII/55, Срески комитет Савеза комуниста Завидовићи, Централном комитету Савеза комуниста Босне и Херцеговине, 16. јул 1953. године.

директора и управних органа предузећа, док су они игнорисали сугестије и било какав вид интервенционализма средских власти. Ово нездраво „ривалство“ продуковало је облике примитивног локализма, који се манифестовао чак и осорношћу и дрскошћу у наступању према радничкој класи, тачније радним људима који су долазили из мјеста супарника у борби за примат и моћ. Сликвиту парадигму таквог понашања представљају антагонизми руководства срезова и управа предузећа „Рафинерија нафте“ Босански Брод и „Побједа“ Горажде.

Босански Брод је захваљујући Рафинерији нафте остваривао завидан друштвени доходак, па је борба око утицаја у Рафинерији генерисала лош однос чланова средског комитета са директором и управом предузећа. Средски комитет је формирао Комисију са формалним задатком да испита стање у Рафинерији, али је њена стварна улога био обрачун са руководством предузећа. Комисија је без икакве сарадње са директором направила анализу, побројала грешке и предложила казне за више руководиоца овог колектива. Дала је приједлог да технички директор буде смијењен са функције, док је генерални директор Васо Радојчић такође требао бити оштро кажњен. С друге стране, вођство Рафинерије је рад Комисије представљало као „свјесно тражење грешке директора“ и обрачун са истакнутим руководиоцима предузећа. Сукоб су прожимали елементи локализма између кадрова из Босанског Брода и сусједног насеља Сијековац, због чега су трпили радници. Према партијском извјештају, људи из Сијековца су „фронтално нападани“, иако је из тог мјеста у Рафинерији радио „велики број најбољих радника и чланова Савеза [комуниста]“.¹¹⁵² Сличне негативне појаве биле су изражене и у горажданском предузећу „Побједа“. Управа колектива на челу са директором није прихватала интервенције средске власти по питању запошљавања радника. Критике истакнутих чланова средског комитета на рад Комисије за пријем радника имале су, такође, локалистички карактер, и то са политички потенцијално опасним тенденцијама. Средски функционери су говорили како у предузећу нема „ни једног Горажданина“, како управа Побједе тешко доноси одлуку да прими неког „из мјеста“, али да пријем „некога из Србије иде много лакше“.¹¹⁵³

Фокусирана на процесе „децентрализације“, „дебиروقратизације“ и „демократизације“ друштвено-политичког и привредног живота у земљи, односно рјешавање класног питања радника, КПЈ је почетком педесетих година, у одређеној мјери, „склањала у страну“ и потискивала међунационалне комплексе босанскохерцеговачког друштва. То осјетљиво и у Босни и Херцеговини увијек акуелно питање својено је на критику већ хроничног стања велике националне неуједначености народних одбора и партијских комитета, односно слабе заступљености муслимана и поготово Хрвата у Партији и републичкој власти.¹¹⁵⁴ Међутим, кроз лоше односе и сукобљавања средских функционера и руководиоца привредних предузећа показивала се присутна међунационална нетрпељивост и неповјерење. Како би дискредитовали „супарнике“, средски функционери, директори предузећа и остали виши и нижи руководиоци, али и радници, користили су се потенцирањем „проблематичне“ ратне прошлости или поратног „непријатељског“ дјеловања. Међусобно су се оптуживали за национализам, тачније да у колективима протежирају раднике своје националне припадности, да ухљебљују и не санкционишу „окорјеле“ усташе и четнике, да су сами

¹¹⁵² АБХ, ЦКСКБХ, кут. 8/54, сигн. Ф-6-8/03, Стање у Рафинерији нафте у Босанском Броду и став Средског комитета према проблемима овог предузећа.

¹¹⁵³ АРС, СКСКГ, кут. 5/45-54, без сигн., Записник са састанка Средског комитета Савеза комуниста БиХ Горажде, одржаног 29. марта 1954. године.

¹¹⁵⁴ АЈ, 507, АЦКСКЈ, III БиХ-К1/66, Записник са сједнице Политбироа ЦК КП БиХ и секретара обласних комитета, одржане 6. јануара 1951. године.

проуштакши или прочетнички оријентисани и слично. Примјера таквих, нарочито опасних и за револуционарну власт неприхватљивих негативности, било је у помињаним предузећима: „Рафинерији нафте“, „Побједи“ и „Крајини“.

Републичко руководство је умјереним интервенционализмом покушавало да поправи поремећене односе између управе „Рафинерије нафте“ и среског вођства. На сједници Среског комитета СК БиХ Босански Брод, одржаној 6. јула 1954. године, којој су присуствовали и представници ЦК КП БиХ, разматрани су узроци проблема, констатоване слабости комитета и ублажавана негативна улога директора Рафинерије. Међутим, поред ставова да се ради о врло упорном раднику који „сагоријева на послу, али и „тешко усваја мишљења млађих другова“, изнесена је оцјена да је „помало Солунаш“, што указује на важан елемент спора и постојање међунационалних противријечности.¹¹⁵⁵ Среско руководство у Горажду је, обрачунавајући се са управом предузећа „Побједа“, директору спочитавало јавно хвалисање и потенцирање „како је био храбар у рату, како је ослободио Бугојно са тенком и најурио дивизију усташа“. То је била увертира у много озбиљније оптужбе, да је прећутно подржавао и задржавао у радном односу многе бивше четнике и „отворене непријатеље“ поретка, те људи који су „везани за банду“.¹¹⁵⁶ Директор предузећа „Крајина“, Сафет Ибришевић, је према оптужбама из анонимног писма – вјероватно неког од чланова среског комитета или радника колектива, назван „официром бивше НДХ“ који је и даље „усташки расположен“. То је аргументовано примјером да је у предузеће, као хонорарног службеника, запослио пензионера – извјесног Асића, који је током рата био усташки чиновник одговоран за смрт појединих припадника НОП-а, о чему како је наведено могу свједочити сродници убијених, од којих су неки били намјештеници „Крајине“.¹¹⁵⁷

У духу опредјељења за „демократизацију“ друштва, југословенски партијски и државни врх је од нижих руководства тражио онемогућавање прекомјерног кажњавања и већу контролу над милицијом, судством и тужилаштвом, што је у одређеној мјери утицало на „спуштање гарда“ у борби против снага које су генерисале међунационалну нетрпељивост.¹¹⁵⁸ Такве тенденције потврдио је Шести конгрес КПЈ, одржан у Загребу почетком новембра 1952. године. Најављена је промјена улоге Партије и помјерање тежишта са државне власти на развој самоуправљања и социјалистичких односа. На Конгресу се чуо став да радничка класа нема „локалне, а поготово „националне“ интересе. Затражено је да произвођачи постану истински предводници „социјалистичке демократије и борбе против бирократизма“.¹¹⁵⁹ Водећи се идеалима артикулисаним на Шестом конгресу КПЈ, водећи комунисти у Босни и Херцеговини су покушавали мијењати смјер друштвеног и политичког развоја републике и усмјеравати га од националног ка револуционарном концепту. Под утицајем наркозе „идејног заокрета“ и вјере у интернационализам дешавали су се пропусти у „мјерењу“ нивоа постојећих и нарастајућих међунационалних анимозитета, који су се манифестовали у колективима привредних предузећа, гдје је братство и јединство требало бити најчвршће. Иако је већ у јесен 1950. године, на сједници

¹¹⁵⁵ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 8/54, сигн. Ф-6-8/03, Стање у Рафинерији нафте у Босанском Броду и став Среског комитета према проблемима овог предузећа.

¹¹⁵⁶ АРСФ, СКСКГ, кут. 5/45-54, без сигн., Записник са састанка Среског комитета Савеза комуниста БиХ Горажде, одржаног 29. марта 1954; АРСФ, СКСКГ, кут. 5/45-54, без сигн., Записник са састанка Среског комитета Савеза комуниста БиХ – Горажде, одржаног дана 30. августа 1954. године.

¹¹⁵⁷ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 15/53, сигн. 3885/53, Централни комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине, Среском комитету Савеза комуниста Бањалука, Сарајево, 25. децембар 1953.

¹¹⁵⁸ АЈ, 507, АЦКСКЈ, III БиХ-К1/66, Записник са сједнице Политбироа ЦК КП БиХ и секретара обласних комитета, одржане 6. јануара 1951. године.

¹¹⁵⁹ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 355-356.

Политбироа ЦК КП БиХ, наглашено постојање „непријатеља свих врста“ који „незапажени сједе на разним руководећим мјестима“ и свјесно раде „против линије Партије“, ¹¹⁶⁰ током трајања процеса „идејног заокрета“ генерално је изостајало шире третирање овог проблема, који је разграђивао прокламовано „заједништво“ у централној југословенској републици. На Седмом пленуму СК БиХ, одржаном 7. априла 1954. године, такође је изостао шири осврт на проблеме братства и јединства. Насупрот томе, гласно и јасно су се чула мишљења да је велики број организација Савеза комуниста у предузећима постигао видне успјехе у борби за „социјалистичку изградњу“, односно против „ситносопственичких, локалистичких и егоистичких тежњи и настојања бирократских елемената и најзаосталијих радника“. ¹¹⁶¹

5.1.4. Идејни заокрет и културно – просвјетна политика

Трећи пленум ЦК КПЈ озваничио је нови курс и у сфери просвјетне политике. На овом високом форуму југословенских комуниста афирмисани су револуционарна свијест и „демократска начела“ на којим је изведена револуција. Затражен је такав школски систем који ће дјеловати у правцу формирања слободних „социјалистичких људи“, који одважно и смјело мисле, који су широки у схватањима, а не људи „чији ће умови бити подшишани на исти начин“. ¹¹⁶² Борба против бирократских метода у просвјети, залагање за слободан развој идеја и иницијатива на основама „социјалистичке демократије“, означени су као приоритетни задаци Партије. Наглашено је да ће за остваривање зацртаног бити потребно оспособити такав наставни кадар који ће моћи да „васпита свестрано развијеног човјека – градитеља и браниоца социјализма“. Изузетно важним предусловом за жељени развој просвјетног система сматрано је допуњавање и поправљање уџбеника и наставних програма. Констатован је низ проблема са постојећим уџбеницима за друштвене и хуманистичке науке, поготово преведеним совјетским, јер су у појединим лекцијама националну историју третирали „ненаучно и с потцјењивањем“. ¹¹⁶³

У циљу реализације закључака Трећег пленума ЦК КПЈ, у Сарајеву је фебруара 1950. године одржан Четврти пленум ЦК КП БиХ, на којем је, поред појединих питања привреде, разматран развој школства у овој југословенској републици. Истакнути су дотадашњи успјеси на пољу ширења писмености, повећања мреже свих врста школа, изградње јединственог школског система од основних школа до Универзитета. ¹¹⁶⁴ Један од закључака Четвртог пленума био је да од успјеха „народне власти“ на пољу научног и културно-просвјетног преображаја Босне и Херцеговине зависи темпо општег привредног развоја, али и успјешно спровођење процеса децентрализације и демократизације. ¹¹⁶⁵

Сходно таквом закључку, у Босни и Херцеговини је од самог почетка процеса „идејног заокрета“ форсирано институционализовање науке. Већ 11. септембра 1949. године донесен је Закон о оснивању Универзитета у Сарајеву, а 2. јула 1951. године Закон о научном друштву НР Босне и Херцеговине, претечи Академије наука и

¹¹⁶⁰ АБХ, ЦККПБХ, кут. 514/50, без сигн., Записник са сједнице Политбироа ЦК КП БиХ, Записник са састанка актива партијских радника, Сарајево, 18. октобар 1950. године.

¹¹⁶¹ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 17/54, сигн. 13, Седми пленум Савеза комуниста Босне и Херцеговине – стенограмске биљешке, 7. април 1954. године.

¹¹⁶² *Sednice Centralnog komiteta*, 288-295.

¹¹⁶³ Исто, 288-290.

¹¹⁶⁴ АБХ, ЦККПБХ, кут. 471/50, синг. 2695, Закључци, Резолуција Четвртог пленума ЦК КП БиХ.

¹¹⁶⁵ Исто.

умјетности Босне и Херцеговине.¹¹⁶⁶ Такође, у периоду 1949-1954. почело је са радом преко 20 факултета, виших школа, института и завода, у више градских центара. У Сарајеву су основани Ветеринарски и Технички факултет са два одсека – Архитектонски и Грађевински, те Филозофски и Економски факултет, као и Музичка академија. Такође, основане су Виша педагошка школа у Мостару и Бањалуци, као и Висока техничка школа за погонске инжењере машинске струке у Мостару. Основано је, такође, низ института и завода потребних за унапређење привреде и научно-културног уздицања, као што су: Институт за материјале и конструкције Грађевинског факултета у Сарајеву, Оријентални институт у Сарајеву, Економски институт у Сарајеву, Институт за научна шумарска истраживања у Сарајеву, Централни хигијенски завод у Сарајеву, Завод за водопривреду у Сарајеву, Дувански институт у Сарајеву и Мостару, Научноистраживачки центар „Руди Чајевац“ у Бањалуци, Институт за пољопривредну економику у Сарајеву, Институт за Рударство НР БиХ у Сарајеву, Институт за хемију, Институт за физику и Завод за географију у Сарајеву, Завод за инжењерску геологију Грађевинског факултета у Сарајеву, Завод за унапређење домаћинства у Сарајеву, Институт за рибарство у Сарајеву и Балканолошки институт у Сарајеву.¹¹⁶⁷ Поред унапређења привредног развоја, оснивањем побројаних институција у одређеној мјери је јачан ниво суверенитета Босне и Херцеговине у вршењу унутрашњих послова, што је и произишло из политичког одређења за „децентрализацију“ и „демократизацију“.

Ипак, „трновитост“ пута којим се кретала КПЈ посебно је долазио до изражаја у Босни и Херцеговини, гдје су доминирале међунационалне и међувјерске супротстављености, културно-просвјетна заосталост, недостатак друштвено-образовних институција и мањак политичке културе. Међу водећим босанскохерцеговачким комунистима постојала је свијест да ће тешко наслијеђе прошлости школства у Босни и Херцеговини имати крупан утицај на темпо њеног жељеног „преображаја“ у циљу изградње „социјалистичке демократије“. Цвијетин Мијатовић је на Четвртом пленуму ЦК КП БиХ истакао да је Босна и Херцеговина кроз дуги период своје историје, под влашћу туђина, „стално гушена у свом развоју“ и да је до предвечерја револуције била под тешким „полуколонијалним положајем“, те да су се последице бремена прошлости посебно одразиле у просвјети и школству. Изнио је податак да је до побједи социјалистичке револуције број неписмених у Босни и Херцеговини достигао 75% од укупног броја становника, а да у већини срезова нису постојале никакве друге школе осим основних и вјерских. Изразио је лични и став Партије да је доратни просвјетни систем, у којем је број вјерских школа био „далеко већи него свјетовних“, дјецу у Босни и Херцеговини одгајао у „реакционарном духу“.¹¹⁶⁸

Слиједећи закључке Трећег пленума ЦК КПЈ, Мијатовић је улогу школе окарактерисао као одсудно важном у борби за даљи развој социјализма, односно формирање „слободног и одважног социјалистичког човјека“ којем су стране појаве „бироократизма и укалупљених мисли“.¹¹⁶⁹ У име ЦК КП БиХ затражио је хитно приступање послу што бржег подизања учитељског и наставног кадра, побољшавању наставних планова и уџбеника, проширивању постојеће школске мреже, од основних

¹¹⁶⁶ S. Milišić, *Institucionalizacija nauke u Bosni i Hercegovini*, 96.

¹¹⁶⁷ Исто, 95-99.

¹¹⁶⁸ АБХ, ЦККПБХ, кут. 471/50, без сигн., Реферат Цвијетина Мијатовића на Четвртом пленуму Централног комитета КП Босне и Херцеговине, одржаног фебруара 1950. године.

¹¹⁶⁹ Исто.

школа до Универзитета.¹¹⁷⁰ Истакао је циљ Партије да у школски систем „инсталира“ стручне и идеолошки способне учитеље и професоре, који су дорасли да развијају „свестрано развијеног човјека“ – градитеља и браниоца социјализма. У складу са прокламованом либерализацијом, изјавио је да је за постизање тог циља потребна упорна борба против бирократских метода у школству и допуштање слободног развоја идеја и иницијативе, као начина на који ће се постићи правилан развој наставног кадра.¹¹⁷¹ Са подизањем стручног и идеолошког нивоа наставног особља, Партија је настојала обезбиједити моћно и ефикасно оружје у борби против „непријатеља социјализма“, превасходно остатака грађанског друштва, „буржоаске декаденције“ и свештенства три највеће вјерске заједнице – „реакционарног клера“. У тако „обликованом“ просвјетном раднику КПЈ је видјела кључног „борца“ за учвршћивање братства и јединства и постепено прекомпоновање Босне и Херцеговине од друштва међунационалних супротстављености до истински „збратимљене“ социјалистичке заједнице, што је био предуслов за смјелије и политички безбједније кораке у јачању њеног унутрашњег суверенитета. Сходно таквом одређењу, из наставног процеса је требало елиминисати наставнике „сумњиве прошлости“. У дискусији на Четвртом пленуму ЦК КП БиХ Џемал Биједић о томе каже: „Међу тим наставничким кадром ми ћемо наћи осуђеника и хапшеника. Тако је један од њих који предаје на техничкој школи у Сарајеву био осуђен на смрт, па је помилован и сада као технички инжењер предаје наставу. Он вјероватно неће дјеловати као гестаповац, али ако стекне симпатије код ђака он је успио. Он би могао користити много више у оперативи и могао би бити много више контролисан.“¹¹⁷²

Посао око реализације зацртаних циљева није ишао лако, што се огледа кроз оцјене рада Филозофског факултета у Сарајеву, чији је основни задатак био спремање студената за висококвалификоване стручњаке, наставнике средњих школа.¹¹⁷³ У извјештају о раду партијске организације ове високошколске установе, сачињеном крајем марта 1952. године, критиковани су универзитетски професори који у настави нису истицали теме битне за превладавање међунационалних нетрпељивости, кључног предуслова за напредак жељене друштвене и државне изградње.¹¹⁷⁴ Констатовано је да се на предавањима недовољно дискутовало о „правилном расвјетљавању“ појединих осјетљивих питања из прошлости и „културног наслијеђа“ босанскохерцеговачких народа,¹¹⁷⁵ због чега су се већ од друге половине педесетих година почели јављати први знаци такозваног „културног национализма“.¹¹⁷⁶

Држећи се прокламоване политике „демократизације“ и „децентрализације“ земље, односно проширивања надлежности федералних јединица, КПЈ је креирање образовних садржаја настојала потпуно довести у републичке институције. Због тога је почетком процеса „идејног заокрета“ међу важнијим задацима било превладавање једног од основних недостатака просвјетног система у Босни и Херцеговини, дефицита босанскохерцеговачких издања школских уџбеника и отклањање њихове

¹¹⁷⁰ Исто.

¹¹⁷¹ Исто.

¹¹⁷² АБХ, ЦККПБХ, кут. 471/50, сигн. 2367, Дискусија Џемала Биједића на Четвртом пленуму Централног комитета КП Босне и Херцеговине, одржаног фебруара 1950. године.

¹¹⁷³ S. Milišić, *Institucionalizacija nauke u Bosni i Hercegovini*, 67.

¹¹⁷⁴ АБХ, ЦККПБХ, кут. 26/52, без сигн., Извјештај о раду Основне партијске организације Филозофског факултета Сарајево, Сарајево, 31. март 1952. године.

¹¹⁷⁵ Исто.

¹¹⁷⁶ О појавама национализма у области културно-просвјетног и научног живота Босне и Херцеговине опширније под: „Отварање питања међунационалних односа и равноправности народа“ и „Први знаци јачања републичког партикуларизма у Босни и Херцеговини“.

неприлагођености новим приликама и успостављеним односима у републици. Цвијетин Мијатовић је на Четвртом пленуму ЦК КП БиХ апострофирао да републичка власт мора „слободније и самоиницијативније прићи организацији рада на уџбеницима, савлађујући одлучније тешкоће које нису мале“, те констатовао да у школском систему има читав низ предмета за које још не постоје републичка издања уџбеника.¹¹⁷⁷ Најавио је да Босну и Херцеговину чека обиман посао око темељног претресања, одбацивања неадекватних и израде нових, али и изразио мишљење да треба узети у обзир и неке „наше добре предратне уџбенике“.¹¹⁷⁸ Такав став, изнесен под утицајем Милована Ђиласа¹¹⁷⁹, односио се на техничке и природне науке, док је тумачење друштвених процеса, поготово прошлости, захтијевало нове уџбенике који су морали проћи „густо сито“ партијске цензуре. Међутим, стари писци уџбеника друштвених и хуманистичких наука нису били адекватни новом систему васпитавања и образовања, док нових није било. Излаз се налазио у превођењу совјетских и кориштењу издања из Србије и Хрватске. До 1950. године било је нешто босанскохерцеговачких издања за основне школе, док је дефицит уџбеника за средњошколце био огроман, поготово средње стручне школе за које до 1950. године није постојао ни један. У настави су, ипак, највише кориштена издања из Србије,¹¹⁸⁰ што је био довољан повод за подозриве „погледе“ представника муслиманског и хрватског етничког елемента у Босни и Херцеговини.

Спољнополитичке неприлике и сукоб са Совјетским Савезом донио је нове невоље. Из употребе је што прије требало избацити што више совјетских уџбеника, а домаће „очистити од „информбировштине“. Совјетски уџбеници више нису били политички „подобни“ за употребу у југословенским школама, поготово зато што су поједини садржали тумачења догађаја из прошлости која нису одговарала политичким интересима КПЈ и одступали су од њене перцепције историјске истине. На тај сегмент проблематике просвјетног система у Босни и Херцеговини указао је Цвијетин Мијатовић: „Низ уџбеника преведен је са руског и уведен у наше школе, а да се уопште није гледало има ли он икакве везе са нашим програмима, са нашим животом и да ли ће ученици из њега моћи нешто научити. Има тако ствари и нетачних и увредљивих за наше народе које није требало пустити да их уче наша дјеца. У једном таквом преведеном руском уџбенику 'Млада Босна' се назива 'официрском националистичком организацијом', а Гаврило Принцип 'убојица принца Фердинанда', и то је читаво објашњење.“¹¹⁸¹ Овакво тумачење било је политички неприхватљиво па чак и опасно, јер је у свијести најбројнијег народа у овој републици видовдански атентат био епски догађај и симбол борбе за национално ослобођење. Такво колективно сјећање је након ослобођења развијала и сама револуционарна власт. Организација Млада Босна је у босанскохерцеговачкој штампи приказивана као „напредно и револуционарно схватање младе генерације“, која је правилно схватала национално питање и препознала тежње „сељаштва, радништва и народне интелигенције“. Атентат на Франца Фердинанда описиван је као дјело „младог револуционара“, чији су меци испаљени на Видовдан

¹¹⁷⁷ АБХ, ЦККПБХ, кут. 471/50, без сигн., Реферат Цвијетина Мијатовића на Четвртом пленуму Централног комитета КП Босне и Херцеговине, одржаног фебруара 1950. године.

¹¹⁷⁸ Исто.

¹¹⁷⁹ Милован Ђилас је на Трећем пленуму ЦК КПЈ изразио став да су „код нас и прије рата постојали многи добри уџбеници“ из области природних наука. *Sednice Centralnog komiteta*, 301.

¹¹⁸⁰ АЈ, фонд: Кабинет Родољуба Чолаковића (даље: 545), Ф1, 48-53, Записник са Прве сједнице комисије за израду уџбеника, учила и питања наставе, одржане 13. маја 1949. године у Министарству трговине и снабдијевања ФНРЈ.

¹¹⁸¹ АБХ, ЦККПБХ, кут. 471/50, без сигн., Реферат Цвијетина Мијатовића на Четвртом пленуму Централног комитета КП Босне и Херцеговине, одржаног фебруара 1950. године.

1914. године били пуцњи у срце националног угњетача српског, али и других југословенских народа.¹¹⁸²

Због важности посла за развој „социјалистичке демократије“, али и постојања опасности да „неправилни“ садржаји уџбеника изазову негативне политичке импликације, ЦК КП БиХ је већ почетком 1950. године тражио да будући развој републичке издавачке дјелатности буде у центру пажње Министарства просвјете и да се на њему ангажују најбољи расположиви стручњаци.¹¹⁸³ Креирање уџбеника за наставу историје у Босни и Херцеговини није било само просвјетно, већ и посебно важно политичко питање. Уџбеницима је требало обезбиједити идеолошки „правилно“ тумачење прошлости, али и склад и баланс заступљености националних историја и култура њених народа. То је показивало ниво способности републичке власти да кроз обликовање просвјетног система пронађе адекватан модел развоја Босне и Херцеговине, заснован на социјалистичким и интернационалистичким принципима, а прихватљив и прилагодљив њеној етничкој мјешовитости. Због различитог доживљавања прошлости поменуто форму било је тешко задовољити, па је из тог разлога међу наставницима била видљива опрезност и „страх од историје“. То показују реакције олакшања када је 1950. године штампано босанскохерцеговачко издање уџбеника историје старог и средњег вијека за прве разреде средњих стручних школа, аутора Фуада Слипичевића и Хамдије Капиџића. Стручни активни наставника историје појединих гимназија су у дописима Савјету за просвјету, науку и културу НР БиХ, током маја 1951. године, уџбеник означили великим добитком за ученике и наставнике, те истицали његов значај за разбијање присутног „баука“ о историји као најтежем предмету за предавање. Били су једногласни у ставу да је у њему „правилно постављен и лијепо изложен историјски материјал“ који је наставницима „дао више вјере у њихов рад“. Сматрали су да због лекције из националне историје, као приручни уџбеник може користити у настави у гимназијама.¹¹⁸⁴ Наставници су уџбеник гледали као „подстрек“ и охрабрење за исте ауторе да у најскорије вријеме, „без већих тешкоћа“, могу саставити уџбенике за више разреде реалних гимназија, према њиховим програмима.¹¹⁸⁵

Према документима Секретаријата за просвјету Савезног извршног вијећа, посао око издавања уџбеника у југословенским општеобразовним школама углавном је био завршен до краја 1953. године. Иако још нису били комплетирани „осјетљиви уџбеници“, најодговорнији за државну просвјетну политику су констатовали значајан успјех, јер су из школског система уклоњени сви превођени совјетски уџбеници, а нова издања од „наших писаца“ прилично „прочишћена“ у погледу идеолошких основа њихове садржине. Посебно је наглашено да је испрофилисан „круг нових писаца и састављача уџбеника“ способних да их осмисле и поставе „на марксистичке идеолошке

¹¹⁸² Глас, 29. јун 1946, 1.

¹¹⁸³ АБХ, ЦККПБХ, кут. 471/50, сигн. 2695, Закључци, Резолуција Четвртог пленума ЦК КП БиХ.

¹¹⁸⁴ АБХ, фонд: Савјет за просвјету, науку и културу НР БиХ (даље: СПНКНРБХ), кут. 3-3/51, сигн. 2126/1951, Државна нижа реална гимназија у Бањалуци, Савјету за просвјету, науку и културу НР БиХ – Одјељењу за стручне школе, Мишљење о историји Слипичевић – Капиџић, 22. мај 1951. године; АБХ, СПНКНРБХ, кут. 3-3/51, без сигн., Државна женска реална гимназија у Бањалуци, Савјету за просвјету, науку и културу НР БиХ – Одјељењу за стручне школе, Мишљење о историји Слипичевић – Капиџић, 23. мај 1951. године; АБХ, СПНКНРБХ, кут. 3-3/51, без сигн. Државна реална гимназија Зеница, Савјету за просвјету, науку и културу НР БиХ – Одјељењу за стручне школе, Мишљење о историји Слипичевић – Капиџић, 18. мај 1951. године.

¹¹⁸⁵ АБХ, СПНКНРБХ, кут. 3-3/51, без сигн., Државна женска реална гимназија у Бањалуци, Савјету за просвјету науку и културу НР БиХ – Одјељењу за стручне школе, Мишљење о историји Слипичевић – Капиџић, 23. мај 1951. године.

основе“.¹¹⁸⁶ Поред исказаног задовољства због постигнутих успјеха, није изостао осврт на још присутне недостатке у „идеолошкој основи“ садржаја уџбеника, њиховој научности, васпитним вриједностима, методолошкој обради и обиму наставне грађе.¹¹⁸⁷ Осим наведених општејугословенских дефицита, слабости уџбеника у Босни и Херцеговини су се огледали у, показале се, неуједначеној заступљености националих култура и историје.¹¹⁸⁸ Босанскохерцеговачко партијско руководство, судећи према документу ЦК КП БиХ сачињеном 1950. године, није адекватно и благовремено реаговало на постојање овог проблема, који се све више манифестовао као облик националне неравноправности. Насупрот томе, демагошки је истакнут „правилан став“ Партије према националном питању и њено уважавање права коришћења и развоја националних култура, у складу са „марксистичко-лењинистичким принципима“.¹¹⁸⁹

5.1.5. Уставни закон и политички односи у Босни и Херцеговини

Након доношења политичких одлука и закона којим је децентрализована локална управа и озакоњено самоуправљање, било је јасно да друштвени, политички и правни односи успостављени Уставом из 1946. године више не одговарају стварности живота у југословенској федерацији. Иако Закон о „предаји фабрика у руке радника“ у формалном смислу није имао карактер уставне ревизије, његово доношење означило је значајну прекретницу у уставном поретку Југославије, а тиме и НР Босне и Херцеговине. Нова фаза развоја социјализма у Југославији је свој потпунији правни израз доживјела 13. јануара 1953. године, када је донесен Уставни закон о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ и савезним органима власти. Иако је донио значајне трансформације уставног система, он није представљао нови устав, али ни просту измјену устава. Уставотворац није ишао на доношење новог устава јер није могао предвидјети дубину и ток друштвено-политичких промјена које су отпочеле увођењем самоуправљања, па је било практичније промјене вршити доношењем Уставног закона.¹¹⁹⁰ Стога су заједно егзистирали уставни закони и дијелови Устава из 1946. године, који нису у колизији са правним актом донесеним 1953. године.¹¹⁹¹

Правни стручњаци ангажовани на послу израде овог уставног закона радили су под надзором и директивама Политбироа ЦК КПЈ, а директно задужени за уставну реформу били су његови истакнути чланови, Едвард Кардељ и Моша Пијаде. Овај велики пакет промјена Устава из 1946. године имао је неколико сегмената који су значајни за анализу развојног пута југословенског социјализма и федерализма, али и политичких односа у Југославији и Босни и Херцеговини. Првим чланом Југославија је дефинисана као „социјалистичка демократска савезна држава суверених и равноправних народа“, чиме је први пут у једном уставном документу истакнут социјалистички карактер државе.¹¹⁹² Измијењена је и дефиниција југословенског федерализма. Послије евидентних колебања, у Уставу из 1946. године је ипак формално нормирано право на самоопредјељење укључујући и право на отцјепљење, док је

¹¹⁸⁶ АЈ, 545, Ф2, 1954, Реферат о проблему уџбеника у ФНРЈ, 26. децембар 1953. године.

¹¹⁸⁷ Исто.

¹¹⁸⁸ О томе опширније под: „Проблеми политике националне равноправности“ и „Отварање питања међунационалних односа и равноправности народа“.

¹¹⁸⁹ АБХ, ЦККПБХ, кут. 556/50, без сигн., О школству у Босни и Херцеговини.

¹¹⁹⁰ Р. Кузмановић, *Уставно право*, 148.

¹¹⁹¹ Suad Kurtćehajić, *Ostvarivanje državnosti Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj federaciji do 1990. godine*, magistrski rad, Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka, Sarajevo, 2020, 119.

¹¹⁹² В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam II*, 351-352.

Уставним законом изостављено.¹¹⁹³ Унапријед анализираном недатираном и непотписаном документу из 1946. године, сачињеном вјероватно од Комисије за устав НР Босне и Херцеговине, као разлог дилема уставотворца да у Устав из 1946. недвосмислено нормира право на самоопредјелјење до отцјепљења наведен је мањак „кохезионих снага“ у тек створеној федерацији и страх од „центрифугалне силе“ која би је могла угрожавати. Изражено је увјерење да ће држава кроз развој социјализма достићи потребни степен консолидације и чврстине да се без бојазни нормира право на иступ из заједнице.¹¹⁹⁴ Међутим, након осам година развоја социјализма, у слободи давања правних гаранција за евентуално остваривање ове демократске тековине отишло се корак уназад.

На одустајање од нормирања права на самоопредјелјење до отцјепљења утицало је више фактора. Један од њих су свакако измијењени унутрашњи и спољнополитички односи изазвани сукобом са Информбироом. Поред опасности да би СССР могао дјеловати против јединства земље, међу водећим људима КПЈ вјероватно је постојало подозрење да би информбировска пропаганда о слабостима и скорој смјени југословенског руководства могла охрабрити непријатеље социјализма и Југославије да се позивају на државне правне норме и угрожавају њену цјеловитост. Такође, у разматрању могућих разлога правних измјена дефиниције југословенског федерализма не могу се занемарити постојећи страхови за монолитност Југославије, а који су извирали из свијести о крвавој историји међунационалних односа у земљи. Велики број руководећих комуниста је обнову Југославије на социјалистичким основама сматрао својим највећим дјелом, па су неки од њих још од ослобођења земље право на самоопредјелјење до отцјепљења гледали са резервама и неповјерењем. То се у Босни и Херцеговини осјећало већ приликом доношења Устава 1946. године, а одређени степен континуитета таквих бојазни показао се у предвечерје доношења Устава СФРЈ 1963. године. Такву тврдњу потврђују ставови које је написао босанскохерцеговачки комуниста, Влајко Беговић: „Борба за право народа за самоопредјелјење коју је водила и коју води радничка класа преко сто година не подразумева борбу за дезинтеграцију. Напротив, марксизам је увек у први план истицао јединство радника. Због тога стварање федеративне државне заједнице не значи стварање федерације интереса радничке класе. Ради се о социјалистичкој федеративној заједници и извлачењем у Уставу на првом месту речи социјалистичка, испред речи федеративна, желело се да се и на тај начин подвуче заједнички интерес свих радних људи и свих народа Југославије за даљни развитак социјалистичких односа унутар појединих нација у читавој Федерацији.“¹¹⁹⁵

Креатори Уставног закона су у погледу расподјеле надлежности између федерације и федералних јединица њиме генерално изражавали тенденцију ка децентрализацији и проширењу надлежности република, али ипак са дозом опреза. Едвард Кардељ је при елаборацији приједлога Уставног закона пред Народном скупштином ФНРЈ истакао да не треба заборавити да је „децентрализација извршних функција могућа, позитивна и напредна само под условом да је истовремено обезбеђено јединство друштвеног и политичког система“.¹¹⁹⁶ Стога су усвојеном верзијом Уставног закона на сљедећи начин прецизирани односи око надлежности

¹¹⁹³ Исто.

¹¹⁹⁴ АБХ, ВНРБХ, кут. 1/45-46, без сигн., „Устав Народне Републике Босне и Херцеговине“.

¹¹⁹⁵ Vlajko Begović, „Položaj i uloga građana“, u: *O ustavnom sistemu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Komunist, Beograd, 1963, 91.

¹¹⁹⁶ *Шесто редовно заседање Већа народа и Савезног већа: 25-27. децембар 1952, 10-14. јануара, 25. фебруар и 23. март 1953: стенограмске белешке*, књига прва, Народна скупштина, Београд, 1953, 102.

федерације и република: „(...) савезни органи непосредно извршавају савезне законе и врше друге извршне послове само у области Уставом утврђених искључивих права и дужности федерације.“¹¹⁹⁷ Дакле, суштина је била правно исказана на начин да федерацији припадају само права која су утврђена савезним уставом, а народним републикама права утврђена савезним и републичким уставом.¹¹⁹⁸ Такође, прокламована је друштвена својина над средствима за производњу, потврђено самоуправљање произвођача у привреди и самоуправљање радног народа у општини, граду и срезу.¹¹⁹⁹ Утврђене су основе друштвено-политичког система и извршене промјене у савезним и републичким органима власти. Трансформисана је Народна скупштина, па је поред Савезног вијећа уведено и Вијеће произвођача, које је требало да изрази самоуправни курс развоја Југославије. Вијеће народа, које је по Уставу из 1946. године егзистирало као засебан скупштински дом, сједињено је у састав Савезног вијећа. Влада ФНРЈ је преименована у Савезно извршно вијеће, укинут је Президијум као колективни шеф државе и установљена функција предсједника републике, који је истовремено био предсједник СИВ-а и командант оружаних снага.¹²⁰⁰

Народна скупштина НР Босне и Херцеговине је 29. јануара 1953. године усвојила Уставни закон о основама друштвеног и политичког уређења НР Босне и Херцеговине и републичким органима власти, који је пратио промјене на савезном нивоу, осим што није уведена функција предсједника федералне јединице, већ само предсједника републичког Извршног вијећа.¹²⁰¹ Укидањем Вијећа народа и увођењем Вијећа произвођача наговијештена је шанса за прелазак на колосјек интеграција на основама радничког самоуправљања и превазилажење историјских, националних, бирократских и економских баријера које су дијелиле федералне јединице,¹²⁰² што је за Босну и Херцеговину, републику са дубоким унутрашњим међунационалним проблемима, било од посебне важности. Међутим, превладавање националих запрека „напредним“ социјалистичким идејама није ишло лако. Таква политика је, поготово у крајевима гдје је утицај Партије најтеже продирао, посрнула већ на првим корацима. Такви су у Босни и Херцеговини били срезови са хрватском већином, поготово у западној Херцеговини. Поводом избора за Вијеће произвођача, Срески комитет СК БиХ Лиштица је крајем 1953. године извијестио ЦК СК БиХ да су задружни руководиоци и чланови среског комитета изборе за Вијеће произвођача „сматрали мање важним“, па због тога „један мањи број“ уопште није изашао на изборе. Као посебна слабост партијске организације у Лиштини истакнут је случај да је за Вијеће произвођача кандидован, а затим добио већину гласова, „реакционарни елемент“, односно „пропали трговац“ антикомунистички оријентисан.¹²⁰³

Едвард Кардељ је износећи приједлог Уставног закона пред посланицима Савезне скупштине говорио да је њиме обезбијеђена „пуна равноправност народа Југославије“ и нагласио да та равноправност није изражена само кроз постојање народних република и „њихов самостални национални и културни развитак“, него да је друштвено-економски утемељена и обезбијеђена.¹²⁰⁴ Међутим, када је у питању Босна

¹¹⁹⁷ Службени лист ФНРЈ, 3/53, 22.

¹¹⁹⁸ Исто.

¹¹⁹⁹ Исто.

¹²⁰⁰ Исто, 28.

¹²⁰¹ Службени лист НР БиХ, 3/53, 37-45.

¹²⁰² Љ. Димић, *Историја српске државности*, 356-367.

¹²⁰³ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 3/53, сигн. 5 – 7– 55, Срески комитет СК БиХ Лиштица, Централном комитету СК Босне и Херцеговине, Лиштица, 4. децембар 1953. године.

¹²⁰⁴ Едвард Кардељ је о загарантованој равноправности народа још изјавио: „(...) Дискриминација је немогућна према самим основама социјалистичког система, а економска помоћ заосталим републикама и

и Херцеговина, уставно-правно загарантована равноправност народа била је, у одређеној мјери, противријечна политичкој стварности. Иако је привредна политика КПЈ убрзавала развој републике и побољшавала економски положај њеног становништва, статус федералне јединице суштински није гарантовао подједнаку равноправност народа у Босни и Херцеговини. Након што је конституисана мимо примијењеног националног принципа, КПЈ је требала да правилним политичким мјерама унутар саме републике успостави систем који ће обезбјеђивати националну равноправност у политичком, културном, економском и сваком другом погледу. Насупрот томе, педесетих година су и даље отворена и неријешена била крупна политичка питања, попут односа према сељаштву, вјерским заједницама, проблем идентитета и националног опредјељења муслимана, те проблем економске и политичке интеграције Хрвата западне Херцеговине.

5.2. Усложњавање политичких прилика у Босни и Херцеговини

5.2.1. Односи сељаштва и власти

Сељаштво у Босни и Херцеговини је тешко прихватало спровођење револуционарних мјера у аграру. Устаљени начин живота и привређивања, супротан комунистичкој идеолошкој теорији, споро се мијењао, што је неминовно водило у заостравање односа са револуционарном влашћу. Положај сељака додатно је погоршан новим аграрно-политичким курсом КПЈ утврђеним након спољнополитичког притиска Совјетског Савеза, у љето 1948. године. Под оптужбом да је „кулачка“ и да је у Југославији дошло до пораста „капиталистичког елемента на селу“, Партија је убрзала колективизацију аграра, разумије се по совјетском моделу. Од почетка 1949. године форсиран је колхозни тип задружног организовања и формирање сељачких радних задруга (СРЗ), што је представљало највиши ниво земљорадничког задругарства и упоришта државног сектора на селу.¹²⁰⁵ На Другом пленуму ЦК КПЈ, крајем јануара 1949. године, усвојена је Резолуција са закључком да је потребно „смјелије и бржим темпом“ прићи стварању СРЗ.¹²⁰⁶ Сходно таквој политичкој линији, од почетка фебруара до краја марта исте године је основано више СРЗ него што их је настало у периоду од 1945. до 1949. године.¹²⁰⁷

Још од почетка спровођења аграрне реформе и колонизације, најживља активност око формирања СРЗ у Босни и Херцеговини одвијала се међу сиромашним сељацима у устаничким срединама, насељеним махом српским становништвом. Сељаци са малим посједима, мало пољопривредног инвентара и радне снаге, прихватили су колективизацију без много пропаганде и убјеђивања, а у задруге је улазио и по неки сељак „средњак“, опет најчешће у селима гдје је утицај Партије био

убрзање њиховог напретка представља директни економски интерес сваког појединог трудбеника целе земље. (...) И поред тога, Уставни закон уноси одредбе за формално обезбеђивање те равноправности. У низу чланова он јасно разграничава права федерације према републикама, а сем тога у састав Савезне скупштине уводи и Веће народа у коме долазе до изражаја посебна права посланика народних република у свим случајевима, када је у питању промена устава, однос између федерације и република или расподела националног дохотка путем савезног друштвеног плана.“ *Шесто редовно заседање Већа народа и Савезног већа*, 103.

¹²⁰⁵ Vera Kržišnik – Bukić, *Cazinska buna 1950*, Svjetlost, Sarajevo, 1991, 6-9; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije, knj. III*, 113.

¹²⁰⁶ *Sjednice Centralnog komiteta*, 271- 279.

¹²⁰⁷ V. Kržišnik – Bukić, *Cazinska buna 1950*, 9; Вера Гудац-Додић, „Колективизација у Југославији: Узроци и последице“, *Истраживања*, бр. 19, 2008, 149.

јачи.¹²⁰⁸ Везаност имућнијих сељака са задругама била је врло лабава, јер је постојала изражена склоност да ван задруга задржавају више земље и стоке него што су у њих уносили, што је била базична слабост задругарства у Босни и Херцеговини. Таква половична везаност неминовно је водила унутрашњим „зађевицама и разбијачким акцијама“.¹²⁰⁹ Недостатак економских интереса утицао је на слабу заинтересованост бољестојећих сељака, али су разлози кржљавости задругарства у Босни и Херцеговини имали и политичку природу. Успјешност формирања СРЗ умногоме је зависила од степена утицаја и угледа Партије међу националним и вјерским ентитетима. Највећи отпор колективизацији пружало је хрватско, затим муслиманско сељаштво, док је српски сељак предњачио у прихватању ове револуционарне мјере власти. Изражено у бројевима и процентима, у Босни и Херцеговини је 1948. године било укупно 17.037 задруга, а у њима 86,2% Срба, 9% неопредјељених муслимана и свега 4,3% Хрвата.¹²¹⁰

Како је основа националних покрета југословенских народа, од почетка њиховог развоја, припадала црквама, односно вјерским заједницама¹²¹¹ њихове јерархије и службеници имали су огроман утицај на понашање сељаштва у Босни и Херцеговини. То се нарочито односило на хрватске и муслиманске масе које су биле најизложеније и најподложније клерикалном утицају. Контрареволуционарно и антикомунистички оријентисано свештенство и вјерско службеништво је својим ауторитетом одвраћало сељаке од политике јачања утицаја државе на селу, што је доводило до погоршавања и усложњавања односа у два правца, између сељаштва и власти, те власти и вјерских заједница.

Римокатолички свештеници су у срезовима западне Херцеговине наступали са проповједима да ће комунистичка власт након оснивања СРЗ „укинути цркве“, а овај вид пропаганде је, према информацијама Обласног комитета КП БиХ Мостар, пресудно утицао да у овом крају до јесени 1949. године буде формиран мали број СРЗ.¹²¹² Римокатолички клер је у том погледу нарочитог успјеха имао у срезу Широки Бријег. Иступали су са паролама да „ко ступи у СРЗ неће смјети ићи у цркву и молити се богу“, што се одражавало на одлуку великог броја хрватских сељака.¹²¹³ Обласни комитет је посебно апострофирао „непријатељски рад“ фратра из широкобрјежанског села Мамићи, иначе „брата бискупа Степинца“, који је у циљу одвраћања сељаштва од ступања у задруге наводно „исценирао“ напад представника власти на сеоску капелу.¹²¹⁴ Према мишљењу среског комитета, овај догађај је значајно допринио неуспјеху колективизације, па је до почетка септембра 1949. године основана само једна СРЗ.¹²¹⁵ Наведени су слични примјери дјеловања римокатоличких свештеника и у

¹²⁰⁸ В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova*, 439.

¹²⁰⁹ Исто, 440.

¹²¹⁰ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 16/58, без. сигн., Стенограмске биљешке са састанка Идеолошке комисије ЦК СК БиХ, одржаног 3. и 4. јуна 1958. године.

¹²¹¹ О утицају цркви, односно вјерских заједница, на формирање југословенских нација више: М. Екмечић, *Стварање Југославије, књ. 1*, 15.

¹²¹² АБХ, ЦККПБХ, кут. 319/49, сигн. 3393/49, Обласни комитет КП БиХ за Мостарску област, информације бр. 61, од 5. октобра 1949. године.

¹²¹³ АБХ, ЦККПБХ, кут. 319/49, сигн. 2672/49, Обласни комитет КП БиХ за Мостарску област, информације бр. 45, од 3. септембра 1949. године.

¹²¹⁴ Свештеник је изјавио да су „непозната лица наоружана упала у капелу, срушили Госпу“ поцијепали црквене књиге, пуцали и наводно хтјели убити фратра који је побјегао. Среска власт је свештеника оптужила да је инцидент циљано „припремио“ и исценирао, те најавила његово скоро хапшење. АБХ, ЦККПБХ, кут. 319/49, сигн. 2672/49, Обласни комитет КП БиХ за Мостарску област, информације бр. 45, од 3. септембра 1949. године.

¹²¹⁵ АБХ, ЦККПБХ, кут. 319/49, сигн. 2672/49, Обласни комитет КП БиХ за Мостарску област, информације бр. 45, од 3. септембра 1949. године.

другим срезovima западне Херцеговине. У селу Тихаљина, у Љубушком срезу, фратар је након формирања СРЗ сељацима говорио „како га је неко напао“ и како је у „цркви преврнуо светог Илију и друге црквене ствари“. Истакнуто је да су последице тог случаја сељаци махом давали пасиван отпор формирању СРЗ. Одазивали су се на фронтонске конференције, али без учешћа у дискусијама и било какве иницијативе по питању спровођења колективизације.¹²¹⁶ Сличне методе и ефекте дјеловања римокатоличко свештенство је имало и у другим крајевима Босне и Херцеговине насељеним Хрватима. Руководиоци Обласног комитета КП БиХ Тузла су на основу информација из срезова, августа 1949. године говорили да клер за пропаганду међу сељачким масама као „трансмисију“ користи бивше усташе, а да ови „агитатори“ преносе пријетње анатемисањем и „проклетством“ оних који не иду у цркву и желе ступити, или су ступили у СРЗ.¹²¹⁷

Исти фактор значајно је одредио ниво прихватања политике колективизације и међу муслиманским сељаштвом. Службеници Исламске вјерске заједнице су на хутбама и вјерским обредима проповиједали да „ко уђе у задругу излази из дина“, да тај „није муслиман“ и слично.¹²¹⁸ Према информацијама појединих партијских организација, на одвраћању муслимана од уласка у СРЗ сублимирано су радиле хоце и „предратна реакција“ оличена у бившим трговцима и другим „предратним богаташима“. Плашили су сељаке новим ратом, пропагандом о пропасти државе и њеног поретка. Бившем трговцу, Атифу Орману, из фојничког села Каћун, пошло је за руком да у љето 1949. године поколеба десетак породица претходно присталих да ступе у СРЗ. О начину на који је врбовао сељаке, у записнику Среског комитета КП БиХ Фојница пише: „Он је њима говорио о рату, о пропасти власти и о томе како у задрузи није добро те према томе не требају оснивати сељачку радну задругу нити давати своје земље.“¹²¹⁹

Политика развоја и омасовљења задругарства у Босни и Херцеговини, као и у осталим републикама, била је у процесу обустављања од прољећа 1950. године. Иако су на заустављање колективизације значајно утицали спољнополитички фактори, односно тежња Југославије да придобије „симпатије“ Запада, то је званично приписивано одсуству „активнијег политичког рада на селу“.¹²²⁰ Централни комитет КП БиХ је крајем 1950. године на сљедећи начин окарактерисао стање у задругарству: „Колико год би се рад на оснивању СРЗ након II Пленума ЦК КПЈ у току прошле године могао да окарактерише као офанзива за колективизацијом села, толико би овогодишњи рад могао да се окарактерише као стање које налачи на извјесну нашу дефанзиву у том правцу.“¹²²¹ Међутим, током трајања „офанзивног“ рада представници власти су били склони примјени репресивних мјера. Комисија за село ЦК КПЈ је априла 1949. године информисала Кабинет маршала о постојању многих неправилности које на терену прате процес формирања СРЗ. Наглашено је да се сељаци излажу различитим

¹²¹⁶ Исто.

¹²¹⁷ АБХ, ЦККПБХ, кут. 416/49, без сигн., Записник са састанка Обласног комитета КП БиХ Тузла, 19. август 1949. године.

¹²¹⁸ АБХ, ЦККПБХ, кут. 546/50, без сигн., Информације о унутарпартијском раду основних партијских организација, из записника са састанка Среског комитета КП БиХ Грачаница, одржаног 22. септембра 1949. године.

¹²¹⁹ АБХ, ЦККПБХ, 546/50, без сигн., Информације о унутар-партијском раду основних партијских организација, из записника са састанка Среског комитета КП БиХ Фојница, одржаног 10. августа 1949. године.

¹²²⁰ АБХ, ЦККПБХ, кут. 513/50, без сигн., Анализа стања у сељачким радним задругама у Босни и Херцеговини, Сарајево 18. децембар 1950. године.

¹²²¹ Исто.

притисцима и да се крши принцип добровољности, а да такве појаве постоје у свим крајевима земље.¹²²²

Принудна колективизација није била једина мјера која је реметила односе између сељаштва и власти у вријеме започетих процеса „идејног заокрета“. Још од љета 1945. године тај ефекат је имала агитација за прелазак сељака из аграра у неаграрне дјелатности и мјера откупа пољопривредних производа. Када политичко-пропагандни рад није давао очекиване резултате, власт је прелазила на примјену репресије. Иако одбијање преласка из аграра у индустрију није подлијегао ни прекршајној ни кривичној одговорности, нити је за то законом била предвиђена било каква казна, дешавало се да службеници Министарства унутрашњих послова злоупотребљавају положај и тај „прекршај“ тумаче као други, кажњив преступ. У срезу Котор Варош милиционери су, у прољеће 1951. године, противљење сељака да напусти аграр окарактерисали као прекршај омаловажавања и ометања државних органа у служби. Без икаквог упоришта у закону кажњен је са два мјесеца затвора, а Повјереништво министарства унутрашњих послова овог среза је „окривљеног“, такође мимо законске регулативе, послало на издржавање казне прије истека рока за жалбу и доношења првостепеног рјешења. Виши републички орган, Повјереништво унутрашњих послова у Бањалуци је као неосновано укинуло првостепено рјешење, али је због оваквих и сличних поступања револуционарна власт у свијести сељаштва бивала обиљежена печатом тлачитеља.¹²²³ Такође, у приморавању сељака на извршавање „обавеза“ према социјалистичкој изградњи и даље се врло мало водило рачуна о њиховом материјалном статусу, па су највише кажњавани „ситни“ и сиромашни.¹²²⁴

У реферату поднесеном на Четвртом пленуму ЦК КП БиХ Авдо Хумо је подсјетио на изузетно тешко стање босанскохерцеговачког аграра, нагласивши да га карактерише ситан посјед и примитивна производња,¹²²⁵ али то није много мијењало однос КПЈ према сељаку и политици откупа. Приватни сектор у пољопривреди морао је „још за извијесно вријеме“ створити тржишне артикле за исхрану и пољопривредне сировине за индустрију. Сам Хумо је рекао да то условљавају свакодневно нарастајуће потребе у градовима и индустријским насељима: „Ми од села данас тражимо да нашим радним људима, као и нашој индустрији произведе што више својих производа. То значи да ми морамо темпо развитка пољопривреде да уједначимо са темпом индустријског развитка.“¹²²⁶ Упутио је оштру критику „шпекулантском елементу“, који произведене „вишкове“ није био вољан предати по прописаним откупним цијенама, те оптужио имућније сељаке за покушај „гомилања богатства“ и саботирање продуктивности пољопривредне производње: „Нарочито посљедње године, сеоски шпекуланци, од којих је држава одузимала сав тржни вишак, посебно у житу, почели су да уназађују пољопривреду на тај начин што су мање засијавали и запуштајући своја имања они су настојали да пређу у категорију сељака – средњака, према коме је курс

¹²²² V. Kržišnik – Bukić, *Cazinska buna*, 9.

¹²²³ АБХ, ЦККПБХ, кут. 1/51, без сигн., Народна Република Босна и Херцеговина – Министарство унутрашњих послова – строго повјерљиво, Мјесечни преглед за мјесец април 1951, противзаконити и неправилни поступци наших органа.

¹²²⁴ АБХ, ЦККПБХ, кут. 546/50, без сигн., Информације о проблемима са сектора тужиоштва и органа унутрашњих послова.

¹²²⁵ Хумо је посебно истакао да су земљишни посједи у Босни и Херцеговини уситњени више него у другим републикама, што је пољопривреду чинило још више заосталом и неспособном да „производи вишкове за тржиште“. АБХ, ЦККПБХ, кут. 471/50, без сигн., Реферат Авда Хуме на Четвртом пленуму Централног комитета КП Босне и Херцеговине, одржаног фебруара 1950. године.

¹²²⁶ АБХ, ЦККПБХ, кут. 471/50, без сигн., Реферат Авда Хуме на Четвртом пленуму Централног комитета КП Босне и Херцеговине, одржаног фебруара 1950. године.

обавезног откупа другачији него према богатом сељаку.¹²²⁷

Ставови из реферата Авда Хума били су уједно и званична политика ЦК КП БиХ, који је почетком 1949. године нижим партијским организацијама наложио „озбиљније и оштрије“ поступање при рјешавању питања сјетве и откупа, али и затражио обзирност и „класну диференцијацију“ на селу.¹²²⁸ Међутим, класно „разврставање“ у океану сиромашног сељаштва било је неспојиво са извршењем високих и нереалних откупних квота, па је у годинама 1949-1950. настављен континуитет честих појава незаконитих и бруталних поступања представника власти. Народни одбори, односно службеници задужени за откуп, су разраде планова и откупна оптерећења по домаћинствима често вршили бирократски, „из канцеларије“, што је доводило до тешкоћа око извршења, а затим и прекомјерне примјене репресивних мјера. Према закључку изнесеном у информацијама достављеним ЦК КП БиХ 1950. године, учестала незаконита хапшења, претресање станова, одузимање пронађених производа без обзира на висину задужења, плијенидба кућних ствари и малтретирање сељаштва, наносило је велику „политичку штету“.¹²²⁹

Почетком процеса „демократског преображаја“ земље односи „народне власти“ и сељаштва били су затегнути до ивице пуцања. Сељаци су револт због лошег положаја показивали различитим облицима отпора, од неодрживања и пасивности на фронтским зборовима, иступањем из чланства у КПЈ, до отворене оружане буне. Кулминација незадовољства у Босни и Херцеговини догодила се 6. маја 1950. године када је у Цазинском и Великокладушком, те Слуњском срезу у НР Хрватској, дошло до социјалне оружане побуне, у литератури познате као Цазинска буна. Идеја о подизању буне почела је сазријевати 1949. године, када су о томе први пут разговарали двојица њених главних актера, Миле Деврња и Милан Божић, угледни људи у свом крају, партизански првоборци – „споменичари“ српске националности. Вође буне били су Срби, док су побуњеничку масу готово апсолутно сачињавали сељаци исламске вјере, на челу са једним од најугледнијих муслимана Цазинске крајине, Алом Чолићем.¹²³⁰ Изразито неповољан положај сељачког сталежа мотивисао је на уједињење независно од вјерско-националних обиљежја, што је за босанскохерцеговачку политичку стварност била тешко замисљива појава. Свједочење супруге Але Чолића сликовито описује социјални статус сељака пред саму буну: „Било је случајева да смо морали посуђивати или докупљивати жито да би измирили откуп. Те године је била велика суша, земља је слабо рађала јер је била слабо обрађивана, а због несташице стоке слабо и гнојена. Имали смо шесторо малољетне дјеце, а са нама је живјела моја свекрва и малољетна заова. Нама 1950. да нису узели зрно жита ми не бисмо могли преживјети. Тада нам је, а и другима, требало додијелити, а не узимати.“¹²³¹

Једина успјешна акција побуњеника била је заузимање милицијске станице у цазинском селу Тршју, гдје је разоружано неколико милиционера, а командир прешао на страну устаника. Такође, опљачкано је више задруга, магацин среског трговачког предузећа, те запаљен Архив мјесног народног одбора.¹²³² Социјалну побуну у којој је

¹²²⁷ Исто.

¹²²⁸ АБХ, ЦККПБХ, кут. 416/49, сигн. 42, Записник са састанка Обласног комитета КП БиХ Сарајево, одржаног 22. августа 1949. године.

¹²²⁹ АБХ, ЦККПБХ, кут. 546/50, без сигн., Информације о проблемима са сектора тужиоштва и органа унутрашних послова.

¹²³⁰ V. Kržišnik – Bukić, *Cazinska buna*, 73-74 i 79-81.

¹²³¹ Исто, 79.

¹²³² Исто, 138-140.

учествовало око 700 сељака брзо су угушиле јединице КНОЈ-а, УДБ-е и Народне милиције, које су у помоћ цазинским снагама пристигле из Бањалуке, Бихаћа и Дрвара.¹²³³ Буна је потврдила неспособност и ароганцију локалних представника цивилне власти и безбједносних органа, показала многе аномалије система и оставила дубоке посљедице на политичке односе у Босни и Херцеговини.

Шеф опуномоћства УДБ-е Цазинског среза, Бранко Вукашиновић, и среско руководство имали су оперативне податке о састанцима и груписању наоружаних лица, али је њихова небудност био основни разлог што је до оружане побуне уопште дошло. Према Вукашиновићевој изјави, њега је шеф УДБ-е у Великој Кладуши 30. априла 1950. године, истина уз резерве да се ради о „неповјереним подацима“, обавијестио да се на подручју Цазинског среза састају „сумњива лица“. Сумњао је да се можда ради о организовању групе Младих муслимана, али свеједно није реаговао. Шеф цазинске УДБ-е је такође рекао да је 1. маја од једног припадника УДБ-е обавијештен да у цазинском селу Стурлић постоји група људи која се припрема да 6. маја подигне устанак. Након додатне оперативне провјере, Вукашиновић је 4. маја са потписаном изјавом припадника УДБ-е отпутовао у Бањалуку и о сазнањима обавијестио Обласно одјељење УДБ-е, јер како је изјавио сам није смио приступити хапшењу. Сутрадан се срео са замјеником начелника, мајором Миканом Гарачем, и уз усмено објашњење цјелокупне ситуације предао изјаву. Међутим, ни Гарача није био заинтересован за озбиљнију интервенцију. Тражио је додатно „провјеравање и разрађивање“ сазнања како би се у информације у потпуности могло повјеровати. Вукашиновић је по повратку из Бањалуке о свему разговарао са секретаром Среског комитета КП БиХ Цазин, који му је саопштио да и он има сазнања да „банда спрема неки устанак“ и да је обавијестио „другове из Опуномоћства“. Међутим, превладале су процјене да је све само „пропаганда и лаж“, те арогантно увјерење да се нико не смије одважити на оружани устанак против Партије и поретка.¹²³⁴

Министар унутрашњих послова, Уљеша Даниловић, је на сједници Политбироа ЦК КП БиХ, 16. маја 1950. године, критиковао и осудио „небудност и недораслост“ опуномоћника УДБ-е и секретара Среског комитета КП БиХ Цазин. Рекао је да су већ 1. маја имали обавјештења да „непријатељски елемент“ на терену спрема устанак, али да не вјерујући подацима нису предузели ништа ни на провјери, а ни на предострожности. Критике није био поштеђен ни замјеник бањалучког одјељења УДБ-е, јер на упозорење није кренуо на терен или упутио групу бољих официра.¹²³⁵ На сједници су се, истина, чуле и критике нагомиланих грешака власти због којих је побуна и избила. Хајро Капетановић је оптужио Срески комитет због „фронталног става према народу“, ригидног односа према масама и неуспјеха у послу проналаска и одвајања непријатеља, „против којих је требало водити нарочито оштар курс“.¹²³⁶

Срески комитет КП БиХ Цазин је последице инцидента смијењен,¹²³⁷ а буна је потврдила да су локални функционери, руководства партијских комитета и народних одбора у Босни и Херцеговини били недорасли надлежностима добијеним са

¹²³³ Исто, 147-155.

¹²³⁴ АБХ, МУПНРБХ, фасц., Документа кандидата СКЈ и записници са састанака основних организација за 1951. годину, без сигн., Изјава шефа Опуномоћства УДБ-е и члана Среског комитета КПЈ за срез Цазин, Бранка Вукашиновића, Сарајево, 17. јун 1952. године.

¹²³⁵ АЈ, 507, АЦКСКЈ, III БиХ – К1/57, Записник са састанка Политбироа ЦК КП БиХ одржаног 16. маја 1950. године.

¹²³⁶ Исто.

¹²³⁷ Исто.

опредјелењем за децентрализацију и демократизацију локалне управе. Међутим, репресивну природу комунистичке власти, због које се уосталом и догодио „цазински испад“ у основи је креирао њен политички врх. Иако су водећи комунисти каткад признавали престојг однос и осуђивали грешке државних органа, одржати „чврсту руку“ у служби „интереса револуције“ било је вишеструко важније од тешких уздаха народа, поготово сељака. Врховну „светост“ револуције описује образложење казне изречене њеном „небудном“ чувару. Инструктор и члан Обласног комитета КП БиХ Бањалука, Мухамед Дупановић, кажњен је „укором“ и смјеном са партијских дужности јер се, како је у одлуци основне партијске организације Обласног комитета наведено, иако „наоружан пиштољем“ није супротставио побуњеницима. Оптужен је за некомунистичко понашање, малодушно држање и кукавичлук јер је „дозволио да буде заробљен“ и није покушавао да побјегне из „непријатељских руку“.¹²³⁸

Према „банди“ која се дрзнула на поредак није смјело бити милости, па је кажњавање виновника сељачког оружаног бунта било одлучно и строго. Након експресних и масовних хапшења, судски процеси су изродили 14 смртних казни, 240 особа је осуђено на укупно 3308 година затвора, 354 лица осуђено је прекршајно на друштвенокористан рад до двије године, а огромну већину кажњених чинили су муслимани.¹²³⁹ Муслиманско становништво Цазинске крајине је прихватило српско вођство буне, али је скоро искључиво српски кадар задужен за санкционисање „испада“, с обзиром на природу босанскохерцеговачких међуетничких односа, унутар муслиманског корпуса морао изазивати одређени степен подозривости. Акцију гушења Цазинске буне хијерархијски су координисали савезни и републички министар унутрашњих послова, Александар Ранковић и Угљеша Даниловић. Четири кључна човјека који су на терену руководили акцијом гушења побуне били су Срби, официри УДБ-е: Слободан Шакота, Војислав Чоловић, Живко Јошило и Бошко Бошкот. Осим тога, у цазинском и великокладушком Опумоћству УДБ-е велика већина запослених били су српске националности.¹²⁴⁰

Неповјерење муслиманске већине у Цазинској крајини према „народној власти“ нарастала је са примјеном казнене мјере масовног расељавања, односно протјеривања у Србачки срез већег броја породица најтеже осуђених побуњеника. Према истраживању Вере Кржишник – Букић, са огњишта је расељено 97 породица са 609 чланова, а према Мирсаду Абазовићу 115 породица са 777 чланова „државних непријатеља“. То је био јединствен примјер казнене мјере такве врсте, што је чини специфичношћу историје социјалистичке Југославије. Наиме, није забиљежен ниједан случај толико драстичног и масовног испаштања читавих породица „за гријехове отаца, мужева, синова, стричева и дједова“.¹²⁴¹ Овакав начин обрачуна са „непријатељом револуције“ генерисао је страх али и анимозитет становништва Цазинске крајине према власти КПЈ. Поготово зато јер мјера није имала никакву правну основу у тада, а ни прије ни касније, постојећем југословенском кривичном законодавству.¹²⁴² Угљеша Даниловић је, у разговору који је четрдесет година након буне водио са Вером Кржишник – Букић, покушавајући да „објасни“ овај метод кажњавања, одлуку о протјеривању породица побуњеника назвао

¹²³⁸ АБХ, ЦККПБХ, кут. 471/50, сигн. 0160, Одлука основне партијске организације Обласног комитета Бањалука о кажњавању Мухамеда Дупановића.

¹²³⁹ Mirsad Abazović, *Kadrovski rat za BiH 1945-1991*, CID / Biblioteka „Svjedočanstava“, Sarajevo, 1999, 322.

¹²⁴⁰ V. Kržišnik – Bukić, *Cazinska buna*, 156; M. Abazović, *Kadrovski rat*, 331.

¹²⁴¹ V. Kržišnik – Bukić, *Cazinska buna*, 383-409; M. Abazović, *Kadrovski rat*, 317-322.

¹²⁴² V. Kržišnik – Bukić, *Cazinska buna*, 383-384; M. Abazović, *Kadrovski rat*, 317.

мјером „предострожности“.¹²⁴³

Између народа и новоизабраног цазинског среског руководства, претежно доведеног са стране, завладало је обострано неповјерење. Власт је настојала да у свијести становништва минимализује догађај из маја 1950. године, како би негативни одјеси трајали што краће. Задатак Партије био је да политичким путем објасни „злочиначки карактер“ буне и народ придобије уз власт.¹²⁴⁴ Настојала је пошто-пото масама усадити у свијест да је за сељачки оружани устанак крив „унутрашњи“ и „спољашњи“ непријатељ, кулаци, информбировци, Запад, итд. Изостајала је критика политике државног руководства, док су спорадично признаване грешке локалне власти.¹²⁴⁵

Јосип Броз Тито је 1951. године посјетио Дрвар, Мартин Брод, Бихаћ, Крупу и Босански Нови. Цазински крај је, наводно, љут због немиких догађаја од годину дана раније, намјерно заобишао. Кроз народ су се проносиле гласине о реваншизму власти према том крају Босне и Херцеговине.¹²⁴⁶ Мимо тога, народну подозривост појачавале су економске неприлике, које су се након буне још више погоршале. Томе је, истина, допринијела незапамћена суша која је у љето 1950. године погодила цијелу Југославију. Међутим, да катастрофалне суше није ни било, у овом крају Босне и Херцеговине није се могло боље живјети. На стотине осуђених лица, мушкараца најбољих физичких способности, одстрањено је од пољопривредних радова. Уз то, на снази су и даље биле омрзнуте мјере обавезног откупа пољопривредних производа и мобилизације радне снаге.¹²⁴⁷ Судбина побуњеника након изласка из затвора и њихових породица послије повратка из србачког прогнанства су посебна прича. Затицали су празне куће и штале, многе су биле демолиране, а имовина разнесена. Имања су била запуштена, земља необрађена, али је повратак на огњишта учинио да разочарење буде мање. И 40 година послије догађаја Крајишници су осјећали посљедице 1950. године. Били су под посебном присмотром, а представници власти су их етикетирали као „педесетаре“, „бандите“, „бандитску дјецу“ и слично.¹²⁴⁸ Све то је оставило трагове у свијести више генерација становништва овог краја Босне и Херцеговине и изазивало јавне или притајене анимозитете према поретку.

5.2.2. Политичке рефлексije Закона о забрани ношења зара и фереце

Развоју „социјалистичке демократије“ противријечили су „преживјели остаци прошлости“ и назадни „реликти феудалног друштва“, каквим је сматрана традиција покривања муслиманске жене. Кампања за скидање зара и фереце у Босни и Херцеговини, Космету и Санцаку започела је 1947. године преко активисткиња Антифашистичког фронта жена (АФЖ). На Другом конгресу ове организације, јула 1947. године, усвојена је Резолуција о покрету муслиманки за скидање зара, али је ова акција само дјелимично имала успјеха. Зато се КПЈ 1950. године, упоредо са зачецима процеса „демократског преображаја земље“, определијелила за увођење законске мјере.¹²⁴⁹ Одлуком са законском снагом власт је намјеровала забранити ношење,

¹²⁴³ V. Kržišnik – Bukić, *Cazinska buna*, 385.

¹²⁴⁴ Исто, 448.

¹²⁴⁵ Исто, 445-446.

¹²⁴⁶ Исто, 449.

¹²⁴⁷ Исто, 449-450.

¹²⁴⁸ Исто, 459-460.

¹²⁴⁹ Р. Радић, *Држава и вјерске заједнице I*, 256-257; Fikret Karčić, „Primjena Zakona o zabrani nošenja zara i feredže: istraživačka bilješka“, *Novi muallim*, XIV, br. 56, 2013, 51.

присиљавање или наговарање жена муслиманске вјере да носе зар и ферецу, или на други начин покривају лице. Закон је усвојен 28. септембра 1950. године, а њиме је за ношење ових одјевних предмета запријеђено казном од три мјесеца затвора или новчана глоба од 20 хиљада динара. За присиљавање жене да носи зар и ферецу, или за вршење пропаганде у том правцу запријеђено је лишавањем слободе са принудним радом до двије године, или новчана казна до 50 хиљада динара. Прописано је да закон ступа на снагу 30 дана по његовом доношењу.¹²⁵⁰

У дијелу муслиманских маса, више у градовима, постојала је чврсто укоријењена традиција ношења зара и фереце. За њих „откривање“ муслиманске жене није представљало само „удар на традицију“ већ и „морално обезвређивање“ муслиманске породице.¹²⁵¹ Како је отпор дијела становништва исламске вјере био очекиван, а да би избјегла ширу примјену принуде, „народна власт“ је прије и након доношења тог закона водила опсежне агитационо-пропагандне акције на популарисању ове мјере. Главна улога у кампањи промовисања Закона из политичких разлога је препуштена водећим муслиманским институцијама и комунистима. Још 1947. године „обезбијеђена“ је подршка челних муслиманских вјерских и културних организација. Вакуфско-меарифски сабор је августа исте године подржао скидање зара и фереце, а у Резолуцији Сабора стоји да „нема никаквих запрета да се муслиманка открије“ и да је погрешно „помијешати принципе исламске вјере са обичајима који су кочили развој муслиманке до данас“.¹²⁵² Истог мјесеца Врховно вакуфско представништво у ФНРЈ је закључило да је дужност тог сабора да свестрано помогне ову акцију. Такође, на годишњој скупштини културног друштва Препород, муслиманке су позване да из свог начина одијевања избаце зар и ферецу.¹²⁵³ Од политичких људи у кампањи су најактивније учествовали Џемал Биједић, Хакија Поздерац и Авдо Хумо. Сједницом Законодавног одбора Народне скупштине НР Босне и Херцеговине, одржаном 21. септембра 1950. године, на којој је разматран приједлог Закона о скидању зара и фереце, предсједавао је Џемал Биједић, а образложење приједлога овог закона дао је министар Хакија Поздерац.¹²⁵⁴ У то вријеме вјероватно најутицајнији муслимански комуниста, Авдо Хумо, указивао је да овај закон види као адекватан начин да се у Босни и Херцеговини ликвидира „мрачан и тежак остатак наше прошлости“ који је жену гледао као ниже биће, „предмет за уживање“ и представљао кочницу њеног напретка. У кампањи је апострофирао да зар и фереца спутавају муслиманску жену да ужива у револуцијом уништеној политичко-друштвеној и економској неравноправности између мушкарца и жене, те да „коракне у социјализам“ и оствари пуно учешће у научном, културном и сваком другом пољу јавног живота.¹²⁵⁵

Током љетњих мјесеци 1950. године припреме за кампању биле су у пуном замаху. Вођене су из центра републичке политичке моћи, Политбироа ЦК КП БиХ. На сједници овог тијела, 29. јуна 1950. године, Ђуро Пуцар Стари је након констатације о неопходности доношења Закона о забрани, истакао потребу за убрзаним креирањем садржаја пропаганде за скидање зара и фереце.¹²⁵⁶ На засједањима овог тијела, одржаним септембра и октобра 1950. године, усвојени су закључци о нужности

¹²⁵⁰ F. Karčić, „Primjena Zakona o zabrani nošenja zara i feredže“, 51.

¹²⁵¹ Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 217

¹²⁵² Исто, 218.

¹²⁵³ Исто.

¹²⁵⁴ Исто.

¹²⁵⁵ АБХ, фонд: Авдо Хумо (даље: АХ), кут. 1/ 43-59, сигн. ЛФ К-1/29, Скидање зара и фереце.

¹²⁵⁶ АЈ, 507, АЦКСКЈ, III БиХ – К1/58, Записник са сједнице Политбироа Централног комитета КП Босне и Херцеговине, одржане 29. јуна 1950. године.

организовања темељног рада на објашњавању мјере. Од народних посланика тражене су активне скупштинске расправе и исцрпне дискусије о стању по срезовима, како би се „тим путем добио извјестан увид у стање на терену“.¹²⁵⁷ Босанскохерцеговачко партијско вођство је инсистирало на снажној активизацији масовних организација, појачавању пропагандног рада путем штампе и њеном организованијем кориштењу.¹²⁵⁸ По среским центрима одржавана су посебна савјетовања за чланове Партије, муслимане и муслиманке, који су били одабрани за „промотере“ овог закона. Од комуниста је захтијевано да њихове супруге, које до тада нису, скину зарове и фереце, како би личним примјером утицали на муслиманске масе.¹²⁵⁹ Организовани су бројни митинзи на којим су муслиманке демонстративно скидале ове одјевне предмете, о чему је серијом чланака опширно извјештавало *Ослобођење*, најпопуларније и најтиражније републичко гласило.¹²⁶⁰

Ипак, паралелно са успјешним пропагандним акцијама популарисања овог закона, јавили су се и озбиљни проблеми његовог спровођења. Осјећања доброг дијела муслиманског становништва нису се подударала са зацртаном политиком КПЈ, која је у забрани ношења зара и фереце видјела мјеру неопходну за даљи напредак започете изградње „социјалистичке демократије“. Босанскохерцеговачко руководство је било свјесно чињенице и политичке стварности на терену да многи муслимани у себи носе дубоко усађене вриједности исламске традиције и навике израсле из проживјелих друштвених односа. Авдо Хумо је упозорио да ће бити људи са „реакционарним и назадним схватањима, који ће покушати на разне начине да праве сметњу спровођењу у живот ове значајне мјере“, али и нагласио да ни један њихов аргумент не може имати оправдање. Подсјетио је на постојање предвиђених казних одредби „за оне који покушају на било који начин да ометају спровођење Закона о скидању зара и фереце“.¹²⁶¹

Хумине најаве о отпору извршења Закона о скидању зара и фереце, али и примјени репресије од стране власти, добијале су у јесен 1950. године практичну потврду на терену. Према извјештају инструкторске групе ЦК КПЈ, сачињеном крајем 1950. године, противљење Закону било је прилично снажно у срезовима Тузланске области, гдје је ухапшено и кажњено преко 100 лица. У Братуначком срезу је због одбијања скидања зара и фереце ухапшено 50 жена, у Добојском 32, док је у Тузланском кажњено 37 жена.¹²⁶² На појединим пропагандним конференцијама односи су били заоштрени до мјере да је предсједник СНО Тузла био принуђен да „вади револвер“.¹²⁶³ Оштрина реакције муслимана сјевероисточне Босне угрожавала је безбједносно и политичку стабилност. Од стране надлежних органа откривена је „организација која је припремала оружану акцију поводом Закона о скидању зара и фереце“. Од 12 ухапшених осуђено је 10 „завјереника“. Отпор се манифестовао чак и

¹²⁵⁷ АЈ, АЦКСКЈ, III БиХ – К1/61, Записник са сједнице Политбироа Централног комитета КП Босне и Херцеговине, одржане 17. септембра 1950. године.

¹²⁵⁸ АЈ, АЦКСКЈ, III БиХ – К1/62, Записник са сједнице Политбироа Централног комитета КП Босне и Херцеговине, одржане 28. септембра 1950. године.

¹²⁵⁹ АБХ, ЦККПБХ, кут. 546/50, без сигн., Информације о току кампање за скидање зара на Сарајевској области.

¹²⁶⁰ Погледати: *Ослобођење*, 30. септембар 1950, 2; *Ослобођење*, 1. октобар 1950, 3; *Ослобођење*, 3. октобар 1950, 2; *Ослобођење*, 4. октобар 1950, 2, *Ослобођење*, 7. октобар 1950, 2, *Ослобођење*, 8. октобар 1950, 4.

¹²⁶¹ АБХ, АХ, кут. 1/ 43-59, сигн. ЛФ К-1/29, Скидање зара и фереце.

¹²⁶² АЈ, 507, АЦКСКЈ, V; К – III/10, Извјештај о обиласку партијске организације у Бањалучкој, Тузланској и Мостарској области, 28. децембар 1950. године.

¹²⁶³ Исто.

смртним исходом. Члан Партије из среза Лукавац је након пропагандне конференције убио другог комунисту и ранио његовог оца, јер су се залагали за скидање зара и фереце. Инструктори ЦК КПЈ су „јак отпор“ Закону у овом крају Босне и Херцеговине објаснили стереотипном фразом да је „непријатељ успио да на том питању мобилише заостале масе“.¹²⁶⁴

Пропаганда за скидање зара и фереце је у срезовима Сарајевске области имала половичан успјех. У једном броју мјесних народних одбора питање око ношења ових одјевних предмета рјешавано је са „првим данима агитације и ступања Закона на снагу“, док су се у другим муслиманке противиле мјери.¹²⁶⁵ У Рогатичком срезу је било примјера агресивног отпора. У селу Сочице муслиманка је вербално напала секретара Среског комитета и упутила оштре пријетње: „Ко смије нека дође у наше село да одржи конференцију по питању скидања зара, неће изнијети главу.“¹²⁶⁶ Генерално, према расположивим документима, велики број жена у Сарајевској области није се одрицао зара и фереце под утицајем мужева, док су ношњу углавном одбацивале супруге чланова Партије из среских центара.¹²⁶⁷

Међутим, неприхватању Закона нису биле склоне искључиво антикомунистички настројене и религиозне муслиманске масе. Одбацивање ове традиционалне женске ношње тешко су прихватили и поједини муслимани комунисти, што показује трагичан исход пропагандне конференције у срезу Лукавац. Такође, зара и фереце су се тешко одрицали најближи женски чланови породица муслимана припадника УДБ-е, Народне милиције и чланова Партије у Сарајевској области. Вођство партијске организације опуномоћства УДБ-е у Сарајеву је почетком октобра 1950. године од официра тражило да уз помоћ партијских руководилаца око састављања текста „поново“ пишу својим мајкама и сестрама како међу њима не би било „ни једног случаја“ да Закон изађе, а „њихове фамилије нису скинуле зар“.¹²⁶⁸ Централни комитет КП БиХ је директивно захтијевао да сви чланови КПЈ ово питање ријеше у својим ужим фамилијама, како би снагом личног примјера могли „агитовати међу масама“. Међутим, један број комуниста, међу којим и секретари мјесних партијских организација, нису жељели или нису могли извршити довољно јак утицај на своје супруге, што у оба могућа случаја говори о снази отпора и неслагања са овим законом. Једни су јавно говорили да својим женама „не могу наредити“, нити „могу забранити“ ношење зара и фереце. Појава неизвршавања директива надређених руководства нарочито је била изражена међу млађим комунистима, посебно у партијским организацијама Горажда, Рогатице, Високог, Кисељака и Бугојна.¹²⁶⁹

У политици Партије крајем 1950. године као опција није фигурирала шира

¹²⁶⁴ Исто.

¹²⁶⁵ АРСФ, СКСКГ, кут. 20/46-62, без сигн., Записник са састанка мјесних комитета, секретара основних партијских организација са терена гдје нема мјесних комитета и секретара мјесних комитета народне омладине Горажде, који је одржан на дан 25. новембра 1950. године; АБХ, ЦККПБХ, кут. 546/50, без сигн., Информације о току кампање за скидање зара на Сарајевској области.

¹²⁶⁶ АБХ, ЦККПБХ, кут. 546/50, без сигн., Информације о току кампање за скидање зара на Сарајевској области.

¹²⁶⁷ Исто.

¹²⁶⁸ АБХ, МУПНРБХ, фас. Записници са састанака СКЈ из 1950. године – документа чланова, Записник са сједнице бироа ОПО број 6 УДБ-е за БиХ, одржане дана 6. октобра 1950. године.

¹²⁶⁹ АБХ, ЦККПБХ, кут. 546/50, без сигн., Информације о току кампање за скидање зара на Сарајевској области; АРСФ, СКСКГ, кут. 20/46-62, сигн. 1821, Записник са састанка секретара мјесних комитета и секретара основних партијских организација на терену среза Горажде, одржаног дана 10. септембра 1950. године.

примјена репресивних мјера по питању скидања зара и фереце. Донијети такву одлуку само неколико мјесеци послје грубог кажњавања цазинских побуњеника било је превише опасно по ионако компликоване односе власти са становништвом исламске вјере у Босни и Херцеговини. То је знао републички партијски врх, па је позивао на опрезност. Ђуро Пуцар Стари је на сједници Политбироа ЦК КП БиХ, 28. септембра 1950. године, тражио да се издају директиве о одржавању састанака са припадницима Министарства унутрашњих послова на којим би се милиционерима дале упуте о њиховом наступу на терену, како би се осигурало спровођење Закона без непотребног заостравања и „насједања провокацијама“ и извјесним испадима група и појединаца. Тражио је „изоловање непријатеља“ од „заосталих маса“ и предузимање потребних мјера на спречавању заустављања спровођења Закона.¹²⁷⁰

5.2.3. Проблеми политике националне равноправности

Једно од основних начела на којем је темељено постојање и функционисање федеративне Југославије и „збратимљена“ федерална Босна и Херцеговина, била је једнакост свих њених етничких и вјерских ентитета. Најважнијим актима АВНОЈ-а и ЗАВНОБиХ-а обнародована је равноправност свих народа Југославије, а у Босни и Херцеговини посебно Срба, Хрвата и муслимана.¹²⁷¹ Међутим, недуго након ослобођења земље, прокламовану равноправност народа оспориле су у рату поражене снаге. У Меморандуму који је проусташка, хрватски национално одређена, муслиманска емиграција из Босне и Херцеговине, фебруара 1951. године поднијела Свеисламском конгресу одржаном у пакистанском граду Карачи, писало је да Срби заузимају „главне положаје у комунистичким редовима“ и да су „главна потпора комунистичке владавине“ у новој држави, која је названа „србокомунистичка Југославија“.¹²⁷² На ове, са становишта заступане политике Партије, тешке оптужбе припадника усташке емиграције, изнесене у званичном документу пред међународним тијелом, реаговао је шеф Партије у Босни и Херцеговини, Ђуро Пуцар Стари. Он је на Петом пленуму ЦК КП БиХ, априла 1952. године, одбацио оптужбе о запостављености муслимана и поручио да такве ставове „данас истичу извјесни мрачњави, пропали бегови и реакционарне хоце, који су под том паролом служили непријатељима своје земље“ и који су се „борили против сваког прогреса“. Пуцар се у даљем обраћању ближе осврнуо на дјеловање муслиманске усташке емиграције: „(...) Њихова схватања данас изражавају разни [Џафер] Куленовићи, [Алија] Шуљци, [Хакија] Хацићи и др. који инспиришу антијугословенске резолуције у Карачију о неком прогону и потчињености муслимана у Југославији, о прогону њихове вјере и сл. Овакве пароле не могу наћи подршку у широким муслиманским масама, који данас у свом свакодневном животу преживљавају свестрани препород, које су дубоко свјесне својих властитих жртава и жртава Комунистичке партије у борби за њихову равноправност и бољи живот у заједници са осталим народима Југославије.“¹²⁷³

Пуцарева мишљења о свеопштем напретку муслимана под влашћу КПЈ били су, међутим, у супротности са стварним осјећањима и схватањима у Босни и Херцеговини. Са ставовима изнесеним у поменутом Меморандуму био је сагласан дио бивших

¹²⁷⁰ АЈ, 507, АЦКСКЈ, III БиХ – К1/62, Записник са сједнице Политбироа Централног комитета КП Босне и Херцеговине, одржане 28. септембра 1950. године.

¹²⁷¹ Погледати: *Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a*, 233- 235; *ZAVNOBiH, dokumenti 1943-1944*, 69-73 i 233-234.

¹²⁷² Džafer Kulenović, *Sabrana djela 1945-1956*, Buenos Aires, 1978, 147.

¹²⁷³ АБХ, ЦККПБХ, кут. 49/52, без сигн., Реферат Ђура Пуцара Старог на V Пленуму ЦК КП Босне и Херцеговине.

муслиманских политичара, остаци грађанске класе, те антикомунистички настројено муслиманско вјерско службеништво, које је имало велики утицај на босанскохерцеговачке муслиманске масе. Муслиманском, али и хрватском елементу посебно је „бола очи“ доминација српских кадрова у Партији и институцијама федералне Босне и Херцеговине, што се од педесетих година почело манифестовати као озбиљан политички проблем.¹²⁷⁴

Иако је до сада било ријечи о националном саставу партијских организација у Босни и Херцеговини, још пар података потпуније исцртава ту слику уочи и у вријеме „идејног заокрета“ и покушаја демократизације друштва. Избори за чланове среских комитета, одржани 1949. године, показали су да од укупно 2031 изабраног члана Срби чине 65,3%, муслимани 22,4%, а Хрвати свега 10,8%.¹²⁷⁵ У јесен 1950. године бирани су нови састави среских комитета. Према инструкцијама ЦК КП БиХ, водило се рачуна о њиховом етничком саставу, па се стање по питању националне уједначености и равноправности „унеколико поправило“. Од укупно 2067 изабраних чланова, било је за око 4% мање Срба, или 61,3%, проценат Хрвата је са 10,8% „нарастао“ на 12,9%, а муслимана са 22,4% на 24,6%.¹²⁷⁶ Непосредно пред Шести конгрес СКЈ, у октобру и новембру 1952. године, бирани су нови састави среских комитета. Претрпјели су значајне организационе и кадровске измјене, али је национални састав остао приближно исти. Срби су са 60,2% чинили апсолутну већину, муслимани са 23,8% заузимали друго мјесто, Хрвата је било 14,7%, док је на остале отпадало 1,3%.¹²⁷⁷ Наведени проценти су, са становишта националне равноправности, битног елемента за даљи напредак развоја „социјалистичке демократије“, изражавали „назадовољавајући национални састав“, али и били, како је даље у документу ЦК КП БиХ истакнуто, показатељ „стања у Републици у току рата“. Закључено је да се односи мијењају „доста споро“ јер „Хрвати у Босни и Херцеговини нису масовно учествовали у Народној револуцији“, па је „разумљиво“ што њихов број у руководствима среских комитета није већи.¹²⁷⁸

Национална заступљеност у чланству и вођству Партије неминовно се одразила на састав руководећег и командног кадра органа Министарства унутрашњих послова и Југословенске армије. У историографији и доступним документима нема егзактних

¹²⁷⁴ Муслиманска политичка емиграција, која је имала своје истомишљенике у земљи, је у емиграционој штампи указивала на неравноправан положај становништва исламске вјере у Босни и Херцеговини. То је на страницама *Босанских погледа*, почетком шездесетих година, илустровала примјером националног састава Народне скупштине Босне и Херцеговине. Истакнуто је да је од укупно 196 посланика у Републичком вијећу и Вијећу произвођача 144 Срба, 38 Хрвата, 1 Црногорац, 9 Југословена и свега 4 „неопредјелена муслимана“. Закључено је да су они и поред постојања „преко 33% 'неопредјелених' муслимана, у Скупштини заступљени са само 2%. *Bosanski pogledi*, mart 1962, pretisak, 179.

¹²⁷⁵ Бирани су бројчано јачи комитети са просјечно од 21 до 31 члана, док је на свим каснијим биран мањи број, најчешће од 17 до 25. Ишло се на давање могућности млађим члановима КПЈ да уђу у среска руководства и на тај начин помогне њихово политичко уздицање. АБХ, ЦКСКБХ, кут. 16/54, сигн. ф-10-9/11, Кретање кадра у среским, градским и општинским комитетима Савеза комуниста, Сарајево, 4. новембар 1954. године.

¹²⁷⁶ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 16/54, сигн. ф-10-9/11, Кретање кадра у среским, градским и општинским комитетима Савеза комуниста, Сарајево, 4. новембар 1954. године.

¹²⁷⁷ У среске комитете је изабран знатно мањи број чланова, укупно 1611. Изабрано је свега 406 чланова из састава среских комитета изабраних 1949. године. Такође, у среске комитете су „прекомандовани“ чланови укинутих обласних комитета и осам чланова ЦК КП БиХ. Тиме су ојачани срески комитети, што је било у складу са прокламованим одређивањем за децентрализацију и изградњу „социјалистичке демократије“. АБХ, ЦКСКБХ, кут. 16/54, сигн. ф-10-9/11, Кретање кадра у среским, градским и општинским комитетима Савеза комуниста, Сарајево, 4. новембар 1954. године.

¹²⁷⁸ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 16/54, сигн. ф-10-9/11, Кретање кадра у среским, градским и општинским комитетима Савеза комуниста, Сарајево, 4. новембар 1954. године.

података о националној структури припадника Министарства унутрашњих послова током прве деценије постојања и функционисања система револуционарне власти. За анализу могу послужити посредни подаци, односно укупни број пензионисаних од ослобођења до 1978. године. Они показују да је у пензију упућено укупно 5506 службеника, од чега Срба 4225 или 76,75%, муслимана 915 или 16%, Хрвата 355 или 6,55% и осталих 11 или 0,19%.¹²⁷⁹ Прецизнији су подаци о националној структури припадника УДБ-е, али за период 1945-1991. Од укупно 3532 запослена, Срби су чинили 66,60%, муслимани 23,60%, Хрвати 9,30% и остали 00,50%.¹²⁸⁰ Иста слика карактерисала је национални састав Југословенске (народне) армије. Срби су од стварања нове државе у војсци чинили апсолутну већину, а заједно са Црногорцима скоро двотрећинску. Национални састав војних и политичких руководилаца официјерског ранга 1947. године чинило је 52,0% Срба, 11,0% Црногораца, 22% Хрвата, 4,0% Македонаца, 8,4% Словенаца, 0,10% Албанаца и 2,50% осталих.¹²⁸¹ Из података се види да муслимани уопште нису третирани у смислу националне посебности, што је било у складу са актуелном националном политиком КПЈ. Међутим, међу војно-политичким и официјерским кадром, нарочито нижем, било је и муслимана, али су се они већином национално опредјељивали као Срби, мањим дијелом као Хрвати, док се дио сврставао у категорију осталих.¹²⁸² За анализу утицаја југословенских народа у армији значајно је сагледати националну структуру генералитета, током прве деценије након ослобођења. Групом од око 160 Титових генерала до почетка 1954. године доминирали су Срби. Регионално гледано примат су имали Црногорци (Срби из Црне Горе) којих је било преко 30% од укупног броја генерала. Затим Срби рођени у бившој Аустро-Угарској (Босни, Херцеговини, Крајини, Војводини, Славонији, Хрватској) којих је такође било преко 30%. Дакле, око 2/3 генералског кора Југословенске армије отпадало је на Србе ван Србије, док су Срби рођени у оквиру граница Краљевине Србије чинили свега 12-13%. Међутим, тај проценат пада на око 7% када се одузму генерали старе Југословенске војске, који су убрзо послуже рата пензионисани. Укупно гледано, Срби су 1953. године имали 38,1% генерала, Хрвати 18,1%, Словенци 9%, а Црногорци 29,7%.¹²⁸³ Иако је на то утицало војно образовање и ратна улога, за анализу националне равноправности занимљив је упадљив изостанак јужнословенских муслимана у послеријатном југословенском генералитету. У другој половини 1945. године, муслимани официри највишег ранга имали су чин мајора. Тек од 1947-1948. по неки се налазио на дужности политичког комесара дивизије, или у командама армија, док до 1953. године међу муслиманима није било генерала.¹²⁸⁴

Уз доминацију српског командног кадра, у Југословенској армији је претежно афирмисана српска војна традиција и култура. У часопису *Народни борац*, органу Командне војне области Сарајево, истицани су и слављени „јуначки подвизи“ српских националних хероја. Стеван Синђелић, војсковођа из времена Српске револуције, био је парадигма хероизма, јуначког подвига и жртвовања за слободу и отаџбину: „Стеван Синђелић је у нашем народу оставио вјечиту славу о томе како ваља гинути за родну грудну. И дан данас на Чегру стоји сазидан споменик – једна од свијетлих успомена из великих и надчовјечанских борби наших народа за своју слободу.“¹²⁸⁵ Такође,

¹²⁷⁹ М. Abazović, *Kadrovski rat za BiH*, 144.

¹²⁸⁰ Исто.

¹²⁸¹ М. Abazović, *Kadrovski rat za BiH*, 118.

¹²⁸² Исто.

¹²⁸³ Војан В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945-1959*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2014, 74-75.

¹²⁸⁴ Исто, 75.

¹²⁸⁵ *Народни борац*, 10. јун 1951, 4

величана је храброст и неустрашивост кучког војводе Марка Миљанова, а официрима и војницима Сарајевске војне области представљен је као „страх и трепет за све Турке у околини“.¹²⁸⁶ Као форма „културно-просвјетног рада“ у јединице Југословенске армије у Босни и Херцеговини увођене су гусле. У касарнама се гуслало и пјевало о народним херојима из Народноослободилачког рата, Ивану Милутиновићу и Сави Ковачевићу, али и о „Бици на Косову и јунаштву Милоша Обилића“, те Старцу Вујадину и Старини Новаку, као и о „хајдуцима и ускоцима који су се јуначки борили против турске тираније над нашим народима“.¹²⁸⁷ Дежурни официри за културно-масовни рад су, према писању *Народног борца*, након уз гусле отпјеваних пјесама упознавали војнике са опјеваним личностима, што је окарактерисано као приступачан и лак начин да се упознају са „високом умјетничком вриједношћу наших народних пјесама, а кроз њих и са херојском историјом народа Југославије“.¹²⁸⁸ Констатован је одличан успјех и широка прихваћеност овог вида културно – масовног рада у касарнама, а пјевање уз гусле српских епских пјесама упражњавано је и у вријеме дневних одмора од редовних војничких активности: „Није риједак случај да се и у слободно вријеме војници групишу око својих пјевача – гуслара и приволе их да 'отпјевају још једну уз гусле'. Тек што овај отпочне, а оно са свих страна прилазе војници и тискају се да би му што ближе били. (...) Док пјевач гуди уз гусле и мелодично пјева о славним и неустрашивим јунацима наше прошлости и садашњости војници сједе збијени један уз другог и слушају га са највећом пажњом.“¹²⁸⁹

Начин школског васпитања и садржаји наставних планова од прворазредног су значаја за обликовање свијести и идентитета младих генерација, а у вишенационалним земљама и мјера националне равноправности. Стога је Партија, нарочито са отпочињањем процеса изградње самоуправљања и „социјалистичке демократије“, пред босанскохерцеговачко школство постављала изузетно осјетљив политичко-просвјетни задатак да у етнички веома сложеној републици пронађе равнотежу заступљености националних историја и култура, а истовремено обезбиједи њихово „исправно“ идеолошко тумачење. Међутим, у том послу су се већ на првим корацима појавили озбиљни проблеми који су угрожавали прокламовани принцип равноправности, а тиме и политичку стабилност Босне и Херцеговине.

У првим босанскохерцеговачким издањима уџбеника „народног просвјетљивања“ видљиво су најзаступљенији садржаји којим је приказивана српска историја и култура. У уџбеницима историје за основне и средње школе најопширније је третиран развој српске државе, од средњег вијека до стварања Југославије. Најдетаљније је анализирано српско државно средњовјековље и култура, док је босанско и хрватско елементарније заступљено. Посебно је обрађено судство, са освртом на најважнији друштвено-правни споменик средњег вијека – „Душанов законик“, те економска основа и војно уређење српске државе. Значајна пажња посвећена је културној надградњи и цркви, поготово Растку Немањићу, као најважнијој личности српске црквене историје. Истакнуто је да је Свети Сава нераздвојиво повезао српску цркву са српском државном мишљу, и да је српска држава у синергији са српском црквом била нуклеус око којег је зачет развој писмености, просвјетитељства и културе уопште. „Мирослављево јеванђење“ је школској омладини описано као „најљепша наша стара књига“, писана „ванредно лијепим ћирилским словима“. Поједини средњовјековни манастири окарактерисани су као љепши од страних „и по вањском и по унутрашњем изгледу“. Историјска читанка

¹²⁸⁶ *Народни борац*, 8. јул 1951, 4.

¹²⁸⁷ *Народни борац*, 13. мај 1951, 4.

¹²⁸⁸ Исто,

¹²⁸⁹ Исто.

намијењена основцима садржала је илустрације манастира Жиче, Милешеве и Високих Дечана. Наглашено је да су многе средњовјековне црквене грађевине преживјеле дуготрајну турску окупацију и да у савремености представљају свједочанство да је у средњовјековној Србији био развијен смисао за аутентичним изразом у умјетности и архитектури.¹²⁹⁰

Међутим, иако је периоду српског средњовјековља и династији Њемањић посвећивано највише уџбеничких страница, изражавана је и прилично оштра критика класно-социјалног поретка српске средњовјековне државе. У поређењу са хрватском и босанском, осјетно је више наглашавана „експлоататорска“ улога српске феудалне властеле и црквене јерархије. Негативно су представљане и критиковане средњовјековне друштвене тековине које су одударале од комунистичке идеолошке матрице. Српска феудална држава и црква су, без објашњавања контекста средњовјековних друштвено-политичких односа, описани као „подјармљивачи“ и „експлоататори“ народних маса. Школска омладина је подучавана да је економски напредак српске средњовјековне државе ишао у корист владајуће класе – посебно цркве, којој је држава омогућила богате земљишне посједе на штету сељака, чије је „израбљивање“ тиме појачавано. Уочљива је намјера да се црква прикаже као „моћан феудални посједник“, а тиме и угњетач „потчињених и обесправљених сељачких маса – кметова“.¹²⁹¹ Поред критике „класне“ основе и „експлоататорске“ природе, истакнути су садржаји којим су српска држава и црква означени као протагонисти вјерске нетолеранције и насилног поступања. Оптужени су за окупационе вјерске прогоне и насиље над припадницима богумилског покрета. У босанскохерцеговачким издањима уџбеника, штампаним почетком педесетих година, пише да је Стефан Немања „уз помоћ православне цркве“ приступио бруталном прогону ове вјерске организације, чији су чланови „унаказивани и убијани“, њихова имања одузимана, а књиге спаљиване. Из тога су изведени закључци да је резултат таквог поступања било брзо искорјењивање богумилског покрета из Немањине државе, а да су прогнани уточиште налазили у Босни, гдје су „хватали коријење“, те развијали посебан религијски правац и организацију.¹²⁹²

Управо је начин приказивања историје босанске средњовјековне државе и уопште специфичности босанског средњовјековља имао дугорочне рефлексије и посљедице на политичке односе у Босни и Херцеговини. Иако је кроз уџбенике „провучено“ да је богумилство у Босни изгубило много од изворне „социјално-економске оштрине“ и прилагодило се постепеној феудализацији, превладало је истицање овог покрета као „прогресивне“ снаге средњовјековља, чији су припадници били борци „против рата, насиља и угњетавања“, а учење „одговарало жељама угњетаваних сељака“. Описани су као израз незадовољства „потлачених класа због све већег богаћења цркве и њеног експлоататорског положаја“.¹²⁹³ Средњовјековни надгробни споменици – стећци су у историјској читанци за основне школе, посредно, ексклузивно везани за богумилство: „Данас у Народној Републици Босни и Херцеговини има лијеп број надгробних споменика из времена богумила. Народ их

¹²⁹⁰ Фуад Слипичевић, Хамдија Капицић, *Историја: стари и средњи вијек*, Сјетлост, Сарајево, 1950, 138-139 и 142-148; Најрудин Ћурић, *Историјска читанка: за основне школе*, Сјетлост, Сарајево, 1951, 34-35, 52, 80 и 84.

¹²⁹¹ Ф. Слипичевић, Х. Капицић, *Историја: стари и средњи вијек*, 139-140; Н. Ћурић, *Историјска читанка*, 34.

¹²⁹² Ф. Слипичевић, Х. Капицић, *Историја: стари и средњи вијек*, 136-137; Н. Ћурић, *Историјска читанка*, 34.

¹²⁹³ Ф. Слипичевић, Х. Капицић, *Историја: стари и средњи вијек*, 169-171; Н. Ћурић, *Историјска читанка*, 47-48.

зове 'стећци'.¹²⁹⁴ Начин на који су приказивани богумили и однос српске државе и цркве према њима, те сугестије на сличност њиховог учења са идеолошким основама КПЈ, без појашњавања временске дистанце од осам вијекова, указује на елементе употребе догађаја и феномена средњовјековља у идеолошко-политичке сврхе. Религијско учење богумила није се одржало на историјској позорници, па самим тим није могло бити сметња почетком педесетих година актуелизоване антирелигиозне кампањи. Оно је власти послужило да пропаганду против Српске православне цркве појача тако што ће је, осим етикетом „израбљивача“, оптеретити хипотеком прогонитеља вјерског покрета који је био за „мир“ и „против насиља“. Такође, афирмисањем богумилског учења, без опасности да ће његов утицај ојачати, могло је послужити за обликовање свијести да „прогресивне“ вриједности средњовјековног богумилства у савремености заступа КПЈ.

Дјелује да босанскохерцеговачки комунисти почетком педесетих година нису адекватно препознавали и рачунали на осјетљивост тумачења богумилства и постојање супротстављености са потенцијалом да дестабилизују политичке односе у централној југословенској републици. Будућа истраживања требала би показати колико је овакво третирање богумилства у школским уџбеницима утицало на свијест и охрабрило муслиманску интелигенцију у Босни и Херцеговини да, након захтјева Хусеина Хусаге Ћишића из 1946. године, на темељима богумилских посебности почне да развија и јавно потенцира теорију о „босанском народном духу“ који превазилази границе постојећег „националног хоризонта“.¹²⁹⁵ Другим ријечима, оживљавала је политика која је заступала теорију о „босанској посебности“ и афирмацију „босанске“ – бошњачке нације, што је доводило у питање прокламовану националну равноправност, а тиме и „исправност“ АВНОЈ-ем и ЗАВНОБиХ-ом успостављених односа.

С друге стране, најмоћнији владар средњовјековне Босне, Твртко Први Котроманић, у уџбеницима је идентификован са српском круном, државом и црквом. Наглашено је његово крунисање у манастиру Милешеви, на гробу Светог Саве, а лекција о „успону босанске државе“ у историјској читанци за основце обогаћена је илустрацијом ове задужбине краља Стефана Владислава.¹²⁹⁶ С обзиром на природу политичких односа и постојање различитих тумачења прошлости, овако конципиране лекције су од дијела муслимана тумачене као тенденција приказивања Босне и Херцеговине у домену српске интересне сфере.

Потенцијал за извођење сличних закључака имали су садржаји којим су у уџбеницима описиване нововијековне и савремене епохе. Поред осврта на опште карактеристике система власти, период османске владавине обрађен је уз значајно посвећивање пажње „облицима борбе против турске власти“. У том погледу скоро

¹²⁹⁴ Н. Ћурић, *Istorijska čitanka*, 48.

¹²⁹⁵ Бошњачки интелектуалац Мухамед Филиповић је током друге половине шездесетих година, на примјеру пјесме Мехмедалије Мака Диздара, *Камени спавац*, који је инспирацију нашао у босанскохерцеговачким стећцима, износио тезу о постојању „босанског духа“ и босанског „пуританизма“, као вриједности која надилази појединачно и национално, а Босну и Херцеговину чини посебном земљом која никада није била „подијељена, разбијена или уништена као цјелина, као териториј, као традиција, као менталитет, као дух“. Филиповић је, такође, истицао да у Босни и Херцеговини „још увијек“ дјелују „агресивни национализми“ као одједи великодржавне „борбе око Босне, борбе која је Босни одрицала својственост и проглашавала је наслијеђем ове или оне државе, ове или оне нације“. Погледати: Muhamed Filipović, *Bosanski duh u književnosti – šta je to*, Sarajevo, 1967. Преузето са: <https://hamdocamo.wordpress.com/2016/04/17/muhamed-filipovic-bosanski-duh-u-knjizevnosti-sta-je-to/>. Датум приступа 27. октобар 2020.

¹²⁹⁶ Ф. Слипичевић, Х. Капицић, *Историја: стари и средњи вијек*, 175; Н. Ћурић, *Istorijska čitanka*, 52.

искључиво се помињу српске хајдучке и устаничке чете и њихове вође, попут: Дели Марка, Баба Новака (Старина Новак), Стојана Јанковића, Илије Смиљанића, Вука Мандушића, Баја Пивљанина и других.¹²⁹⁷ Што се тиче периода борбе за национално ослобођење и стварања националних држава, односно 19. и почетка 20. вијека, највише страница у уџбеницима су заузимале буне и устанци јужнословенских народа против страног освајача.¹²⁹⁸ Међутим, како је сваки од босанскохерцеговачких народа на те догађаје имао свој поглед и своју „историјску истину“, начин на који су ученицима предочавани сијао је сјеме подозривости. Устанак Хусеин-бега Градашевића (Змаја од Босне) против централне османске власти, подигнут 1831. године, дио мусиманске политичке и интелектуалне елите гледао је као покрет за аутономију Босне и Херцеговине,¹²⁹⁹ док је у уџбенику за наставу историје, аутора Фуада Слипичевића, представљен као „реакционаран“ и усмјерен против босанскохерцеговачких хришћана: „(...) Покрет отпора против централне власти у Босни у основи је један реакционаран покрет. Његови носиоци су били друштвено привилегована класа велепосједника, а циљ му је био одржавање већ трулог феудалног друштвеног поретка и супротстављање свим покушајима измјена у том систему. Поред тога, снаге отпора бориле су се да очувају свој привилегисани положај у односу према потлаченом хришћанском становништву Босне и Херцеговине.“¹³⁰⁰ Насупрот тумачењу буне босанског беговата, устанци против Османске империје подизани у Босни и Херцеговини од 1875. до 1878. године, описани су као националослободилачки, уз наглашене историјске тежње босанскохерцеговачких Срба за уједињењем са Србијом. Упадљива су болдирана слова са којим је на више мјеста у уџбенику потцртан „основни и најважнији задатак“ устаника у Херцеговини и Босанској Крајини: „уједињење са Србијом“.¹³⁰¹

Иако је богатство српског историјског наслеђења и државотворне свијести, те заступљеност српског народа у НОП-у и револуцији, али и послеријатној укупној популацији Босне и Херцеговине, несумњиво утицало на садржаје првих босанскохерцеговачких издања уџбеника историје, не може се искључити да је начин њиховог креирања у одређеној мјери имао извјесне политичке мотивације. Поготово ако се узме у обзир и доминација српских кадрова у готово свим друштвено-политичким и културно-просвјетним сферама живота Босне и Херцеговине. Томе у прилог иде и образац структурисања уџбеника матерњег језика. У њима је још јасније видљива супремација српске националне културе, односно књижевности. Драстичан примјер је читанка за четврти разред основних школа, објављена 1951. године. У овом уџбенику одломак из књиге *Аданов Живот*, књижевника Хасана Кикића, једини је садржај аутора карактеристичног муслиманског имена. Хрватску књижевност „представљају“ Густав Крклец, Даворин Трстењак, Иван Мажуранић, Јуре Франичевић – Плочар и Владимир Назор, док уџбеником превладавају дјела Петра Другог Петровића Његоша, Јована Јовановића – Змаја, Бранка Радичевића, Ђуре Јакшића, Милована Глишића, Војислава Илића, Алексе Шантића, Бранка Ћопића и других. Осим тога, у уџбеник су инкорпориране српске народне пјесме, попут *Косовка дјевојка* и *Почетак буне против дахија*, те текстови о Доситеју Обрадовићу и Вуку Караџићу.¹³⁰² Са становишта заступљености хрватских и муслиманских књижевника, односно

¹²⁹⁷ Ф. Слипичевић, Х. Капицић, *Историја: стари и средњи вијек*, 218-221.

¹²⁹⁸ Fuad Slipičević, *Istorija naroda Federativne Narodne Republike Jugoslavije: sa osnovama opšte istorije: novi vijek (od 1879. do 1914. godine)*, Svjetlost, Sarajevo, 1952, 109-111.

¹²⁹⁹ Погледати: Mustafa Imamović, *Bošnjaci u emigraciji: monografija Bosanskih pogleda 1955-1967*, Bošnjački institut Zürich – Odjel Sarajevo, Sarajevo, 1996, 200-202.

¹³⁰⁰ F. Slipičević, *Istorija naroda Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 111.

¹³⁰¹ Исто, 118-122.

¹³⁰² Погледати: *Читанка за IV разред основне школе*, Свјетлост, Сарајево, 1951.

књижевности ова два народа, нешто „повољнији“ су уџбеници за гимназију и више разреде основних школа.¹³⁰³

5.2.4. Проблем националног опредјељења муслимана – између политике Партије и припадности „турској вјери“

Прву деценију након ослобођења нема много директних података о проблемима националног питања у Југославији, пототово о националном опредјељењу и идентитету становништва исламске вјере у Босни и Херцеговини. У документима партијске провенијенције скоро искључиво се срећу стереотипне прокламације да је национално питање „ријешено у народноослободилачкој борби и револуцији“, што даје привид да је оно за власт било од мањег значаја. Сукоб са Информбироом и заокупљеност „идејним заокретом“, увођењем самоуправљања и демократизацијом друштва, додатно је скрајнуло са дневног реда партијских форума овај југословенски политички комплекс. Међутим, због његове мање или веће, али константне „еруптивности“, национално питање није могло ишчезнути из свијести водећих југословенских и босанскохерцеговачких комуниста.

Званична политика КПЈ према националном питању босанскохерцеговачких муслимана остала је непромијењена. Након што је ту политику у прољеће 1945. године неформално предочио, Родољуб Чолаковић ју је пет година касније и „потврдио“. У чланку „Решење националног питања у Југославији“, објављеном 1950. године у органу ЦК КПЈ, часопису *Комунист*, Чолаковић је између осталог констатовао да федерална Босна и Херцеговина није конституисана на основу свог посебног националног обилежја, већ да у њој измјешани живе дијелови српске и хрватске нације, те већином национално неопредјељени муслимани словенског поријекла.¹³⁰⁴ Осврнувши се на АВНОЈ-евски начин „рјешавања“ националног питања и статуса Босне и Херцеговине у новој Југославији, односно на разлоге због којих није могла бити подијељена, или као аутономна покрајина припојена Србији или Хрватској, Чолаковић је и овај пут саопштио политику КПЈ о „слободном“ националном опредјељењу муслимана: „Поделити Босну и Херцеговину између Србије и Хрватске било је немогуће због измешаности њеног становништва. Исто тако било је немогуће прикључити је као аутономну покрајину било Србији, било Хрватској, а да то не изазове низ сумњи и питања код Хрвата, односно Срба. Поготову такво решење било је немогуће због муслимана, који представљају знатан део становништва Босне и Херцеговине, јер би они у таквом решењу могли видети покушај да се врши извештан притисак на њих у погледу националног опредељивања.“¹³⁰⁵

Иако је став о „слободном“ националном изјашњавању босанскохерцеговачког становништва исламске вјере била званична политичка теорија КПЈ, пракса је изгледала нешто другачије. Политичке прилике и односи успостављени након ослобођења у одређеној мјери су усмјеравали „еволутивни пут“ муслимана. Срби су били главна снага народноослободилачке борбе па су, за разлику од махом антикомунистички настројених Хрвата, послје рата важили за најпоузданији елемент

¹³⁰³ Уз далеко највећи број српских књижевника, читанка за трећи разред гимназије и седми разред осмогодишње школе, објављена 1951. године, садржала је дјела хрватских књижевника Јосипа Барковића, Силвија Страхимира Краљчевића, Ивана Дончевића, Марина Франичевића, Владимира Назора и других, те муслиманских Хасана Кикића, Махмуда Коњхоџића и Зија Диздаревића. Погледати: *Čitanka za III razred gimnazije i VII razred osmogodišnje škole*, Svjetlost, Sarajevo, 1951.

¹³⁰⁴ Родољуб Чолаковић, „Решење националног питања у Југославији“, *Комунист*, бр. 4-5, 1950, 59.

¹³⁰⁵ Исто.

нове државе и поретка. Та чињеница је подстицала комунисте исламске вјере да се поистовијете са нацијом неформалног ратног побједника и водећим народом револуционарне власти у Босни и Херцеговини. Резултат тога је био да је преобладајући број руководства и муслиманског партијског чланства прихватио српско национално име.¹³⁰⁶ Према подацима из јануара 1954. године, то је била општа карактеристика свих крајева у овој републици, од Уне до Дрине и од Саве до Јадрана. У Великој Кладуши, срезу на крајњем сјеверозападу Босне и Херцеговине – уз саму границу са НР Хрватском, од 223 муслимана члана Савеза комуниста, њих 139 се изјаснило као Срби, 38 као Хрвати, док је неопредјељених било 46.¹³⁰⁷ Српска национална опредељеност била је још израженија међу муслиманима Бихаћког среза. Од 465 чланова Савеза комуниста, 344 су се изјасњавали као Срби, 85 као Хрвати, док је неопредјељених било свега 36.¹³⁰⁸ Извјештај Среског комитета СК БиХ Јајце је показао да се у овом историјском мјесту од укупно 338 муслимана комуниста њих 247 изјаснило као Срби, 45 као Хрвати, а 46 као неопредјељени.¹³⁰⁹ Поред побројаних, у западној Босни је било срезова гдје су муслимани још израженије показивали српску националну припадност. Такав је био Которварошки срез, гдје је од укупно 138 чланова Партије било 133 Срба и свега 5 Хрвата.¹³¹⁰ Слична ситуација владала је и међу муслиманима у Среском комитету СК БиХ Прњавор. Од укупно 72 члана Савеза комуниста, њих 66 је изразило српску националну припадност, а 6 хрватску.¹³¹¹ Иста слика била је и у Посавини. Од 384 муслимана комуниста у Брчанском срезу, њих 302 се изјаснило као Срби, 35 као Хрвати, 4 као Црногорци, док су 43 била неопредјељена.¹³¹² Срески комитет СК БиХ Босански Шамац бројао је 152 муслимана члана Партије, од тога 135 Срба, 6 Хрвата и 11 неопредјељених.¹³¹³ Доминација српског националног именовања међу муслиманима комунистима владала је и у источnobосанским и херцеговачким срезовима. У Фочанском је од укупно 601 члана Партије њих 553 носило српско национално име, 20 хрватско, 8 црногорско, а свега 20 се изјаснило као национално неопредјељени.¹³¹⁴ Такође, од 199 муслимана чланова Савеза комуниста у Зворничком срезу, њих 124 су се изјаснили као Срби, 21 као

¹³⁰⁶ Атиф Пуриватра у свом дјелу *Југословенска муслиманска организација у политичком животу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, пише да су се муслимани од краја Првог свјетског рата првенствено из „одређених материјалних интереса 'опредјељивали' час Србима, час Хрватима“. Он о томе даље каже: „Познато је да су муслимани национално 'опредјељени' лакше постизали успјех на свим пољима друштвене дјелатности, иако не без потешкоћа. Осим тих интереса, дуго се задржало схватање – готово до наших дана, да су муслимани који су се изјасњавали као Срби и Хрвати 'напреднији', 'свјеснији' и 'прогресивнији' од остале муслиманске масе, која је третирана као вјерска скупина и национално 'неопредјељена'.“ А. Purivatra, *Jugoslovensko muslimanska organizacija*, 401.

¹³⁰⁷ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 8/54, сигн. 20, Срески комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине Велика Кладуша, Централном комитету Савеза комуниста Босне и Херцеговине, 12. јануар 1954. године.

¹³⁰⁸ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 8/54, сигн. 2, Срески комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине Бихаћ, Централном комитету Савеза комуниста Босне и Херцеговине, 16. јануар 1954. године.

¹³⁰⁹ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 8/54, сигн. 12, Срески комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине Јајце, Централном комитету Савеза комуниста Босне и Херцеговине, 13. јануар 1954. године.

¹³¹⁰ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 8/54, сигн. 14, Срески комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине Котор Варош, Централном комитету Савеза комуниста Босне и Херцеговине, 13. јануар 1954. године.

¹³¹¹ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 8/54, сигн. 44, Срески комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине Прњавор, Централном комитету Савеза комуниста Босне и Херцеговине, 14. јануар 1954. године.

¹³¹² АБХ, ЦКСКБХ, кут. 8/54, сигн. 49, Срески комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине Брчко, Централном комитету Савеза комуниста Босне и Херцеговине, 15. јануар 1954. године.

¹³¹³ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 8/54, сигн. 51, Срески комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине Босански Шамац, Централном комитету Савеза комуниста Босне и Херцеговине.

¹³¹⁴ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 8/54, сигн. 36, Срески комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине Фоча, Централном комитету Савеза комуниста Босне и Херцеговине, 16. јануар 1954. године.

Хрвати, док су 54 била неопредјељена.¹³¹⁵ У скоро стопроцентном Хрватима насељеном Лиштитком срезу било је 12 муслимана чланова Савеза комуниста, од чега се њих 8 изјаснило као Срби, а 4 као Хрвати.¹³¹⁶ Невесињски срески комитет бројао је 94 муслимана, од којих се 61 изјаснио као Србин, 5 као Хрват, а 28 као национално неопредјељен.¹³¹⁷

Прилично лако и увјерљиво национално изјашњавање партијског чланства неминовно је профилисало даљу политику КПЈ према „утврђивању“ националног имена муслимана, а она се почетком педесетих година најјасније учавала у сфери културно – просвјетног живота Босне и Херцеговине. Партијска цензура је дозвољавала да у јавност буду „пропуштани“ и благо афирмисани ставови о српском поријеклу „домаћих“ муслимана. Такве политичке тенденције биле су нарочито уочљиве у информативним и културно – умјетничким садржајима којим је у централној југословенској републици 1951. године обиљежена стогодишњица смрти Петра Другог Петровића Његоша.¹³¹⁸

Сарајевско *Ослобођење* је 26. октобра објавило велики чланак под насловом „Црногорско – херцеговачки односи у доба Петра II Петровића Његоша“ у којем је, између осталог, потенцирано српско поријекло османских паша, Али-паше Ризванбеговића и Омер-паше Латаса. У чланку је форсиран научни став историчара Јагоша Јовановића о Његошевој жељи да у „побратиму“ Али-паши Ризванбеговићу, „као потурченом Србину“, пробуди српска осјећања.¹³¹⁹ Његов син, Мехмед Али-паша Ризванбеговић, био је један од првих босанскохерцеговачких муслимана који се декларисао као Србин,¹³²⁰ па овакви написи падају у очи и остављају утисак о могућем истицању „континуитета“ развоја српског националног одређења код муслимана. Такође, поред истицања Његошевог „братимљења“ са херцеговачким везиром Али-пашом Ризванбеговићем 1842. године, и то након жестоких обрачуна између црногорске и турске војске,¹³²¹ у чланку су цитиране владичине клетве упућене Омер-паши Латасу, кривцу за смрт „побратима“, у којим га назива „потурчењаком“ и доминира потенцирање његовог српског поријекла.¹³²² Тачније, објављен је дио писма Љубомира Ненадовића који је забиљежио Његошеву клетву упућену Омер-паши Латасу: „Е, да Бог да пошао трагом свију потурчењака; српско му зрно срце разлијело,

¹³¹⁵ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 8/54, сигн. 21, Срески комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине Зворник, Централном комитету Савеза комуниста Босне и Херцеговине, 13. јануар 1954. године.

¹³¹⁶ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 9/54, сигн. 32, Срески комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине Лиштитка, Централном комитету Савеза комуниста Босне и Херцеговине, 29. март 1954. године.

¹³¹⁷ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 8/54, сигн. 29, Срески комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине Невесиње, Централном комитету Савеза комуниста Босне и Херцеговине, 9. јануар 1954. године.

¹³¹⁸ О политичким супротстављеностима и начину обиљежавања стогодишњице Његошеве смрти у: Драженко Ђуровић, „Босанскохерцеговачке противрјечности у свјетлу схватања и тумачења дјела Петра II Петровића Његоша педесетих година двадесетог вијека“, Гласник Удружења архивских радника Републике Српске, год. 11, бр. 11, 2019, 287-300.

¹³¹⁹ *Ослобођење*, 26. октобар 1951, 6.

¹³²⁰ Иако је готово читав животни вијек провео у Османском царству, гдје је одселила породица његовог оца којег је дао убити Омер-паша Латас, Мехмед Али-паша је усвојио српску националну идеологију, био поборник ћирилице, „лијепог херцеговачког дијалекта и Вуковог правописа“ којим су, како је говорио, требали да се служе сви „Срби муслимани.“ М. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, 165.

¹³²¹ Поред „подсећања“ читалаца на значајан догађај из периода Његошеве владавине, чланак је имао и вишеструку идеолошко-политичку употребу. Примјером „братимљења“ и „братства“ православног Србина из Црне Горе и муслимана, указивано је на „историјски континуитет“ који треба да покаже исти пут братства и јединства њихових савременика у Босни и Херцеговини, у скоријој прошлости суочених са сличним историјским околностима, међусобним крвавим обрачунама. *Ослобођење*, 26. октобар 1951, 6.

¹³²² *Ослобођење*, 26. октобар 1951, 6.

као што је то било свима потурченим пашама; е, да Бог да га разгубало српско млијеко, којим је одгојен; е, да Бог да на страшном суду погледао се у очи са Обилићем!“¹³²³ Сличне тенденције провејавају кроз драму *Његош*, књижевника Душана Ђуровића, која је инспирисана и штампана поводом Његошевог јубилеја. Ђуровић умјетничком фикцијом дијалога Петра II Петровића Његоша и Љубомира Ненадовића, говори о „браћи“ који су отишли за „великим комадом“ и служе Османском царству. Драмским књижевним изразом илустровао је Његошево обраћање Ненадовићу, у којим му говори: „Зар нијесу све оне паше и везири што су Црну Гору крвљу обливали, српско млијеко сисали“, као и „зар Омер паша, који сад држи турско царство и спрема се да удари на Црну Гору“ није Србин, његов „сународник“.¹³²⁴

Међутим, насупрот националној оријентацији муслиманског партијског чланства и евентуалних политичких намјера КПЈ, резултати пописа становништва 1948. и 1953. године су показали да такав „еволутивни пут“ националног одређивања становништва исламске вјере у Босни и Херцеговини није ухватио коријене. Огромна већина муслимана није прихватала српско, а поготово хрватско национално именовање, него су своју етничку посебност „чували“ изјашњавајући се као неопређљени.¹³²⁵ То је генерисало парадоксалну ситуацију која се огледала у чињеници да се огромна већина босанскохерцеговачких муслимана на пописима изјашњавала национално неопређљено, док су њихови политички „активни људи“, руководиоци и чланови Партије, масовно прихватили српско национално име. Тај политички контраст био је један од усложњавајућих фактора политичких прилика у Босни и Херцеговини, и то на линији Партија – муслиманских маса, односно српско – муслимански односи.

Унутар муслиманске ванпартијске и контрареволуционарно оријентисане елите, оличене у појединим интелектуалцима, исламским вјерским службеницима и духовницима, те бившим земљопосједницима и трговцима, који су имали утицај на значајан дио становништва исламске вјере у Босни и Херцеговини, тињало је незадовољство односом КПЈ према њиховој етничкој заједници. С друге стране, искуство прве Југославије подучавало је да неријешено национално питање представља тежак „камен око врата“ владајућем поретку. Стога, Партија није могла лако пренабрегнути чињеницу да њена политика националног одређивања муслимана не наилази на подршку скоро 900 хиљада становника исламске вјере у Босни и Херцеговини. Ипак, Ђуро Пуцар Стари је са говорнице Петог пленума ЦК КП БиХ, априла 1952. године, стереотипно поручио да „пароле“ о „муслиманском питању“ потенцирају „извјесни мрачњаци, пропали бегови и реакционарне хоће“, које је већ одавно „прегазио наш револуционарни развој“.¹³²⁶ Иако је иступио демагошки, односно са линије званичне политике Партије, да је национално питање ријешено током народноослободилачке борбе и револуције, из саме Пуцарове изјаве уочљиво је да је политичка стварност Босне и Херцеговине била другачија и да „муслиманско питање“

¹³²³ Исто.

¹³²⁴ Душан Ђуровић, *Његош: драма у три чина*, Свјетлост, Сарајево, 1952, 26.

¹³²⁵ На послјератним пописима становништва, предоминантна већина муслиманског живља је своју истину неодређену, етничку посебност изражавала изјашњавајући се као неопређљени. Према попису из 1948. године у Босни и Херцеговини је било 778.403 „неопређљених муслимана“, док се истовремено само нешто више од петине „опређјелило“ на неку од југословенских нација, највише Србе, Хрвате и Црногорце. При попису из 1953. године, за сва лица југословенског поријекла која нису имала ближу националну одређљеност, уведена је нова статистичка колона „Југословен – неопређљен“, а таквих је међу босанскохерцеговачким муслиманима било 891.800. Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 239; Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo, 1997, 562-563.

¹³²⁶ АБХ, ЦККПБХ, кут. 49/52, без сигн., Реферат Ђуре Пуцара Старог на Петом пленуму ЦК КП Босне и Херцеговине, одржаном 15. и 16. априла 1952. године.

оптерећује односе у Републици.

Слабо развијене националне свијести, муслиманске масе су се налазиле у „процјепу“ између непринципијелног односа КПЈ према њиховом положају и националном именовану и оставштине турске традиције са којом су се многи идентификовали. Према истраживањима историчара Мухамеда Хаџијахића, често су се сами називали Турцима, подразумевајући под тим припадност исламској вјери, док су за Турчина у етничком смислу имали израз „Туркуша“ или „Османлија“. Таквом виду идентификовања, наводи Хаџијахић, учени су генерацијама у вјерским школама – мектебима, а утицај таквих образовних тенденција одржавао се до друге половине двадесетог вијека.¹³²⁷

Приврженост босанскохерцеговачког становништва исламске вјере Турској, али и специфичан осјећај идентитетске блискости са Турцима, илуструју документа марионетске Независне Државе Хрватске, настала крајем прољећа и у љето 1944. године. У извјештају представника локалне власти усташке државе о држању муслимана у Зеничком срезу, сачињеном јуна 1944. године, када је питање ратног побједника већ било ријешено, између осталог, стоји: „Турска ужива у очима тамошњег муслиманског пучанства велике симпатије, јер у њој многи муслимани виде свој спас и уточиште. Позорно се прати развој турске вањске политике и чека на коју ће се страну она опредјелити.“¹³²⁸ Такође, у сличном извјештају из Брчанског среза, насталом августа 1944. године, изнесени су оперативни подаци о прижељкиваном исходу Другог свјетског рата и разговорима који су кружили међу припадницима муслиманског аутономашког покрета. Међусобно су причали да ће Босна и Херцеговина у случају да Турска уђе у рат на страни савезника, заједно са једним дијелом Бугарске, дијелом Грчке и читавом Албанијом, припасти Турској. Према овом извору, муслимански аутономаши су основали организацију под именом „Турски национални муслимански одбор“, са задатком да на „нашем државном простору“ брине о интересима припадника исламске вјере.¹³²⁹

С обзиром на историјски развој, Турци и Турска су у свијести муслиманских маса били пандан и еквивалент исламској вјери, према мишљењу Шаћири Филандре њиховом „језгру друштвеног бића“,¹³³⁰ односно суштинском елементу идентитета.

¹³²⁷ Мухамед Хаџијахић тврди да су се сви припадници ислама, имајући у виду балкански оквир, без обзира на етничку припадност, називали Турцима, те да би, пошто означава вјерску припадност, по правописним правилима било исправније писати Турчин малим словом. Сматрао је исправном дефиницију Вука Стефановића Карацића: „У царству Турскоме, ко год вјерује свеца Мухамеда, он се зове и јест турчин; а ко није турчин, он је раја (тј. турски поданик).“ Такође, Хаџијахић, заступајући став да су се босанскохерцеговачки муслимани „све до недавно“ сами признавали Турцима, цитира дијелове из катекизма који је двадесетих и тридесетих година 20. вијека служио као уџбеник за мектебе, а у којем је појам турчин повезиван са припадношћу исламу. Погледати: Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, 69-71.

Атиф Пуриватра у поменутом дјелу, првенствено желећи да објасни муслиманску непостојаност у погледу српске и хрватске националне опредјелености, на сљедећи начин парафразира ставове младобосанца Цветка Поповића, изнесене у књизи *Сарајевски Видовдан 1914: доживљаји и сјећања*, објављеној 1969. године: „Он наводи да су муслимани пред Први свјетски рат били подијељени у три врсте, и то једни су се сматрали Србима, други Хрватима, а већина њих били су само муслимани, док су се у души осјећали 'Турцима'.“ О томе више: А. Purivatra, *Jugoslovensko muslimanska organizacija*, 400-401.

¹³²⁸ Војни архив (даље: ВА), фонд: Независна Држава Хрватска (даље: НДХ), Б – II – IV – БХ, Прилике на подручју котара Зеница, 2. јун 1944. године.

¹³²⁹ ВА, НДХ, Б – II – Д – БХ, Прилике у Брчком – Поузданик из Брчког, достављено 3. августа 1944. године.

¹³³⁰ Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 211.

Стога су послеријатне револуционарне мјере, попут укидања шеријатских судова и доношење Закона о аграрној реформи, те национална политика КПЈ, под утицајем службеника Исламске вјерске заједнице и појединих међуратних политичара, међу муслиманима „палили аларм“ да је „дин у опасности“. У таквим политичким околностима службеници органа безбједности су 1948. године запазили да у срезу Бугојно међу „муслиманском реакцијом“ постоје жеље и воде се разговори о поновном „доласку Турака у Босну“.¹³³¹ Блискост и идентификовање босанскохерцеговачких муслимана са Турцима, односно „турском вјером“, провлачила се током педесетих година и кроз школски систем у Босни и Херцеговини. Помињање Турака и Турске у негативном контексту и предавања о њиховом насиљу у „нашим крајевима“ продуковало је у појединим школама проблеме у наставном процесу, тачније отворено незадовољство ученика и родитеља.¹³³²

Идентитетско-вјерску блискост са Турцима домаћих муслимана осјећала су и друга два доминантна народа у Босни и Херцеговини, што је чинило значајан елемент „хронично“ заоштрених политичких прилика и међунационалних односа унутар босанскохерцеговачког узаврелог котла. Поред свјежих сјећања на ратна страдања, Турска и Турци су у свијести хришћанског становништва у централној југословенској републици, поготово православних Срба, били синоним живота без државе и слободе. У турском имену су кроз породично васпитање, али и формално образовање, препознавали вијековног тлачитеља и окупатора, што су јавно манифестовали. Током Титове посјете Турској, априла 1954. године, „српска реакција“ је у срезovima средње и сјеверне Босне проносила „пароле“ да „муслимани треба да се селе у Турску“, да је Тито „отишао да види јесу ли куће готове“, те да представља „претходницу“ за њихово масовно пресељење у Азију.¹³³³ Такође, поједини локални партијски комитети и народни одбори које су већином чинили муслимани, погрдно су називани „турским“, односно да су у њима „Турци на власти“.¹³³⁴

Негативан однос Партије према оваквим осјећањима и идентификовању босанскохерцеговачких муслимана био је, такође, значајан фактор усложњавања политичких односа. Комунисти су сузбијали употребу турског имена за означавање домаћих муслимана, те својом политиком промовисали и дозвољавали исказивање негативних ставова према турској империјалној прошлости. Разлози и мотиви такве политике били су двојачке природе. С једне стране, блискост и идентификовање са Турцима косило се са актуелном политиком обликовања националног „еволутивног пута“ овог словенског становништва, односно изјашњавањем за српску или хрватску нацију, а с друге са борбом против „назадног утицаја религије“, будући да је турско именовање значило еквивалент припадности исламској вјери. Појаву кориштења турског имена при ословљавању становништва исламске вјере у Босни и Херцеговини, Партија је карактерисала као активност „класног непријатеља“ у циљу „распиривања шовинизма“.¹³³⁵ Осим тога, у босанскохерцеговачким издањима уџбеника историје,

¹³³¹ АБХ, ПККПБХ, кут. 8/48, без. сигн., Извјештај партијске комисије Покрајинског комитета која је на терену радила од 18. марта до 17. априла, Сарајево, 20. април 1948. године.

¹³³² АБХ, ЦКСКБХ, кут. 7/58, без. сигн., Међунационални и међувјерски односи у Босни и Херцеговини и њихов утицај на васпитавање школске омладине, Сарајево, април 1958. године.

¹³³³ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 1/54, без. сигн., Записник са састанка Секретаријата среских комитета Савеза комуниста срезова: Добој, Дервента, Босански Брод, Теслић, Тешањ, Маглај и Завидовићи, одржаног у Добоју дана 19. јуна 1954. године; АБХ, ЦКСКБХ, кут. 3/54, без. сигн., Неке карактеристике дјеловања клера у Босни и Херцеговини.

¹³³⁴ АБХ, ЦККПБХ, кут. 514/50, сигн. 7/50, Извјештај инструкторске екипе ЦК КП БиХ о обиласку партијске организације Сарајевске области, Сарајево, 25. јула 1950. године.

¹³³⁵ Исто.

писаним под строгом контролом Партије, период османске владавине југословенским просторима представљан је негативно. У лекцијама је истицан тежак положај јужнословенских народа, односно немуслиманских – хришћанских маса у Османском царству, посебно од друге половине 16. вијека, када је унутрашњи поредак ове империје почео слабити.¹³³⁶ Потцртавано је да су османлије обесправљеној хришћанској раји наметали разне порезе и обавезе, попут харача и кулука, а посебно је акцентовано немилосрдно „опорезивање“, познато као данак у крви. Овај систем прикупљања мушке дјеце из освојених хришћанских земаља, са циљем регрутовања јањичара, у историјској читанци за основце описан је на следећи начин: „Каткада, сваке пете године, одабирали су најздравију и најразвијенију мушку дјецу између 10 – 15 година и одводили у Цариград, те их турчили и одгајали за војнике. Од њих је постајала најбоља султанова војска, тзв. јањичари. Они су заборављали свој род, свој говор и своју вјеру и борили се само за султана и исламску вјеру. Јањичари су касније чинили највећа зла свом народу.“¹³³⁷

Исте тенденције уочљиве су у садржајима којим је обиљежена поменута стогодишњица Његошеве смрти 1951. године. Публицитет су добијали босанскохерцеговачки културно-просвјетни радници и књижевници који су инспирисани Његошевим ликом и дјелом исказивали прилично радикално негативне ставове према „потурицама“ и „Турском царству“. Говорећи на централној републичкој свечаној академији поводом Његошевог јубилеја, организованој 27. октобра 1951. године у сарајевском „Дому Југословенске армије“,¹³³⁸ истакнути научни и културни радник, Салко Назечић, је у реферату „О Његошевом схватању слободе“, између осталог, истакао да је зарад постизања „националног јединства“, било неопходно уништити све оне који „помажу Турчину“.¹³³⁹ Сличног садржаја је и приповјетка књижевника Душана Ђуровића, *Смрт под Ловћеном*, која је такође била дио програма ове значајне културне приредбе. Аутор је у контексту „Његошевог времена“ изражавао племениту борбу за одбрану „српске државе и слободе“, док је Турску окарактерисао као „дивљу и крволочну.“¹³⁴⁰ Такође, штампа је извјештавајући о прослави Његошевог јубилеја читалачким масама преносила садржаје који су са становишта поменутих осјећања, за босанскохерцеговачке муслимане били тешко прихватљиви. Партијски орган *Борба* је објавио реферат Блажа Јовановића који је на централној државној прослави у Цетињу, парафразирајући пјесника, „истрагу потурица“ оцијенио напредном борбом против „туђинског кота“ и „губе“ која се „стално множила у торини“, одакле ју је требало „тријевити.“¹³⁴¹ У сарајевском *Ослобођењу* је писало да је Његош од истраге потурица – „једног епизодног догађаја из историје Црне Горе“, створио „реалистичну пјесничку повјест читавог нашег народа, величанствену по снази и љепоти“.¹³⁴²

Наглашавање „напредног карактера“ истраге потурица и Његошевих „радикалних метода“ у борби за „ослобођење од Турака“, уз истицање високе естетичке вриједности тих метода, босанскохерцеговачки муслимани су доживљавали као удар

¹³³⁶ Ф. Слишичевић, Х. Капицић, *Историја: стари и средњи вијек*, 218.

¹³³⁷ Н. Ћурић, *Историјска читанка*, 65.

¹³³⁸ *Ослобођење*, 28. октобар 1951, 3.

¹³³⁹ *Бразда*, септембар – октобар 1951, 688-689; *Ослобођење*, 28. октобар 1951, 5.

¹³⁴⁰ *Бразда*, септембар – октобар 1951, 673.

¹³⁴¹ *Борба*, 6. септембар 1951, 1-2.

¹³⁴² *Ослобођење*, 5. септембар 1951, 4

КПЈ на муслиманско биће, традицију и духовност.¹³⁴³ Овакви ставови и текстови, који су налазили видно мјесто у јавности, негативно су утицали на осјетљиве политичке и међунационалне односе у Босни и Херцеговини. Припадници државне безбједности су почетком 1952. године запазили да је дио муслиманске интелектуалне елите у Босни и Херцеговини изражавао незадовољство поводом прославе Његошевог јубилеја, сматрајући то „изразом великосрпског шовинизма који је уперен против муслимана“.¹³⁴⁴ Истог става била је и муслиманска интелигенција у емиграцији. Интелектуалци су се супротстављали форсирању оваквог начина „пјесничког патриотског изражавања“, што су током прве половине шездесетих и јавно показивали на страницама емиграционе штампе. Поједини су изјављивали да се турско и исламско господарење у прошлости, за разлику од „Његошевог уздизања злочина“, никада није одликовало насилничким понашањем било које врсте. Наводили су толерантан однос османске-турске империје према хришћанским поданицима, оцјењујући то једним од пресудних фактора њиховог физичког опстанка током вијекова ропства. Апострофирали су да величања „истраге потурица“ у социјалистичкој Југославији истовремено значи потврду да се муслимани не могу сјединити са српским идентитетом и националним именом.¹³⁴⁵

Политика коју је КПЈ прву деценију живота нове Југославије заступала према изузетно осјетљивом и комплексном националном питању босанскохерцеговачких муслимана показала се као неадекватна. Она није добила подршку најширих маса становништва исламске вјере у Босни и Херцеговини, а њена природа подгријавала је старе и отварала нове противријечности, што се рефлектовало на укупне политичке односе и стабилност „збратимљене“ федералне Босне и Херцеговине.

5.2.5. Револуционарна власт и вјерске заједнице

Одбијањем да се повинује жељама Москве, Југославија се нашла на тешком и неизвијесном путу. Догађаји који су услједили након тога мијењали су природу свјетског и југословенског социјализма, а „идејни заокрет“ и промјене на унутрашњем плану у Југославији утицале су и на односе између државе и вјерских заједница. Трећи пленум ЦК КПЈ, одржан крајем децембра 1949. године у Београду, потврдио је опредјељење за „демократизацију“ политичког курса Партије, што је предвиђало

¹³⁴³ У свјежем сјећању босанскохерцеговачких муслимана било је доношење Закона о забрани ношења зара и фереце, против којег су, као што смо говорили, у јесен 1950. године „дизали глас“ и давали отпор.

¹³⁴⁴ АБХ, ЦККПБХ, кут. 2/52, сигн. 50-32/52, Записник са састанка бироа Градског комитета КП БиХ Сарајево, одржаног 18. фебруара 1952. године.

¹³⁴⁵ *Bosanski pogledi*, mart – april 1963, pretisak 269-270.

Хусеин Витешкић, предсједник муслиманског Културног вјерског дома у Чикагу, је током прве половине шездесетих година, индиректно се поистовјеђујући са османском империјалном снагом у прошлости, истакао: „Да смо ми муслимани радили по логици Андрића и Његоша, не би било ни Његоша ни Андрића ни за сјемена.“ *Bosanski pogledi*, decembar 1964, pretisak, 453.

Историчар Смаил Балић је крајем 1960. године у једном обраћању медијима говорио о Његошевом „величању истребљења потурица“ и његовој намјери да ту идеју „овјековјечи и за надоласећа покољења“. Упознат са истицањем и величањем Његошевог пјесничког израза у социјалистичкој Југославији, сматрао је да због тога они који су се „до јучер“, „макар и посве неоправдано“ осјећали Турцима у „српском национализму такве врсте“ не могу наћи своје мјесто и с њим се „истински сродити“. *Bosanski pogledi*, novembar 1960, pretisak, 61-62.

Смаил Балић је већи дио живота провео у емиграцији, гдје је уско сарађивао са Адилом Зулфикарпашићем. Његова научна интересовања била су оријентисана на истраживање исламске компоненте Босне и Херцеговине. Иако се дуго осјећао као Хрват, прихватио је бошњачко национално опредјељење и радио на бошњачкој националној еманципацији босанскохерцеговачких муслимана. М. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, 348.

одрицање од примјене административних метода у обликовању свијести „социјалистичког човјека“. Такође, новим Кривичним законом, донесеним 1951. године, загарантована су већа права појединаца у односу на бирократске тенденције државног апарата. Такве мјере „лабавиле“ су чврсту „партијску руку“ и утицале на смањивање нивоа репресије, између осталог и према вјерским заједницама, односно њиховим јерархијама и службеницима.¹³⁴⁶

Међутим, непромијењено је остало становиште КПЈ да је религија марксизму непријатељска идеологија и оптерећујуће наслијеђе буржоаске прошлости, те ометајући фактор друштвеног развоја. У складу са тим, односи између државе и вјерских заједница били су, више или мање, константно заоштрени. Послије спровођења Закона о аграрној реформи на црквеним и вакуфским посједима и суђења надбискупу Степинцу, формирање свештеничких удружења био је потез револуционарне власти који је довео до снажног отпора свештенства, нарочито католичког бискупата којег је у томе подржавао Ватикан.¹³⁴⁷ Односи између Свете столице и Југославије константно су се погоршавали, што је након доношења Првог лондонског меморандума о Трсту, у прољеће 1952. године, кулминирало прекидом дипломатских односа.¹³⁴⁸

Готово паралелно са поменутиим потезима власти и спољнополитичким компликацијама реаговале су и вјерске заједнице, посебно свештенство Римокатоличке цркве. Политбиро ЦК КПЈ је на сједници од 15. јануара 1952. године констатовао оживљавање клерикализма и раст непријатељског дјеловања католичког клера у Словенији, али и у другим дијеловима земље.¹³⁴⁹ У Босни и Херцеговини је, према документима ЦК СК БиХ „појачано непријатељско дјеловање клера“ било изражено од 1950. године, а интензивирано од почетка 1952. У партијским анализама доминира закључак да је „реакционарно свештенство“ у овој републици прешло у „жестокую

¹³⁴⁶ *Sednice Centralnog komiteta*, 288-292; Р. Радић, *Држава и верске заједнице I*, 340;

Саша Шољевић, *Положај Српске православне цркве у социјалистичкој републици Босни и Херцеговини (1945-1975)*, ПБФ Свети Василије Острошки / Богословско друштво Отачник, Фоча-Београд, 2015, 223-224.

¹³⁴⁷ Револуционарна власт је од 1947. године кренула у процес оснивања организација „прогресивних свештеника“ скоро свих вјероисповјести на територији ФНРЈ. Првенствени циљ свештеничких удружења био је одвајање Католичке цркве од центра у Риму и стварање „народне цркве“, односно њено оријентисање у „националном смјеру“. У основи, циљ удружења био је разбијање јединства цркве и слабљење моћи њене јерархије. У том послу власт је примјењивала и методе присиле и притиска на поједине свештенике како би их натјерала да постану чланови наведених удружења. Више у: Р. Радић, *Држава и верске заједнице I*, 299-228; Miroslav Akmedža, „Uzroci prekida diplomatskih odnosa između Vatikana i Jugoslavije 1952. godine“, *Croatica christiana periodica: časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, br. 52, 2003, 184-186.

¹³⁴⁸ Одлуке великих сила о статусу Трста подразумевале су одређене управне промјене у зони А, а индиректно и у зони Б, за шта је Југословенска влада окривила Ватикан. Тито је у говору одржаном у Зрењанину истакао да се ради о покушају да Италија добије комплетну СТТ, али и Истру и Далмацију, те акценат ставио на улогу Ватикана: „Овдје је главни мутитељ Ватикан, католичка црква, она је ту иницијатор. (...) Јер, католичка црква и реакционарни кругови у католичкој цркви – они су најреакционарнији у читавом свијету – на свим пољима воде огорчену борбу против наше земље и у Америци, и свугдје. И овдје су нам они напакостили колико су више могли, и још ће нам напакостити.“ Слијед догађаја све више је убрзавао усложњавање односа између Југославије и Ватикана. У јесен 1952. године Бискупска конференција је на сугестију Свете Столице донијела одлуку о забрани свештеничких удружења, а југословенско вођство је Ватикану упутило оштру ноту и опгужило га за уплитање у унутрашње послове ФНРЈ. У међувремену је стигла вијест о одлуци Ватикана да надбискупа Степинца именује за кадринала, што је Југославија искористила као повод за прекидање дипломатских веза. М. Akmedža, „Uzroci prekida diplomatskih odnosa“, 190 i 193-200; Budislav Vukas, „Tršćanska kriza u prijelomnom periodu prve polovice pedesetih godina XX stoljeća“, u: *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, v. 28 br. 2, 2007, 1025-1038.

¹³⁴⁹ Р. Радић, *Држава и верске заједнице I*, 346.

офанзиву против Партије и народне власти“, и да се њихове „непријатељске активности“ повећавају „из дана у дан“. Упозорено је да клер развија „свестрану и систематску дјелатност“ и да „тежиште рада преноси на окупљање омладине и њено одвајање од изградње социјализма“, те да се служи разноврсним средствима у циљу остваривања свог утицаја на што шире масе.¹³⁵⁰

Југословенски комунисти су знали да Римокатоличка црква у земљи не брани само своје религијске позиције и интересе већ да у складу са својим снажним клерикалним традицијама предњачи у тежњама за што шири утицај у друштву.¹³⁵¹ За остваривање таквих циљева римокатолички клер је чак и у комунистичком, антирелигиозном, државном и друштвеном поретку у Босни и Херцеговини имао одређене повољне околности. Огледале су се у изузетно слабом упливу Партије међу Хрвате, али и у њиховој традиционалној привржености цркви, што је свештенству олакшавало остваривање масовног вјерско – политичког утицаја.¹³⁵² Клер је антикомунистичком пропагандом и вјерским проповједима заснованим на надприродним појавама и чудима, Хрвате још више удаљавао од власти и државе. Према документима Организационо-инструкторске управе ЦК КП БиХ, насталим 1950. године, у средњобосанском срезу Витез „кружила“ је прича како се „крвава Госпа појавила на задружном дому јер је крваво прављен“, док је у Бусовачи Госпа „рекла“ како „додијаше радне акције недјељом“.¹³⁵³ Такође, непријатељство према поретку и југословенској држави показивали су организовањем диверзија у привредним предузећима. Клер је исте године припремио крижарску групу од 7 лица, предвођену бившим домобранским сатником, која је у Теслићу подметнула пожар у творници за прераду лана.¹³⁵⁴

Закон о правном положају вјерских заједница, донесен маја 1953. године, није мијењао активности римокатоличког клера. Иако овим правним актом вјерским заједницама није омогућено ни близу од онога што су тражиле, законом су бар у теорији добиле легалну основу за протест када су њихова права била угрожена.¹³⁵⁵ То је у пракси остављало више простора за политичку употребу религијских осјећања и јачање отпора хрватских маса према комунистичкој власти. Римокатоличко свештенство је недјељом и празницима на мисе успијевало окупити и до 10 хиљада људи, одакле су поред вјерских упућиване политичке паролe и поруке усмјерене против Партије и друштвених вриједности које је заступала.¹³⁵⁶ Руководство СК БиХ Травник је у љето 1953. године забиљежило да је у овом срезу на дан свете Ане, у недељу 26. јула 1953. године, организована добро посјећена миса са које се чула проповјед да је „бољи празник недјеља него понедељак“, односно 27. јули – прослава

¹³⁵⁰ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 3/54, без. сигн., Неке карактеристике дјелатности клера у Босни и Херцеговини.

¹³⁵¹ О томе погледати: Ljubodrag Dimić, Nikola Žutić, *Rimokatolički klerikalizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992.

¹³⁵² Надлежни органи су почетком 1952. године установили да је само у граду Сарајево кроз католичке цркве мјесечно пролазило око 18.500 вјерника. АБХ, ЦКСКБХ, кут. 2/52, сигн. 50-32/52, Записник са састанка бироа Градског комитета КП БиХ Сарајево, одржаног 18. фебруара 1952. године.

¹³⁵³ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 514/50, без. сигн., Извјештај инструкторске групе о обиласку срезова: Травничког, Бугојанског, Кисељачког и града Травника, јули 1950. године.

¹³⁵⁴ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 476/50, сигн. 2500-2530, Централни комитет КП БиХ, Организационо-инструкторска управа, информације за дан 18. јануар 1950. године.

¹³⁵⁵ Р. Радић, *Држава и верске заједнице I*, 380-381; С. Шољевић, *Положај Српске православне цркве*, 102-106.

¹³⁵⁶ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 3/54, без. сигн., Неке карактеристике дјелатности клера у Босни и Херцеговини.

Дана устанка народа Босне и Херцеговине.¹³⁵⁷ Фратри су у Травнику говорили како грађанска вјенчања и судски разводи бракова не важе, те проклињали оне који то не обављају у црквама. Према истом извору, клер је на мисама и црквеним скуповима током пописа становништва „застрашивао“ вјерне да оним који се пишу „без вјере“ и њиховим породицама, неће бити дозвољено да се сахрањују у католичка гробља.¹³⁵⁸

За разлику од римокатоличког свештенства, контрареволуционарно дјеловање службеништва Исламске вјерске заједнице и јерархије Српске православне цркве није имало потпору моћног спољног фактора, али су њихове активности свакако имале учинак у генерисању подозривости муслиманског и дијела српског живља према Партији и поретку који је представљала.

У политичкој борби за јачање утицаја у масама и утемељење социјалистичког самоуправног поретка, комунистима у Босни и Херцеговини су послје римокатоличког клера највећу сметњу представљали муслимански вјерски службеници. Партијске анализе кажу да су хоце, подстицане од вјерског старјешинства у Сарајеву, од краја 1950. године у готово свим срезovima Босне и Херцеговине појачавале своје активности, како би што више омладине окупили на вјерској основи. Иако је до почетка педесетих година број активних џамија и поготово мектеба био значајно смањен, према оцјенама надлежних органа успијевали су да исламском вјеронауком обухвате омладину од предшколског узраста до 20 година, а настава је поред вјерског образовања имала и карактер антикомунистичке пропаганде.¹³⁵⁹ Свјетовне учитеље муслиманске вјере, хоце су сматрали највећом кочницом изучавања исламске вјеронауке, те су их настојали поколебати и придобити за вјерску наставу. Такође, у документима СК БиХ стоји да је муслиманско „реакционарно“ вјерско службеништво посебну пажњу посвећивало пропагандном раду међу женама, нарочито мајкама, преко којих су покушавали остварити што снажнији утицај на дјецу.¹³⁶⁰ Са становишта КПЈ управо је посебно опасно и неприхватљиво дјеловање хоца била вјерско-политичка кампања на одвајању муслиманске омладине од масовних и омладинских организација. Хоце су младеж исламске вјере одвраћали од одлазака на фронтоске састанке, радне акције и друге активности у организацији власти, а нарочито ефикасни били су за вријеме трајања мјесеца Рамазана, јер су проповједи да се „треба посветити вјери и богу“ наилазиле на ширу подршку.¹³⁶¹ Општи закључак власти, током прве половине

¹³⁵⁷ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 3/53, сигн. 16-84/53, Срески комитет Травник, Централном комитету Савеза комуниста Босне и Херцеговине, Задаци Савеза комуниста у борби против реакционарног клера, 14. август 1953. године.

¹³⁵⁸ Исто.

¹³⁵⁹ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 3/54, без. сигн., Неке карактеристике дјелатности клера у Босни и Херцеговини; АБХ, ЦКСКБХ, кут. 1/54, сигн. 1398/54, Записник са савјетовања секретаријата СК КП БиХ, одржаног 22. маја 1954. године у Тузли; АБХ, ЦКСКБХ, кут. 1/ 54, без. сигн., Записник са састанка Секретаријата среских комитета срезова: Травник, Завидовићи, Зеница, Високо, Вареш, Кисељак, Сарајево, Калиновик. У Сарајеву је 1952. године постојало 67 џамија од којих 47 активних. Такође, од предратних 12 мектеба у главном граду Босне и Херцеговине је исте године радило свега 4, које је „према званичним подацима“ свакодневно похађало око 770 дјеце. Међутим, број дјеце која су добијала вјерску наобразбу у Сарајеву, а и другим мјестима широм Босне и Херцеговине, био је многоструко већи. Многе хоце су приватно обилазиле куће и подучавале дјецу вјеронауци, а постојећи вјерски објекти били су, како је истицано, „расадник оног негативног и невапитног код муслиманске дјеце“, односно проповједи против власти и поретка. АБХ, ЦКСКБХ, кут. 2/52, сигн. 50-32/52, Записник са састанка бироа Градског комитета КП БиХ Сарајево, одржаног 18. фебруара 1952. године.

¹³⁶⁰ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 3/54, без. сигн., Неке карактеристике дјелатности клера у Босни и Херцеговини; АБХ, ЦКСКБХ, кут. 2/52, сигн. 505, Записник са састанка бироа Среског комитета Чапљина, који је одржан 1. фебруара 1952. године.

¹³⁶¹ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 3/54, без. сигн., Неке карактеристике дјелатности клера у Босни и Херцеговини.

педесетих година, био је да су хоће кроз вјерску наставу, хутбе, мелвуд и друге обреде успијевали вршити значајан утицај на муслиманске масе, и да је велики број становништва исламске вјере у Босни и Херцеговини, нарочито по селима, масовно ишао у џамије и постио у вријеме Рамазана, односно био изложен клерикалном утицају.¹³⁶²

Међу свештенством Српске православне цркве у Босни и Херцеговини се такође осјећала појачана активност на „ширењу вјерског утицаја“, али су њихове антикомунистичке пропагандне акције и клерикалне тенденције, у односу на римокатоличке и муслиманске, биле мањих размјера и слабијег ефекта. На то је утицало неколико фактора. Српска православна црква у Босни и Херцеговини је у педесете године ушла са значајним кадровским дефицитом, што се одражавало на опсежност и снагу кампање против комунистичког поретка и власти.¹³⁶³ Осим тога, Срби су сачињавали доминантну снагу Народноослободилачког покрета и чланства КПЈ, па су и најшире прихватили нову власт и њену атеистичку идеологију. Такву политичку стварност сликовито описује извјештај предсједника Вјерске комисије НР Босне и Херцеговине, Влада Шегрта, 5. јуна 1954. Године, поднесеном на савјетовању представника вјерских комисија народних република у Београду: „У Босни су сва српска села устаничка у огромној већини и цркве се у великом дијелу од 1941. године и не отварају.“¹³⁶⁴ Партијска документа говоре да се значајнији број Срба окупљао око својих богомоља на велике празнике (Божић, Васкрс, Светог Саву),¹³⁶⁵ али њима за разлику од Хрвата и муслимана није била толико блиска приврженост црквеном животу, односно масовном окупљању на искључиво вјерској основи.¹³⁶⁶ Митрополит дабробосански Нектарије Круљ је приликом посјете Бијељини, почетком јануара 1954. године, говорио о „незадовољавајућем“ утицају православног свештенства на српско становништво у Босни и Херцеговини. Нагласио је да клер и службеници друге двије вјерске заједнице имају вишеструко снажнији утицај на масе и критиковао ниже

¹³⁶² АБХ, ЦКСКБХ, кут. 3/54, без. сигн., Неке карактеристике дјелатности клера у Босни и Херцеговини; АБХ, ЦККПБХ, кут. 514/50, без. сигн., Извјештај инструкторске групе о обиласку срезова: Травничког, Бугојанског, Кисељачког и града Травника, јули 1950. године; АБХ, ЦККПБХ, кут. 514/50, без. сигн., Извјештај инструкторске групе о обиласку срезова: Травничког, Бугојанског, Кисељачког и града Травника, јули 1950. године.

¹³⁶³ Према подацима из 1956. године, свештенство Српске православне цркве у Босни и Херцеговини је имало укупно 183 свештеника, што је било убједљиво најмање у поређењу са друге двије велике вјерске заједнице. У исто вријеме у републици је дјеловало 356 римокатоличких свештеника и чак 1031 муслимански хоџа. АБХ, ЦКСКБХ, кут. 4/56, сигн. 80/02, Нека питања из односа цркве и државе.

¹³⁶⁴ АБХ, фонд: Земаљска комисија за вјерска питања Босне и Херцеговине, кут. 3 – А, без. сигн., Записник са савјетовања са претставницима верских комисија народних република, одржаног 5. јуна 1954. године у просторијама Савезног извршног вијећа.

¹³⁶⁵ АБХ, ЦККПБХ, кут. 2/52, сигн. 50-32/52, Записник са састанка бироа Градског комитета КП БиХ Сарајево, одржаног 18. фебруара 1952.

¹³⁶⁶ Ову карактеристику српског народа увидио је доктор Арчибалд Рајс, странац који га је добро познавао. Он је двадесетих година 20. вијека записао да Срби суштински нису религиозни и да су „своју религију“ претворили у „народну традицију“. Запазио је појаву да у вријеме обреда у храмовима буде „тек неколико ретких верника и то скоро искључиво жена“. О карактеру српске религиозности он додаје: „Али, чак и онај Србин који се хвалише да га је 'баш брига и за попа и за његова посла' прекрсти се кад сазна нешто што га жестоко погоди, или оде да пободе упаљену свећу испред иконостаса кад изгуби драго биће.“ Арчибалд Рајс, *Чујте Срби: чувајте се себе*, Мали принц, Београд 2011, 14-16.

О обиму окупљања босанскохерцеговачких Срба око цркве и вјерских светковина, али и нивоу утицаја свештенства на ово становништво говоре подаци из 1952. године. У четири тада постојећа православна храма у Сарајеву мјесечно се сабирало око 2600 вјерника, што је око седам пута мање од броја римокатоличких вјерника – доминантно Хрвата. Иначе, у том периоду Хрвата је било преко 20 хиљада мање него Срба у укупној популацији града Сарајева. АБХ, ЦККПБХ, кут. 2/52, сигн. 50-32/52, Записник са састанка бироа Градског комитета КП БиХ Сарајево, одржаног 18. фебруара 1952. године.

свештенство због „индолентности“ на пољу агитације, те тражио активнији пропагандни рад међу омладином како би се више привукла цркви.¹³⁶⁷

Поред слабљења угледа и утицаја Партије у народним масама, свештенство и службеништво све три највеће вјерске заједнице је својим дјеловањем, према оцјенама власти, у вријеме процеса „друштвеног преображаја“ сијало сјеме међунационалних нетрпеливости, које се лако примало на босанскохерцеговачком тлу. На основу података безбједносних органа, надлежни у ЦК СК БиХ су 1954. године констатовали вишегодишње трајање процеса буђења и бујања клеронационализма и клерошовинизма, које генеришу „реакционарни“ свештеници и хоће: „(...) Користећи заосталост једног дијела маса свештеници вјерска осјећања људи најчешће усмјеравају против људи друге вјере и националности и на тој основи, често врло отворено, распирују шовинизам. Активност клера, нарочито у развијању шовинизма, свестрано помажу политички непријатељи, првенствено бивши четници и усташе. (...) Клер користи разне догађаје, славе, постове и тако даље, да би развио активност на вјерском затуцању маса и развијању шовинизма. (...) Интензивно су искористили изборе за црквене и џематске одборе и настојали да у њих убаце усташке и четничке елементе као и имућније људе (...).“¹³⁶⁸

Као и у изражавању клерикалних тенденција, римокатоличко свештенство је предњачило и у клеронационалистичким и клерошовинистичким активностима. Према документима среских комитета, дјеловање у том правцу базирало су, као у Травнику, на отвореном проповједању да „Србин или муслиман не може бити брат“, а у црквене одборе и слична тијела окупљали бивше усташе, неке и само што су пуштани са одслужења затворске казне.¹³⁶⁹ Такође, римокатолички клер је вјерску и националну мржњу подстрекивао притиском на супружнике и њихову родбину у циљу разбијања мјешовитих бракова. Примјер овог облика клерошовинистичког дјеловања истакнут је у сумарном документу ЦК СК БиХ о дјеловању клера у Босни и Херцеговини. У Бугојну је одузимањем црквених почаста кажњена и уцјењивана мајка Хрватице која се удала за Србина, а о томе пише: „(...) Фратар врши притисак на њену мајку, одузима јој 'свети појас' и под тим притиском мајка враћа кћерку себи, а након тога фратар мајци 'свети појас'“.¹³⁷⁰

Улема Исламске вјерске заједнице у Босни и Херцеговини је национализам и шовинизам најчешће манифестовала током одржавања седмичних проповиједи – хутби, али и вјерске наставе и обреда. Служећи се великим утицајем међу муслиманима, хоће су пред вјернике постављали ултимативне захтјеве као што су „или Мујо или Јово“, те друге драстичне изборе попут тога да муслимани морају ићи у цамију или се у супротном покрстити.¹³⁷¹ Поред тога, сарадници безбједносних органа су располагали подацима да хоће, нарочито по сеоским мектебима, дјецу подучавају радикалној религијској нетолеранцији. Омладини су усађивали увјерења да је муслиманска вјера

¹³⁶⁷ АБХ, ЦККПБХ, кут. 1/52, сигн. 679/52, Записник са састанка бироа Среског комитета Бијељина, одржаног 12. јануара 1952. године.

¹³⁶⁸ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 3/54, без. сигн., Неке карактеристике дјелатности клера у Босни и Херцеговини.

¹³⁶⁹ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 3/53, сигн. 16-84/53, Срески комитет Травник, Централном комитету Савеза комуниста Босне и Херцеговине, Задачи Савеза комуниста у борби против реакционарног клера, 14. август 1953. године.

¹³⁷⁰ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 3/54, без. сигн., Неке карактеристике дјелатности клера у Босни и Херцеговини.

¹³⁷¹ Исто.

најбоља, да „друге вјере не ваљају“, да их „треба мрзити“ и слично.¹³⁷²

Свештенство Српске православне цркве у Босни и Херцеговини је током Другог свјетског рата показало виши степен спремности за сарадњу са партизанима него у Србији и Црној Гори – гдје је утицај четника био далеко јачи.¹³⁷³ Осим те чињенице, и увријежена свијест о доминантно српској антифашистичкој борби доприносила је да се елементи солунаштва и нетрпељивости према другим народима проносе чак и преко православног свештенства, што је почетком 1952. године забиљежио Градски комитет КП БиХ Сарајево. Поједини свештеници су међунационалне подозривости потхрањивали проповједима да су „Срби изнијели револуцију на леђима, а нису добили што их припада“.¹³⁷⁴ Такође, информације Комисије за масовне организације ЦК КП БиХ, из маја исте године, говоре да су свештеници српском становништву поручивали да их нова власт „гули“, да судови „штите усташе, док невине Србе осуђују“,¹³⁷⁵ што је „његовало“ старе и „исклијавало“ нове супротстављености и мржње.

Појачавање клерикалног и клеронационалистичког дјеловања свештенства и службеништва вјерских заједница поткопавало је братство и јединство, политику на којој је темељена федерална Босна и Херцеговина и заједнички пут њених народа, те усложњавало међунационалне и политичке односе. Политички посебно проблематично било је то што је падало баш у вријеме када је Партија кроз увођење самоуправљања интензивно радила на изградњи солидарности и јединства радних људи, независно од њихове вјерске или етничке припадности. Комунисти се, међутим, нису мирили нити прихватили да, како су наглашавали, „реакционарни клер“ руши у крви Народноослободилачког рата и револуције изграђиване вриједности социјализма. Централни комитет КПЈ је 22. јануара 1952. године републичким партијским комитетима упутио директиве од којих је прва била да се из школа избаци сваки вид вјерске наставе, а иста дозволи искључиво у вјерским објектима. Сем тога, тражено је да се у борбу против „реакционарних попова“ мобилишу партијске и масовне организације, нарочито омладинске и фронтоске и да се појача идеолошко-васпитни рад омладине против религиозности и „мистицизма“. Сходно наредбама, убрзо је дошло до забране предавања вјеронауке у свим школама, а теолошки факултети су изопштени из састава универзитета.¹³⁷⁶ Шести конгрес СКЈ, одржан новембра 1952. године у Загребу, потврдио је одлучне намјере југословенских комуниста у борби против религије, а новим статутом утврђено је да је чланство у Савезу комуниста неспојиво са исповједањем вјере.¹³⁷⁷ Пред партијске организације је постављан задатак

¹³⁷² АБХ, ЦККПБХ, кут. 29/52, без сигн., Централни комитет КП БиХ, Комисија за масовне организације – строго повјерљиво, информације за дан 15. мај 1952. године, Информација о спровођењу мјера по закључцима Политбироа ЦК КП БиХ о религији.

¹³⁷³ S. Džaja, *Politička realnost Jugoslavije*, 236.

¹³⁷⁴ АБХ, ЦККПБХ, кут. 2/52, сигн. 50-32/52, Записник са састанка бироа Градског комитета КП БиХ Сарајево, одржаног 18. фебруара 1952. године.

¹³⁷⁵ АБХ, ЦККПБХ, кут. 29/52, без сигн., Централни комитет КП БиХ, Комисија за масовне организације – строго повјерљиво, информације за дан 15. мај 1952. године, Информација о спровођењу мјера по закључцима Политбироа ЦК КП БиХ о религији.

¹³⁷⁶ М. Акмедџа, „Uzroci prekida diplomatskih odnosa“, 185; Р. Радић, *Држава и верске заједнице I*, 246.

¹³⁷⁷ Школски систем је за КПЈ био једно од главних оружја у борби против религије. Политичким радом кроз просвјету, за неколико генерација, требало је религијска осјећања замијенити марксистичким погледима на свијет. Директори основних школа, гимназија или учитељских школа послје 1952. године нису могли бити религиозни људи, а такви су из школског система требали бити елиминисани административним путем. Тражено је да учбеници буду прожети одговарајућим антирелигиозним садржајем, а просвјетни радници који нису држали наставу у вријеме вјерских празника одговарали су дисциплински и пријетио им је отказ. Школе и привредна предузећа почели су да воде прецизну

да приликом пријема нових чланова построже критеријуме по питању држања кандидата према религији. Тражено је да се религиозним интелектуалцима ускраћује могућност чланства, док је остављана могућност да се у заосталим срединама дозвољава флексибилност и толерантност у погледу испољавања вјерских осјећања.¹³⁷⁸

Међу водећим комунистима постојала је свијест да је због дубоко усидрених вјерских традиција и осјећања народних маса, брза и потпуна ликвидација религије скоро немогућа, а да је примјена радикалних обрачуна политички изузетно штетна и опасна, како по унутрашње односе, тако и укупни углед земље. Због тога су њихови јавни наступи, од почетка педесетих година, били обиљежени прагматичним и умјереним изјавама. Едвард Кардељ је 1953. године, у чланку објављеном у листу *Комунист*, позвао чланове Партије да подрже „хришћане добре воље“ који желе да граде социјализам и подсјетио на потребу прављења разлике између непријатељске политике дијела свештенства и вјерских осјећања становништва. Такође, Јосип Броз Тито је исте године одржао говор у Руми и позвао на „заустављање физичких напада на свештенство“.¹³⁷⁹

У складу са хијерархијски, на доље, издаваним директивама руководства среских комитета у Босни и Херцеговини првенствено су позивала на развијање политичке активности у борби против „реакционарног клера“. Захтијевали су да се против таквих износе и конкретизују њихови „злочини против народа“, а помажу свештеници који су показивали спремност за сарадњу са органима власти. Истицана је потреба затварања свих мектеба, али и да се при извршавању тог задатка показује политичка „мудрост“ и „еластичност“, односно муслиманима објашњава да ће у објектима мектеба бити отворане школе или неке друге установе. За поступање у „тежим случајевима“, тачније при појавама отпора, савјетовано је позивање на „хигијенске услове“ и друге сличне неадекватности за боравак дјеце. Од чланова КПЈ се очекивало да рашчисте са вјером и заузму „принципијелан став“ да религија и Партија не могу имати „ништа заједничко“. Издаване су инструкције да се у партијско чланство не примају људи склони вјерским зборовима, крштавању дјеце, вјенчавању у цркви и другим вјерским обредима.¹³⁸⁰

Осим тога што се религија косила са идеолошким основама револуционарне власти, а дјеловање „попова и хоца“ лабавило њен утицај на масе, сузбијање „непријатељског утицаја клера“ је, према оцјенама владајућег естаблишмента, било од посебног значаја у Босни и Херцеговини и представљало један од кључних предуслова за учвршћивање стабилности републике која је темељена на братству и јединству њених народа. Због тога су републичке владајуће структуре заузимале чврсте ставове да утицај вјерских заједница треба минимизирати, а њихов „реакционарни“ клер

евиденцију о томе колико је радника изостало са посла и како су обучени на дане великих вјерских празника. Р. Радић, *Држава и верске заједнице I*, 341, 385 и 387.

¹³⁷⁸ Р. Радић, *Држава и верске заједнице I*, 386.

¹³⁷⁹ Исто, 340.

¹³⁸⁰ АБХ, ЦККПБХ, кут. 2/52, сигн. 50-5/52, Комунистичка партија БиХ – Срески комитет Чапљина, Централном комитету Комунистичке партије Босне и Херцеговине, 9. фебруар 1952. године; АБХ, ЦККПБХ, кут. 2/52, без сигн., Комунистичка партија БиХ – Срески комитет Јабланица, Централном комитету Комунистичке партије Босне и Херцеговине, 27. фебруар 1952. године; АБХ, ЦККПБХ, кут. 2/52, без сигн., Комунистичка партија БиХ – Срески комитет Теслић, Централном комитету Комунистичке партије Босне и Херцеговине, 27. фебруар 1952. године; АБХ, ЦККПБХ, кут. 2/52, сигн. 504/52, Записник са састанка Среског комитета КП БиХ Столац, одржаног 5. фебруара 1952. године; АБХ, ЦККБХ, кут. 1/54, сигн. 1398/54, Записник са савјетовања Секретаријата СК КП БиХ, одржаног 22. маја 1954. године у Тузли.

„преваспитати“ како босанскохерцеговачке народе не би „тровали“ и одгајали на вјерској искључивости и мржњи. Такво становиште је антирелигиозну кампању неминовно усмјеравало и на примјену различитих репресивних метода, које су због сливености вјерских и националних идентитета генерисале опасне политичке „нуспојаве“. Милован Ђилас је у дискусију на Петом пленуму ЦК КП БиХ, одржаном априла 1952. године, изјавио да Партија, „практично говорећи“, првенствено води „борбу против католичке цркве као цјелине“,¹³⁸¹ али је „нанишанити“ искључиво „главног“ непријатеља значило и „ударити“ на припадајућу нацију, што је подразумијевало велику политичку штету и удаљавање од могућности успјеха шире интеграције Хрвата у нови друштвено-политички систем. Због тога је примјену репресије пожељно било „уједначити“ и њом „обухватити“ све три главне вјерске заједнице, односно њихово „реакционарно“ свештенство. Међутим, из партијских докумената се види да је оштрица репресије, ипак, највише усмјеравана ка главном непријатељу – римокатоличком клеру, иако је гоњено свештенство и службеништво и друге двије вјерске заједнице. Према прилично исцрпној анализи ЦК СК БиХ о односима цркве и државе, сачињеној 1956. године, у периоду од 1949. до 1954. године хапшена су и суђена 63 римокатоличка свештеника, 54 хоце и 15 православних свештеника.¹³⁸² Током 1952. године, када је власт поштрила мјере против религије – свештенства и вјерског службеништва, лишено је слободе и процесуирано 19 римокатоличких свештеника, 6 православних и 6 хоца.¹³⁸³ Наведени подаци односе се на судски санкционисане, док је број административно изречених мјера, сасвим сигурно, многоструко већи.

Сукоб власти и представника вјерских заједница у Босни и Херцеговини био је на врхунцу током љета 1953. године. Поред дотадашњих хапшења, прогона, забрањивања и ометања богослужења, те других кршења вјерских права,¹³⁸⁴ примијењена је метода организованог политичког и физичког линча високог свештенства Српске православне цркве и Римокатоличке цркве. У Сарајеву је почетком августа 1953. године одржана сједница Предсједништва главног одбора Социјалистичког савеза радног народа Босне и Херцеговине на којој су констатоване „све учесталије злоупотребе“ Закона о правном положају вјерских заједница, које испољавају свештеници и службеници све три вјерске заједнице. Посебно је апострофирано „непријатељско дјеловање“ митрополота дабробосанског Нектарија Круља, епископа бањалучког Василија Костића, појединих православних свештеника из источне Босне, те бањалучког бискупа Драгутина Челика и дијела католичког свештенства у Сарајеву.¹³⁸⁵ Недуго затим, 14. августа 1953. године, пред Земаљским музејом у главном граду Босне и Херцеговине одржан је велики митинг на којем су, уз присуство око 15 хиљада људи, осуђени „петоклонаши који спроводе политику Ватикана и Слободана Јовановића“.¹³⁸⁶ Већ тада се могло наслутити да ће масовни

¹³⁸¹ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 49/52, сигн. 2667, Дискусија Милована Ђиласа на Петом пленуму Централног комитета Комунистичке партије Босне и Херцеговине, 15. април 1952. године.

¹³⁸² АБХ, ЦКСКБХ, кут. 4/56, сигн. 80/02, Нека питања из односа цркве и државе.

¹³⁸³ Исто.

¹³⁸⁴ О примјени различитих видова репресивних мјера против свештенства све три вјерске заједнице погледати: Вељко Ђурић – Мишина, *Љетопис Српске православне цркве 1946-1958: време патријарха Гаврила (1946-1950) и Викентија (1950-1958)*, трећа књига, Српско културно друштво „ЗОРА“ / Книн – Београд, 2002, 1093-1096, 1104, 1109, 1148 и 1152-1153; Denis Bećirović, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini u vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945-1953)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za grad Zagreb i Zagrebačku županiju / Islamska zajednica u Hrvatskoj, Medžlis Islamske zajednice Zagreb / Institut za istoriju Sarajevo, Zagreb – Sarajevo, 2012, 451-477.

¹³⁸⁵ *Ослобођење*, 8. август 1953, 1-2.

¹³⁸⁶ *Ослобођење*, 14. август 1953, 3.

„народни зборови“, креирани у политичким центрима моћи, служити као начин разрачунавања са прозваним црквеним великодостојницима.

Дан након великог митинга у Сарајеву, 15. августа 1953. године, уз свесрдну подршку власти организован је народни збор у хрватском селу Требижату код Чапљине. Са овог скупа „народ“ је вршиоцу дужности мостарског бискупа дон Андрије Мајића „поручио“ да не долази у њихов крај, јер они „стојећи на позицијама изградње социјализма не слушају више лажи непријатељских елемената“.¹³⁸⁷

Неколико дана касније, односно 19. августа исте године, у Карановцу и Петрову Селу (општина Грачаница) одржани су митинзи на којем су истакнути транспаренти и узвикиване пароле против „реакционарног клера“ на челу са митрополитом Нектаријем. Демонстранти су се убрзо упутили ка оближњем манастиру Озрен, гдје је митрополит боравио, „тражећи“ да га „као непријатељ и издајник српског народа“ напусти. Том приликом, идеологијом острашћена и разјарена маса је уз салве погрдних ријечи владику физички злостављала, гурала, ударала у ребра и чупала за браду, те је од последица линча добио срчани напад. Митрополит је уз помоћ манастирског момка са повријеђеном ногом транспортован у Тузлу. Сљедећег дана посјетила га је делегација чланова Савеза социјалистичког радног народа, састављена од српских кадрова, и захтијевала да напусти Тузлу, јер ће у супротном избити нове демонстрације. Митрополит је одмах отпутовао за Београд, гдје се обратио највишим државним руководиоцима и тражио заштиту.¹³⁸⁸

Скоро идентичан сценарио припремљен је 21. августа у Бањалуци. На позив власти митинговало је око 15 хиљада „напредних“ људи који су „оштро осудили“ дјеловање епископа бањалучког Василија Костића и бискупа Драгутина Челика. Говорено је о њиховом „ненародном и братоубилачком“ дјеловању у току рата, односно сарадњи са четницима и усташама, па су названи „ратним злочинцима“. Владику и бискупа је на дан митинга посјетила „делегација грађана“ и затражила да у року од 48 сати напусте Бањалуку. Већ сљедећи дан обојица су протјерани и са погрдама, плувањем, гађањем каменицама, парадајзом и јајима праћени све до жељезничке станице у Бањалуци.¹³⁸⁹

Поступање револуционарне власти у Босни и Херцеговини током августа 1953. године вјерно илуструје проглас упућен грађанима посавског среза Дервенте: (...) „У суботу 29. августа у 10 сати прије подне одржаће се протестни збор на пијаци. Сваки добар члан Социјалистичког савеза треба да присуствује овом збору. (...) Доле реакција у мантијама. Батине и затвори су за непријатеље социјализма. Нема демократије за оне који крше социјалистичке друштвене законе.“¹³⁹⁰

Међутим, радикалан прогон високог свештенства у Босни и Херцеговини није доносио превише суштинских политичких бенефита Партији на власти. Нови поредак и његови представници су у очима многих још више изгледали као „страно тијело“. У дијелу становништва нарастао је осјећај угрожености вјерских вриједности, а тиме и националног идентитета и достојанства, што је утицало на начин понашања и погодновало одржавању и повећавању међунационалних предрасуда и непријатељстава.

¹³⁸⁷ С. Шољевић, *Положај Српске православне цркве*, 250.

¹³⁸⁸ Исто, 240-241.

¹³⁸⁹ Исто, 242-243.

¹³⁹⁰ Исто, 231.

Службеници ЦК СК БиХ, задужени за анализу односа државе и вјерских заједница, указивали су на „погрешна поступања“ у борби против „реакционарног клера“. Критиковали су нижа руководства и надлежне органе због слабе диференцијације између религиозности и „реакционарних схватања“, како код свештенства тако и код вјерника: „За многе наше другове је човјек који вјерује у бога непријатељ или бар незгодан да би се на њега могло ослонити. Исто тако за многе је довољно то што свећеник носи мантију, па да га гледају као непријатеља и да се тако према њему односе.“¹³⁹¹ Доносили су констатације да народне масе од вјере и свештенства треба одвајати развитком социјалистичке мисли и конкретним политичким мјерама, а да су примјењиване административно – репресивне мјере биле неефикасне и са собом носиле крупне слабости и правиле велику политичку штету.¹³⁹² Један од закључака био је да су за вјернике кажњавани свештеници остајали исправни – чак и мученици, а прогони изазивали сажаљење, због чега им је народ био још више привржен.¹³⁹³

5.3. Обрачун са либерализмом – пратиоцем демократизације

5.3.1. Дисидентство Милована Ђиласа

Снажна критика стаљинизма и етатизма омогућила је попуштање „бирокуратских стега“ у свим ћелијама друштва (Партији, државним органима, масовним и радним организацијама). Под таласима „идејног заокрета“ ломиле су се етатистичке структуре и јењавали различити облици строгаће и присиле. То је омогућило критику „свега постојећег“, а таква схватања нарочито су долазила до изражаја код дијела интелигенције.¹³⁹⁴ О тој појави Јосип Броз Тито је у разговору са делегацијом Првог конгреса Савеза студената Југославије, између осталог, изјавио: „(...) Ми се данас налазимо у изузетно деликатном положају. Нас запљускује вал ситнобуржоаских схватања са Запада, а са друге стране као мора притиска пропаганда са Истока и настојања да се наметне стаљинска пракса (...). Лик комунисте је изблиједио. Он се измијенио услјед извјесних туђих схватања која су ушла у Партију. Данас се комуниста не сматра борцем који мора да носи већи терет, да буде примјер другима (...). Ми нећемо жалити да буде сто хиљада чланова Партије мање ако Партија буде чврста, ако буде колектив који ће изградити лик новог човјека, ако комуниста буде примјер за друге (...).“¹³⁹⁵

Било је јасно да неке од идеја које су у плими демократизације „струјале“ кроз редове КПЈ нису биле по вољи њеног најужег руководства на челу са Титом. Са одмицањем процеса „морално – политичког“ преображаја Партије и друштва јавило се шаренило политичких погледа и расположења, а два су се доминантније и наглашеније истицала: с једне стране либералистичка, а са друге снажна тежња за бирокуратизацијом, чија је социјална основа био партијски и државни апарат. Процеси демократизације, дебирукратизације и деетатизације, те све већа слобода схватања, мисли и говора изронили су на површину гледишта која су подразумијевала чак и „распакивање“ једнопартијског система. На челу таквих схватања нашао се један од корифеја југословенског социјализма, Милован Ђилас. Узроке његовог дисидентства

¹³⁹¹ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 4/56, сигн. 80/02, Нека питања из односа цркве и државе.

¹³⁹² Исто.

¹³⁹³ Исто.

¹³⁹⁴ D. Bilandžić, *Istorija SFRJ*, 195.

¹³⁹⁵ Исто, 195-196.

веома је тешко оцртати. Сам Ђилас био је изузетно сложена и противрјечна личност. Прије свега, као узрок његовог „одметништва“ уочава се питање Титове власти и Ђиласово немирење да се кључна питања државе и Партије разматрају и рјешавају практично у Брозовом личном љетњиковцу.¹³⁹⁶ Раскошан живот, јагму за дипломатским магацинима и дедињским вилама Ђилас је окарактерисао као „грабеж комуниста“. Ипак, виле и остале повластице ни њега нису заобишле, иако се, према сопственом тврђењу, томе покушавао одупријети.¹³⁹⁷

Отпочињање процеса Ђиласовог дисидентства и бунтовништва читава се кроз чланке у периоду од 11. октобра 1953. до 7. јануара 1954. године објављене на страницама *Борбе* и јануарском броју часописа *Нова мисао*. У њима је устврдио да се велики дио руководећег слоја идејно и морално отуђио и удаљио од револуције, те да се затворио у посебну касту која има кључне позиције у друштву. Критиковао је бирократију, бирократски систем, „окамењене мозгове“, изобличавање морала руководећег партијског и државног кадра. Изражавао је сумњу у способност Партије да и даље буде покретач главних историјских процеса. Ђилас је сматрао да револуција не може бити спасена својом прошлосту, већ новим идејама, без којих она постаје „бреме, славна традиција али не и живот“.¹³⁹⁸ У чланку „Анатомија једног морала“ Ђилас је сагледавајући однос према супрузи Пека Дапчевића, Милени, критиковао поновно јављање малограђанског морала против којег су се партизани борили. Иако је отворено није тако назвао, према Ђиласу врх власти је добијао обресе израстајуће, нове, повлаштене друштвене класе – „црвене буржоазије“.¹³⁹⁹

Ђиласово уочавање и критика девијација „нове класе“ имали су „предисторију“ у умјетничким изразима српског књижевника из Босне и Херцеговине, Бранка Ђопића. Он је у сатири *Јеретичка прича*, првом дјелу такве врсте насталом у новој Југославији, извргавао руглу малограђанштину повлаштене касте државних службеника и функционера.¹⁴⁰⁰ Сатира је објављена 22. августа 1950. године, у вријеме када је Агитпропом управљао управо Милован Ђилас, од којег је, према закључцима тадашњег француског амбасадора, Ђопић вјероватно уживао „заштиту ако не и потицај“.¹⁴⁰¹ Јосип Броз Тито је на Конгресу АФЖ-а, октобра 1950. године, критиковао Ђопића и запријетио да власт коју представља такву сатиру неће дозволити и „оставити без одговора“, али да писца неће хапсити.¹⁴⁰² Иако је био народни херој, дугогодишњи члан Политбироа, „идеолошки лучоноша“ и истакнути борац против стаљинизма, КПЈ на челу са Титом није могла дозволити промовисање могућности обнове тек срушеног класног друштва. У основи Ђиласовог дисидентства била је критика једнопартијског система, што је дубоко задирало у саму срж револуционарног поретка. Из његових чланака уочљиво је исказивање тенденција ка социјалдемократији, а у разговорима са Кардељом, наводно, чак је директно предложио стварање лабуристичке партије у Југославији.¹⁴⁰³

¹³⁹⁶ N. Mijatov, *Milovan Đilas*, 106.

¹³⁹⁷ Исто.

¹³⁹⁸ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 361.

¹³⁹⁹ N. Mijatov, *Milovan Đilas*, 105.

¹⁴⁰⁰ Бранко Ђопић, *Јеретичка прича*. Преузето са: <https://www.scribd.com/doc/95666338/Jereti%C4%8Dka-pri%C4%8Da>. Датум приступа: 25. јануар 2021. године.

¹⁴⁰¹ О томе више: Darko Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu: odnosi sa velikim silama 1949-1955*, Globus, Zagreb, 1988, 191.

¹⁴⁰² Стеван Тонтић, „Ђопићева златна бајка о људима“, *Нови израз*, бр. 24-25, Сарајево, 2004, 95.

¹⁴⁰³ D. Bilandžić, *Istorija SFRJ*, 196; Vladimir Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas: prilozi za biografiju*, Prosveta, Beograd, 1991, 377.

Међутим, структурисана као јединствена организација, са чланством које је одлучно извршавало директиве руководства, Партија је била способна да или ломи, или одолијева различитим за њу негативним тенденцијама. Услиједила је снажна интервенција ЦК КПЈ, па је за 16. и 17. јануар 1954. године заказан Трећи ванредни пленум ЦК СКЈ са једном тачком дневног реда – Милован Ђилас. На самом Пленуму, одржаном у Београду, дискусија је била слободна и јавна, а директно је преносена преко Радио Београда, те у цјелости објављена у штампаним медијима – *Борби* и *Политици*.¹⁴⁰⁴ Једна од основних оптужби против Милована Ђиласа била је да је под утицајем запада ширио „ревизионистичке“ и „нереволуционарне“ идеје социјалдемократије. Јосип Броз је оштро одбацио и осудио чак и помисао да се Југославија окрене парламентарној демократији западноевропског типа, макар и у социјалдемократском облику. Ђиласу је највише замјерио што у својим текстовима ни једном ријечју није поменуо радничку класу, оцијенивши да таква схватања, ако би се дозволила, воде у „анархију“, а судбину југословенске социјалистичке стварности у „страховиту неизвијесност“.¹⁴⁰⁵ Едвард Кардељ је Ђиласову концепцију демократије оцијенио као мјешавину „анархизма и буржоаско-капиталистичких форми“, супротних социјализму. Оптужбе је „досолио“ истакавши да је Ђилас у једном разговору са њим, децембра 1953. године, Тита означио као носиоца бирократизма.¹⁴⁰⁶ Јосип Броз је у свом посљедњем обраћању Пленуму послао јасну поруку о ставовима југословенског руководства, политичким позицијама Југославије и идејама у њој: „Ја могу овдје изјавити, то може цијели свјет да чује, да на нас неће такав и сличан случај утицати да мијењамо правац нашег унутрашњег развика – правац развика демократских метода и остварење истинске социјалистичке демократије какву смо узели – наш сопствени пут у социјализам и развика социјалистичке демократије.“¹⁴⁰⁷ На Ђиласову страну стао је једино Владимир Дедијер, и то не толико у одбрану промовисаних идеја, колико у смислу права на слободу дискусије. Сам оптужени је на Пленуму добио прилику да дискутује, а у свом обраћању се „посуо пепелом“, признао грешке и истакао да се каје за своје поступке. Међутим, казна је била неминовна. Проглашен је кривим за анархолиберализам и ревизионизам, те кажњен искључењем из ЦК СКЈ, смјеном са свих партијских и државних функција, те посљедњом опоменом пред искључење из партијског чланства.¹⁴⁰⁸

Пленум је био директно преносен преко радија, па су његове поруке допирале у шире кругове југословенских комуниста. Репресија која се надвијала над политичким неистомишљеницима у Југославији је изазивала страх. Више нико није био спреман да ризикује каријеру и живот како би слиједио човјека који је повео акцију, а затим се поколебао и признао грешку. Добар примјер је „пјесник револуције“, Оскар Давичо. До Трећег пленума он се свакодневно дружио са Милованом Ђиласом и подржавао његове ставове, што је исказао поемом *Човјеков човјек*, објављеном 1953. године. Давичо је умјетничким начином изражавања, због издаје идеала за које се сам борио, критиковао посрнули морал владајуће бирократске касте.¹⁴⁰⁹ Ипак, након Ђиласове осуде и

¹⁴⁰⁴ N. Mijatov, *Milovan Đilas*, 114; Kosta Nikolić, Srđan Cvetković, *Radanje jeretika: suđenje Milovanu Đilasu i Vladimiru Dedijeru 1955*, ISI, Beograd, 2011, 51.

¹⁴⁰⁵ K. Nikolić, S. Cvetković, *Radanje jeretika*, 51.

¹⁴⁰⁶ Исто, 52.

¹⁴⁰⁷ Цитирано према: N. Mijatov, *Milovan Đilas*, 114.

¹⁴⁰⁸ Исто, 115.

¹⁴⁰⁹ Из стихова Оскара Давича ишчитавају се критике бројних девијација које су почетком педесетих година озбиљно оптерећивале југословенско друштво: „(...) Ови стари оживљени прокрвављени; ова младост закрпљена бледилом; ова новаторска ноћ која купује њиве од синдикалне награде (...). Ова ноћ слободе за коју се гинуло да ноћи не буде више ове ноћи (...). Ове ноћи унакажене секретаријатима још увек

политичког пада, отишао је код Александра Ранковића покајао се и „молио га за милост.“ Новим књижевним дјелом, *Ода Удби*, написаним поводом прославе 13. маја 1954. године, Дана овог органа безбједности, Давичо је непуних годину дана након критике, доказивао оданост и лојалност југословенском државном и партијском врху.¹⁴¹⁰

Иако је, према сјећањима самог Ђиласа, преломни тренутак у заустављању процеса демократизације Партије али и читавог југословенског друштва био Други пленум ЦК СКЈ, одржан јуна 1953. године на Брионима,¹⁴¹¹ његова осуда је озваничила да су у Југославији превладала схватања да се у деестатизацији и либерализацији отишло предалеко. Показало се да у највишем партијском врху критичка свијест није однијела превагу над „догматским и бирократским схватањима“, да је политичка култура била на ниском нивоу, те да су демократија и право на сопствено мишљење у Југославији још непознаница.¹⁴¹²

5.3.2. Обрачун са „Ђиласовштином“ у Босни и Херцеговини

О „случају Ђилас“ није расправљао само врх Партије, његове идеје и осуда биле су почетком 1954. године централна тема свих нивоа партијске власти у цијелој Југославији. Одмах након Трећег ванредног пленума ЦК СКЈ, одржане су пленарне сједнице средњих комитета СК БиХ на којим су једногласно осуђиване Ђиласове „ревизионистичке мисли“. Одлучно су истицани ставови да је Ђилас, дружећи се са разним „малограђанским и другим елементима, потцијењивао не само Савез комуниста и његово руководство него и радничку класу“. Окарактерисан је „слабићем“ у одбрани „једнопартијске демократије“, те критикован као „демагог“ и „мајстор полуистине“ који је „морално пао“.¹⁴¹³ Такође, на пленарној сједници Градског комитета СК БиХ Сарајево, Рато Дугоњић је Ђиласа назвао „непријатељем“, „лажовом“ и „клеветником“, док је Цвијетин Мијатовић користио термине попут „окорјели фракционаш“, „мајстор полуистина“ и „интрига“. Мијатовић се на поменутој сједници, између осталог, „присјетио“ Ђиласовог става изнесеног на једном пријему и вечери код босанскохерцеговачког комунисте и члана Савезне владе, Османа Карабеговића: „(...) Он каже: 'сви српски кадрови су затровани шовинизмом', па након кратке паузе дода 'осим Марка [Александра Ранковића]'.“¹⁴¹⁴ Било који вид националистичко – шовинистичке тенденције противријечио је идеолошким основама марксизма – лењинизма и било компромитујућа карактеристика за сваког комунисту, а овакво етикетирање значило је посебну „неудобност“ због чињенице да су српски кадрови у етнички мјешовитој Босни и Херцеговини сачињавали највећи дио владајућег

угојеним над бедом што бледи од сиромаштва испуњеног упркос сновима извршеним а неиспуњеним (...).“ Погледати: Оскар Давичо, *Човеков човек*, Ново поколење, Београд 1953.

¹⁴¹⁰ К. Nikolić, S. Cvetković, Rađanje jeretika, 53.

¹⁴¹¹ RTS: Intervju sa Milovanom Đilasom. Преузето са: <https://www.youtube.com/watch?v=wM7JW4Z9q8Y>, Датум приступа: 25. јануара 2021. године.

¹⁴¹² Љ. Димић, *Историја српске државности*, 362.

¹⁴¹³ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 1/54, без сигн., Записник са проширеног пленума Среског комитета Савеза комуниста у Градачцу, одржаног 26. јануара 1954. године; АБХ, ЦКСКБХ, кут. 2/54, без сигн., Записник са проширеног пленарног састанка Среског комитета СК БиХ Бијељина, одржаног 25. јануара 1954. године; АБХ, ЦКСКБХ, кут. 2/54, сигн. 10 – VII – 55, Записник са проширеног пленума Среског комитета СК БиХ Власеница, одржаног 29. јануара 1954. године; АБХ, ЦКСКБХ, кут. 2/54, сигн. 5 – VII – 55, Записник са проширеног састанка Градског комитета СК БиХ Сарајево, одржаног 21. јануара 1954. године.

¹⁴¹⁴ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 2/54, сигн. 5 – VII – 55, Записник са проширеног састанка Градског комитета СК БиХ Сарајево, одржаног 21. јануара 1954. године.

републичког и партијског естаблишмента. Мијатовићева изјава о „шовинизму“ српских кадрова несумњиво се ширила у политичким круговима главног града Босне и Херцеговине, те у многим српским комунистима продубљивала већ усвојене нетрпељивости према Ђиласу, што је вјероватно и био циљ његовог оваквог иступа на Пленуму сарајевског градског комитета.

Ђиласов пад није изазвао већи потрес у СКЈ, нити је било много његових сљедбеника који су прогањани због „ђиласовштине“. Чланови Савеза комуниста који су подржавали Ђиласа смјењивани су и партијски кажњавани, али нису трпјели радикалне судске осуде, осим ако нису били превише упорни.¹⁴¹⁵ Послије Ђиласове политичке ликвидације из СКЈ је искључен свега 21 члан. У Србији је изопштено 11 комуниста, у Хрватској 3, у Црној Гори 4, те по један у Словенији и Македонији. По истом питању у Босни и Херцеговини је, такође, искључен један члан и то из бањалучке организације Савеза комуниста. Поред тога, вођени су поступци у још неколико комитета, преваходно на Универзитетском у Сарајеву, али не изричито по случају Ђилас, већ „по истим схватањима.“¹⁴¹⁶

Утицај Ђиласових идеја у Босни и Херцеговини се најизраженије показао управо међу комунистима Сарајевског универзитета, нарочито код студената Филозофског факултета – Одсјек за Јужнословенску књижевност и српскохрватски језик. Упоредо са кулминацијом Ђиласовог дисидентства, дио формирајуће „социјалистичке интелигенције“ у Босни и Херцеговини је изражавајући сопствене погледе на друштвена и културно – политичка збивања показивао „прекомјерну“ склоност ка либерализму, одступајући од, према оцјени надређених партијских структура, политичке линије Савеза комуниста. У Сарајеву је 15. априла 1954. године одржана Конференција Савеза комуниста Филозофског факултета на којој је закључено да се од ЦК СК БиХ затражи распуштање Основне организације Савеза комуниста – група Јужнословенска књижевност и српскохрватски језик, уз објашњење да су у њој дошли до изражаја погледи који су у супротности са борбом за остваривање основних „принципијелних схватања на којим се заснива Савез комуниста“. Према извјештају кровне Универзитетске организације, у „проблематичном“ комитету студенти комунисти су били подијељени у двије групе. Прву, бројнију, сачињавали су сљедбеници политичке линије СКЈ, те били „правилних схватања“, али друштвено – политички неактивни и интелектуално инфериорни у односу на групу „либералних“ студената који су се окупљали око универзитетских друштава. Унутар драмске секције истицали су се „Гузина, Јефтић и Марјановић“, док су у оквиру Клуба младих писаца и студентског листа *Наши дани* најактивнији били „[Миодраг] Богичевић, Врањеш, Цвјетичанин, Николић, Лукић, [Војислав] Лубарда, [и] Бегенеш“.¹⁴¹⁷

Комитет Савеза комуниста Филозофског факултета оптуживао их је, нарочито студенте окупљене око Клуба младих писаца, за партијску недисциплину и

¹⁴¹⁵ К. Nikolić, S. Svetković, *Radanje jeretika*, 75.

¹⁴¹⁶ АЈ, 507, ЦКСКЈ, II/12, прилог: 1/1, Искључени по случају Милована Ђиласа.

¹⁴¹⁷ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 3/54, сигн. 03, Комитет Савеза комуниста Филозофског факултета у Сарајеву, Централном комитету Савеза комуниста Босне и Херцеговине, април 1954. године.

Међу студентима Филозофског факултета – члановима СКЈ доминирала је српска национална припадност и опредељење. Од укупно 101 студента, 73 су били Срби, 15 Хрвати, 10 Црногораца, 1 Јевреј, 1 Чех и 1 неопредељен. Такође, треба имати у виду да се огромна већина студената муслимана национално изјаснила као Срби, али то не мијења општу слику националног састава Студентске организације Савеза комуниста Филозофског факултета у Сарајеву. АБХ, ЦККПБХ, кут. 26/52, без сигн., Основна партијска организација Филозофског факултета, Организационо – статистички извјештај, Сарајево, 31. март 1952. године.

„нихилистички однос спрема било каквих ауторитета“, партијских и књижевних, наставника и наставе. На терет су им стављани партикуларистички иступи у виду самоистицања и некритичког самооцењивања сопственог рада као „посебног“. Наводно, сматрали су да непознавање њиховог стваралаштва у универзитетским друштвима „значи не знати за културно-умјетнички рад у Сарајеву“.¹⁴¹⁸ Такође, спочитавано им је ниподаштавање сваког другачијег мишљења било оно и најправилније, те да остали студенти одани политици Партије нису имали смјелости да им се супротставе јер не „баратају фразама“ и боје се „да не буду исмијани“.¹⁴¹⁹

Група студената, младих књижевника, нарочито је била „трн у оку“ због изражавања отворене подршке критичарима све израженијих појава друштвених аномалија, које је својим осионим понашањем и малограђанском ароганцијом генерисала привилегована владајућа елита. У Клубу младих писаца износили су позитивне критике према поменутој поеми *Човеков човек* Оскара Давича, а овај партизански борац и пјесник југословенског социјализма био је „неприкосновени“ књижевни ауторитет међу младим сарајевским писцима. Јавну подршку Давичијевим ставовима показали су чланком који је требао бити објављен у студентском часопису *Наши дани*. Ипак, од његовог штампања се одустало због, према извјештају Комитета Савеза комуниста Филозофског факултета, снажне реакције јавности.¹⁴²⁰ Међутим, публикација припремљеног чланка у ствари је вјероватно спријечена интервенцијом надлежних органа. Представници „народне власти“ нису дозволили да погледи супротни развоју „истинске социјалистичке демократије“ у Босни и Херцеговини узму ширег маха.

Поред тога што су изрази либерализма унутар дијела сарајевске дисидентске студентске омладине били неприхватљиви са становишта политичке линије Партије на власти, они су имали и карактеристике које су указивале на „националистичке“ тенденције, па је њихово сузбијање било од посебне важности. Ставови студента Војислава Лубарде, члана Клуба младих писаца, и његова полемика са професором око оцјене стваралаштва хрватског књижевника Силвија Страхимира Крањчевића, имали су таква обиљежја. Лубарда се „тврдоглаво“ препирао и увјеравао професора да је његово „огледно предавање“ у гимназији било добро и да је исправно поступао када је Партији „подобног“ Крањчевића, чија су дјела почетком педесетих налазила мјесто у босанскохерцеговачким издањима школских уџбеника, приказивао као „религиозног пјесника“.¹⁴²¹ „Искакања“ у ставовима по оваквим и сличним осјетљивим питањима револуционарна власт је скоро па искључиво интерпретирала као национализам.¹⁴²²

¹⁴¹⁸ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 3/54, сигн. 03, Комитет Савеза комуниста Филозофског факултета у Сарајеву, Централном комитету Савеза комуниста Босне и Херцеговине, април 1954. године.

¹⁴¹⁹ Исто.

¹⁴²⁰ Исто.

¹⁴²¹ Исто.

¹⁴²² Занимљива је улога Војислава Лубарде у културном животу Босне и Херцеговине током седамдесетих и осамдесетих година двадесетог вијека, када су се услијед одмицања процеса „федерирања федерације“ и измијењених политичких и демографских односа јавиле тенденције форсирања такозване „босанскохерцеговачке књижевности“, као посебне и „наднационалне“, а на уштрб интегралности националних, српске и хрватске. Човјек који је почетком педесетих година оптуживан за „либерализам“, неколико деценија касније припадао је кругу интелектуалаца и културних радника који су се томе супротстављали. Лубарда је јединство српске националне књижевности на целокупном југословенском простору „чувао“ тако што је тражио да буде изостављен из едиције *Послијератна књижевност народа Босне и Херцеговине*. Такође, Војислав Лубарда је седамдесетих и осамдесетих дошао у оштар сукоб СК БиХ око политике националне равноправности у Босни и Херцеговини, те је преселио из Сарајева у Београд. У интервјуу листу Организације савезне омладине *Идеје*, датом 1982.

Неправилни ставови међу студентском омладином, члановима организације Савеза комуниста група Јужнословенска књижевност и српскохрватски језик, према оцјени руководства Комитета Савеза комуниста Филозофског факултета, узели су толико маха да она није имала снаге да их се ослободи, нити да раскрсти са „носиоцима негативних појава“. Од ЦК СК БиХ затражено је распуштање организације и „поновно регистравање чланства“. Након Трећег ванредног пленума ЦК СКЈ и осуде Милована Ђиласа, требало је „одсјећи репове“ дисидентских схватања и иступа, поготово у републици од изузетне важности за очување поретка, изградњу „лика комунисте“ и „социјалистичке демократије“.

године, оштро је иступио против Мухамеда Филиповића назвавши га „великомуслиманским националистом“ који своју друштвену позицију „званичног лењинисте“ користи за промовисање тезе о већим и мањим правима народа на Босну и Херцеговину. Š. Filandra, *Вошњајска политика*, 257 i 304-305.

6. СУОЧАВАЊЕ СА КРИЗОМ И ПРЕИСПИТИВАЊЕ ПОЛИТИЧКИХ ОДНОСА (1955-1958)

6.1. Посљедице бирократизације друштва – „на вратима кризе“

6.1.1. Општи ехо југословенске кризе

Падом Милована Ђиласа, почетком 1954. године, дефинитивно су обустављене друштвене реформе засноване на основама демократизације, дебирократизације и децентрализације, док су истовремено изостајале нове идеје и смјелије акције за наставак започетог мијењања послје рата успостављених друштвених односа у Југославији. Попуштање револуционарног заноса и идеала о предавању фабрика у „руке радника“ показало је многе хроничне проблеме југословенског социјализма, који су, иако потискивани, постојали читаву деценију. Упркос томе што се Југославија убрзано пела ка доњој граници средње развијених земаља, још су постојала изразито велика подручја у Босни и Херцеговини, Црној Гори, Македонији и Космету гдје свакодневни начин живота није био одмакао од преиндустријског времена. Ниво биједи са којом се суочавало становништво у појединим крајевима централне југословенске републике оцртава искуство историчара Душана Биландића, који је на прилазу Јајцу 1961. године угледао двојицу упрегнутих људи и трећег човјека за дршкама плуга. Осим овог случаја који илуструје материјално стање сељака, и индустријализација је спровођена уз „големе жртве“. Инвестиције су достигале и до чак 40% друштвеног производа, што је било за око три пута више него у земљама слободног тржишта. Тако високу стопу акумулације, несумњиво на уштрб животног стандарда становништва, могло је наметнути државно старјешинство које није имало притисак опозиције, односно режим који је посједовао апсолутну правно-политичку моћ.¹⁴²³

Увођење такозваног комуналног система, септембра 1955. године, није могло обуздати посљедице нагле стагнације „идејног заокрета“. Радило се више о „организационо-институционалном и управном пројекту, а мање о промјенама у реалном животу“.¹⁴²⁴ Самоуправљање је све више постајало само форма са разгранатом мрежом институција и органа који ниси доносили суштинске друштвене промјене. Услиједио је реверзибилни процес „опорављања“ и јачања централизма, што је израђало појачане манифестације различитих видова национализма. Поједини југословенски комунисти, поготово из Словеније и Хрватске, су у снажењу централистичких тенденција видјели угрожавање равноправности народа, повезујући то са „старом политиком Београда“, односно „великосрпским национализмом“. Први је реаговао лидер словеначких комуниста и блиски Титов сарадник, Едвард Кардељ. Он је у предговору свог познатог дјела *Развој словеначког националног питања*, објављеном 1957. године, о томе писао: „(...) Афирмација бирократско-централистичких тенденција и њихових великодржавно-шовинистичких облика поткопала би, према томе, не само правилне социјалистичке и демократске принципе на којим се заснива јединство народа Југославије, него и политичку стабилност социјалистичког састава уопће.“¹⁴²⁵

¹⁴²³ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Golden Marketing, Zagreb, 1999, 390.

¹⁴²⁴ Исто, 391.

¹⁴²⁵ Edvard Kardelj, *Nacija i međunacionalni odnosi: izbor iz dela IV*, Izdavački centar komunist, Beograd, 1979, 37-38.

Кулминација постојећих незадовољстава десила се управо у Словенији. Почетком 1958. године изненада је избио штрајк рудара у Трбовљу, први у социјалистичкој Југославији. Штрајк је дјеловао изненађујуће и прилично шокантно, јер је мало ко вјеровао да је у земљи радничког самоуправљања тако нешто уопште могуће. Свјесни обима нагомиланих проблема у федерацији, југословенски комунисти су анализу штрајка проширили на укупно стање у Словенији и уопште у Југославији. Анализа је показала да се није радило само о уобичајеним мотивима штрајкача (захтјеву за повећање плата и побољшање услова рада), већ и о озбиљним политичким конотацијама. Показало се да је штрајк настао у атмосфери антијугословенског расположења и становишта о неравноправном положају Словеније у југословенској федерацији. Утврђено је да су таква схватања широко захватила јавно мњење и партијске организације, а показало се да слично расположење влада и у осталим југословенским републикама, само са различитим интензитетом и мотивима.¹⁴²⁶ Дубоки проблеми државног уређења, националне равноправности и међунационалних односа нису више могли бити прикривани „фасадом“ о изградњи радничког самоуправљања и социјалистичке демократије, о њима је јавно проговорено на највишим мјестима партијске власти.

6.1.2. Проблеми увођења комуналног система

Општим законом о уређењу општина и срезова, који је Савезна скупштина усвојила 16. јуна 1955. године, општина је постала основна политичко-територијална организација самоуправљања радног народа и основна друштвено-економска заједница становника на свом подручју.¹⁴²⁷ Према овом закону, чија је улога била да буде важан елемент надоградње југословенског самоуправног социјализма, у надлежности општинског нивоа власти наша се брига о великом броју крупних питања привредног и јавног живота. Припала јој је управа над привредом и јавним службама, брига о природним богатствима, функционисању саобраћаја, организацији услова производње, осигуравање извоза енергије, комуналним услугама и стамбеним фондом.¹⁴²⁸ У експозеу поднесеном Савезној народној скупштини поводом новог уређења срезова и општина, Едвард Кардељ је нагласио потребу јачања улоге општина као „самоуправних комуна“. Посебно је истакао да комуне треба да представљају такву друштвено-политичку заједницу у којој ће бити могуће усклађивати појединачне интересе радних људи и опште интересе заједнице, те да нова расподјела компетенција између срезова и општина треба да обезбиједи да републике поједине надлежности постепено преносе на срезове, како би грађани „преко општина и срезова“ били у стању да „директно утичу на решавање далеко ширег круга питања него досад“.¹⁴²⁹

Комунално уређење темељено је на неколико основних теоретско-идеолошких принципа. Основи механизма комуна подразумевали су друштвено самоуправљање, па су теоретичари југословенског социјализма, у складу са дотадашњим искуством друштвеног развоја, били на становишту да комунални систем мора бити организован на бази самоуправљања у свим областима живота.¹⁴³⁰ То је значило нови начин

¹⁴²⁶ D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 400-401.

¹⁴²⁷ *Службени лист ФНРЈ*, 22. јун 1955, 393-397.

¹⁴²⁸ Љ. Димић, *Испорија српске државности*, 264.

¹⁴²⁹ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslavija 1918 – 1988*, 900-903.

¹⁴³⁰ Владало је мишљење да се комуналним уређењем савлађује основна противријечност социјалистичког друштва – присвајање вишка рада, а да је комуна механизам којим ће се превазилазити противријечности између личних и друштвених интереса. Замишљено је да онај ко управља комуном истовремено наступа као произвођач, али и потрошач – који настоји да развије производне снаге и

расподјеле дохотка између државе и предузећа, што је локалним органима власти омогућило учешће у диоби добити. Едвард Кардељ је такве мјере видио као могућност да се савезни привредни план јаче ослони на среске привредне планове чиме би читав систем привредног планирања добио на својој реалности и стабилности.¹⁴³¹ Сходно марксистичкој теорији о одумирању државе, друштвени систем је требало усмјеравати ка организовању такве заједнице у којој заједничким друштвеним пословима управљају сами грађани, а не некакав орган који је изнад њих. Сматрало се да је то могуће постићи ако се друштво организује као заједница произвођача, односно комуна – општина.¹⁴³²

Формирањем општина као самосталних комуна измијењен је карактер и физиономија дотадашњих срезова. У новој организацији срез је постао заједница комуна. Територијално повећавање општина имало је за посљедицу ликвидацију малих и формирање већих срезова, који су у економском и географском погледу сачињавали једну ширу цјелину. Срезови су, с једне стране својом политичко-управном функцијом, требали да обезбиједу правни систем и вршеће контроле законитости рада на свом подручју, док су с друге требали координисати развој комуналних заједница и пружати помоћ заосталим и неразвијеним комунама.¹⁴³³ Већ у јануару 1955. године, на сједницама Извршног комитета ЦК СК БиХ и Главног одбора Социјалистичког савеза радног народа Босне и Херцеговине, разматрана су актуелна питања око формирања новог система општина и срезова, као заједница комуна. Предложено је рјешење по којим је нова политичко-територијална подјела умјесто дотадашњих 66 срезова и 415 општина, требала имати 22 или 23 среза са још тачно неутврђеним бројем комуна, који се кретао између 140 и 151.¹⁴³⁴ Након „дугих дискусија и рада на терену“, 9. јула 1955. године усвојен је Закон о подручју срезова и општина у НР БиХ, по којем је централна југословенска република подијељена на 15 срезова и 191 општину.¹⁴³⁵

Комунални систем почео је да функционише септембра 1955. године, али је брзо постало јасно да се управљање друштвеним пословима налази у процјепу између прокламованог самоуправног социјализма и административно-централистичког руковођења. Све комуне, радни колективи, партијске, синдикалне и друге организације формално су биле активни чиниоци самоуправљања, али су политички врхови државе у својим рукама задржали кључне полуге управљања друштвеним процесима, поготово у доношењу најзначајнијих одлука.¹⁴³⁶ Такође, пракса је убрзо показала да комунални систем прати низ промашаја и негативних феномена. Насупрот прокламованом, у цијелој земљи су од старта постојале објективне неједнакости услова привређивања, тенденције ка самовлашћу и угрожавању развоја самоуправљања кроз „кршење самосталности“ предузећа. Недуго након преласка на комунално уређење, Партија је критиковала „изрођавање комуне“. Постало је евидентно да комунални систем прераста у затворен „политичко-економски организам, незаинтересован за животна питања шире

стекне што већа средстава, а истовремено одлучује о томе како та средства троши. Leo Geršković, *Komuna kao društveno – ekonomska zajednica i političko – teritorijalna jedinica*, RAD, Beograd 1959, 5-8 i 9-10.

¹⁴³¹ В. Petranović – М. Zečević, *Jugoslavija 1918 – 1988*, 900 – 903.

¹⁴³² L. Geršković, *Komuna kao društveno-ekonomska zajednica*, 4.

¹⁴³³ *Ослобођење*, 24. јануар 1955, 2.

¹⁴³⁴ *Ослобођење*, 24. јануар 1955, 2; *Život i djelo Đura Pucara Starog: govori, referati i intervjui* (1945-1965), knjiga II – tom 2, Institut za istoriju Banjaluka, 1989, 329-330.

¹⁴³⁵ *Život i djelo Đura Pucara Starog: govori, referati i intervjui*, 331.

¹⁴³⁶ D. Bilandžić, *Historija SFRJ*, 231.

друштвене заједнице“.¹⁴³⁷

На општејугословенске недостатке, оличене у бирократској затворености, у Босни и Херцеговини су се калемили хронични проблеми кадровско-организационог типа. Цвијетин Мијатовић је на Другом пленуму ЦК СК БиХ, јануара 1956. године, изјавио да је у већим градовима и бившим среским центрима био формиран формално и идеолошко – политички образованији и зрелији кадар, док је у највећем броју сеоских и општинских управа егзистирао прилично „неизрастао“, далеко слабији и малобројнији, кадар који није успијевао да „конкретизује политичку линију Савеза комуниста“.¹⁴³⁸ Сличне оцјене провејавале су и наредне године. Поред фразеолошких позитивних осврта на „јак импулс“ који су савјети народних одбора, срезова и општина давали развоју „свих органа друштвеног управљања у републици“, изражавана је прилично снажна критика рада општинских администрација. Посебно је наглашавана шаролика кадровска оспособљеност општинских комитета Савеза комуниста, једног од кључних чинилаца организационе и политичке дјелатности у комунама, те истакнуте појаве „сужавања друштвеног карактера ових органа“ и концентрисање монополизма у рукама уског круга људи.¹⁴³⁹

Поред бирократске затворености општинских комунистичких олигархија и ниског нивоа образовно-организационих способности управљачке структуре комуна, мањкавости комуналног система у Босни и Херцеговини извирале су из њених географско – конфигурационих и економских дефицита. Због постојања великог броја забачених и изразито неразвијених мјеста, која су саобраћајним везама била слабо или никако повезана са центрима, отпадала је могућност формирања система већих и економски јачих општина.¹⁴⁴⁰ Због тога је прецизно одређивање територија будућих комуна и срезова у Босни и Херцеговини био изузетно комплексан посао. Тај посао није представљао само формирање нове административно-територијалне подјеле, него стварање таквих територијалних јединица које ће моћи да одговоре свим захтјевима који се постављају пред комуне. Требале су бити довољно „велике“ да би са постојећим привредним основама и потенцијалима могле несметано економски егзистирати, а опет довољно „мале“ да би у своје органе власти и друге форме друштвеног управљања могле обухватити и активирати најшири круг грађана са припадајуће територије.¹⁴⁴¹ О проблемима образовања комуна и њиховим границама, почетком 1955. године, расправљано је на Четвртој пленарној сједници Социјалистичког савеза радног народа Босне и Херцеговине, те бројним среским савјетовањима на којим су поред изабраних народних посланика припадајућег краја, секретара среских комитета, предсједника и секретара среских народних одбора, присуствовали и водећи босанскохерцеговачки комунисти, попут Ђура Пуцара, Угљеше Даниловића, Авда Хума, Пашаге Манџића, Рата Дугоњића и других, што говори о степену политичке озбиљности и осјетљивости посла.¹⁴⁴²

Рад на територијалном формирању комуна захтијевао је стрпљивост и преиспитивање различитих могућности и приједлога који су долазили из

¹⁴³⁷ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije, knj. III*, 342; Љ. Димић, *Историја српске државности*, 364.

¹⁴³⁸ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 30/56, сигн. 2/13, Други пленум Централног комитета Савеза комуниста Босне и Херцеговине – стенограмске биљешке, 30. јануар 1956. године.

¹⁴³⁹ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 5/57, сигн. 1/1-2, Извјештај Централног комитета Савеза комуниста о раду организације Савеза комуниста Босне и Херцеговине, Сарајево, маја 1957. године.

¹⁴⁴⁰ Исто.

¹⁴⁴¹ *Бањалучке новине*, 18. фебруар 1955, 1.

¹⁴⁴² *Ослобођење*, 24. јануар 1955, 2; *Ослобођење*, 25. јануар 1955, 1.

заинтересованих локалних заједница.¹⁴⁴³ Мотиви захтјева руководиоца срезова и општина око одређивања нових граница локалних административно-територијалних јединица били су различитог карактера. Кретали су се од стремљења ка остваривању боље економске позиције краја из којег долазе, без обзира да ли је то интерес ширег подручја, бриге шта ће бити са њима „сутра“ када се њихов срез укине, преко реалних тежњи заснованих на географско-саобраћајним факторима, до жеље за територијалним повезивањем на националној основи. Шеф босанскохерцеговачких комуниста, Ђуро Пуцар Стари, забиљежио је да дискусија на Пленуму ССРН БиХ, одржаном 23. и 24. јануара 1955. године, „није била на висини“ и да су се људи у највећем броју руководили „чисто локалним-партикулистичким“ тенденцијама: „Људи нису схватили шта убудуће треба да значи и представља једна комуна, односно комунална заједница. Износили су се разни, па често пута и апсурдни, аргументи да би се одбранила и приказала нужност за одржање среза. Ако већ нема никаквих изгледа да се срез може одржати онда се брани став да остане као једна општина, то јест, треба само да промијени име и да остане по старом.“¹⁴⁴⁴

Добра парадигма непринципијелности мотивисане локалистичком тежњом за економским просперитетом властите локалне заједнице је захтјев представника општине Шековићи. Они су на састанку у Тузли, одржаном почетком априла 1955. године, истакли да „народ у шековачким селима жели да се прикључи Тузланском срезу“. Мишљење Републичке комисије, која се на терену бавила питањем утврђивања граница срезова и општина, било је да се ради о „неприродном“ и „исфорсираном“ приједлогу који у себи носи „опасност од илузије о великој материјалној помоћи Тузле“. Комисија је остала при чврстом ставу да ће сељаци Шековића своје потребе и даље лакше подмиривати у 19 километара удаљеној Власеници, него у преко 60 километара далекој Тузли.¹⁴⁴⁵ Сличних примјера било је и у другим крајевима Босне и Херцеговине. Приједлог Републичке комисије да дотадашња општина Возућа, која се налазила у оквиру среза Завидовићи, уђе у састав општине Бановићи, наилазио је на отпор. Представници Возуће су презентовали „мишљење становништва“ овог краја које је, наводно, тражило формирање посебне возућке комуне са преко 6 хиљада становника и њено припајање привредно развијенијем и „просперитетнијем“ Зеничком или Тузланском срезу.¹⁴⁴⁶ Спорадично је било и захтјева мотивисаних „прогресивним“ тежњама, чему свједочи иступ представника власти из Милића. Изражавали су став о беспотребности формирања посебне комуне у Милићима, предвиђене у првобитном приједлогу Републичке комисије. Сматрали су да становници овог источnobосанског мјеста своје потребе несметано могу задовољити у оквиру само 11 километара удаљене Власенице, као општинског центра. Ово питање је кроз расправе до краја „искристализовано“, те је приједлог руководства Милића прихваћен као примјер препознавања интереса и потреба шире заједнице.¹⁴⁴⁷

Међутим, далеко најозбиљнији и политички најопаснији проблем структурисања система комуна у Босни и Херцеговини биле су непревазиђене међунационалне супротстављености и националистичке страсти, које су долазиле до изражаја приликом одређивања граница комуна. Јавиле су се отворене тежње за сједињавањем граничних једнонационалних средина, те противљења политичких представника и становништва сусједних мјеста са различитим етничким структурама уласку у састав истог среза или

¹⁴⁴³ *Бањалучке новине*, 18. фебруар 1955, 1.

¹⁴⁴⁴ *Život i djelo Đura Pucara Starog: govori, referati i intervjui*, 330.

¹⁴⁴⁵ *Ослобођење*, 9. април 1955, 2.

¹⁴⁴⁶ *Ослобођење*, 1. април 1955, 3.

¹⁴⁴⁷ *Ослобођење*, 1. април 1955, 3.

комуна, без обзира да ли су их објективни природни и економски фактори упућивали на сарадњу и заједничко рјешавање проблема. Свјестан проблематичности међунационалних односа, Ђуро Пуцар Стари се у завршној ријечи на поменутом Пленуму ССРН БиХ, између осталог, осврнуо и на овај проблем: „(...) Ми ћемо се вјероватно сусрести с разним шовинистима и назадним људима који, свјесно или несвјесно, потежу вјерске и друге разлике из прошлости, а то нам може само нанијети штету. Због тога морамо сами имати јасне ставове, морамо знати шта хоћемо. Одавде морамо поћи са ширим, принципијелним схватањем. Иначе, ако доље на терен пренесемо конфузне погледе, онда ћемо имати много тешкоћа да би створили честиту комуна и честиту заједницу комуна.“¹⁴⁴⁸

Манифестације „старих назадних схватања“, како их је назвао Пуцар, исказале су се у више локалних заједница Босне и Херцеговине. Приликом редефинисања територије среза Бихаћ, маја 1955. године, констатоване су националистичке склоности представника појединих општина задужених да пренесу „вољу народа“ свог краја. Републичка комисија је сматрала „неоправданим“ и одбацила захтјеве да се сједиште општине Кулен Вакуф пресели у Мартин Брод. Наглашено је да за тако нешто нема „никаквог оправданог разлога“ и да се „врло вјероватно“ ради о захтјеву заснованом „на локалистичким, па и шовинистичким тенденцијама“.¹⁴⁴⁹ Географски знатно ближи центру среза, Кулен Вакуф је био и далеко насељенији – доминантно муслиманским живљем, насупрот преобладајућем етнички српског и устаничког Мартин Брода.¹⁴⁵⁰ Тражење да сједиште комуна буде у „мјесту ратног побједника“, насупрот потребним географско-саобраћајним и демографским критеријумима, на микропростору је показивало постојање под притиском власти хибернисаних жеља за националном хомогенизацијом.¹⁴⁵¹ Различити „национални интереси“ као фактор појаве несугласица уочавали су се и при дефинисању система комуна на територије среза Јајце. Приједлог да се јајачка општина Кључ припоји Приједорском срезу произвео је противријечне реакције Срба, Хрвата и муслимана овог краја. Хрватско становништво је било за останак у саставу среза Јајце, српско „више за Јајце него за Приједор“, док је муслимански живаљ своје интересе и сигурност будућег живота скоро искључиво видио у припајању Приједорском срезу.¹⁴⁵²

¹⁴⁴⁸ *Život i djelo Đura Pucara Starog: govori, referati i intervjui*, 332.

¹⁴⁴⁹ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 8/55, ф. 7, сигн. 7/06, Примједбе на план формирања општина у Народној Републици Босни и Херцеговини, Сарајево, 6. мај 1955. године.

¹⁴⁵⁰ *Popis stanovništva, домаћинства и станова у 1961. години: национални састав становништва FNR Југославије: подаци по насељима и општинама, књига III*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1994, 50. Преузето са:

<https://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1961/pdf/G19614001.pdf>. Датум приступа: 15. октобар 2021.

године.

¹⁴⁵¹ Политичке и међунационалне односе у комунама Бихаћког среза илуструје записник са састанка Секретаријата среског комитета, одржаног крајем 1956. године. Као тачка дневног реда пред члановима комитета су се нашли „проблеми у општинама и комитетима“, а поред постојања грешака у методама руковођења, непримјереног односа према странкама, лоших односа између руководства, „надобудног“ понашања према стручњацима који су именовани на безначајне функције, посебно је расправљано о „врло тешкој ситуацији“ у општини Бужим. Узрок је био у општинском комитету који је, како је наведено, „по свом саставу, а и по раду најслабији“ у Бихаћком срезу. Осим пијанчења и „других грешака у личном животу“, у општини Бужим, коју је према попису из 1961. године сачињавало 90% муслиманског живља, у комитет су бирани људи „проблематичне прошлости, односно они који су током рата и револуције били у „непријатељским редовима“. То је реметило односе и стварало јаз између руководиоца, чланова СКЈ и народа овог устаничког краја. АБХ, СККСБХ, кут. 5/57, без сигн., Записник са састанка Секретаријата среског комитета СКЈ Бихаћу, одржаног 12. децембра 1956. године; *Popis stanovništva, домаћинства и станова у 1961. години*, 54.

¹⁴⁵² АБХ, ЦКСКБХ, кут. 8/55, ф. 7, сигн. 7/06, Примједбе на план формирања општина у Народној Републици Босни и Херцеговини, Сарајево, 6. мај 1955. године.

И кроз штампу је, иако у ублаженој форми, указивано на проблем који је лабавио и доводио у питање стабилност федералне Босне и Херцеговине. Гласило Социјалистичког савеза радног народа Бањалука, *Бањалучке новине*, писало је фебруара 1955. године о појави расприривања „старих шовинистичких страсти и од раније потхраћиваних антагонизама између појединих сусједних села“, који су се јављали приликом одређивања граница општина. Истакнуто је да могућност уласка у заједничку комуно међу сељацима продукује коментаре да се ради о „заједничком казану“ и отворено супротстављање уласку у јединствену територијалну организацију.¹⁴⁵³ Преоминантно муслиманима насељен Козарац требао је бити „појачан“ са 2-3 хиљаде становника такође муслиманског села Ковљани и већински српског Доњег Гаравца, те као општина ући у састав Приједорског среза.¹⁴⁵⁴ За формирање комуне Козарац постојали су потребни економски услови, али и супротстављености инспирисане међунационалним нетрпељивостима. О политичким приликама и појавама које су у овом поткозарском мјесту, током расправа о формирању комуна, оцртавале постојање кризе односа успостављених 1943. године, извјештавале су *Бањалучке новине*: „Наравно, ту се не ради о незнању и необавјештености, него о свјесном штеточинском дјеловању разних реакционара чија се, изгледа, једина 'друштвена' активност и састоји у томе да, користећи се још увијек релативном културном заосталошћу извјесних слојева становништва и жалосним остацима штетних утицаја из прошлости, уносе политичке смутње кад им се за то укаже прилика.“¹⁴⁵⁵

Један од елементарних постулата југословенског комуналног уређења заснивао се на форсирању друштвеног развоја у којем ће, супротно „стаљинистичкој теорији“ о идентификовању националних заједница са државом, удружење комуна бити организација која уједињује људе у ширу друштвено-територијалну заједницу, супротну „одумирућој држави“.¹⁴⁵⁶ Међутим, реализација ове марксистичке теорије о комуни као основи националне заједнице „савијало“ се под снажним „вјетровима“ антимарксистичких тежњи. Ниво развоја социјализма у Босни и Херцеговини био је далеко од могућности да друштво може „коракнути“ ка таквом виду организовања. При формирању система комуна показало се да након десетогодишње примјене револуционарних мјера нису до краја превладане базичне нестабилности републике „збратимљених“ народа. Недуго затим, први пут након ослобођења, јавно је проговорено о постојању и дубини кризе и започет процес преиспитивања друштвено – политичких односа у земљи.

6.1.3. Привредни проблеми као узрок кризе

У процесу „превладовања стаљинистичке свијести“ многи су идеју радничког самоуправљања прихватили као могућност да се преко ноћи може изградити слободно друштво удружених радних људи. У дијелу таквог чланства СКЈ била је недовољно развијена свијест о тешком бремену историјског наслијеђа, о снази прикривених у револуцији поражених политика и неразвијености производних снага. Међутим, историјска и политичка реалност је још тражила дисциплиновану и монолитну Партију, па је Савез комуниста Југославије и даље био кичма цјелокупне друштвене структуре и главна снага која све кључне елементе у земљи држи у својим рукама.¹⁴⁵⁷ Руководство

¹⁴⁵³ *Бањалучке новине*, 18. фебруар 1955,1.

¹⁴⁵⁴ *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini*, 88 i 100.

¹⁴⁵⁵ *Бањалучке новине*, 18. фебруар 1955, 3.

¹⁴⁵⁶ L. Geršković, *Komuna kao društveno-ekonomska zajednica*, 4-5.

¹⁴⁵⁷ D. Bilandžić, *Historija SFRJ*, 221-223.

Партије је сматрало да вишак рада принципијелно припада друштву, а не произвођачима, односно предузећима, те да га расподјељује држава. Био је то основни разлог због којег је од краја 1953. године услиједило успоравање реформи привредног система.¹⁴⁵⁸ Успостављени механизам самоуправљања није успијевао да из привреде истисне доминантну улогу државе, односно Партије, која је одлучивала о кључним питањима планирања, акумулације и инвестиционе политике.¹⁴⁵⁹ Недуго након што је почео да функционише нови комунални систем, Јосип Броз је наговијестио да „једна генерација не може да сноси сав терет социјализма, а да не осети резултате својих напора“. Титов став допуњен је и додатно „разрађен“ на проширеној сједници Извршног комитета ЦК СКЈ, 28. септембра 1955. године. Након овог засједања југословенских комуниста почеле су да јењавају инвестициона улагања, обустављена је градња кључних објеката и кренуло се радити на подизању животног стандарда становништва. Међутим, нови политичко-економски курс брзо је проузроковао рецесију, а она појаву републичких национализма.¹⁴⁶⁰

Неправилна схватања процеса изградње друштвеног самоуправљања и улоге Партије, као и специфичности привредног развоја републике, генерисали су нарастање кризе у Босни и Херцеговини. Цвијетин Мијатовић је на Другом пленуму ЦК СК БиХ, 30. јануара 1956. године, истакао да се у појединим организацијама Савеза комуниста, „због њихове запуштености од стране руководства“, одржавају „накарадна схватања“ да је улога Савеза комуниста сужена. Указао је на постојање „неприхватљивих тумачења“ да се због процеса развоја демократије – постојања радничких савјета, директора и управних одбора, Партија нема право мијешати у пословање привредних предузећа, те констатовао да су се комитети због тога „устручавали“ претресати привредну проблематику и „политику предузећа“. Мијатовић је нагласио да организације Савеза комуниста и њихови чланови због тога слабо раде на јачању синдикалних подружница и омладинских организација у предузећима, да нису усмјерени на мобилизацију колектива за већу производњу и развијање учешћа свих радника у самоуправљању предузећима, да не активирају радне људе у борбу против негативних појава као што су расипништво, привредни криминал, локализам, шпекулантски однос према заједници, појаве бирократизма и самовоље.¹⁴⁶¹

Осим тога, важан фактор нагомилавања проблема који су продуковали кризу био је противријечан карактер привредног развоја у централној југословенској републици. Обим индустријске производње у периоду 1952-1956. године увећао се за 92%, а број запослених у истом периоду порастао је за 36.623 радника. У календарској 1952. години број запослених износио је 217.139, док се 1956. године тај број попео на 253.762 радника. Укупна инвестициона улагања по глави становника у Босни и Херцеговини су била изнад југословенског просјека.¹⁴⁶² Убједљиво највише инвестиција извршено је у области тешке индустрије – енергетике, металургије, рударства, хемијске индустрије, те жељезничког саобраћаја и војне индустрије, док су улагања у лаку индустрију и занатство била далеко нижа.¹⁴⁶³ Због неопходности подизања нивоа продуктивности рада, у вријеме када је производња била „више него дуплирана“, расла

¹⁴⁵⁸ Исто, 223.

¹⁴⁵⁹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije, knj. III*, 339-342.

¹⁴⁶⁰ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 364.

¹⁴⁶¹ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 30/56, сигн. 2/13, Реферат Цвијетина Мијатовића одржан на Другом пленуму ЦК Савеза комуниста Босне и Херцеговине, 30. јануар 1956. године

¹⁴⁶² АБХ, ЦКСКБХ, кут. 5/57, сигн. 1/1-2, Извјештај Централног комитета Савеза комуниста о раду организације Савеза комуниста Босне и Херцеговине, Сарајево, маја 1957. године.

¹⁴⁶³ Исто.

је потреба за великим бројем стручњака и квалификованих радника. Међутим, стварност босанскохерцеговачке индустријске производње била је у драстичној супротности са потребама. Крајем 1955. године констатовано је да проценат висококвалификованих радника износи 2,3%, а да се процијењене потребе крећу око 4,9%. Квалификованих је било 23,7%, наспрам потребних 37,9%. Постотак полуквалификоване радне снаге био је на 18,3%, а потребе 19,6%, док је број неквалификованих износио 55,7%, наспрам 37,6% реалне потребе за таквим радницима.¹⁴⁶⁴

Проблем дефицита квалификоване радне снаге у Босни и Херцеговини није се могао брзо и лако превладати и био је, с обзиром на темпо раста привреде, најтежи у односу на све остале југословенске републике. Најдрастичније је било у индустрији и рударству, гдје је на једног квалификованог радника долазило 146 запослених, док је југословенски просјек био 54, дакле три пута мање него у Босни и Херцеговини.¹⁴⁶⁵ Осим тога, огромна већина радне снаге, поготово неквалификоване, долазила је са села, а сам процес укључивања сељака у индустријску производњу носио је са собом низ потешкоћа. Ново радништво са дубоко усађеним навикама сеоског живота отежавало је рад привредних организација. У документима ЦК СК БиХ је истицано учестало и масовно изостајање са посла, поготово у жеку пољопривредних радова, што је доводило до застоја и неравномјерне производње. Због недоласка на посао радника са села, уобичајена појава у привредном сектору у Босни и Херцеговини била је смањење производње угља у првом и четвртном кварталу године.¹⁴⁶⁶

Преласком сељаштва у индустрију убрзано је растао број градског становништва, а изградња стамбеног простора и просвјетно-здравствених установа знатно је заостајала за растом индустрије. Такав карактер привредног развоја неминовно је генерисао бројне комуналне проблеме. У годинама 1953. и 1954. животни стандард по категоријама становништва растао је прилично равномјерно, а биљежен је чак нешто бржи пораст стандарда радника и службеника у односу на пољопривредно становништво. Током 1955. године дошло је до битних промјена, јер је животни стандард у градовима пао за 6-7%, док је на селу порастао за око 10%. И наредне 1956. године у градовима и индустријским центрима растао је тренд дестабилизације стандарда, уз све уочљивије отежане животне услове, ниже плате радника и пораст цијена хране и услуга.¹⁴⁶⁷ Пораст цијена пољопривредних производа и разних занатских и комуналних услуга највише је погађало неквалификоване и полуквалификоване раднике у градовима, чија плата није покривала ни минимум животних потреба.¹⁴⁶⁸

На дневном реду организација Савеза комуниста брзо су се наша питања недостатка стамбеног простора, дјечијих и здравствених установа, спорост и неекономичност стамбене изградње, неправилности при расподјели станова и други проблеми који су обарали животни стандард градског становништва.¹⁴⁶⁹ Међутим, анализа ЦК СК БиХ је показала да руководства појединих комитета и средских народних

¹⁴⁶⁴ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 13/55, ф. 12, сигн. 23/11, Стање и проблематика кадрова у привреди НР Босне и Херцеговине, Сарајево, 26. децембар 1955. године.

¹⁴⁶⁵ Исто.

¹⁴⁶⁶ Исто.

¹⁴⁶⁷ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 1/56, ф. 1, сигн. 34/02, Информације о проблемима животног стандарда у градовима, Београд, 6. децембар 1956. године.

¹⁴⁶⁸ Исто.

¹⁴⁶⁹ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 16/57, сигн. 3/13, Информације о одржаном Трећем пленуму ЦК СК БиХ, 20. јун 1957. године.

одбора чак прећутно избјегавају да се на дневном реду нађу нагомилана комунална питања која су захтијевала расправе, што је у суштини одражавало „стару бирократску праксу“ рада комитета и народних одбора.¹⁴⁷⁰ То је производило додатне тешкоће у борби за изградњу објеката, организацију производње, а нарочито оспособљавање кадрова и васпитавање људи који су дошли са села и били у процесу стицања навика индустријских радника.

Наведене слабости ојачавале су свијест водећих комуниста о нужности остваривања што већег нивоа класног интереса радништва, како би се у Босни и Херцеговини предуприједио појачан утицај „реакционарних идеологија“ и пораст националистичких схватања, која су по правилу посебно плодно тло налазила у вријеме економске кризе. Тражено је појачавање акције на отклањању негативних појава, учесталих „антисоцијалистичких тенденција и поступака разних малограђанских и бирократских елемената и остатака старог друштва“.¹⁴⁷¹ У први план истицана је борба за већу продуктивност рада, увођење савременије организације рада, борба за квалитет, штедња, економичније пословање, уздизање кадрова, стручно оспособљавање и усавршавање радника. Указивано је на мањкавости привредне оријентације у републици, која се превасходно огледала у изградњи скоро искључиво базичне – тешке индустрије и „кључних објеката“.¹⁴⁷²

Међутим, такву слику босанскохерцеговачке привреде није било лако мијењати. Готово комплетна индустрија била је сконцентрисана у само неколико срезова, а огромна подручја републике остала су потпуно неразвијена. Од мјеста изградње кључних објеката зависило је усмјеравање финансијских средстава и „политичка подршка“, па су из тог разлога индустријски неразвијена подручја заостајала и у сваком другом погледу.¹⁴⁷³ Пољопривреда је остала основно занимање у бројним неиндустријским крајевима, а њена наслијеђена кржљавост још више је продубљена револуционарним мјерама и уситњавањем сељачког посједа. Ипак, због великог скока цијена пољопривредних производа од 1955. године је растао животни стандард сељаштва, док је опадао стандард радништва у индустријским центрима, што је противријечило класној политици Партије. Убрзо је повећано пореско оптерећење пољопривредног становништва, што је изазвало нова незадовољства сељачког океана.¹⁴⁷⁴ Сељаци су тешко прихватили и важеће видове опорезивања, а њихова огорченост новим мјерама власти још више је расла због учесталих примјера неправилног и неправедног оптерећивања многих пореских обвезника.¹⁴⁷⁵ Централни комитет СК БиХ је крајем 1956. и 1957. године добијао информације са терена да руководиоци општинских народних одбора у циљу правовремене наплате пореза нису бирали начин ни средства како да то учине, те да су од пореских извршилаца захтијевали да буду

¹⁴⁷⁰ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 6/58, ф. 6, сигн. 8/04, Анализа материјала са посљедњих састанака среских комитета, Сарајево, новембар 1955. године.

¹⁴⁷¹ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 5/57, сигн. I/1-2, Извјештај Централног комитета Савеза комуниста о раду организације Савеза комуниста Босне и Херцеговине, Сарајево, маја 1957. године.

¹⁴⁷² АБХ, ЦКСКБХ, кут. 16/57, сигн. 3/13, Информације о одржаном Трећем пленуму ЦК СК БиХ, 20. јуна 1957. године.

¹⁴⁷³ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 5/57, сигн. I/1-2, Извјештај Централног комитета Савеза комуниста о раду организације Савеза комуниста Босне и Херцеговине, Сарајево, маја 1957. године.

¹⁴⁷⁴ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 18/56, сигн. 28/03, Изјава предсједника Привредног одбора Савезног извршног вијећа друга Светозара Вукмановића о опорезивању пољопривредних произвођача у 1956. години; АБХ, ЦКСКБХ, кут. 5/57, сигн. I/1-2, Извјештај Централног комитета Савеза комуниста о раду организације Савеза комуниста Босне и Херцеговине, Сарајево, маја 1957. године.

¹⁴⁷⁵ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 4/56, ф. 2, сигн. III/46-1, Информације за Организациони секретаријат – о неким политичким проблемима на срезу Мостар, Сарајево, 26. новембар 1956. године.

неуомљиви спроводиоци мјера принуде.¹⁴⁷⁶

Незадовољство економским положајем компликовало је хронично затегнуте односе на селу. За ионако нестабилне политичке прилике у Босни и Херцеговини нарочито опасни су били појачани изливи национализма и шовинизма, што је током друге половине педесетих година постајала важна тема партијских извјештаја, информација и анализа. Партијска документа говоре да се национална нетрпеливост огледала у масовним тучама, забрањивању проласка муслиманима кроз српска села и супротно, одвајању дјече у основним школама, хрватском бојкоту приредби и конференција на којим присуствују муслимани или Срби и обрнуто.¹⁴⁷⁷ Током 1956. и прве половине 1957. године само у Тузланском срезу је забиљежено 140 туча између Срба и муслимана, мотивисаних међунационалним непријатељством и изазваних на „шовинистичкој основи“, највише у општинама Возућа, Тојшићи и Турија.¹⁴⁷⁸ У овом периоду учесталије је било групно пјевање пјесама краљу Петру, Анти Павелићу и њиховим командантима, те снажније дјеловање четничке и усташке политичке емиграције која је настојала да придобије сељаке, „било на политичкој или економској основи“. Из иностранства је стизало више писама, пакета и других пошиљки, како рођацима тако и другим лицима, а у неким селима чак и свим усташким или четничким фамилијама. Према подацима безбједносних служби, на територији Босне и Херцеговине се 1957. године око 11 хиљада лица „дописивало са емигрантима на западу“, што је значајно утицало на домете политике братства и јединства.¹⁴⁷⁹

Са становишта револуционарне власти неповољне политичке прилике на подручју међунационалних односа умногоме су се развијале услед незадовољавајуће привредне ситуације у републици, коју је карактерисало непотребно гомилање бирократије, њена запарложеност, склоност конформизму и безидејност по питању даљњег економско-социјалног напретка. У условима евидентне економске, али и политичке кризе, фебруара 1958. године, одржан је Четврти проширени пленум ЦК СК БиХ, на којем се чула критика бирократске касте. Хајро Капетановић је том приликом, између осталог, изјавио: „Двије, три године ми говоримо како нам се апарат нагомилао уопште. Ми имамо 31.000 службеника, од тога 14.000 у државном апарату, а у народним одборима 11.000. Ми говоримо како не треба наставити том линијом, како треба мијењати ту структуру и како треба то смањивати, како бисмо могли та средства користити другдје, али то не иде. На тим најодговорнијим мјестима сједе другови који треба да спроводе ту политику.“¹⁴⁸⁰

Разуздана руководства и голема бирократија у привредним организацијама је испољавала разне видове непотребног и неекономичног трошења друштвених

¹⁴⁷⁶ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 9/57, сигн. 8/03, Нека запажања о стању на селу у Народној Републици Босни и Херцеговини; АБХ, ЦКСКБХ, кут. 4/56, ф. 2, сигн. III/46-1, Информације за Организациони секретаријат – о неким политичким проблемима на срезу Мостар, Сарајево, 26. новембар 1956. године.

¹⁴⁷⁷ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 9/57, сигн. 8/03, Нека запажања о стању на селу у Народној Републици Босни и Херцеговини; АБХ, ЦКСКБХ, кут. 16/57, сигн. 3/13, Информације о одржаном Трећем пленуму ЦК СК БиХ, 20. јун 1957. године.

¹⁴⁷⁸ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 5/57, без сигн., Записник са сједнице Среског комитета Савеза комуниста Тузла, одржане 1. јула 1957. године.

¹⁴⁷⁹ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 9/57, сигн. 8/03, Нека запажања о стању на селу у Народној Републици Босни и Херцеговини; АБХ, ЦКСКБХ, кут. 16/57, сигн. 3/13, Информације о одржаном Трећем пленуму ЦК СК БиХ, 20. јун 1957. године.

¹⁴⁸⁰ АЈ, 507, АЦКСКЈ, II БиХ – К 1/6-1, Стенограмске биљешке са Четвртог проширеног пленума Централног комитета Савеза комуниста Босне и Херцеговине одржаног у Сарајеву 26. фебруара 1958. године.

средстава. Ове појаве манифестовале су се на различите начине, почевши од употребе службених аутомобила у приватне сврхе, преко расипања инвестиционих и буџетских средстава, фондова социјалног осигурања, великих и непотребних трошкова на рекламе, огласе, репрезентације, те непотребна путовања по земљи и иностранству.¹⁴⁸¹ Такве појаве узимале су широког маха и захватале многа привредна предузећа, велика и мала. Исто се дешавало и у другим установама, органима државне управе и народним одборима. Проналажене су разне форме и „пукотине“ у државном систему како би се задовољиле личне потребе. Руководиоци мањих предузећа претежно су посматрали шта чине колеге из великих и из других република. Због „угледања једних на друге“, од руководиоца привредних организација све гласније су се чули коментари „како то раде Словенци“, „како то раде предузећа у Београду“, „ми у Босни то најмање радимо“ и слични, што су били вијесници појаве републичких партикуларизама и национализама.¹⁴⁸²

6.1.4. Отварање питања међунационалних односа и равноправности народа

Третирање националног питања, односно међунационалних односа и равноправности народа, било је за КПЈ „табу тема“ више од десет година. Иако су то били најкрупнији политички проблеми Југославије, шире расправе и суочавање са њима предуго су одлагани. Постојао је оправдан страх да би због тешких и крвавих ратних међунационалних обрачуна свако јавно покретање расправе у послеријатном периоду могло још више уздрмати односе и повјерење међу народима. Устројеним законодавним оквиром као контрареволуционарни акт прогоњено је свако расприривање националне мржње, али су комунисти доста наивно и превише самоувјерено вјеровали да је револуција дефинитивно ријешила национално питање, те да на том пољу више неће бити већих проблема. Тачније, КПЈ је сматрала да је њена највећа и непролазна историјска заслуга то што је национално питање ријешила стварањем федеративне заједничке државе.¹⁴⁸³

Босна и Херцеговина је предњачила по обиму ратних затирања, а њена улога „републике помирења“ и „Југославије у малом“ био је додатни разлог поштовања „законa ћутања“. Ипак, дубока системска криза која је од почетка друге половине педесетих година почела потресати државу и обузимати Партију на власти, захтијевала је преиспитивање свих друштвено – политичких односа, од којих су међунационални и питање равноправности народа били од прворазредног значаја. Идеолошка комисија ЦК СК БиХ је у јесен 1957. године формирала Групу интелектуалаца различитих профила са задатком да изради „документационе анализе о међунационалним односима

¹⁴⁸¹ Директори и остали високи службеници предузећа, али и републичких органа власти, масовно су користили службена возила у приватне сврхе, одласке на велесајмове, утакмице, излете, чак и годишње одморе. Посебно учестала појава било је „низ слабости“ у трошењу буџетског новца. Велика средства ишла су на издатке администрације, непривредне инвестиције које „могу чекати“, али и на приватну куповину намјештаја, превозних средстава, умјетничких слика, украса, накита и слично. Такође, ненамјенски су трошена средства социјалног и здравственог осигурања, што се највише испољавало великим расходима и издацима за лијекове, за амбулантно-поликлиничко лијечење, за лијечење у природним љечилиштима, издацима за дјечије доплатке и кориштењу фондова инвалидско-пензионог осигурања. АБХ, ЦКСКБХ, кут. 6/57, сигн. III/73, Информација о разним видовима расипања друштвених средстава, Сарајево, 22. новембар 1957. године.

¹⁴⁸² АБХ, ЦКСКБХ, кут. 6/57, сигн. III/73, Информација о разним видовима расипања друштвених средстава, Сарајево, 22. новембар 1957. године.

¹⁴⁸³ D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 396-397.

у Босни и Херцеговини после ослобођења“.¹⁴⁸⁴ На састанку Групе, одржаном 3. октобра 1957. године, установљен је програм и метод рада овог тијела како би третман питања међунационалних односа са аспекта друштвених, политичких, економских, културно-просвјетних и других области био што детаљнији и потпунији. Након дискусије закључено је да се од надлежних државних органа траже расположиви подаци о протународној дјелатности клера, његовом утицају на омладину, о односима државе и цркве – вјерских заједница, антирелигиозној пропаганди у омладинским организацијама, ставу и поступцима организација СКЈ према комунистима који склапају вјерске бракове, славе вјерске празнике и врше обреде. Затражено је да се Групи ставе на располагање потребни документи о распореду службеника и функционера у партијским, државним и друштвеним органима, укључујући и органе унутрашњих послова, и стању у култури и школству по питању међунационалних односа. Наглашена је потреба кориштења свих расположивих помоћних средстава, мапа, графикона, табеларних прегледа, статистичких података, писаних извора и друго.¹⁴⁸⁵

Након интензивног рада, Група је априла 1958. године републичком партијском руководству представила анализу о међунационалним и међувјерским односима и њиховом утицају на васпитавање школске омладине у Босни и Херцеговини. Документом су, између осталог, обухваћена питања једнакости босанскохерцеговачких народа у области културно-просвјетног живота републике, чиме је први пут од ослобођења „проговорено“ о проблемима равноправности у погледу употребе језика, садржаја уџбеника и школског програма, те другим питањима који су више од деценију оптерећивали међунационалне односе у Босни и Херцеговини. У анализи је констатовано да је уравнотежити општејугословенске и појединачне – националне садржаје при употреби језика, изради уџбеника и школског програма у Босни Херцеговини било многоструко теже него у осталим југословенских републикама, а да задужени за рад на тим пословима нису проналазили најсрећнија рјешења.¹⁴⁸⁶

Елаборирано је да изучавање матерњег језика у босанскохерцеговачким школама продукује политичке проблеме, јер постоји отворено питање равноправности кориштења назива, правописа и писма. У документу је наведено да у школама у Србији и Хрватској постоји уобичајан назив за матерњи језик – српски и хрватски, а да је у Босни и Херцеговини у употреби термин српскохрватски. Према резултатима анализе, то је био разлог протеста појединих гимназијских професора хрватске националности, који су тражили да се језик „равноправно“ може именовати и као хрваткосрпски.¹⁴⁸⁷ Појава која је међу босанскохерцеговачким Хрватима потхрањивала увриједена схватања о њиховој неравноправности и српској доминацији, окарактерисана је нарочито опасним „шовинизмом“, јер долази од „градитеља социјалистичких вриједности“, за шта су у идеолошко-политичким замислима југословенских комуниста

¹⁴⁸⁴ Групу Идеолошке комисије ЦК СК БиХ, која је имала задатак да изради документационе анализе о међунационалним односима у Босни и Херцеговини, сачињавали су: Андрија Крешић, Анте Пијаменго, Миливоје Ерић, Хамид Филиповић, Неркез Смаилагић, Ибро Харашлић, Анте Бабић и Фуад Слипичевић. АБХ, ЦКСКБХ, кут. 3/57, 14/02, Записник са састанка Групе за израду документационе анализе о међунационалним односима у Босни и Херцеговини после ослобођења, одржаног 3. октобра 1957. године.

¹⁴⁸⁵ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 3/57, 14/02, Записник са састанка Групе за израду документационе анализе о међунационалним односима у Босни и Херцеговини после ослобођења, одржаног 3. октобра 1957. године.

¹⁴⁸⁶ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 7/58, без сигн., Међунационални и међувјерски односи у Босни и Херцеговини и њихов утицај на васпитавање школске омладине, Сарајево, април 1958. године.

¹⁴⁸⁷ Исто.

држани просвјетни радници.¹⁴⁸⁸ Наглашено је да се, и поред постојања инструкције о могућности именовања језика са обје варијанте, дешава да један број наставника, поготово у претежно српским или хрватским крајевима, избегава кориштење кованице и матерњи језик назива искључиво као српски или хрватски. Упозорено је да већу опасност по братство и јединство представљају „реакционарни“ наставници него сама појава: „(...) Ако гледамо какви су иначе наставници који се служе једнострано једним или другим термином, онда ћемо видјети да нам општи став тих људи даје више повода да се забринемо него што нас треба да забрину појаве таквих дискусија. Карактеристично је да директори школа, школска инспекција и наставници комунисти у овим школама у свему овоме не виде појаве или квасац шовинизма (...).“¹⁴⁸⁹

Као фактор нарастајуће кризе и оживљавања потискиваних међунационалних нетрпељивости издвојена је и употреба правописа. Констатовано је да за разлику од Србије и Хрватске, гдје су стриктно спровођене правописне норме „националних“ филолога Александра Белића и Драгутина Боранића, ово питање у Босни и Херцеговини није било дефинисано. Анализа је показала да су кориштена оба, али да није постојао никакав пропис нити упутство којим би била одређена предност једног или другог. Из објашњења стручне Групе види се да су надлежни органи власти из политичких разлога и могућих нежељених реакција супротстављених етничких ентитета били у дилеми како се одредити према овом питању. Могу се очитати непревазиђене противријечности и дубина проблема са којим су се сусретали комунисти у намјери да у Босни и Херцеговини изграде односе прејудиицирали у јесен 1943. године у Мркоњић Граду и Јајцу: „То нисмо учинили из два разлога. Прво, ни један од та два правописа не би се у цјелини могао прихватити [...] с обзиром на традицију писане и говорне ријечи у Босни и Херцеговини (...). Друго, не би било ни политички оправдано одређивање за један или други правопис у овом периоду.“¹⁴⁹⁰

Наглашено је да начин кориштења правописа, као и употреба имена језика, подупире српско-хрватске анимозитете и служи „као бусија“ при „шовинистичким настојањима“. Један број наставника српске националности је у ђачким школским задацима као неисправно крижао све што није у складу са Белићевим правописом, док је дио наставника хрватске националности прецртавао све садржаје који су у супротности са Боранићевим.¹⁴⁹¹ Поново је потцртано постојање „непријатељског елемента“ у редовима наставног кадра који односом према овом проблему школства подстиче међунационалне нетрпељивости: „Међутим, ако се мало дубље сагледа политички профил наставника који су ово питање постављали, било са становишта једног или другог правописа, онда се јасно види да се иза тобожњих принципијелних питања крије смишљена шовинистичка тенденција.“¹⁴⁹² Закључено је да у аспекту кориштења правописа постоји супремација српске културе, односно да Белићев правопис „из разних разлога“ има ширу употребу и да се њим углавном служи дневна и повремена штампа у републици.¹⁴⁹³

Стручна група Идеолошке комисије ЦК СК БиХ је установила да је повод јачања национализма и међунационалне нетрпељивости у Босни и Херцеговини био и одабир првог писма које ће научити ђаци првих разреда основних школа. Анализа је потврдила

¹⁴⁸⁸ Исто.

¹⁴⁸⁹ Исто.

¹⁴⁹⁰ Исто.

¹⁴⁹¹ Исто.

¹⁴⁹² Исто.

¹⁴⁹³ Исто.

да питање првенства учења ћириличног или латиничног писма представља „често повод за оживљавање и подгријавање шовинистичких тежњи међу родитељима“, који онда у том правцу утичу на дјецу. Скренута је пажња на далекосежне последице таквих тенденција, јер се ђаци у првим сусретима са школом излажу непожељном, „шовинистичком“ утицају „који ће их пратити током цијелог школовања“.¹⁴⁹⁴

Као фактор одржавања и јачања међунационалних супротстављености, у документу је обрађен и проблем употребе школских уџбеника друштвених и хуманистичких наука. Предочено је да су употребљивани уџбеници из Србије и Хрватске, због нешто опширнијег садржаја српске, односно хрватске, историје или књижевности, изазивали „дискусије“ које су се често развијале у „непожељном правцу“.¹⁴⁹⁵ Иако је избјегнуто директно „признање“, стручна анализа је потврдила да је употреба босанскохерцеговачких издања уџбеника и наставног програма компромитовала прокламовану равноправност народа у Босни и Херцеговини. Изражена је сумња да у дотадашњим издањима није пронађена „најсрећнија мјера“ у погледу постизања равномјерне заступљености историје и културе три главна етничка ентитета. Иако опрезно, ипак је констатовано да су под утицајем кадра који се школовао у Београду у босанскохерцеговачким издањима уџбеника предност добијали садржаји српске историје и културе: „(...) Није искључено да смо, можда, дали превагу културним и другим историјским тековинама са подручја историје српског народа. Као стручњаци на овим пословима, бројније су и изразитије радили људи који су се школовали у Београду, па се могло догодити да се не нађе потребна мјера, не из неких шовинистичких тенденција, него просто по линији стручног оптерећења, а можда нису у сваком случају искључене ни одређене тенденције.“¹⁴⁹⁶ Становишта о превладавању садржаја са поља српске националне историје и културе су „допуњена“ подацима о кориштењу терминологије у школским уџбеницима и документима: „Мислимо да смо погријешили и гријешимо у овом правцу када смо у уџбеницима које издајемо, и школској администрацији (свједоцбама) узели јединствено и готово искључиво српску терминологију. Врло је вјероватно да та чињеница ту и тамо служи оживљавању помисли о извјесној неравноправности.“¹⁴⁹⁷

6.1.5. Проблем политичке интеграције Хрвата

Осим анализе стања међунационалних односа и равноправности народа кроз кретања у школском систему Босне и Херцеговине, власт је од половине педесетих година ова питања почела третирати и кроз аспект економских односа и привредне развијености појединих подручја. Блажо Ђуричић је на Трећем пленуму ЦК СК БиХ, 20. јуна 1957. године, говорио о постојању везе између „манifestација шовинизма“ и „материјалне базе“ одређеног простора: „(...) Свакако да стоји чињеница, иако не мора бити искључиво, да тамо гдје нисмо ништа урадили и гдје нема перспективе тамо мора политичка ситуација да буде гора (...).“¹⁴⁹⁸ Такође, Андрија Кршић је на састанку Идеолошке комисије ЦК СК БиХ, 3. јуна 1958. године, указао на важност темпа привредог развоја у „националним локалитетима“. Истакао је да разлике у том погледу могу да се одражавају на политичко расположење, „да потпирују шовинизам, или да дјелују у правцу јачег зближавања“. Био је на становишту да је за политику

¹⁴⁹⁴ Исто.

¹⁴⁹⁵ Исто.

¹⁴⁹⁶ Исто.

¹⁴⁹⁷ Исто.

¹⁴⁹⁸ АЈ, 507, АЦКСКЈ, II БиХ – К1/5-1, Стенограмске биљешке са Трећег пленума ЦК СК БиХ, одржаног у Сарајеву 20. јуна 1957. године.

учвршћивања братства и јединства врло корисно стално имати у виду пропорције привредног развоја и показатеље о нивоу животног стандарда на појединим ситнијим „националним локалитетима“.¹⁴⁹⁹ То питање највише је третирано у погледу према већ хроничном стању изузетно лошег утицаја Партије међу босанскохерцеговачким Хрватима и неуспјеху њихове интеграције у новом поретку и држави, нарочито у западној Херцеговини. Привредна заосталост овог краја Босне и Херцеговине убрајана је као један од фактора који су утицали на такву политичку стварност, а о том проблему је од средине педесетих година често расправљано на партијским сједницама.¹⁵⁰⁰

У дискусији на конференцији Среског комитета СК БиХ Мостар, 9. јула 1955. године, Анте Миљас је говорио о повезаности привредно-политичких проблема на терену, поготово на подручју Лиштице: „Разни непријатељски елементи склони су да дискутују како се у западној Херцеговини мало урадило, како је запостављена тешка индустрија и сконцентрисана у Босни. Наравно, такве пароле, кад се ради о животном стандарду, људи лако прихватају. Чињеница је да је Савез комуниста у Среском комитету у том правцу мало учинио. Исто тако чињеница је да баш такви реакционарни елементи формирају такво мишљење, а комунисти су често само посматрачи. Често пута те пароле и сами прихватају и њихови су носиоци. Зато рачунам да је један од основних политичких задатака у том крају Лиштице да се рашчисти питање привредне изградње, да се објасни онај наш специфични пут развитка наше индустрије, јер иначе те масе су у стању да иду погрешним путем и да се код њих ствара шовинизам, који може да роди и тешке посљедице.“¹⁵⁰¹

Џемал Биједић је, такође, на Трећем пленуму ЦК СК БиХ, као предсједник Среског народног одбора Мостар, говорио о утицају економске запуштености и „направилног“ развоја школског система на спор темпо превладавања непријатељског држања хрватског становништва западне Херцеговине према држави и поретку. Биједић је „опасну“ појаву формирања проуштакске организације од стране ученика гимназије у Лиштици повезао са изразитом привредном неразвијеношћу овог краја, али и преурањеним оснивањем ове образовне установе, која према његовим схватањима профилем није одговарала политичким интересима Партије. О томе је изјавио: „Прије 7-8 дана тамо је откривена једна организација међу седмо и осмо-школцима, а што је још опасније, та организација није створена по некој директиви из Загреба, неког центра, него је никла организација од њих десеторице седмо и осмо-школаца који су сами дошли на идеју (...). Њих је Удба похапсила и ја сам читао њихов програм и записнике. Све су то формирано интелектуалци. Сваки записник је на пет-шест страница, а програм је на десет страница паметно написан с одређеним задацима и начелима. Поставља се питање откуда сада та појава. Ја мислим да је она отуда што се ради о Лиштитчкој гимназији. Када се гимназија формирала ми смо упозоравали другове да не иду на формирање гимназије, али они су испунили све оне формалне услове за отварање гимназије и она је отворена. Лиштица је у ствари село. То је можда највећи школски објекат у Босни и Херцеговини. Њега су подигли још фратри и ту постоје сви услови за такву школу. То је, у ствари, село гдје тај младић ништа нема ни друштвеног, ни културног, ни каквог другог живота. Шест пута звони звоно цркве, а не чује се

¹⁴⁹⁹ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 16/58, без. сигн., Стенограмске биљешке са састанка Идеолошке комисије ЦК СК БиХ, одржаног 3. и 4. јуна 1958. године.

¹⁵⁰⁰ Западном Херцеговином су крајем педесетих и почетком шездесетих година сматране тадашње општине: Чапљина, Читлук, Дрежница, Груде, Лиштица, Љубушки, дио Мостара, Посушје, Прозор и Сеоница. То су све били крајеви са апсолутном хрватском већином. Husnija Kamberović, „Mostarsko savjetovanje 1966. godine“, у: *Hod po trnju*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011, 153.

¹⁵⁰¹ Цитирано према: Н. Kamberović, „Mostarsko savjetovanje“, 154.

фабричка свирена. Ту је и фратарски самостан. Да је ту пољопривредна школа или техничка школа или средња економска школа, онда сигурно до тога не би дошло, никоме не би пала на памет идеја да формира такву организацију.“¹⁵⁰²

Осим слабог привредног развоја, босанскохерцеговачки комунисти су узрок спорог мијењања политичког расположења Хрвата у западној Херцеговини видјели и у низу неправилности у раду на терену и дефициту политичког прагматизма представника „народне власти“ у односу према хрватском становништву. Организациони секретаријат ЦК СК БиХ је анализирао рад комитета Савеза комуниста у „хрватским крајевима“ и јануара 1957. године сачинио Информацију у којој је апострофирао постојање неколико различитих врста пропуста у раду, који су хрватске масе још више удаљавали од Партије и учвршћивали у мишљењу о њиховом неравноправном положају, не само у западној Херцеговини, већ и у осталим крајевима Босне и Херцеговине. Наглашено је да постоји преоштра и неправилна кампања у односу према вјерским активностима становништва и да већина партијских активиста на терену нису имали осјећај за показивање политичке „еластичности“ при спровођењу антирелигиозне кампање. Истакнута је појава учесталог секташења, претјераног неповјерења и превише крутог прилажења Хрватима који су се изјашњавали за чланство у Савезу комуниста, али да им се због пријетње анатемисањем од религиозне средине не забрањује вјенчавање и крштавање дјеце у цркви.¹⁵⁰³ Даље је предочено слабо сналажење и ригидност организација Савеза комуниста по питању изрицања партијских казни оним који исповиједају вјеру и врше вјерске обреде, због чега је искључен превелик број Хрвата, нарочито током кампање „чишћења“ 1953. године.¹⁵⁰⁴ О неадекватности поступања при спровођењу ове мјере говори слједећи закључак: „Искључивани су често они чији су чланови породица одржавали вјерске обреде, а они ни после искључења нису одлазили у цркве.“¹⁵⁰⁵ О штетности таквог поступања партијских активиста на терену било је ријечи и на посебном савјетовању Среског комитета СК БиХ Мостар, фебруара 1957. године. Владо Шегрт је у том контексту поменуо грешке руководства у Сарајеву: „Мислим да смо ми у Сарајеву гријешили када смо оштро постављали питање религиозности и када су другови у Љубушком, Лиштици и другим мјестима искључивали другове због мањих вјерских обреда. Тиме смо те људе одстрањивали из нашег табора у табор клера, а послјије кад се поставља питање клера нападамо клер као клер, нападамо цркву, а не издвајамо поједине свештенике који су непријатељски расположени.“¹⁵⁰⁶

Осим политички штетних потеза по питању антирелигиозне кампање међу Хрватима, Организациони секретаријат ЦК СК БиХ је почетком 1957. године потцртао и постојање пропуста у борби за „разголићавање непријатеља“, односно при пропаганди и јавном „раскринкавању“ усташког елемента. Наведено је да су представници власти на терену наступали са пренаглашавањем аргумената о њиховом „учешћу у непријатељским редовима“, не водећи рачуна да то није погађало само „непријатеља“, већ и масе хрватског становништва које су истог у рату слиједиле и подржавале. Указано је, такође, и на прекрут и неправилан однос према потомцима

¹⁵⁰² АЈ, 507, АЦКСКЈ, II, БиХ – К1, /5-1, Стенограмске биљешке са Трећег пленума СК СК БиХ, одржаног у Сарајеву 20. јуна 1957. године.

¹⁵⁰³ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 5/57, сигн. III/561, Савез комуниста Југославије, Централни комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине – Организациони секретаријат, Информација о неким проблемима из рада Савеза комуниста у хрватским крајевима, Сарајево, јануар 1957. године.

¹⁵⁰⁴ Исто.

¹⁵⁰⁵ Исто.

¹⁵⁰⁶ Н. Kamberović, „Mostarsko savjetovanje“, 155.

припадника усташког покрета, који се нарочито манифестовао приликом одабира омладине за војне школе, народну милицију и додјељивања стипендија.¹⁵⁰⁷

Узроци политичког неуспјеха међу Хрватима тражени су и у неадекватном третману питања „националног састава људи у појединим органима који дјелују на подручју хрватских села“. Та појава описана је податком да је на подручју скоро стопроцентног хрватског Хутова код Чапљине у 4 милицијске станице са 30 милиционера било свега 3 Хрвата.¹⁵⁰⁸ Још јаснију слику националне структуре органа безбједности на простору западне Херцеговине даје податак са средине 1958. године. У овом доминантно хрватском крају био је запослен 181 милиционер, од чега 56 Хрвата и 125 Срба, махом са подручја источне Херцеговине.¹⁵⁰⁹ Иако је на националну заступљеност службеника у Министарству унутрашњих послова, поред секташења партијских руководстава и других представника власти, сасвим сигурно утицала и политичка непоузданост хрватског елемента, диспропорционалне односе обилато су користиле бивше усташе и антикомунистички настројен клер. Наступали су са пропагандом о дискриминацији Хрвата, јачајући тиме свој ионако велики утицај међу масама овог народа. Њихова антидржавна активност није јењавала, а Организациони секретаријат ЦК СК БиХ је забиљежио да су се користили више од деценију старим агитационим методама. На бази аргумената о неравноправности Хрвата говорили су да су „Срби на свим руководећим позицијама“, позивали на борбу против “Србокомунизма“ и стварање „хрватске државе у коју би била укључена и Босна“.¹⁵¹⁰

У овом значајном документу ЦК СК БиХ о проблемима рада Савеза комуниста у хрватским крајевима, исцрпним подацима о процентуалним односима између укупног броја хрватског становништва и Хрвата чланова Савеза комуниста у срезovima Мостар, Зеница, Ливно, Јајце и Дервента, исцртано је политичко држање босанскохерцеговачких Хрвата, а упоредним поређењем тих бројева са Србима дефакто је представљена озбиљност проблема политичке интеграције овог народа: „Укупно узевши у ових 5 срезова има 372.404 Хрвата од којих су 4.768 чланови СКЈ, односно свега 1,2%. Срба, међутим, на овим срезovima има за око 120.000 мање него Хрвата, а ипак их има за око 9.000 више у Савезу комуниста, односно 5,2% од укупног броја српског становништва. Појединачно узето у свим овим срезovima, осим дервентског је исто тако неповољан бројни однос између хрватског становништва и Хрвата – чланова СК с једне и српског становништва и Срба – чланова СКЈ с друге стране. Тако је у Мостарском срезу од 167.562 Хрват свега 1,3% чланова СКЈ, док је од 51.685 Срба 8,8% чланова Савеза. Сличан је процентуални однос и на Зеничком срезу гдје међу Србима има 9,5% чланова СКЈ, а међу Хрватима свега 1,7%, док је на Ливањском и Јајачком срезу тај однос нешто блажи. За разлику од овога, на Дервентском срезу од 68.801 Срба, 2,3% су чланови СКЈ, а од 41.241 Хрвата 3,5% су чланови СКЈ. У извјесним општинама стање је још неповољније. Има неколико сеоских општина у којима се процентуални однос хрватског становништва и комуниста Хрвата не пење изнад 1% (Груде 0,7%, Дрежница 0,7%, Читлук 0,8%, Сеоница 0,3%, Дивичани 0,7%, Г. Вакуф 0,8%, Присоје 0,5%, Бусовача 0,5%, Турбе 0,6% и Жепче 0,6%). И неке друге општине у

¹⁵⁰⁷ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 5/57, сигн. III/561, Савез комуниста Југославије, Централни комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине – Организациони секретаријат, Информација о неким проблемима из рада Савеза комуниста у хрватским крајевима, Сарајево, јануар 1957. године.

¹⁵⁰⁸ Исто.

¹⁵⁰⁹ Н. Kamberović, *Džemal Bijedić*, 95.

¹⁵¹⁰ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 5/57, сигн. III/561, Савез комуниста Југославије, Централни комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине – Организациони секретаријат, Информација о неким проблемима из рада Савеза комуниста у хрватским крајевима, Сарајево, јануар 1957. године.

којима су услови за развој организације СК били бољи, не разликују се много од ових сеоских општина. Ту се, прије свега, ради о оним, бившим среским центрима у којим нема индустријских и других предузећа (Прозор 0,4%, Посушје 0,6%, Лиштица 0,8%, Столац 1%, Љубушки 1,3%, Дивно 1,3%, Чапљина 1,1% и Ливно 1,2%), али је то карактеристично и за један развијенији привредни центар као што је Мостар у коме има само 197 Хрвата чланова СКЈ у односу на 23.636 становника хрватске националности, што процентуално износи само 0,8%.¹⁵¹¹

Заступљеност Хрвата у Партији показивала је проблематичност њиховог односа према власти и држави, али и домета политике заједништва и братства и јединства, темељних принципа на којим је конституисана Босна и Херцеговина. Ставове на тој линији показивали су и поједини водећи босанскохерцеговачких комунисти. Цвијетин Мијатовић је јуна 1957. године, на Трећем пленуму ЦК СК БиХ, избјегао потпуну директност, али је у суштини изразио мишљење да, за разлику од других република гдје су поједине националне мањине показивале антипартијске и антидржавне тенденције, у Босни и Херцеговини томе склони бројни припадници једног од њених конститутивних народа: „Ја мислим, другови и другарице, да сасвим има мјеста и оправдања што је у реферату и дискусији поред низа других проблема, било говора о појавама шовинизма, о остацима прошлости који се јављају у Босни више него у другим републикама и то није случајно. Ја мислим да треба ми у Босни и Херцеговини да имамо увида у том погледу у извјесне особености у Босни и Херцеговини. Ми смо једина република која није национална, иако друге републике имају националне мањине или као што у Хрватској има Срба итд. Ако ми гледамо у прошлост, ако знамо да смо изашли из турског пашалука крајем прошлог вијека, ако знамо какве смо невоље имали у старој Југославији, какве смо невоље имали у рату – онда смо сигурно ми оставили то као давну прошлост иза себе (...). Али, ипак су остали рецидиви иза тога и то врло јаки рецидиви. Ја сам присуствовао једном пленуму Централног комитета у Србији и слушао сам како говоре нарочито о неким крајевима на Космету и у Војводини у вези са националним мањинама. Одмах ми је отишла мисао на Босну како је то код нас. (...) Нама су подаци из појединих дијелова Републике, рецимо из Западне Херцеговине, показали да је утицај Савеза комуниста минималан, да се он не може да мјери са утицајем клера, као ни са разним остацима породица из емиграције.“¹⁵¹²

Проблем политичке интеграције Хрвата је скоро деценију и по озбиљно компромитовао основна начела на којим је формирана федерална Босна и Херцеговина. Било је очигледно да огроман број њих државу не доживљава као своју, а да револуционарну власт гледа као непријатељску. Такође, прилично јасну слику донекле су „замагљивали“ поједини партијски функционери који су на састанцима у ЦК СК БиХ говорили о „видном порасту“ утицаја Партије међу Хрватима и мијењању њиховог односа према држави, што се наводно видјело кроз подршку спољној политици Југославије. О томе у поменутој Информацији Организационог секретаријата ЦК СК БиХ, између осталог, стоји: „Према изјавама секретара општинских комитета који су били на састанку у Централном комитету наш утицај на хрватске масе видно је порастао, они истичу да се то нарочито манифестује у подршци нашој спољној политици. Према њиховим изјавама данас су и политички скупови далеко посјећенији и

¹⁵¹¹ Исто.

¹⁵¹² АЈ, 507, АЦКСКЈ, II, БиХ – К1, /5-1, Стенограмске биљешке са Трећег пленума СК СК БиХ, одржаног у Сарајеву 20. јуна 1957. године.

политички живљи него раније.¹⁵¹³ Херцеговац Владо Шегрт се на Трећем пленуму ЦК СК БиХ директно успротивио ставу Цвијетина Мијатовића о минималном утицају Савеза комуниста у западној Херцеговини: „Хтио сам да говорим о клеру. Ја се не слажем са другом Мајом, жао ми је што је отишао, да у западној Херцеговини постоји јачи утицај клера него Савеза комуниста. Тачно је да је тамо јак клер и тачно је да тамо морамо више политички радити, али тачно је и то, ко зна западну Херцеговину прије рата, тамо нико није смио проћи без обзира био жандарм или ко, ко неће рећи 'хваљен Исус'. Сада свако ко дође у те крајеве (...) и жели да чује (...) чак и међусобно се не поздрављају са 'хваљен Исус'“.¹⁵¹⁴

Овакав и слични иступи вјероватно су били мотивисани потребом за ублажавањем властите одговорности, али и одсуством спремности да се до краја призна неуспјех политике Партије у хрватским крајевима. Иако нису могли промијенити њену суштину, утицај сличних ставова осјетио се и у неформалној збирној оцјени политичког држања босанскохерцеговачких Хрвата. Андрија Крешић је на састанку Идеолошке комисије ЦК СК БиХ, почетком јуна 1958. године, презентовао резултате анализе Стручне групе овог партијског тијела. Уз елаборацију разлога слабог утицаја Партије у хрватским масама, констатовао је и напредак у процесу промјене њиховог расположења, али и „провукао“ закључак да је највећи број Хрвата на линији контрареволуционарне и антидржавне политике: „Хрватске масе биле су највише изложене непријатељској пропаганди. (...) Оне су одавно и систематски биле припремане да илузију о [Независној Држави] Хрватској дочекају као стварно рјешавање хрватског питања и да то схвате као коначно (...). У историјску судбину овог становништва католицизам се веома ефикасно укомпоновао, тако да је међу Хрватима било релативно најмање напредних појединаца. Па и то што је било, нашли су се изоловани од маса, па нису могли ни имати значајног успјеха у пропагирању прогресивних идеја међу широким масама, зато се хрватско становништво у највећем постотку везало за непријатеља. (...) Све је ово било пресудно за држање Хрвата према новој држави и уређењу до данас, мада се не смију испуштати из вида појаве и фактори који дјелују у правцу мијењања расположења и међу хрватским становништвом.“¹⁵¹⁵

6.1.6. Муслиманско питање и покушај ревитализације идеје југословенства

Процес преиспитивања друштвено-политичких односа и отварања до тада чврсто затворених питања која су поткопавала федералну Босну и Херцеговину, а тиме и југословенску федеративну социјалистичку заједницу, поред проблема политичке афирмације Хрвата, подразумијевао је третирање муслиманског националног питања. Сходно томе, 10. фебруара 1958. године обзнањена је анализа броја муслимана чланова СКЈ и њихово национално опредјељење. Документ је показао да свега 2.000 чланова Партије у Босни и Херцеговини своју националну припадност изражава као „Југословен – неопредјељен“, како се на попису 1953. године изјаснило чак 891.800 становника исламске вјере. Такође, показало се да од укупно 23.943 чланова Савеза комуниста Срби чине 18.328, Хрвати 3.171, те нешто више од 400 припадника осталих

¹⁵¹³ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 5/57, сигн. III/561, Савез комуниста Југославије, Централни комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине – Организациони секретаријат, Информација о неким проблемима из рада Савеза комуниста у хрватским крајевима, Сарајево, јануар 1957. године.

¹⁵¹⁴ АЈ, 507, АЦКСКЈ, II, БиХ – К1, /5-1, Стенограмске биљешке са Трећег пленума СК СК БиХ, одржаног у Сарајеву 20. јуна 1957. године.

¹⁵¹⁵ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 16/58, без. сигн., Стенограмске биљешке са састанка Идеолошке комисије ЦК СК БиХ, одржаног 3. и 4. јуна 1958. године.

југословенских народа и националних мањина.¹⁵¹⁶ Дакле, пред партијским првацима у Босни и Херцеговини се почетком 1958. године нашао документ који је показао продубљивање политичког парадокса у виду огромног несразмјера и контраста у погледу националног опредјељења муслимана комуниста, који су масовно прихватили српско национално име, и пописног изјашњавања преобладајућег броја муслиманских маса у Босни и Херцеговини.

Током друге половине педесетих година постало је очигледно да је од Партије форсирана политика „еволутивног пута“ муслимана у правцу српског или хрватског националног опредјељивања доживјела неуспјех. Зато је ово важно питање заузело значајно мјесто у анализи Стручне групе Идеолошке комисије ЦК СК БиХ о међунационалним и међувјерским односима и њиховом утицају на васпитавање школске омладине у Босни и Херцеговини. Кроз такву врсту истраживања комунисти су могли доста поуздано „опипати пулс“ више генерација муслимана и стећи прилично јасну слику о последицама које је изазвала дотадашња политика Партије. Резултати су показали да је национално изјашњавање муслимана у школама Босне и Херцеговине више од деценију био повод за „оживљавање шовинистичких расположења и дискусија међу ученицима“. Декларисање као Србин изазивало је реакцију Хрвата, а обрнуто Срба, док су неопредјељени ученици етикетирани и суочавани са оптужбама да су нелојални југословенској држави. Такође, дешавало се да међу национално неопредјељеним ђацима, који су одлуку о томе „доносили“ од куће, интервенишу наставници и „помажу“ при избору националности, што је потхрањивало подозривости ученика и родитеља.¹⁵¹⁷

Од Партије овлаштена Група интелектуалаца је установила и почетком јуна 1958. године, на састанку Идеолошке комисије ЦК СК БиХ, преко Андрије Крешића саопштила да даље инсистирање да становништво исламске вјере у Босни и Херцеговини усвоји српско или хрватско национално име води у продубљивање националистичких дискусија и међунационалних анимозитета. Утврдила је и ублажено констатовала да је дотадашња национална политика Партије генерације школске омладине увлачила у „хладну воду“ шовинизма, слабила братство и јединство, а тиме и стабилност федералне Босне и Херцеговине и социјалистичког поретка уопште. Осим тога, на овом Форуму босанскохерцеговачких комуниста чуо се став који је наговјестио промјену политичког курса Партије према националном питању муслимана. Андрија Крешић је иступио са закључком да је становништво исламске вјере у Босни и Херцеговини „национално неопредјељено“, али у „народносном погледу ипак компактно“.¹⁵¹⁸

О питању националног опредјељивања муслимана и политичким проблемима које је у босанскохерцеговачким школама продуковало, дискутовао је и Митар Папић. Он је, између осталог, изјавио: „Међутим, наше наслијеђе и неке ствари које ми без икакве потребе данас још увијек толеришемо, изазивају извјесне негативне тенденције, а нарочито када се у школама поставља питање националности. Националност треба да уђе у свједоцбу јер нас на то обавезују сви могући формулари које имамо, па чак и оне које испуњавамо када хоћемо да преспавамо у хотелу. Позната је ствар да у школама

¹⁵¹⁶ АХБ, ЦКСКБХ, кут. 13/58, сигн. 3/59, Укупан број муслимана чланова СК према попису 31. марта 1953. године и њихово национално опредјељење, 10. март 1958. године; Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 239; Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, 563.

¹⁵¹⁷ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 7/58, без сигн., Међунационални и међувјерски односи у Босни и Херцеговини и њихов утицај на васпитавање школске омладине, Сарајево, април 1958. године.

¹⁵¹⁸ Исто.

наставници, чим се ради о муслиману, питају ђака које је националности, а ако он каже да је неопредјељен, онда настаје општи подсмјех, ствара се мишљење да је тај ђак потпуно неопредјељен за Југославију и сл. Када је ријеч о самом термину 'неопредјељен' он се тумачи тако да тај ђак није ни за једну од националности и да му ми предочавамо да је паметније да се определијели. Обично дијете каже да ће питати код куће и ако послѣје тога каже да је Србин онда га Хрвати, а можда и учитељ, гледају некако подозриво. Често има случајева да и наставник помаже ђаку да се определијели. Мислим да то за нас представља сметњу (...).¹⁵¹⁹

Међутим, питање националног изјашњавања и именовања није био једини проблем политичке афирмације босанскохерцеговачких муслимана. Посебан комплекс њиховог националног питања био је осјећај припадности, тачније националног идентитета. Осим мањег броја интелектуалаца, махом у емиграцији, који су се осјећали и изјашњавали као Босанци, односно Бошњаци,¹⁵²⁰ огромна већина босанскохерцеговачког становништва исламске вјере била је национално неосвјешћена, док је искреност опредјељених била крајње проблематична. Говорећи о специфичностима тог проблема, Андрија Крешћић је на састанку Идеолошке комисије ЦК СК БиХ нагласио да се највећи број до тада национално опредјељених муслимана у Босни и Херцеговини није водио стварним осјећањима припадности, већ да се доминантно ради о људима који су жељели избјећи политичко етикетирање и „рачунцијама“ који су национално име ратног побједника бирали како би за себе лакше прибавили друштвене привилегије: „Ова национално неоформљена групација у претежној маси је индиферентна када су у питању интимни осјећаји и према српству и према хрватству. Оно се налазило више пута у политичким констелацијама које су погодиле оваквим или онаквим опредјељивањима. Та опредјељивања су се вршила више пута, и што је карактеристично врло различито тако да би се могло закључити да би се опредјељивали људи углавном из неке личне рачунице и политичког опортунитета. У рату и послѣје рата ми смо фаворизовали опредјељивање, тако да се неопредјељеност у извјесном смислу почела сматрати као доказ политичког конзерватизма. Опредјељивали су се у првом реду и у највећем постотку комунисти, омладина, службеници и уопште градско становништво. (...) Оно што је остало неопредјељено стварно је конзервативно и због тога, на примјер, имамо најмањи постотак атеиста међу овим неопредјељенима. Послѣје рата муслимани су се у огромној већини опредјељивали за српску националност. То се да разумјети. Вјероватно да се такво опредјељење сматрало прогресивним, да је опредјељивање за српску националност било популарније него за хрватску, с обзиром на улогу ових групација у току револуције, а с друге стране опредјељивање националности у већој мјери долазило је отуда што је српско становништво бројније и мијешаност с њиме интензивнија. Но, углавном се по мом мишљењу, овдје не ради о стварном националном осјећању.“¹⁵²¹

С друге стране, под низом социјално – историјских и културних утицаја Османске империје, добром дијелу национално неопредјељене и неосвјешћене муслиманске већине припадност „турској вјери“ профилисала је у одређеној мјери осјећај идентитета. Свјесна те чињенице Стручна група Идеолошке комисије ЦК СК БиХ се 1957 – 1958. године осврнула на питање утицаја „Турске и исламске вјере“ на

¹⁵¹⁹ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 16/58, без. сигн., Стенограмске биљешке са састанка Идеолошке комисије ЦК СК БиХ, одржаног 3. и 4. јуна 1958. године.

¹⁵²⁰ Погледати: М. Иmatović, *Bošnjaci u emigraciji*, 159-343.

¹⁵²¹ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 16/58, без. сигн., Стенограмске биљешке са састанка Идеолошке комисије ЦК СК БиХ, одржаног 3. и 4. јуна 1958. године.

политичку и културну историју муслимана у Босни и Херцеговини.¹⁵²² Установила је да у просвјетном систему примјењивани наставни програм и наратив о прошлости, тачније о времену османске владавине, не одговара политичким приликама у републици. У том смислу је наглашено да постоје велике тешкоће да се у национално мјешовитим школама садржај наставе прилагоди постизању одговарајућих васпитних циљева, задовоље научни и теоријски принципи, а да не постоји опасност да ће предавања предвиђеног градива бити увредљива и оживјети „шовинистичко расположење“.¹⁵²³ Као парадигма наведен је примјер из школе у Сарајеву (Вратник), гдје је због блискости и идентификовања босанскохерцеговачких муслимана са „турском вјером“ предавања градива о османском насиљу у „нашим крајевима“ продуковало проблеме у наставном процесу, тачније отворено незадовољство ученика и родитеља.¹⁵²⁴ Такође, истакнут је случај са састанка актива наставника историје у Сарајеву, гдје је један од њих, како је речено, „очигледно оптерећен традицијом ислама, упорно величао културне и друге заслуге Турака у нашим крајевима“.¹⁵²⁵

Процес диференцијације националног идентитета босанскохерцеговачких муслимана умногоме је последице ослобођења реметила и компликовала непринципијелна политика Партије, а пропусти система „народне власти“ који су се дешавали као продукт неопрезности али и тешког бремена прошлости, продуковали су нове конфузије и подозривости становништва исламске вјере. Наиме, након одустајања од афирмације националне посебности муслимана, револуционарна власт је форсирала идентификовање са словенством, односно српством, али се таква политика косила са појединим важећим садржајима наставних програма које је креирала. Илустративан је примјер инцидента који је произвео одломак народне пјесме *Устанак Срба у Невесињу 1875.* године, штампан педесетих година у више босанскохерцеговачких издања уџбеника историје са историјском читанком за четврти разред основних школа.¹⁵²⁶ У пјесми више пута помињани „турски“ војсковођа Асан Југо био је прадјед ученика којег је школски програм обавезивао да учи пјесму о „Невесињској пушки“,¹⁵²⁷ због чега је отворено негодовао његов отац. Како је вјероватно усвојио националну политику Партије, жалио се због званичног школског садржаја који је његову породицу повезивао са Турцима: „(...) Унук овог Југа, члан Савеза комуниста, протествовао је:

¹⁵²² АБХ, ЦКСКБХ, кут. 7/58, без сигн., Међунационални и међувјерски односи у Босни и Херцеговини и њихов утицај на васпитавање школске омладине, Сарајево, април 1958. године.

¹⁵²³ Исто.

¹⁵²⁴ Исто.

¹⁵²⁵ Исто.

¹⁵²⁶ Проблематични су били стихови: „(...) На Крекове наред Невесиња / састаше се до два душманина / кој' се кољу од кобна Косова. / А када се ближе примакоше, / испадеше турске војсковође, / Асан Југо и Сали-бег Форта, / који јашу на челу табора. / Асан Југо на ата изађе, / па он стаде међу двије војске / и позива Србе на предају: / „О кнезови што сте полудјели? / Што на цара пушку окренуште, / без невоље само од бијеса? / Ви за зулум турски не знадoste, / слободни сте аге и бегови, / под оружјем вазда као Турци. / У правду и судове ваше / Турци вам се никад не м'јешаше, / но бијасте к'о царски синови. / Зашто своје гријешисте душе; / мирну рају с царам завадисте? / Ја вас зовем да се покајете / и цару се опет покорите. / У Црну се Гору не уздајте. / Ко се може с царем упријети? / Ви сте слаби као шака мува / пред вихором силнога оркана. / Турци ће вам затријет' кољено, / па цар жали ваше страданије / и опрашта све ваше погрешке / кад оружје бојно положите“. / На то Срби даше одговора: / Из пушка убојног плотуна. / Пуче српска пушка на Турчина / у широку пољу Невесињу, / Срећна пушка за слободу златну. / Од првога усташког плотуна / Турској војсци погибе војвода. / Асан-Југу српска пушка згоди, / паде мрав испод ата свога (...).“ Hasan Đikić, *Istorija: za IV razred osnovne škole sa istorijskom čitankom*, Svjetlost, Sarajevo, 1958, 101-102.

¹⁵²⁷ Више о устанку у Босни и Херцеговини 1875. године: Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni: 1875-1878*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973.

Мој син је данас дошао плачући из школе јер испаде према уџбенику да је Турчин.“¹⁵²⁸

Постојање вишеслојних и за политичку стабилност федералне Босне и Херцеговине опасних противријечности, одрицало је могућност да муслиманско питање остане у домену „табу теме“, или да се његово третирање сведе само на констатовање, без покушаја изналагања рјешења и превазилажења проблема. Након што су почетком 1954. године и дефинитивно обустављене реформе засноване на основама демократизације, дебирукратизације и децентрализације, све више су заговаране идеје о промјени политичког курса земље који је подразумијевао већи ниво државног унитаризма, али и другачији приступ рјешавању националног питања. Такве тенденције скоро да су се поклапале са Титовом антиципацијом будућности Југославије. Заправо, Јосип Броз је у интервјуу страним новинарима уочи нове 1953. године, на питање какву би Југославију желио видјети за свога живота изразио жељу да тадашњих пет народа Југославије еволуира у једну јединствену, југословенску нацију. У разговору који никада није објављен у југословенској штампи, нити је ушао у његова сабрана дјела, Тито је рекао: „(...) Ја бих хтио доживјети да Југославија буде до максимума стопљена у једну чврсту заједницу, да она не буде формална заједница, већ заједница у којој ће бити једна, југословенска нација, у којој ће од пет народа постати једна нација... највећа моја жеља је баш та. А сличан процес стварања нације имали сте и имате у Америци гдје се од енглеске и других нација стварала једна. (...)“¹⁵²⁹

Титове замиси мотивисане намјером да задовољи жеље и очекивања свих народа и народности у земљи, али и учврсти себе као вођу и државника,¹⁵³⁰ имале су добро упориште и велики број сљедбеника у Босни и Херцеговини. Идеје првог човјека Југославије усмјеравале су промишљања интелектуалаца из Стручне групе Идеолошке комисије ЦК СК БиХ, али и доброг дијела руководећих босанскохерцеговачких комуниста о начину рјешавања „муслиманског питања“ и моделу политичке афирмације ове југословенске етничке заједнице. За разлику од Срба или Хрвата, код којих је процес националног сазријевања одавно био завршен, доминантно национално неопредјељени и индиферентни муслимани су били нарочито повољан елемент за ревитализацију идеје југословенства. Посебно зато што југословенство није било страна муслиманској међуратној политици. Унутар вођства ЈМО је уочи Другог свјетског рата превладавало мишљење о југословенству као најповољнијем облику националног опредјељења муслимана и да су они „расно најчистија грана југословенског дебла“.¹⁵³¹ Дјелује да ни поједини муслимански прваци ни послерије рата нису бјежали од рјешавања националног питања на југословенским основама. Мухамед Суџука је у вријеме конституисања југословенске федерације и рјешавања статуса Босне и Херцеговине покушао оживотворити своју теорију и облик развоја југословенске нације, али је она као „реакционарна“ одбачена.¹⁵³² Такође, Хусага Ћишић је у поднеску Уставотворној скупштини, између осталог, истакао да босанскохерцеговачком муслиману није дозвољено да се „убиљежи као Југословен“, али је ова његова узгредна опсервација остала потпуно незапажена у условима већ учвршћених ставова о начину рјешавања националног питања у Југославији.¹⁵³³

¹⁵²⁸ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 7/58, без сигн., Међунационални и међувјерски односи у Босни и Херцеговини и њихов утицај на васпитавање школске омладине, Сарајево, април 1958. године.

¹⁵²⁹ Цитирано према: D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povjest*, 353.

¹⁵³⁰ Исто, 352.

¹⁵³¹ Д. Ђуровић, „Сарајевска штампа“, 89-90.

¹⁵³² Р. Чолаковић, *Записи из ослободилачког рата*, 50.

¹⁵³³ А. Зећевић, *Uloga Huseina Husage Ćišića*, 107.

Након што је АВНОЈ-ем конституисана као једина ненационална федерална јединица, Босна и Херцеговина се крајем педесетих година поново нашла у улози „лабораторије“ југословенских идеја. У анализи о утицају међунационалних и међувјерских односа на васпитавање школске омладине је, између осталог, наглашено да би афирмација југословенства међу муслиманима требала бити прелазна фаза у постизању његовог општејугословенског прихватања. Такође, речено је да свако друго развијање осјећаја националне припадности становништва исламске вјере, мимо оквира југословенства, пријети да „језичак на ваги“ претегне на страну шовинизма и да је Босна и Херцеговина „најпозванија“ да развија и изграђује „југословенског грађанина“.¹⁵³⁴ У таквој промјени односа према националном питању виђен је најповољнији модел за превазилажење међуетничких противријечности у Босни и Херцеговини и Југославији, што је био један од најважнијих закључака поменутог документа: „(...) Декларисање у смислу Југословен још није сасвим добило право грађанства, што би, по нашем мишљењу, било најваспитније, и то не само за муслимане него и за остале који то желе и хоће. Ово тим прије што је Босна и Херцеговина, поред свих тешкоћа и проблема о којима говоримо, по свом националном саставу прва позвана да изграђује и васпитава профил југословенског грађанина, ослобођеног шовинизма и других негативних трагова прошлости.“¹⁵³⁵

Међутим, синтагма о васпитавању „југословенског грађанина“ указује на постојање дилеме о начину форсирања и афирмације југословенства, да ли као облик идентификације са држављанством, или пак етничким поријеклом. Заговорници југословенства, међу којима је био и Тито, имали су развијајућу опозицију оличену у словеначким и хрватским комунистима који су у таквим идејама видјели јачање „штетних“ унитаристичко – централистичких тенденција. Идеолошко – политичка неслагања у државно – партијском врху Југославије постојала су и у вријеме када то јавност није ни наслућивала. Едварду Кардељу су вјероватно биле познате Брозове жеље и ставови изречени страним новинарима, те им се отворено супротставио непуне двије недјеље касније. Његово обраћање Скупштини ФНРЈ поводом подношења приједлога Уставног закона, 12. јануара 1953. године, показало је постојање „пукотина“ унутар југословенског партијског монолита: „Ако, дакле, говоримо о јединственој социјалистичкој југословенској заједници, ми тиме нисмо постали присталице конфузних теорија о спајању југословенских народа у једну југословенску нацију у старом смислу те речи. Ако бисмо се бавили таквим плановима, показали бисмо веома мало смисла за историјске чињенице и за објективне друштвене законе. Стара и злогласна теорија такозваног 'интегралног југословенства' била је, и остаће и убудуће, толико реакционарна колико и неостварљива. Наша југословенска социјалистичка заједница, међутим, не ствара се на бази неких националистичких теорија, нити има за базу било какву теорију о спајању језика или националих култура. Она се темељи на заједничком друштвеном интересу свих трудбеника без обзира на њихову националну припадност и зато је она чвршћа од сваке друге могуће заједнице.“¹⁵³⁶

Опсједнут централизмом и фобијом од „великосрпског хегемонизма“, Едвард Кардељ је и у својој знаменитој студији о развоју словеначког националног питања, 1957. године писао да афирмација „старог шовинистичког интегралног југословенства“ представља негацију постојећих југословенских народа и поткопава „истинске братске односе“ међу народима Југославије: „(...) Социјалистичке снаге учиниле би велику

¹⁵³⁴ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 7/58, без сигн., Међунационални и међувјерски односи у Босни и Херцеговини и њихов утицај на васпитавање школске омладине, Сарајево, април 1958. године.

¹⁵³⁵ Исто.

¹⁵³⁶ Шесто редовно заседање Већа народа и Савезног већа, 104.

погрешку ако би се заносиле јаловом мишљу о стварању неке нове нације. Тиме би само ојачале национализам и шовинизам у постојећим нацијама које су реалност и које ће остати таква реалност све дотле док општи напредак социјализма и продуктивних снага у свету и код нас не буде почео да брише границе међу нацијама уопште.¹⁵³⁷ Кардељ се залагао за остваривање заједничких интереса југословенских народа, али искључиво на бази социјалистичких односа, сматрајући да су југословенски народи, прије свега, уједињени због социјализма: „(...) Укратко, суштина данашњег југословенства може да буде само социјализам и социјалистичка свест, то јест заједница друштвених, материјалних и политичких интереса радних људи свих југословенских народа (...).¹⁵³⁸

Међу југословенским партијским првацима постепено су се диференцирале двије струје и два различита виђења будућности Југославије – централистички и федералистички, а дјеловање супротстављених мишљења у југословенском политичком врху осјећало се и у Босни и Херцеговини. Уочљива је опрезност и одређени степен дихотомије у изнесеним ставовима о начину афирмације и форсирања политике југословенства. У разради могућности националног развоја муслимана на југословенским основама, изнесеној на састанку Идеолошке комисије ЦК СК БиХ, Андрија Крешић није ишао даље од истицања припадности држави. Поред констатације да се већина муслимана не признаје Србима или Хрватима, а да даље форсирање такве политике не може имати „оправдану научну подлогу“, задржао се на становништу да је за неопредјељене муслимане „потребна и довољна рубрика Југословен – као знак за држављанство“, без даљег осврта на карактер њиховог етничког идентитета.¹⁵³⁹

Треба рећи да су за афирмацију југословенства међу већином национално неопредјељеним босанскохерцеговачким муслиманима, било као припадност држави или као израз националног идентитета, постојала бар два крупна политичка разлога. Упркос одлучном партијском курсу усмјереном ка изградњи секуларног друштва и спровођењу интензивне антирелигијске кампање, партијска документа су говорила о јачању религијске компоненте у друштву. Комунисти се нису мирили са тим да утицај над муслиманима остане у „рукама хоџа“, а развијање припадности југословенству фигурирало је као могући начин превладавања великог утицаја ислама на идентитет и понашање муслиманског становништва у Босни и Херцеговини. Вјеровало се и да се кроз ревитализацију југословенства може доћи до учвршћивања позиције Босне и Херцеговине као федералне јединице, будући да је питање националног опредјељења и идентитета муслимана био разлог различитих чарки и размирица са шовинистичким тенденцијама.

Митар Папић је на поменутој сједници Идеолошке комисије ЦК СК БиХ затражио прекидање праксе да наставници ученицима исламске вјере сугеришу избор националног опредјељења, те се заложио за коришћење југословенског имена приликом њиховог националног именовања: „(...) Ми инсистирамо на томе да је довољно да се каже да је неко Југословен и да не буде ових сугестија за опредјељивање да ли је неко Србин или Хрват.“¹⁵⁴⁰ Такође, његова даља дискусија показује да су у републичким структурама власти превагу односиле снаге које су се залагале да

¹⁵³⁷ Е. Kardelj, *Nacija i međunacionalni odnosi*, 46.

¹⁵³⁸ Исто, 45-46.

¹⁵³⁹ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 16/58, без. сигн., Стенограмске биљешке са састанка Идеолошке комисије ЦК СК БиХ, одржаног 3. и 4. јуна 1958. године.

¹⁵⁴⁰ Исто.

форсирање југословенства буде образац рјешавања националног питања становништва исламске вјере, али и започињање ширег процеса превазилажења међунационалних антагонизама у Босни и Херцеговини и Југославији. Папић је говорио о континуитету залагања босанскохерцеговачких комуниста за увођење што опширнијих „општејугословенских“ садржаја у школски програм и уопште за повезивање културних тековина читаве државе, са циљем да се народи „Југославије у малом“, а тиме и цијеле земље усмјеравају ка већем степену заједничког – југословенског идентитета: „Прије свега ми смо из Босне и до сада, кад се дискутовало о профили школа, васпитним задацима школа, о томе да нам школа треба да даје један профил југословенског грађанина, ми смо увијек у Београду инсистирали на томе да у наставним плановима, уџбеницима, програмима буде што је могуће више елемената општејугословенских. У дискусијама о Закону о школству била су неподидјелена мишљења у нашим срезovima – наиме сви су тражили да се што је могуће више ствари обухвати савезним прописима, да они обухвате уџбенике, а то се код нас није јавило због тога што мислимо да смо ми већи Југословени од неког другог или да желимо да нам неко други свршава послове, него зато да се отклоне проблеми који нам се јављају у свакодневnoj пракси. (...)“¹⁵⁴¹

Седми конгрес СКЈ, одржан од 20. до 26. априла 1958. године у Љубљани, потврдио је да је у партијском врху Босне и Херцеговине и те како било сагласних са поменутиm Титовим жељама о учвршћивању државне заједнице на бази „стапања“ југословенских народа. О томе је пред конгресним делегатима говорио Нијаз Диздаревић. Нагласио је да југословенско друштвено самоуправљање „отвара пут“ слабења националне затворености и постепеном ишчезавању националних разлика, и да Програм Савеза комуниста подржава и подстиче „процес социјалистичког уједињавања“. Сматрао је да он за циљ нема само јачање независности југословенске социјалистичке државе, већ и „још чвршће зближавање народа“. Своје залагање за „виши степен јединства“ допунио је закључком да у Југославији не смије бити никаквих вјештачких препрека на путу „ка постепеном сливању националности.“¹⁵⁴²

Због атипичног начина конституисања, изузетно мјешовитог етничког састава и специфичности националног развоја становништва исламске вјере, те политичких проблема који су из тога произишљали, Босна и Херцеговина се наметала као својеврсни центар погодан за оживљавање политике националног југословенства. Међутим, унутар југословенског комунистичког покрета све утицајнија је била струја која је такав „виши степен јединства“ видјела као негирање постојећих југословенских нација, назадно враћање на централизам, па и великодржавни национализам. Убрзо ће се показати да је то и превладавајућа снага унутар СКЈ.

6.2. Односи републике и федерације

6.2.1. Тиха подјела у врху СКЈ и држање босанскохерцеговачких комуниста

Штрајк трбовљанских рудара био је непосредни повод за сазивање проширене сједнице Извршног комитета ЦК СКЈ. Одржана је 6. фебруара 1958. године у Београду, уз учешће чланова Извршног комитета ЦК СКЈ, републичких партијских лидера и

¹⁵⁴¹ Исто.

¹⁵⁴² VII Kongres Saveza komunista Jugoslavije: Ljubljana 22 – 26. april 1958, stenogramske beleške, Kultura, Beograd, 1958, 599-600.

шефова савезних органа власти, односно укупно 34 човјека.¹⁵⁴³ На овој сједници из домена мимикрије изашли су бројни проблеми политичких односа у федерацији. Тито је у уводном говору замјерио словеначком вођству због критике нижих руководства и занемаривања сопствених слабости и недостатака. Упозорио је да постоји „читава књига“ различитих драстичних случајева који се догађају у привредном систему земље и нагомиланог локализма који је узимао масовне размјере и трансформисао се у снажне изразе шовинизма.¹⁵⁴⁴ Даље је говорио о лошим односима између република и федерације и израженим појавама републичких партикуларизама, изазваних старим фобијама о српској „великодржавној хегемонији“ и унитаристичким склоностима: „Овај локализам, другови, претвара се данас постепено у шовинизам. Немојте зажмити пред стварношћу и мислити да шовинизам не постоји. Он постоји. И данас није риједак случај да се по републикама говори против Београда као центра, као неког великосрпског центра, иако нас овде има из свих република. У Београду сједе комунисти, који су почели стварати покрет и који су се борили против шовинизма и централизма, а онда се наједанпут овдје траже грешке и одговорност пребацује на Београд као центар. Ја сматрам да ви, другови, који руководите по републикама, морате мало више мислити на те ствари и мало се више замислити над тим до каквих посљедица може то довести.“¹⁵⁴⁵ Први човјек Југославије је узрок појава које су угрожавале јединство државе тражио у пасивности партијских организација и духу Шестог конгреса. Изјавио је да сумња у исправност одлуке о преименовању КПЈ у Савез комуниста. Обратио се Александру Ранковићу и изразио мишљење да је такво рјешење унијело пометњу, збунило комунисте и дало вјетар у леђа носиоцима антидржавних тенденција: „Ја не бих, Марко, хтио да кажем да нисмо баш најсрећније учинили што смо нашу Партију назвали Савезом комуниста ... Али, шта ћемо, тако је онда испало. Можда нам је то и направило сметње и смутило многе људе. А баш сада, другови, у фази децентрализације друштвеног управљања, компликованост задатака и одговорност комуниста су много већи него што су били прије рата, за вријеме рата и првих година послје рата. Сада је много теже снаћи се, много је теже сада обухватити све проблеме, али ми то морамо учинити, јер нико други неће моћи. Ми не смијемо дозволити да нас носи стихија и да разни антидржавни и антипартијски елементи врло лако скрећу у врло неправилном правцу (...).“¹⁵⁴⁶

Свјестан озбиљности ситуације у којој се налазила држава, југословенски вођа је чак предлагао враћање на „револуционарни стил“ дјеловања Савеза комуниста. Оставио је могућност образовања неког вида „контроле која ће доћи одозго“ и која ће уз помоћ републичких и нижих руководства „исправити ствар“ на терену. У том тону Јосип Броз је наставио: „(...) Не бих хтио да говорим много о локализму комуна и предузећа, кога код нас има доста. Не мислим да пледирам за неку строгу централизацију. Али, ако наши другове доље, комунисти, не буду могли на лицу мјеста на вријеме да стану на пут тим локалистичким тенденцијама и да ствари остану у правилном правцу, онда ћемо морати ми одозго то да учинимо.“¹⁵⁴⁷ Навео је примјер локализма директора у Босни и Херцеговини и јавно прозвао Ђура Пуцара Старог: „Јесте ли га, Ђуро, кандидовали за посланика? Нисте. А имали сте намјеру да га кандидујете. Само, то није појединачан случај, иако је драстичан: послје сте га

¹⁵⁴³ D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povjest*, 401.

¹⁵⁴⁴ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 1/58, сигн. 3/01, Стенограмски записник са Проширене сједнице Извршног комитета Савеза комуниста Југославије одржане 6. фебруара 1958. године у Београду, Београд, 15. фебруар 1958. године.

¹⁵⁴⁵ Исто.

¹⁵⁴⁶ Исто.

¹⁵⁴⁷ Исто.

премјестили у друго предузеће и дали му већи положај.“¹⁵⁴⁸

Учесници сједнице махом су дали подршку Титовим ставовима, с тим што су се представници Хрватске уздржали од отворенијих дискусија по питању крупнијих проблема, док су Словенци имали нешто другачију интерпретацију истих. Александар Ранковић је своју дискусију прилагодио „Титовој линији“. Као поборник „чврсте партијске руке“ и државног централизма, оцијенио је да је „период демократизације уведен након VI конгреса оставио извјесне негативне трагове, који су се одражавали на рад организације Савеза комуниста. Нагласио је да се поставља као „императив и неодложан задатак“ одстрањивање одсуства „јединственог гледања и јединствене праксе, не само између комуниста већ и између република“. Шеф Партије НР Србије, Јован Веселинов, сагласио се са Титом и Ранковићем и истакао потребу предузимања организационих мјера ради вођења јединствене државне политике. Сматрао је да због одсуства таквог рада постоји много „локализма и републиканизма“. Светозар Вукмановић Темпо је можда и најотвореније говорио о суштини проблема који је окупио државни врх, а који се директно тича односа федерација – републике. Темпо је о томе изјавио: „Не може се поставити ни један једини проблем, нити предузети и једна мјера усмјеравања привреде, а да то не постане национални проблем. Ако треба један обичан кредит да се реализује (...) већ се уплиће питање националне равноправности: зашто једној републици, а не другој, зашто не би свака добила по нешто и то сваке године (...).“ Испред македонског руководства говорио је Лазар Колишевски. Идентификовао је три облика манифестација шовинизма у овој републици, и то у односу између Македонаца и националних мањина, у виду локализма који прераста у шовинизам и у редовима интелектуалаца. Посљедњи је означио као најопаснији, јер има „изразито антијугословенски и антипартијски карактер“. Секретар ЦК СК Црне Горе, Блажо Јовановић, осврнуо се на проблем одговорности и дисциплине руководећих кадрова. Сматрао је да треба енергичније позивати на одговорност и кажњавати, јер по њему дисциплина у спровођењу партијских ставова није била на довољној висини“.¹⁵⁴⁹

Ђуро Пуцар Стари Титову критику о драстичним примјерима локализма у Босни и Херцеговини није прихватио лично. Након што се сложио са ставовима Тита и Ранковића, потцртао је да у Партији има „људи који су заборавили да су комунисти“ и да се код таквих увријежило схватање да је лични положај „далеко важнији него било какав политички проблем“.¹⁵⁵⁰ Са становишта политичке ситуације због које је сазвана сједница, нарочито је занимљив Пуцарев коментар понашања словеначких комуниста: „(...) Критикује се савезни апарат због крутости и говори о томе 'да њихови људи из апарата нерадо долазе на састанке савезног апарата зато што су тамо људи арогантни', неприступачни, и што живе у сталном неповерењу према стварима које долазе одоздо“.¹⁵⁵¹ По питању нарушених односа између федерације и република, дискретно је указао на пропусте савезног нивоа власти. Рекао је да Савезно извршно вијеће није довољно водило рачуна о „политичком ефекту“ одлуке о блокирању 25% средстава стамбеног фонда и да је то изазвало негодовања и дискусије у градовима, рударским и другим индустријским центрима, гдје је криза око станова била прилично акутна. Упозорио је да се при таквим поступцима убудуће мора водити рачуна како ће они

¹⁵⁴⁸ Исто.

¹⁵⁴⁹ Исто.

¹⁵⁵⁰ Исто.

¹⁵⁵¹ Исто.

бити примљени по републикама, да би се избјегла „непотребна незадовољства“.¹⁵⁵²

Секретар ЦК СК Хрватске, Владимир Бакарић, сложио се „са оним што је друг Тито говорио“, али није дубље улазио у крупне проблеме које је Броз помињао. Указао је на штетне појаве у неким предузећима у Загребу гдје су директори везивали за себе партијске организације и „стварали групице“ на штету радника. Дјелимично је подржао Титове ставове о потреби поновног враћања на стари начин рада: „Слажем се са административном контролом цијена и политиком контролне комисије и сличним мјерама, и мислим да ће нам то, уз истовремено предузимање других мјера помоћи и користити да ликвидирамо многе слабости.“¹⁵⁵³ Предводник „федералистичке“ струје унутар СКЈ, Едвард Кардељ, потврдио је да непосредни повод за сједницу представља трбовљанска „опомена“, те се сложио са Титом да штрајк није „никаква изнимка“ и да исто политичко расположење постоји у цијелој Југославији. Међутим, Кардељ је бранио одређења Шестог конгреса: „Шести конгрес је дао у једном правцу врло позитивне резултате (...). Ми смо се тада радикално обрачунали с нашим слабостима из прошлости; уједно смо дали основне линије будућег развита Партије и читавог политичког механизма.“ За учестале појаве наведених негативности Кардељ је окривио застој у развоју, због чега су на свим нивоима ојачале „бирокарске тенденције“, а Савез комуниста запустио своју „идеолошку функцију“.¹⁵⁵⁴

Сједница је завршила без одлуке, али је разоткрила кризу са којом се суочавала држава и проблеме у односима између водећих југословенских комуниста. Доминирала је и привремено превагу однијела такозвана „конзервативна струја“, односно заговорници државног централизма, којем је припадао сам Јосип Броз Тито. Ипак, паралелно су се диференцирале и јачале „федералистичке“ снаге, чија је активност била усмјерена ка остваривању већег степена самосталности република. Заступници такве политике у Савезу комуниста превладаће шест година послје, на Осмом конгресу СКЈ.¹⁵⁵⁵

Једанаест дана након сједнице, односно 17. фебруара 1958. године, Извршни комитет ЦК СКЈ је поводом актуелне политичке ситуације упутио писмо свим републичким организацијама и руководством Савеза комуниста. У документу су апострофирани задаци у борби против негативних појава у политичком и привредном животу земље, а критике су према уобичајеној пракси углавном биле усмјерене ка средњим и нижим структурама власти, без истицања суштинских проблема који су подривали јединство државе. Већина чланства и нижих руководства организација Савеза комуниста није адекватно информисана о постојећим неслагањима и сукобљавањима у партијском врху, нити крупним проблемима друштвеног развоја који су директно утицали на стабилност односа између република и федерације.¹⁵⁵⁶

Због сложене политичке ситуације и писма Извршног комитета ЦК СКЈ, у Сарајеву је 26. фебруара 1958. године одржан проширени пленарни састанак ЦК СК БиХ. Ђуро Пуцар Стари је пред републичким руководством прилично отворено говорио о главном политичком проблему Босне и Херцеговине, који се огледао у непревладаним међунационалним непријатељствима. Нагласио је да постоји читав „низ

¹⁵⁵² Исто.

¹⁵⁵³ Исто.

¹⁵⁵⁴ Исто.

¹⁵⁵⁵ D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povjest*, 403.

¹⁵⁵⁶ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 1/58, сигн. 235, Писмо ЦК СКЈ свим организацијама и руководством Савеза комуниста Југославије, 17. фебруар 1958. године.

села“ и општина које су између себе завађене на националној основи, да „устају Срби против муслимана и обрнуто“, а „Хрвати против Срба и Срби против Хрвата“. Упозорио је да се појаве честих туча, па и убистава, на националној основи „догађају скоро сваког празника“ и да су последица вјерске натрпељивости и шовинизма.¹⁵⁵⁷ Подршка Титовим ставовима, изнесеним двадесет дана раније, није долазила у питање. Пуцар се супротставио оптужбама на рачун Београда, које су долазиле из политичких кругова Љубљане и Загреба: „(...) Није потребно објашњавати да Београд није великосрпски и да у њему сједе руководећи људи из свих крајева наше земље. У Београду сједе комунисти који су цео свој живот посветили револуционарном покрету, водили борбу за стварање ове земље, и одувек били најдоследнији борци против шовинизма и централизма (...).“¹⁵⁵⁸ Ставови Ђуре Пуцара илуструју држање руководства Босне и Херцеговине, које је прву деценију функционисања нове државе више водило савезну – југословенску, него републичку – босанскохерцеговачку политику.¹⁵⁵⁹ Југословенство је међу водећим комунистима из Босне и Херцеговине било израженије него код функционера из других република, а југословенски патриотизам далеко изнад републичке припадности.¹⁵⁶⁰ Такво политичко понашање било је израз оданости тада превладавајућој пројугословенско – централистичкој оријентацији Партије, али и последица чињенице да су српски кадрови чинили надпропорционалну већину у КПЈ / СКЈ и органима републичке власти. Њихово држање усмјеравала је и одређивала свијест о прошлости, јер су Југославију доживљавали као своје дјело.¹⁵⁶¹

Седми конгрес СКЈ је озваничио одређење за даље одржавање државног централизма. Јосип Броз Тито је, насупрот фебруарском обраћању пред ужим кругом комуниста, са конгресне говорнице увјерљиво констатовао да је Југославија „ванредно монолитна“ социјалистичка заједница, те да је то постигнуто „благодарећи правилном, марксистичко-лењинистичком рјешењу националног питања“. Такође, важан закључак Конгреса био је да централни органи треба да усмјеравају инвестициона улагања република под истим условима и правима, а зарад обезбјеђивања привредне стабилности и очувања јединства система. Савезној власти је повјерен задатак да „одговарајућим мјерама“, односно из централних фондова, помаже неразвијена подручја државе.¹⁵⁶²

У изнесеним ставовима о очувању територијалне монолитности и изградњи националне интегралности у Југославији предњачили су партијски прваци из Босне и Херцеговине, Србин Чедо Капор и муслиман Нијаз Диздаревић. Капорово тврдо унитаристичко становиште косило се чак и са АВНОЈ-евским основама државе. Предложио је деинсталисање федерације и конституисање Југославије као заједнице комуна, без федералних јединица, односно републичких граница. Такав државни оквир сматрао је најповољнијим за остваривање економских интереса произвођача, односно радничке класе. Свој став изразио је на сљедећи начин: (...) Морам истаћи да мислим да је задатак комуниста да се боре за развитак нашег комуналног уређења, за стварање

¹⁵⁵⁷ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 23/58. сигн. 2/11, Ријеч Ђуре Пуцара Старог на проширеном пленарном састанку Централног комитета СК Босне и Херцеговине, 26. фебруар 1958. године.

¹⁵⁵⁸ Исто.

¹⁵⁵⁹ Чедомир Антић, Ненад Кеџмановић, *Историја Републике Српске*, Недељник / Службени гласник Републике Српске, Београд / Бањалука, 2016, 212-213.

¹⁵⁶⁰ Ч. Антић, Н. Кеџмановић, *Историја Републике Српске*, 210; Jelena Guskova, *Istorija jugoslovenske krize 1990-2000, knjiga I*, Izdavački grafički atelje "M", Beograd, 2003, 76-77.

¹⁵⁶¹ Ч. Антић, Н. Кеџмановић, *Историја Републике Српске*, 213.

¹⁵⁶² VII kongres Saveza komunista Jugoslavije, 89 и 331.

заједнице произвођача без обзира на постојеће национално-републичке оквире, за наш развитак у правцу јачања опште југословенске привреде, културе, и др. Мислим да се комунисти морају борити за такав друштвени развитак који ће перспективно довести и до државно-правних промјена у том смислу што ће умјесто данашње, наша државна организација познавати комуноу као основну ћелију, заједницу комуна као виши вид њиховог обједињавања и федерацију као ширу, опћејугословенску комуналну заједницу. Дакле, без републичких граница.¹⁵⁶³ Осим изнесеног става о „сливању националности“, Нијаз Диздаревић је говорио и о потреби одстрањивања партикуларизма и појава републичке самобитности са примјесима шовинизма, те у том контексту исказао мишљење да хомогеност Југославије треба чувати општејугословенским повезивањем на пољу културе и науке: „(...) Даље, мислим да ћемо морати да спријечимо и избацимо из своје праксе појаву заштите 'свога', борбу за 'своје' по сваку цијену, иза чега се често крије шовинизам и партикуларизам. Мислим да нам је обавеза да допринесемо једном југословенском 'провјетравању', које ће одбацили трину, а оставити здраво зрно квалитета, оно које треба да остане. На тој основи треба да се повеже све на културном и научном пољу.“¹⁵⁶⁴

Поред политичког руководства, приврженост Југославији доминирала је и међу српским народним масама у Босни и Херцеговини. Срби су са релативном већином и удјелом од око 44,3% укупне популације били најчвршћи градивни елемент поретка и југословенске државе, што су потврдили и резултати анализе Стручне групе Идеолошке комисије ЦК СК БиХ. Андрија Крешић је на састанку овог тијела о томе рекао: „(...) Српско становништво се релативно у најповољнијем постотку везало за револуцију. Оно је најјаче било понесено патриотским осјећањима, дало је највећи број кадрова револуцији и било је њена основна људска снага. Његово разочарење у предратну Југославију није се никада у масама изродило у разочарење према југославенству уопште. Ово становништво је до рата било најјаче захваћено прогресивним утицајем, било је најјаче угрожено за вријеме рата. Овакав однос према револуцији представља веома солидну основу за позитивно расположење и значај српског становништва све до данашњег дана.“¹⁵⁶⁵

Политичко одређење републичког руководства и расположење већине становништва, у првом реду Срба и дијела муслимана, продуковало је наглашено форсирање пројугословенског курса, што се осјећало на скоро свим пољима живота Босне и Херцеговине. То описује дискусија Хасана Бркића који је, четрдесетак дана након Седмог конгреса СКЈ, на сједници Идеолошке комисије ЦК СК БиХ говорио о уређивачкој политици књижевно – културних часописа који су излазили у Босни и Херцеговини, чиме је „бацио свјетло“ на укупну слику односа република – федерација: „(...) Имамо 'Израз' као један литерарни часопис и имамо 'Преглед' као један шири часопис. Они су се оријентисали добро и све више успијевају да се на неки начин афирмишу у југословенској јавности као југословенски часописи. Приликом првих бројева у 'Изразу' су били покушаји да се преко тога часописа супротстави извијесним реакционарним утицајима из Београда и Загреба. Оно се покушало поставити према том умјетничком животу у Југославији у цјелини. Ја мислим да то није случајно, поготово данас када босански кадрови, интелектуалци из Босне носе тај лист, иако има

¹⁵⁶³ Исто, 566.

¹⁵⁶⁴ Исто, 601.

¹⁵⁶⁵ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 16/58, без. сигн., Стенограмске биљешке са састанка Идеолошке комисије ЦК СК БиХ, одржаног 3. и 4. јуна 1958. године.

сарадника и из других република.“¹⁵⁶⁶

6.2.2. Први знаци јачања републичког партикуларизма у Босни и Херцеговини

Поремећени односи између појединих република и савезне власти, те неспоразуми у партијском врху, ипак нису пролазили без политичких рефлексија на Босну и Херцеговину. Поред доминантног пројугословенског и централистичког одређења њеног руководства, од половине педесетих година појавиле су се тихе партикуларистичке амбиције и преокупације. Једне су биле политички мање опасне и завршавале су на локалистичко – малограђанским тежњама за самоважношћу, док су друге имале националистички предзнак и представљале опасност за јединство републике и цијеле Југославије. Најприје су се јавиле у интелектуалним круговима, па су подручја научног и културно – просвјетног живота крајем 1957. године означавани као жаришта партикуларистичких тенденција у Босни и Херцеговини.¹⁵⁶⁷

Знаци републичког партикуларизма у научном и културно – просвјетном животу Босне и Херцеговине узроковали су зебњу и неповјерљивост руководиоца који су будућност републике видјели у чврсто интегрисаној Југославији. Такви су у вријеме јављања антијугословенског расположења поједине научне анализе и „погледе“ на историју Босне и Херцеговине детектовали као опасност по јединство и хомогеност државе. Нијаз Диздаревић је са подозрењем гледао на докторску тезу о босанско – француским односима, одобрену студенту Филозофског факултета у Сарајеву, романисти Мидхаду Шамићу. Диздаревић је сматрао и на сједници у ЦК СК БиХ, почетком новембра 1955. године, нагласио да дисертација „не одговара нашим приликама“ и да штети цјеловитости земље. При елаборацији свог става био је прилично отворен, а том приликом је изјавио: „Шамић је за своју дисертацију узео да обради везе Босна – Француска кроз историју. На тај начин он издваја Босну из оквира ФНРЈ.“¹⁵⁶⁸

Разлози Диздаревићеве подозривости нису били мотивисани само Шамићевом докторском дисертацијом. Након поднесака Хусаге Ћишића, научници из области историје и археологије су током педесетих година, иако далеко од очију и ушију шире јавности, „на столу“ држали питања која су генерисала научне полемике о босанској посебности и „старосједилачком“ народу у републици. На опасност да супротстављени научни ставови воде расправама коме сходно томе требају припасти највећа права и првенство у даљем усмјеравању њене политике, посредно је упозорио Младен Челдаревић. Он је на сједници Идеолошке комисије ЦК СК БиХ, почетком јуна 1958. године, истакао да се у Босни и Херцеговини „непропорционално“ обрађује босанско средњовјековље, односно проблем богумилства у средњовјековној босанској држави. Нагласио је да се при томе „могу наћи најразличитија гледишта од тенденционалног својатања на националној основи до социјалистичких легенди по узору на Крлежу“, али и појаве да поједини млађи научници, без адекватног предзнања, „одмах улазе у питања богумилства и средњег вијека“.¹⁵⁶⁹

¹⁵⁶⁶ Исто.

¹⁵⁶⁷ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 8/55, ф. 7, сигн. 13/08, Неколико узгредних напомена о културно-уметничким приликама код нас, Београд, 2. новембар 1955. године.

¹⁵⁶⁸ АБХ, СЦКСБХ, кут. 8/55, ф. 7, сигн., 14/08, Записник са састанка који је одржан у Централном комитету СК БиХ дана 5. новембра 1955.

¹⁵⁶⁹ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 16/58, без. сигн., Стенограмске биљешке са састанка Идеолошке комисије ЦК СК БиХ, одржаног 3. и 4. јуна 1958. године.

Иако постојање средњовјековне босанске државе, послје дисконтинуитета од пола миленијума, није оставило скоро никаквог трага у колективној свијести широких народних маса савремених житеља Босне и Херцеговине, у дијелу муслиманске интелигенције задржао се наратив о морално – духовној, социјално – културној и религијској супериорности „бошњачког“ народа над осталим немуслиманским становницима Босне и Херцеговине. Према историчару Енверу Реџићу, такво виђење прошлости развијало се под утицајем „старе бошњачке историографије“ коју је крајем 19. и првих деценија 20. вијека „промовисао“ Сафвет-бег Башагић.¹⁵⁷⁰ Сходно томе, један број интелектуалаца је средњовјековне босанске крстијане идентификовао као богумиле и заступао став о њиховој превласти у средњовјековној Босни. Из те хипотезе развијао се историографски дискурс који је заступао научни став о масовном преласку крстијана / богумила на ислам у вријеме пада Босне под османску власт и кроз то промовисао романтичарско схватање о муслиманима као „аутохтоном народу“ у Босни и Херцеговини и њеном десет стољећа дугом „континуитету“.¹⁵⁷¹

Управо су тумачења питања исламизације у Босни и Херцеговини, те поријекла и припадности најмасовније културне оставштине босанске средњовјековне државе надгробних мраморова – стећака, крајем четрдесетих и почетком педесетих година били најзначајнији разлози супротстављених мишљења у научним круговима. Превладавали су ставови на линији доминантно прихваћене научне тезе да су покојници сахрањивани испод стећака припадали различитим друштвеним сталежима и вјерским припадностима. Археолог Алојз Банец је у монографији *Олово*, објављеној 1951. године, одлучно одбацио везу стећака са богумилством: „Развојна линија тих споменика иде од XIII до XV вијека. У овом времену они се нису свакако појавили изненада и без икакве традиције; њих нису избацили никакви богумили.“¹⁵⁷² Драго Видовић је заступао став да соларно – лунарни симболи на стећцима имају религиозни карактер и да су се формирали под заједничким утицајем старих словенских вјеровања и хришћанских религиозних схватања, а да у њима нема ништа јеретичко, односно богумилско.¹⁵⁷³ Младобосанац Цвјетко Поповић је, такође, негирао да су босански мраморови богумилски споменици. Став је аргументовао чињеницом да су многе некрополе сачуване у областима чији господари нису толерисали богумилску јерес: „(...) Нарочито су многобројне и велике некрополе у околини Зворника. Данас је готово сигурно утврђено да су стећци настали углавном у XIV и XV веку, а баш у то време ови крајеви, наиме Соли и Усора, били су под сувереном влашћу угарских владара иако су њима управљали босански владари и великаши. Знамо да су Мађари били главни експоненти римских папа у крсташким походима на 'јеретичку' Босну. Ако су стећци богумилски, онда се намеће питање, зашто су их Мађари трпели у овим областима док су истовремено водили крваве борбе са босанским 'богумилима'? Зашто их, према

¹⁵⁷⁰ Е. Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, 19.

¹⁵⁷¹ Оваква схватања међу муслиманском интелигенцијом су мање или више постојала од 19. вијека, а нарочито су широко актуелизована одмах након распада југословенске државе. Оцјењујући примјере „присвајања и ревизије прошлости“, историчар Хуснија Камберовић се критички осврнуо на присутне тезе о „хиљадугодишњем континуитету“ Босне и Херцеговине, карактеришући их као покушај изградње мита о њеном „темељном народу“. Husnija Kamberović, „Između kritičke istoriografije i ideološkog revizionizma“, u: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, Zbornik radova, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 2007, 18.

¹⁵⁷² Alojz Benec, *Olovo*, Savezni institut za zaštitu spomenika, Beograd, 1951, 71.

¹⁵⁷³ Drago Vidović, „Simbolične predstave na stećcima“, *Naše starine*, godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine, br. 2, Sarajevo, 1953, 128-135.

тадашњем верском фанатизму, нису уништавали као знаке мрске јереси?¹⁵⁷⁴

Ипак, било је и оних који су културну оставштину босанског средњовјековља искључиво и ексклузивно везивали за богумилство. Гласовити и утицајни књижевник Мирослав Крлежа је педесетих година категорично иступао са ставом да су босански стећци – „богумилски мраморови“. Уз то, он је разрађивао тезу о босанском споменику као симболу „непокорног Босанца“, који не клечи „пред величином византијских или римских богова и божанских намјесника“.¹⁵⁷⁵ Ово тумачење, односно како је рекао Младен Челдаревић, Крлежина „социјалистичка легенда“, је у ствари величање „усправног Босанца“ који пркоси и источном – православном и западном – римокатоличком сусједу, што је свакако имало утицај на научне и политичке ставове у Босни и Херцеговини. У централној југословенској републици је најгласнији заступник става о богумилима као „осовини средњовјековне босанске државе“ био Александар Соловјев, професор и декан Правног факултета у Сарајеву. Овај политички емигрант из Русије се у јавним наступима и научним радовима крајем четрдесетих година држао становишта да је средњовјековна Босна са богумилима ојачала и пропала. Нестанак ове вјерске заједнице, која је по њему била већински народ средњовјековне Босне, недвосмислено повезује са исламизацијом након османског освајања у 15. вијеку, а превјерене богумиле назива „потурченим Бошњацима“.¹⁵⁷⁶ Такође, Соловјев у контексту средњовјековног богумилства, у научном раду објављеном 1956. године, додаје термин „босанска нација“. Тачније, сматрао је исправним запажања аустроугарског историчара Јована Абжота који је у свом опису Босне и Херцеговине из 1888. године, вјероватно за рачун „националне политике“ Бењамина Калаја, „примијетио“ и записао да православни нити католици неће радо признати да је средњовјековна „босанска нација била јеретичка“ и да ни једни ни други „неће споменути оно што свједочи о посебном босанском културном животу“.¹⁵⁷⁷

Соловјевова и слична научна становишта о природи босанског средњовјековља, имала су са позиције поретка и Партије на власти двоструко негативне посљедице на политичке и међунационалне односе у федералној Босни и Херцеговини. С једне стране, оштро им се противила српска интелигенција, која је у томе препознала покушај умањивања изворности и оспоравање аутохтоности српског народа у централној југословенској републици. У том погледу занимљива је преписка између два угледна интелектуалца, првог хирурга из Босне и Херцеговине, Риста Јеремића, и историчара Васа Глушца. Јеремић у марту 1948. године Глушцу упућеном писму Соловјева назива „туђином“ који се петља у „наше послове“, док у октобру исте године пише како са „задовољством“ чита Глушчев чланак који, каже Јеремић, „бије као чекићем у главу новопеченог професора Сарајевског универзитета који се дочепао згоде да нама домаћима соли памет и који до свог дошашћа у ову блажену земљу није знао за Босну ни за њену босанску цркву“.¹⁵⁷⁸ У одговору на Јеремићево прво писмо, Глушцац мотиве Соловјевог, по њему неодрживог, става о богумилима види у

¹⁵⁷⁴ Cvjetko Đ. Popović, „Manji prilozi za pitanje bogumila u Bosni“, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, sveska VII, Sarajevo, 1957, 238.

¹⁵⁷⁵ Miroslav Krleža, „Bogumilski mramorovi“, Književne novine B, 3. jun 1954.

¹⁵⁷⁶ Александар Соловјев, „Нестанак богумилства и исламизација Босне“, *Годишњак*, часопис Историјског друштва Босне и Херцеговине, год. I, Сарајево, 1949, 1, 51 и 67.

¹⁵⁷⁷ Александар Соловјев „Симболика средњовјековних гробних споменика у Босни и Херцеговини“, *Годишњак*, часопис Историјског друштва Босне и Херцеговине, год. VIII, Сарајево, 1956, 11.

¹⁵⁷⁸ Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), фонд: Васа Глушца (даље: 14581), преписка I V – 4 – 7, сигн. 8, Писмо Риста Јеремића упућено Васи Глушцу, 17. март 1948. године; АСАНУ, 14581, преписка I V – 4 – 7, сигн. 12, Писмо Риста Јеремића упућено Васи Глушцу, 30. октобар 1948. године.

додворавању Загребу зарад личних интереса: „Тај Соловјев, декан Правног факултета у Сарајеву, иначе руски емигрант (тј. противбољшевик) жели да дође на загребачки факултет, па хоће да се тиме препоручи (...).“¹⁵⁷⁹

С друге стране, становишта о богумилима као најбројнијем и темељном народу средњовјековне Босне поклапала су се са ставовима дијела муслиманских интелектуалаца и политичара о „старосједилачком“ статусу становништва исламске вјере у централној југословенској републици, што је погодовало израстању незадовољства због „неравноправног“ положаја Босне и Херцеговине у односу на остале југословенске националне републике. На тим основама развијао се муслимански „босански унитаризам“, а његови протагонисти су се понашали „центрифугално“ – ка политичком Сарајеву и продуковали републички партикуларизам на линији босанско – „бошњачке“ посебности. Такве политичке тенденције су у јавности постале уочљиве већ од почетка шездесетих година, и то у муслиманским емиграционим гласилима. Муслиманско бошњачки национално оријентисана емиграција је у штампи давала простор ауторима који су изражавали ставове о добровољној исламизацији богумила и стећницама као њиховој културној оставштини. Јануара 1961. године, у *Босанским погледима* је пренесен и афирмативно представљен текст српског новинара, пјесника и новелисте у емиграцији, Драгољуба Аћимовића, првобитно објављен у листу *Нова реч*, органу демократског савеза „Ослобођење“. Редакција *Босанских погледа* је оцијенила да је чланак „истинољубљив“ и да писцу може „послужити на част“, а акценат је био на сљедећем дијелу текста: „(...) Богумиле су гонили православни, и нарочито, Католичка црква. Ова последња унуштила их је у Италији и Француској (јер то је била универзална црква): Босна им је била последње уточиште. Кад су наишли Турци, богумили су их схватили као мање зло. Било да им се допада исламићка трпељивост, било нека врста верског двојства, толико иначе наглашеног у богумилству, било непостојање идола у цамијама (напротив, украшене цвећем и изрекама, такође елементи богумилских стећака) – било извесне друштвене предности, тек богумили су брзо постали добри муслимани и заборавили своју стару веру (...).“¹⁵⁸⁰

Исте политичке тежње у земљи су се јавно показале шест година касније. Са отпочињањем процеса „федерирања федерације“ оживотворио их је муслимански интелектуалац, Мухамед Филиповић. У поменутом есеју *Босански дух у књижевности*, реактуелизовао је политику интегралног „бошњаштва“, као „глас“ да Босна и Херцеговина на основу „наднационалног заједништва“ треба добити већи ниво суверенитета.¹⁵⁸¹ Аспирације дијела муслиманске интелектуалне али и политичке елите за стицањем матичне муслиманске републике постајале су све израженије током седамдесетих и осамдесетих година, у условима измијењених политичких и демографских односа. Родољуб Чолаковић је крајем марта 1972. године описао свој сусрет и разговор са Бранком Микулићем, тадашњим предсједником ЦК СК БиХ, који осликава карактер муслиманског национализма. Микулић му је саопштио „занимљиву

¹⁵⁷⁹ АСАНУ, Фонд: Ристо Јеремић (14457), преписка I – I X, сигн. 60, Писмо Васе Глушца упућено Ристу Јеремићу, 17.март 1948. године.

¹⁵⁸⁰ *Bosanski pogledi*, januar 1961, pretisak, 93.

¹⁵⁸¹ Родољуб Чолаковић, један од креатора федералне Босне и Херцеговине, је у свом дневнику, почетком марта 1978. године, оштро критиковао „тип заједништва“ босанскохерцеговачких народа који је, по њему, промовисао Мухамед Филиповић. Чолаковић је сматрао да такви „надритеоретичари“ негирају национални идентитет већ формиране српске и хрватске нације и њихове националне везе са националним матицама. Супротстављајући се тендецијама стварања нове – босанскохерцеговачке нације, Чолаковић је оцијенио да су такви покушаји опасни јер „лију воду на воденицу Великосрба, односно Великохрвата који тврде да су Срби, односно Хрвати, национално угрожени у БиХ и да имају мања права него Роми“. З. Антонић, *Родољуб Чолаковић*, 434.

ствар“, односно да према посљедњем попису становништва у Босни и Херцеговини „има 39% муслимана, а 37% Срба“, те да босанскохерцеговачко руководство не смије да објави резултате „јер ће скочити муслимански реакционари да траже своју матичну републику, коју имају све нације Југ[ославије] сем Муслимана“. ¹⁵⁸² Чолаковић је управо Мухамеда Филиповића видио као једног од покретача процеса који су водили ка дисолуцији Југославије: „Већ нам упљувци усташко-легионарско-хоцински спремају глогов колац, а предају на нашим факултетима друштвених наука и спремају се да прогласе муслиманску републику БиХ. (...) А, наши другови муслимани ћуте, иако то виде: опортунизам или саучесништво (...)“. ¹⁵⁸³

Поред партикуларизма који се јављао на бази заступања става о босанско – бошњачкој националној и наднационалној посебности, у Босни и Херцеговини се педесетих година прошлог вијека, као облик понашања изван АВНОЈ-евског и ЗАВНОБиХ-овског државно-правног оквира, осјетила и пренаглашена незаинтересованост за изражавање републичког патриотизма. У добром дијелу српске и хрватске интелигенције све израженије и јаче су биле тежње за што већим нивоом политичког и културног повезивања са матицама, па су све више поступали у складу са њиховим интересима. „Центрипетално“ дјеловање интелектуалаца и умјетника ка политичком Београду и Загребу неминовно је прерастало у национализам и оживљавало српски и хрватски претензионизам на Босну и Херцеговину, те су оба угрожавала АВНОЈ-ем и ЗАВНОБиХ-ом успостављене односе. У извјештају о раду организација Савеза комуниста, ЦК СК БиХ је у прољеће 1957. године констатовао да у појединим великим босанскохерцеговачким културним центрима и установама, нарочито у сарајевском и тузланском позоришту, има „појава шовинизма“ којим доприносе умјетници „дошли из Београда или из Загреба“. Наглашено је да и партијске организације у овим умјетничким срединама тешко излазе на крај са тим појавама, јер ни комунисти нису превладали „извјесне туђе утицаје у себи“. ¹⁵⁸⁴

Због евидентности таквих појава, Стручна група Идеолошке комисије ЦК СК БиХ је у анализи стања међунационалних односа и њиховог утицаја на школску омладину опсервирала рад наставног кадра који се школовао у Београду и Загребу. Обрађен је утицај професора, ђака два највећа југословенска центра, у босанскохерцеговачким гимназијама и констатовано да се као посљедица њиховог утицаја међу старијим гимназијалцима јављају расправе које подстичу међунационалну нетрпељивост и „потпирују национализам“. Посебно је истакнуто да ученици дебатују да ли је „значајнији овај или онај књижевник, музичар, сликар из Србије или Хрватске“ и да ли је београдска или загребачка „опера или позориште на већем умјетничком нивоу“ и слично. ¹⁵⁸⁵ Било је прилично очигледно да су српски и хрватски интелектуалци у Босни и Херцеговини подијелени на националној основи и да се понашају у складу са културно – политичким интересима матичних националних република. О томе је почетком јуна 1958. године на сједници Идеолошке комисије ЦК СК БиХ дискутовао Хасан Бркић: „Некако се наша интелигенција ломи у тим утицајима – Београд, Загреб, и некако се у нашој Босни иде за тим да се види ко има већи престиж и утицај. (...) Ја се сјећам једне групе интелектуалаца загребачких, који су покушали овдје да створе један круг људи који су били непосредно повезани са

¹⁵⁸² З. Антонић, *Родољуб Чолаковић*, 305.

¹⁵⁸³ Исто, 500.

¹⁵⁸⁴ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 5/57, сигн. I/1-2, Извјештај Централног комитета Савеза комуниста о раду организације Савеза комуниста Босне и Херцеговине, Сарајево, маја 1957. године.

¹⁵⁸⁵ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 7/58, без сигн., Међунационални и међувјерски односи у Босни и Херцеговини и њихов утицај на васпитавање школске омладине, Сарајево, април 1958. године.

Загребом на подручју литературе, филозофије, социологије итд. Мислим да сличних тенденција и ствари има и данас.¹⁵⁸⁶ На тему сукоба утицаја Београда и Загреба на терену Босне и Херцеговине говорио је и добро информисани Андрија Крешић. Рекао је да свака упадљивија диспропорција на линији издаваштва књига, позоришта, штампе, изложби, гостовања на радио емисијама, одмах ствара могућност „шовинистичке реакције“. Констатовао је да на подручју републике интензивнијим утицајем „зрачи“ Београд, и то не само као српски, него и „општејугословенски административни и културни центар“.¹⁵⁸⁷

Међутим, поред тога што је такав Београд већ пуне четири деценије био неприхватљив за велики број Хрвата, „општејугословенским“ су га све теже прихватили и муслимани. Главни град Југославије је и у њиховим очима прерастао у центар „великосрпског национализма“. Након 6. фебруара 1958. године одржане сједнице Извршног комитета СКЈ и Титове критике упућене оним који су о Београду говорили као о „великосрпском центру“, наредне године и деценије донијеле су низ таквих оптужби. Родољуб Чолаковић је 19. маја 1973. године „реаговао“ на изјаву босанскохерцеговачког комунисте Хасана Грабчановића који је Београд назвао „националистичком јазбином“. Чолаковић је у свом дневнику записао: „Не би смио један од најодговорнијих политичких људи давати такве изјаве које су нетачне и увредљиве за један град у коме се десетине хиљада комуниста боре за остварење линије СКЈ. Хасан заборавља основно: лако је учити национализам у другој средини, а нешто 'мало' теже у властитој. Требало би да мало боље зачепрка по Сарајеву па би видио (или открио) шта се све кува у тој великој чаршији.“¹⁵⁸⁸

Осим на пољу научног и културно – просвјетног, партикуларистичке тежње почеле су се осјећати и у привредном животу Босне и Херцеговине. Производио их је начин на који је савезна власт планирала и по републикама „распоређивала“ фондове за развој привредних, односно индустријских грана. Од усвајања Петогодишњег плана 1947. године у Босни и Херцеговини је форсирана изградња објеката тешке индустрије, док је скоро потпуно изостао развој других грана, нарочито прерађивачке и индустрије за производњу робе широке потрошње. Производи босанскохерцеговачке базичне индустрије су на југословенском тржишту имали знатно ниже цијене у односу на финалне производе индустрија других република, а такав привредни курс је већ половином педесетих година изазивао озбиљне економске, али и политичке проблеме. Дошло је до раста незапослености и пада животног стандарда, али и приговора дијела привредника и републичког руководства због „закинутости“ и неравноправности Босне и Херцеговине у југословенској федерацији.

О тим привредним проблемима Босне и Херцеговине било је ријечи на Трећем пленуму ЦК СК БиХ, одржаном 20. јуна 1957. године. Угљеша Даниловић је прилично опрезно и без осврта на карактер савезних планова и одговорност савезног руководства говорио о једноличности индустријског развоја Босне и Херцеговине. Насупрот томе, проблем је првенствено видио у неспособности републичких привредних стручњака да обезбиједи потребне студије и пројектну документацију потребну за покретање процеса привредне реорганизације и изградњу исплативије индустрије. Позвао је на убрзан рад за испуњавање свих предуслова потребних за преусмјеравање привредног система, како би Босна и Херцеговина „ухватила прикључак“ са развијенијим југословенским

¹⁵⁸⁶ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 16/58, без. сигн., Стенограмске биљешке са састанка Идеолошке комисије ЦК СК БиХ, одржаног 3. и 4. јуна 1958. године.

¹⁵⁸⁷ Исто.

¹⁵⁸⁸ Здравко Антонић, *Родољуб Чолаковић*, 345-346.

републикама и постигла економско – социјалну и политичку стабилност.¹⁵⁸⁹ И Влајко Беговић је своје излагање засновао на констатацији проблема и приједлогу одређених мјера за њихово превазилажење, али без упуштања у коментар односа савезне власти према Босни и Херцеговини. Упозорио је на опасност проблема раста процента незапослених и нагласио да се не може рјешавати социјалним, већ искључиво економским мјерама. Предложио је стварање широке мреже малих радионица за услуге и сервисе, као модел привредног развоја адекватног потребама животног стандарда људи.¹⁵⁹⁰

Трећи пленум ЦК СК БиХ је, ипак, показао пораст незадовољства привредном политиком савезног нивоа власти. Иако је попут већине водећих босанскохерцеговачких комуниста заступао општејугословенске економске интересе и изражавао критику опортунистичке бриге само за Босну и Херцеговину, из излагања Хасана Бркића могуће је закључити да је схватање о лошем привредном положају изазивало прве политичке „варнице“ на релацији република – федерација: „(...) Сматрам да, с обзиром на нашу општу оријентацију у развоју, а посебно на ту нову оријентацију у привредном развоју Југославије, не треба на њих гледати искључиво као на босанске проблеме и рјешавати у оквиру Босне, него су сви у одређеном смислу до проблема привредног развоја цијеле Југославије. Ја мислим да у овој садашњој фази сличних проблема има и у свакој другој републици, изузимајући можда Словенију. Стога сматрам да ми, по мом мишљењу, не смијемо апострофирати неки проблем да се он другачије поставља у Босни и Херцеговини него другдје. Ти проблеми су можда по обиму различити, али по садржини су исти у цијелој Југославији. Стога и путеве за њихово рјешавање треба да гледамо са опћег југословенског становишта. Ја лично сматрам да политички није zgodно и да може имати негативних посљедица на став појединих људи ако се тако сувише апострофирају извјесни проблеми и ако се у одређеном смислу настоји да се тежина тих проблема гледа неовисно од развоја цијеле земље и могућности цијеле земље да рјешава то питање.“¹⁵⁹¹ Дискусија Пашаге Манџића је још отвореније показала да дотадашња политика и однос руководства Босне и Херцеговине према савезној власти постепено добијала и другачији правац. Манџић је дискретно „провукао“ став да су при одобравању средстава за изградњу профитабилне индустрије предност непринципијелно добијале друге републике, а да је Босна и Херцеговина тиме привредно запостављана и финансијски закидана: „(...) Ми имамо у Босни веома развијену хемијску индустрију, али већ имате пројектних организација у Словенији и Хрватској које пројектују ситну индустрију на бази полуфабриката наше хемијске индустрије, а уз мала инвестициона улагања. И ми то можемо у нашим крајевима да радимо, а нико се у том правцу не бави тиме, него пројекте праве Словенци и Хрвати и ми ћемо постепено остати да се и даље бавимо балванима и копањем угљена и тим стварима, док ће мале општине и поједини крајеви заостајати те ће све више расти проблем незапослености, женске радне снаге итд. Мислим у том правцу нешто би се морало у центру Републике да ради, ако ништа барем у том перспективном плану нашег развитка у Босни и Херцеговини.“¹⁵⁹²

Незадовољство дијела владајућих републичких структура односом савезних органа према Босни и Херцеговини манифестовало се и са све учесталијим

¹⁵⁸⁹ АБХ, ЦКЦКБХ, 16/57, без сигн., Реферат Угљеше Даниловића на Трећем пленуму Централног комитета СК БиХ, 20. јуни 1957. године.

¹⁵⁹⁰ АЈ, 507, АЦКСКЈ, II БиХ – К 1/5 – 1, Стенограмске биљешке са Трећег пленума ЦК СК БиХ одржаног у Сарајеву 20. јуна 1957. године.

¹⁵⁹¹ Исто.

¹⁵⁹² Исто.

ламентирајућим испостављањем нереалних захтјева за повећање буџета и одобравање средстава за привредне инвестиције. Излагање Хајра Капетановића на Четвртом проширеном пленуму ЦК СК БиХ, 26. фебруара 1958. године, осликава нарастање опортунизма и партикуларизма руководећих кадрова, који су под налетима таквих побуда занемаривали реалне привредне могућности: „Ево, колико нас овдје сједи, узмимо када почнемо од захтјева било инвестиционих, буџетских и не знам што. Ту је цијела симфонија кукања и образлагања да се оправдају ти захтјеви. Сви ми знамо каквим се темпом креће наша привреда, какве ми уопште имамо привредне могућности, колико нам је порастао национални доходак, а поред тога што то знамо и што сједимо на врло одговорним мјестима, правимо захтјеве који немају никакве везе са стварношћу и нашим привредним могућностима. Ено, сваке године само буџетски захтјеви постављају се за 50% већи у односу на прошлу годину и онда се све то фино обавије тим разним образложењима, гдје има оправданих, а највише кукајућих. То је један ланац не [само] у односу општине према срезу, него исто среза према републици, а и наших захтјева према Савезу.“¹⁵⁹³

Поред тога што су се из „старе гарде“ челних републичких руководиоца издвајали појединци који су се залагали за афирмацију интереса Босне и Херцеговине, на политичку сцену је ступала генерација политичара која је све више промовисала „републички патриотизам“.¹⁵⁹⁴ Они су шездесетих и почетком седамдесетих година, током расправа о питањима уставних амандмана, због незадовољства економским положајем републике, показивали тенденцију скретања на колосјек федералистичких снага из Словеније и Хрватске, које су се све офанзивније залагале за већу самосталност и суверенитет република.¹⁵⁹⁵

¹⁵⁹³ АБХ, ЦКСКБХ, кут. 23/58, сигн., I/4-2, Четврти проширени пленум ЦК СК БиХ, нередиговани стенограм, 26. и 27. фебруар 1958. године.

¹⁵⁹⁴ Нову генерацију водећих комуниста из Босне и Херцеговине чинили су: Џемал Биједић, Бранко Микулић, Хамдија Поздерац, Драгутин Косовац, Хасан Грабчановић, Миланко Реновица, Тодо Куртович и други. Ч. Антић, Н. Кеџмановић, *Историја Републике Српске*, 220.

¹⁵⁹⁵ Политичка елита из Босне и Херцеговине се све више понашала као руководство суверене и независне државе, а не републике у саставу Југославије. Драгослав Драже Марковић је у својим дневничким забиљешкама записао утиске током посјете Сарајеву, децембра 1970. године. Тадашњи предсједник Скупштине Србије о држању босанскохерцеговачког руководства каже: „Атмосфера је била добра, а гледања на многе крупне проблеме идентична или врло слична. Смита ми увек само то што ти разговори имају карактер много официјелних разговора, а посете карактер међудржавних посета (дочеци, поздравни, испраћаји, саопштења за штампу). И то ће проћи и убеђен сам да ће доћи време када ће све то бити превазиђено, и контакти и сарадња бити нормални и редовни.“ Dragoslav Draža Marković, *Život i politika 1967-1978, knj. prva*, Rad, Beograd, 1987, 239.

О држању руководства Босне и Херцеговине током процеса „федерирања федерације“ и дефинисања статуса аутономних покрајина, Родољуб Чолаковић је 10. марта 1971. године у свом дневнику записао: „Читао новине – дискусија око амандмана. Срби имају резерве због покрајина, Хрвати поздрављају, а успут терају своје – све што њима конвенира то је прогресивно (...) а што им не конвенира – резерве (...). Босанци опет њих прихватају оберучке, што је разумљиво, јер им се због плафонираних цена одлило много вишка рада другима, и то богатијим од њих. З. Антонић, *Родољуб Чолаковић*, 273.

7. ЗАКЉУЧАК

Након вишедеценијског лутања око питања државно – територијалне организације Босне и Херцеговине, Комунистичка партија Југославије је током ослободилачке и револуционарне борбе у остваривању „оружаног братства“ босанскохерцеговачких народа видјела основу око које ће у будућности градити њихов заједнички живот. Међутим, како је устаничку снагу нашла скоро искључиво у масама српског сељаштва, убрзо се показало да неравномјерно учешће босанскохерцеговачких народа у Народноослободилачком покрету омета реализацију концепта изградње „збратимљене“ Босне и Херцеговине на темељима „заједничке“ оружане борбе у устанку. Партија је од јесени 1943. године политичко – пропагандним радом на терену настојала уједначити националну заступљеност у партизанским јединицама и обезбиједити „покриће“ за своју политику. Међутим, проблем „заједничке оружане борбе“ и „братства“ у устанку није превазиђен до краја рата, што је компромитовало на том принципу донесену одлуку о изградњи Босне и Херцеговине као равноправне републике у оквиру федеративне Југославије. Она је у конститутивним актима прокламована као и српска и хрватска и муслиманска, док је „заједничка оружана борба“ доминантно била српска, што ју је од настанка оптерећивало бременом противријечности.

Статус Босне и Херцеговине био је у супротности и са примјењеним националним принципом изградње федеративне Југославије. Федералне јединице означене су као стриктно националне категорије, па јој због непостојања босанскохерцеговачке нације није припадао положај републике, већ јасно неодређени статус аутономије. Иако у КПЈ опет није било консензуса како разријешити босанскохерцеговачки „гордијев чвор“, превладала су мишљења да у састав нове државе ипак уђу као једина ненационална федерална јединица. Одлука је аргументована становиштем о вијековном постојању Босне и Херцеговине као економско – историјске цјелине у којој њени народи живе међусобно измијешани и „повезани заједничким интересима“. Поред „заједничке“ борбе у устанку, то је представљало још један прилично парадоксалан аргумент, јер је био супротан историјској стварности Босне и Херцеговине, обиљежене са мало историјског сјећања које је могло хомогенизовати њене народе и опредијелити их за прокламовано „заједништво“.

Иако је потребно додатно истражити мотиве водећих комуниста за доношење коначне одлуке о статусу Босне и Херцеговине, два су могућа разлога који су иницирали такво рјешење. Први се огледао у чињеници да су национална мјешовитост и распоређеност становништва радикално отежавали примјену принципа самоопредјељења народа, па је КПЈ кроз јачање братства и јединства покушала „прекорачити границу“ дотадашњег општег и цивилизацијског развоја, те се међунационалној мржњи „супротставити“ збратимљеном“, федералном Босном и Херцеговином у оквиру нове Југославије. Други је произишао из опредјељења Партије за изградњу југословенске „федерације равнотеже“, у којој је Босна и Херцеговина заузимала важно мјесто. Положајем равноправне републике санкционисане су српске и хрватске претензионистичке намјере и одбачена могућност подјеле њене територије. Супротно томе, због националне и вјерске мјешовитости, именована је „потпорним стубом“ нове Југославије и „мостом“ у односима између Срба и Хрвата у цијелој држави.

Међутим, дуготрајне проблеме није било могуће брзо савладати декретима и политичким одлукама. Комунистичка партија Југославије је иза себе имала више од

двје деценије дугу историју противријечних и непринципијелних покушаја рјешавања националног питања у Босни и Херцеговини, а континуитет су добили и послије Другог свјетског рата. Нацрт устава нове Југославије дефинитивно је означио одустајање од ратне политике признавања националне посебности муслимана, што није прошло без реакције. Народни посланик из Мостара, Хусеин Хусага Тишић, је крајем 1945. и почетком 1946. године затражио да КПЈ Уставом ревидира националну политику према муслиманима, али и измијени однос према Босни и Херцеговини. Суштина његових захтјева била је да се муслиманима призна „босанско“ национално име и преиначе одлуке АВНОЈ-а и ЗАВНОБиХ-а, односно створи „босанска национална република“ по угледу на Македонију и Црну Гору. Негирао је одрживости АВНОЈ-евског статуса Босне и Херцеговине, те заступао став о босанскохерцеговачким муслиманима – „босанцима“ као изданку „старих Бошњака“, односно темељном и „старосједилачком“ народу у Босни и Херцеговини.

Унутар саме владајуће структуре постојале су дилеме како Уставом дефинисати поједина осјетљива правно – политичка питања. Уставом из 1946. године загарантовано право на самоопредјељење до отцјепљења је у дијелу комуниста изазивало тјескобу и страх за јединство државе, што се нарочито осјетило у Босни и Херцеговини. Расправе око уставног дефинисања изгледа грба и заставе Босне и Херцеговине показале су постојање дилема да ли њима симболично изразити националне различитости, или истаћи социјалистичку природу њеног друштвеног уређења. На крају су превагу однијели ставови по којим су из знамења Босне и Херцеговине „избачени“ сви елементи националне хералдике, а она симболично представљена као „Југославија у малом“ и „тврђава“ југословенског социјализма.

*

Иако је већ крајем 1943. године било јасно да ће након слома фашизма власт у Југославији преузети КПЈ, она је изборима за Уставотворну скупштину жељела ударити „печат револуцији“, потврдити ратну побједу НОП-а и републиканско државно уређење. Настојала је доказати „демократску“ природу своје власти, па су на изборима заказаним за 11. новембар 1945. године право гласа добили сви пунољетни држављани Југославије. Ова историјска и несумњиво демократска тековина ипак је ограничена Законом о бирачким списковима, којим је прописано одузимање гласачког права „непријатељима“ нове Југославије, односно ратним противницима НОП-а и КПЈ. Такође, Закон је омогућио прилагођавање бирачких спискова интересима Партије и „фризирање“ изборног резултата, чиме је побједа Народног фронта учињена „супериорнијом“. Југословенски комунисти су због неједнаког учешћа босанскохерцеговачких народа у НОП-у и слабог утицаја Партије међу масама муслимана и пототово Хрвата у оквиру Народног фронта формирали посебне организације, Главни одбор муслимана и Хрватску републиканску сељачку странку (ХРСС), како би током изборног процеса служиле лакшем „превођењу“ маса ова два народа на позиције револуционарне власти. Исти фактор, али и неповољни међунационални односи, условили су потребу за два начина вођења предизборне кампање. Први је предвиђао агитацију засновану на политици заједништва и братства и јединства, док је други подразумијевао њено појединачно прилагођавање сваком од три народа. Према оцјени власти, кампања је дала добре резултате међу Србима и муслиманима, док су у мјестима насељеним Хрватима били најдрастичнији случајеви процената апстинената и гласача за кутију без листе. Хрвати су добрим дијелом остали на ратним политичким позицијама, што су током изборног процеса показали примјери контрареволуционарне активности самих кандидата ХРСС-а са листе Народног фронта.

Поред тешких економских и политичких прилика произашлих из рата, у Босни и Херцеговини су се одмах послје избора и проглашења републике најживља политичка гобања одвијала међу муслиманима. Иако је становништво исламске вјере масовним учешћем и подршком Народном фронту на изборима показало лојалност новом поретку, оно је убрзо поново пошло ка супротним позицијама. На то је утицало неповјерење према доминацији српског елемента у партији и власти, а највише увођење револуционарних мјера које су задирале у интересе Исламске вјерске заједнице и ислама (доношење Закона о аграрној реформи, укидање шеријатских судова).

Комунистичка партија Југославије је тражила одговарајуће моделе како би оснажила свој уплив у народним масама свих босанскохерцеговачких етничких ентитета и стабилизовала међунационалне односе у републици, што су били основни предуслови за учвршћивање њене власти, а тиме и монолитности социјалистичког друштва. За постизање тог циља важан сегмент агитационо – пропагандног рада био је сектор просвјете и културе. Осим образовне, намјењивана им је улога елемента револуције који треба да служи остваривању идеолошких и политичких циљева КПЈ. Садржаје школских и културних програма прожимали су презир према „народним непријатељима“, теме које се односе на афирмацију новог државног и друштвеног уређења, истицање вриједности социјализма, духа „народног патриотизма“, љубави према отаџбини, тековинама НОБ-а и слично.

Због лоших међунационалних односа, живот у Босни и Херцеговини се првих година послје ослобођења значајно одвијао у кругу национално – конфесионалних група, али је КПЈ у борбу за придобијање маса и учвршћивање власти имала и томе прилагођену методу. Огледала се у вршењу утицаја путем на новим основама обновљених старих и новооснованих националних културно – просвјетних друштава, Просвјета, Напредак и Препород. Партија је преко ових културних институција са националним обиљежјима покушала међу босанскохерцеговачким народима подстицати помирење, прихватање власти и новог поретка. Ипак, брзо је постало очигледно да се унутар друштава инфилтрирају контрареволуционарни елементи и да ризик њиховог постојања вишеструко надилази произведену политичку добит, што је био разлог њиховог постепеног гашења. Дјеловање управа друштава било је усмјерено ка смањивању њихове активности, да би у прољеће 1949. године коначно била „сливена“ у Савез културно – просвјетних друштава Босне и Херцеговине. До тада примјењивани метод појединачног дјеловања међу најбројнијим етничким елементима босанскохерцеговачког друштва постепено је замјењиван јединственим – босанскохерцеговачким, што се поклапало са опредјељењем КПЈ за децентрализацију и јачање унутрашњег суверенитета републике.

Важан сегмент у процесу учвршћивања власти КПЈ био је разбијање и коначна ликвидација припадника у рату поражених војно – политичких покрета, којих је након ослобођења на простору Босне и Херцеговине било око 16.000, највише четника, затим усташа, нешто припадника муслиманске милиције, зеленог кадра и осталих мањих формација. У обрачуну против „банде“ и „народних непријатеља“ револуционарна власт је примјењивала различите облике и методе дјеловања, од којих су централно мјесто заузимале акције безбједносних органа и дјеловање „народних судова“. За КПЈ је било политички и безбједносно недопустиво постојање и дјеловање припадника антикомунистичке и контрареволуционарне гериле без обзира на њихово национално и идеолошко опредјељење, па их је настојала што прије ликвидирати. Револуционарна власт је из тога настојала остварити што већу политичку корист и учврстити повјерење народних маса, па је посредством штампе увјеравала да, због „противнародног“

дјеловања и масовних злочина, коначно уништење „одметника“ представља и морално питање. Стога је један од циљева пропагандног рада који је пратио акције ликвидација и судске процесе против четника, био да се кроз наратив о њиховом „праведном кажњавању“ стиче повјерење босанскохерцеговачких Хрвата и од четника многопострадалих муслимана. Такође, јавност је требало „обавијестити“ о четничким злочинима почињеним над припадницима народа за чије интересе су се у рату борили, а масе „увјерити“ да њихову ратну улогу оштро осуђује и српски народ у Босни и Херцеговини. Приликом обрачуна са усташама, поред успостављања безбједносне стабилности у земљи, кажњавања њиховог непријатељског држања према НОП-у и „задовољавања правде“ становништву које је од њих током ратних година трпило терор и злочине, доказивана је и јавности предочавана спрега највећих злочинаца усташке државе са свештенством Римокатоличке цркве, главним поратним унутрашњим непријатељем Партије и поретка. Судским процесима и оштрим кажњавањем руководства организације Млади муслимани, поред санкционисања њиховог контрареволуционарног и антидржавног рада, требало је потврдити и јавно пропагандно показати „уравнотежен“ однос власти према „народним непријатељима“ свих главних етничких и вјерских корпуса у Босни и Херцеговини.

Однос КПЈ према рјешавању избјегличког питања и спровођењу колонизације био је у значајној мјери одређен њеним политичким циљевима и интересима. Велики број српских избјеглица из Босне и Херцеговине у Србију се због политике и утицаја Партије послје Другог свјетског рата није одлучио вратити или трајно остати на својим предратним имањима. С друге стране, комплетна хрватска и поготово муслиманска избјегличка маса се под наредбодавним мјерама револуционарне власти вратила у завичај. Такође, муслиманско избјеглиштво је имало далеко повољнији третман у старим мјестима боравишта, и за разлику од српског није било колективно оптерећивано хипотеком „реакције“ и проглашавано непријатељом поретка. Начин рјешавања избјегличког питања ослабио је српски етнички елемент у централној југословенској републици, али и очувао и продубио националну хетерогеност Босне и Херцеговине. Такође, колонизација из Босне и Херцеговине у Војводину је, осим социјално – економских, имала сличне политичке мотиве и посљедице. Кључне одредбе Закона о аграрној реформи и колонизацији стварале су реалну основу за одлив искључиво српског националног корпуса из Босне и Херцеговине, а коначан резултат процеса пресељења показао је његов скоро искључиво једнонационални, српски карактер. Образац на основу којег је рјешавано избјегличко питање и спровођена колонизација одговарао је политици стварања југословенске „федерације равнотеже“.

Паралелно са колонизацијом спровођена је аграрна реформа, којом је КПЈ намјеровала дугорочно задовољити интересе сељачких маса. Међутим, иако је постојала воља за остваривањем начела да земља припада онима који је обрађују, нова власт је ипак са подозрењем гледала на независна пољопривредна газдинства и сматрала да могу бити генератор оживљавања револуцијом свргнутог и пораженог друштвено – политичког система. Зато је цјелокупна привредна политика земље, поготово од доношења Петогодишњег плана 1947. године, била заснована на различитим видовима притиска на село и сељака. Оствариван је кроз колективизацију, обавезан откуп пољопривредних производа, механизам цијена, порески систем, те приморавање сељака да напусти посјед и оде на рад у индустрију, односно постане радник. Када агитационо – политички рад није давао резултате, надлежни органи су посезали за мјерама присиле, што је развијало и акумулирало анимозитет сељачких маса према „народној власти“ и негативно се одражавало на политичке и међунационалне односе у Босни и Херцеговини.

*

Босну и Херцеговину у лето 1948. године није заобишла велика политичка криза изазвана сукобом Југославије и СССР-а, а информбировски лом се у овој републици манифестовао са неколико специфичности. Као ни у једној другој југословенској републици, на свим нивоима партијске и републичке власти, поготово у Сарајеву, јавио се велики број руководећих комуниста који су прихватили поједине критике и оптужбе из Резолуције Информбироа. Већина чланова ПК КПЈ за БиХ није се интегрално сложила са политиком ЦК КПЈ, а њихово држање значајно је утицало на појаву масовног колебања у Влади НР Босне и Херцеговине, Мјесном комитету КПЈ Сарајево и апарату Управе државне безбједности (УДБ-а) за Босну и Херцеговину.

Размјере колебања пријетиле су да цијелу републику претворе у унутарпартијску опозицију, па је Јосип Броз Тито за 7. јули 1948. године заказао заједничку сједницу Политбироа ЦК КПЈ и ПК КПЈ за БиХ. Југословенско руководство је успјело да „увјери“ колебљиве „босанце“, посебно Родољуба Чолаковића, у „исправност“ ставова ЦК КПЈ, па се босанскохерцеговачки партијски врх из Београда у Сарајево вратио амнестиран и „јединственог става“. Под утицајем промјене мишљења чланова ПК КПЈ за БиХ, услиједила су масовна ревидирства, па скоро нико од руководећих комуниста, министара у Влади НР Босне и Херцеговине, чланова МК КПЈ Сарајево и официра УДБ-е није задржао почетни став. Сви су „промијенили мишљење“ и званично стали на страну ЦК КПЈ, али раширена колебања унутар партијске организације Босне и Херцеговине морала су бити санкционисана. Амнестирано босанскохерцеговачко руководство са хипотеком „колебљиве прошлости“, настојало је Титу и најужем вођству Југославије доказати да се по питању унутарпартијске опозиције у републици „одлучно ради“. Обрачун је био усмјерен према мањем броју руководећих комуниста досљедним почетном ставу, а највише оним за које се процијенило да су се „неискрено изјаснили“ за ставове ЦК КПЈ, што је такође једна од специфичности информбировског расцјепа у Босни и Херцеговини. У периоду од августа 1948. до прољећа 1949. године искључен је из Партије, смијењени са функција, а затим и похапшен највећи број информбироваца, углавном средње и ниже позиционираних руководиоца.

Премда постоје индиције да су се неки колебали и послије београдске заједничке сједнице, републички партијски врх није дошао под удар репресије. Иако није до краја разјашњено да ли се радило о искреном или „покајању“ уз „завртање руке“, сигурно је да Титу и најужем југословенском вођству није било лако ни политички мудро у изузетно кризном моменту донијети одлуку о политичкој ликвидацији Родољуба Чолаковића и других колебљиваца у ПК КПЈ за БиХ. „Опростити“ и добити лојално републичко руководство било је много повољније рјешење. Тиме је спријечено продубљивање расцјепа у Босни и Херцеговини, која је због великог међунационалног неповјерења била политички најосјетљивија република југословенске федерације. Осим тога, сачувано је јединство њеног вођства, што је било од велике важности, с обзиром на то да је Босна и Херцеговина означена као једна од стратешких тачака у планирању одбране од евентуалне оружане агресије СССР-а и других земаља Информбироа.

Амнестија вођства ПК КПЈ за БиХ, мотивисана вјероватно поменути политичким рачуницама, и кажњавања „неискрених“ махом средње и ниже позиционираних руководиоца, нису биле једине специфичности информбировског расцјепа у Босни и Херцеговини. Ту свакако спада и улога коју су на Голом отоку имали многи информбировци из ове републике. Према свједочењима бивших затвореника, били су важан фактор у спровођењу злогласне методе затвореничког

„самопреваспитавања“. Логораши поједине босанскохерцеговачке ревидирце сврставају у ред најбруталнијих голооточких „самоуправних преваспитача“. Због чега су баш „босанци“ изабрани да буду „носиоци посла“ који представља највећу мрљу у историји југословенског социјализма, историјска наука за сада нема адекватан одговор.

*

У условима општег притиска СССР-а, руководство КПЈ је у поправљању односа са западним силама видјело сламку спаса која се није смјела испустити. Формалним одустајањем од стаљинизма и изградње совјетске друштвено – политичке и привредне копије, Партија је стицала „симпатије“ запада, али и приступила тражењу нових путева развоја социјализма. Већ крајем 1949. године практичну примјену је почео доживљавати прокламовани „идејни заокрет“, заснован на увођењу радничког самоуправљања и процесима „демократизације“, дебиروقратизације и „децентрализације“ у свим сферама живота земље.

Један од првих вијесника новог правца развоја било је доношење закона којим је уведена већа „народна самоуправа“ у органима локалне власти. Међутим, брзо се показало да су због слабог општег и политичког образовања руководећег кадра народни одбори у Босни и Херцеговини недорасли да одговоре задацима које су пред њих постављале широке надлежности и одговорности. Показао се дефицит свијести о „социјалистичком моралу“ и „лику комунисте“, што је пратио пораст различитих видова злоупотребе положаја и криминала. Такође, јавиле су се појачане склоности ка различитим облицима партикуларизма и чувања личних или интереса локалних заједница, што је неминовно дестабилизовало политичке односе. Попуштање „чврсте партијске руке“ погодовало је распиривању постојећих међунационалних антагонизама, што се најприје показало у локалним заједницама.

Извршена је децентрализација у управљању привредом. Савезна влада је пренијела низ привредних грана у надлежност републичких органа власти, а многа предузећа под управом републичке владе прешла су под ингеренције локалних органа власти. Усвајањем Закона о управљању привредним предузећима, јуна 1950. године, озакоњено је увођење самоуправљања, али и убрзан процес индустријализације, што је Босни и Херцеговини донијело низ капиталних инвестиција и значајне привредне бенефите. Али, као усуд убрзо су се показали озбиљни проблеми привредног система. Раднички савјети су у пракси имали симболичну улогу, моћ директора је остала прилично јака, а све видљивије су биле отворене локалистичке тежње политичко – привредних елита и дјеловање мимо ширих друштвених интереса. Ове аномалије су у Босни и Херцеговини, земљи вишестраних противријечности, истовремено значиле продубљивање кризе политичких и међунационалних односа. Срески функционери, директори предузећа и остали виши и нижи руководиоци, су се у циљу дискредитовања „супарника“ често користили потенцирањем проблематичне ратне прошлости или поратног „непријатељског“ дјеловања. Међусобно оптуживање за национализам – четништво и усташтво, била је једна од метода борбе за утицај и власт.

Опредјељење за демократизацију и децентрализацију озваничило је нови курс и у сфери културно – просвјетне политике. Нови правац развоја државе и Партије захтијевао је да креирање образовних садржаја буде пренесено у надлежност републичких институција. Поред образовног, то је у Босни и Херцеговини био и посебно велики политички изазов. У области друштвених и хуманистичких наука требало је обезбиједити идеолошки „правилно“ тумачење, али и склад и баланс

заступљености националних историја и култура босанскохерцеговачких народа. Због комплексности посла креирања школског програма и уџбеника, нарочито је била видљива опрезност и „страх од историје“. Иако је различито доживљавање прошлости отежавало задовољавање поменуте форме, показало се да питање постизања „уједначености“ садржаја са подручја националних историја и култура није адекватно третирано, што се све више манифестовало као политички проблем и облик националне неправедности.

Нова фаза развоја југословенског социјализма је свој правни израз доживјела доношењем Уставног закона, јануара 1953. године. Њиме је први пут у једном уставном документу истакнут социјалистички карактер југословенске државе, али и измјењена дефиниција југословенског федерализма. Док је Уставом из 1946. године формално нормирано право на самоопредјелјење до отцјепљења, Уставним законом је изостављено. На такву одлуку вјероватно је утицало компликовање унутрашњих и спољнополитичких односа након сукоба са Информбироом и бојазан југословенских комуниста за монолитност Југославије, што се у Босни и Херцеговини у одређеном континуитету осјећало приликом доношења највиших правних аката.

Иако су одредбе Уставног закона наговјештавале могућност за превазилажење историјско – националних баријера, њихово савлађивање у Босни и Херцеговини није ишло лако. Уставно – правно загарантована равноправност није била у пуном капацитету компатибилна са политичком реалношћу на терену. Сам статус федералне јединице суштински није гарантовао подједнаку равноправност босанскохерцеговачких народа. Након конституисања мимо примјењеног националног принципа, унутар републике је требало успоставити систем који ће обезбјеђивати националну равноправност у политичком, културном, економском и сваком другом погледу. Насупрот томе, педесетих година су и даље отворена и неријешена била важна политичка питања, попут односа према сељаштву, вјерским заједницама, проблем идентитета и националног опредјелјења муслимана, те проблем економске и политичке интеграције Хрвата.

Један од првих и најочитијих знакова усложњавања политичких прилика у Босни и Херцеговини били су до крајњих граница заоштрени односи између сељаштва и власти. Сељаштво је тешко и споро прихватало револуционарне мјере у аграру, што је умножавало сељачко незадовољство и анимозитете према Партији и поретку. До изражаја је долазио утицај „реакционарног“ свештенства и вјерског службеништва, које је својим ауторитетом одвраћало сељаке, нарочито Хрвате и муслимане, од политичких акција и мјера државе на селу, што је погоршавало односе на два поља, између сељаштва и власти, те власти и вјерских заједница. Незадовољство сељачких маса доживјело је кулминацију маја 1950. године када је избила оружана побуна, у литератури позната као Цазинска буна. Иако је првенствено имала социјални карактер, брзо су се показале њене политичке импликације и посљедице. Предоминантно муслиманска побуњеничка маса прихватила је српско вођство буне, али је скоро искључиво српски кадар задужен за санкционисање овог „антидржавног“ иступа и начин кажњавања виновника сељачког бунта унутар муслиманског корпуса продуковао осјећај подозрености и оставио болне трагове у свијести више генерација становништва Цазинске крајине.

На усложњавање политичких прилика у Босни и Херцеговини утицала је кампања и доношење Закона о забрани ношења зара и фереце, у јесен 1950. године. За КПЈ и власт коју је представљала неприхватљива је била традиција покривања

муслиманске жене, док је у дијелу становништва исламске вјере „откривање“ муслиманке представљало „удар на традицију“ и „морално обезвређивање“ муслиманске породице. Како се осјећања дијела муслимана нису подударала са зацртаном политиком Партије, поједине агитационо – пропагандне акције представника „народне власти“ вођене у циљу скидања зара и фереце завршавале су се инцидентима са смртним исходима.

Будући да је једнакост свих вјерских и етничких ентитета било једно од основних начела на којим је темељено постојање и функционисање „збратимљене“ федералне Босне и Херцеговине, различите манифестације проблема националне равноправности имали су вјероватно кључни утицај на усложњавање политичких прилика и односа у републици. Муслиманском и хрватском елементу, посебно интелигенцији у земљи и емиграцији, нарочито је „бола очи“ доминантна заступљеност Срба у Партији и републичким институцијама, што се током педесетих година почело манифестовати као озбиљан политички проблем. Ако су поједине почетне одлуке КПЈ (начин рјешавања избјегличког питања и спровођење колонизације у Војводину) највише штетиле дугорочним националним интересима најбројнијег народа у републици и биле у служби изградње „федерације равнотеже, даљи развој социјализма је у том погледу имао супротан карактер. Уз доминацију српског кадра у Партији и органима власти, у Босни и Херцеговини су претежно форсирани и протезирани садржаји са подручја српске традиције, историје и културе, што је најуочљивије било у области школства.

Један од најзначајнијих фактора усложњавања политичких односа у Босни и Херцеговини било је питање националног одређења и идентитета муслимана. Званична национална политика Партије да се становништво исламске вјере „слободно“ изјасни о свом националном имену, у пракси је изгледала нешто другачија. Политичке прилике и односи успостављени након ослобођења у одређеној мјери су усмјеравали „еволутивни пут“ муслимана, што је показала чињеница да је преобладајући број руководства и муслиманског партијског чланства прихватио српско национално име. Међутим, муслиманске широке народне масе нису прихватиле српско, а поготово хрватско национално именовање, већ су своју етничку посебност „чували“ изјашњавајући се као неопредјељени. То је произвело политички парадокс и контраст који је чинио један од усложњавајућих фактора политичких прилика у централној југословенској републици. Национално неосвјешћене муслиманске масе налазиле су се у „процјепу“ између неприципијелне политике КПЈ и оставштина османске традиције са којом су се многи идентификовали. Често су се сами називали Турцима, подразумијевајући под тим припадност исламској вјери, што се у Босни и Херцеговини одржало до друге половине двадесетог вијека. С друге стране, револуционарна власт је из својих идеолошко – политичких разлога имала негативан однос према таквим осјећањима и идентификовању, па је сузбијала употребу турског имена за означавање домаћих муслимана и дозвољавала изражавање негативних ставова према османској империјалној прошлости. Будући да је ислам за босанскохерцеговачко становништво исламске вјере био основни елемент идентитета, таква политика је, такође, значајно компликовала политичке односе у републици.

Са одређењем за демократизацију и децентрализацију лабавила је „чврста партијска рука“ и у односу према јерархијама и службеницима вјерских заједница, што је интензивирало њихове активности у циљу јачања утицаја религије на народне масе. Са вјерским проповједима испољавали су и клерикалне тежње, али и различите облике клеронационализма и клерошовинизма. Такве појаве оштро су противријечиле и

штетиле политици КПЈ, која их је као реакционарне осуђивала и што је могуће више сузбијала. Са заоштравањем и прекидом дипломатских односа Југославије са Ватиканом, у јесен 1952. године, Партија је појачавала антирелигиозну кампању и пооштравала мјере против „реакционарног“ клера. Врхунац сукоба власти и вјерских заједница у Босни и Херцеговини био је у љето 1953. године, када је организован политички и физички прогон владика Нектарија Круља и Василија Костића, те бискупа Драгутина Челика. Међутим, прогон високог свештенства Српске православне цркве и Римокатоличке цркве није донио превише политичких бенефита власти. Нови поредак и његови представници су због тога у очима дијела становништва још више изгледали као „страно тијело“. Такви потези су у народу побуђивали осјећај угрожености вјерских вриједности, националног идентитета и достојанства, што је утицало на одржавање и повећавање предрасуда и међунационалних непријатељстава.

Трећи ванредни пленум ЦК СКЈ, одржан јануара 1954. године, и политичка ликвидација Милована Ђиласа озваничили су одрицање од започетих реформи на бази демократизације, дебиروقратизације и децентрализације друштва. У Југославији су превладала схватања да се у децентрализацији и либерализацији отишло предалеко. Ђиласов пад није изазвао већи потрес у СКЈ, нити је било много оних који су прогањани због „ђиласовштине“, а утицај његових идеја у Босни и Херцеговини се најизраженије показао међу комунистима студентима Филозофског факултета у Сарајеву – Одсек за Јужнословенску књижевност и српскохрватски језик. Упоредо са кулминацијом Ђиласовог дисидентства, формирајућа сарајевска „социјалистичка интелигенција“ је била „трн у оку“ због „прекомјерне“ склоности ка либерализму, испољавања отворене подршке критичарима све израженијих појава друштвених аномалија и изношења ставова који су са становишта власти представљали националистичке тенденције. Након обрачуна са Ђиласом требало је „одсјећи репове“ дисидентских схватања и иступа, поготово у републици од изузетне важности за очување поретка и уопште стабилност државе. Због тога је руководство Савеза комуниста Филозофског факултета затражило распуштање спорне студентске партијске организације и „поновно регистровање чланства“.

*

Са обустављањем друштвених реформи и изостајањем нових идеја за наставак започетог мијењања карактера југословенског социјализма, показали су се многи проблеми југословенске социјалистичке државне заједнице. Кулминација деценију и по потискиваних незадовољстава манифестовала се почетком 1958. године изненадним штрајком рудара у словеначком Трбовљу. Убрзо су извршене темељне анализе које су показале да се не ради само о уобичајеним социјалним мотивима штрајкача, већ и о озбиљним политичким конотацијама. Показало се да је штрајк настао у атмосфери антијугословенског расположења и постојања ставова о неравноправном положају Словеније у југословенској федерацији. Утврђено је да слично расположење влада и у осталим југословенским републикама, само са различитим интензитетом мотива. Дубоки проблеми државног уређења, националне равноправности и међунационалних односа нису више могли биле прикривани „фасадом“ о изградњи радничког самоуправљања и социјалистичке демократије, о њима је јавно проговорено на највишим мјестима партијске власти.

Општејугословенска криза је у Босни и Херцеговини имала неколико карактеристичних специфичности. Комунални систем, уведен септембра 1955. године, пратио је низ проблема и опасних негативних политичких феномена. На општедржавне

аномалије оличене у бирократској затворености, калемиио се хронични проблем ниског нивоа образовно – организационих способности управљачких структура комуна и географско – конфигурациони и економски дефицити, због којих је отпадала могућност формирања жељене физиономије система комуна. Међутим, далеко најозбиљнији и политички најопаснији проблем представљале су непревазиђене међунационалне нетрпељивости и националистичке страсти, које су долазиле до изражаја приликом одређивања граница комуна. Јавиле су се отворене тежње за сједињавањем граничних једнонационалних средина и противљења политичких представника и становништва сусједних мјеста са различитим етничким структурама уласку у састав истог среза или комуне, без обзира на објективне природне и економске факторе који су упућивали на сарадњу и заједничко рјешавање проблема. Такве појаве су на микропростору показивале постојања под притиском власти хибернисаних жеља за националном хомогенизацијом.

Карактер привредног развоја био је један од фактора који је продуковао економско-политичку кризу у Босни и Херцеговини. Са убрзаним растом индустрије повећавала се потреба за рентабилнијом производњом, већим бројем стручњака и квалификованих радника, док је стварност индустријске производње била драстично супротна потребама. Недовољан број висококвалификованих и квалификованих радника, наспрам огромног броја непотребне неквалификоване радне снаге са села узроковало је многе комуналне проблеме, ниже плате и пад животног стандарда радника. С друге стране, због скока цијена пољопривредних производа од 1955. године растао је животно стандард сељаштва, што је било неприхватљиво класној политици Партије. Власт је убрзо повећала пореско оптерећење, а то је произвело нови талас сељачког незадовољства. Компликовање хронично лоше политичке ситуације на селу постајала је важна тема партијских извјештаја, информација и анализа. У документима организација СК БиХ наглашавани су појачани изливи различитих облика национализма и шовинизма, од пјевања националистичких пјесама, масовних туча на националној основи, одвајања дјеце у школама, бојкота приредби на националној основи, до учесталијих контаката становништва са политичком емиграцијом.

Дубока криза је захтијевала темељно преиспитивање друштвено – политичких односа у републици, од којих су међунационални и питање равноправности народа били од прворазредног значаја. Идеолошка комисија ЦК СК БиХ је у јесен 1957. године формирала Стручну групу са задатком да изради „документационе анализе“ о стању међунационалних односа у БиХ. У сачињеним документима је први пут од ослобођења, „проговорено“ о постојању проблема националне равноправности, и то у погледу употребе језика, писма, правописа, садржаја уџбеника и школских програма. Изведени су закључци да није пронађена одговарајућа мјера у постизању равноправне заступљености културе и историје босанскохерцеговачких народа, те да је то фактор који је више од деценију оптерећивао међунационалне односе у Босни и Херцеговини.

Тема партијских анализа и дискусија од половине педесетих година био је и проблем политичке интеграције босанскохерцеговачких Хрвата. Прилично отворено је констатовано да добар дио овог народа, поготово у западној Херцеговини, државу не доживљава као своју, а револуционарну власт гледа као непријатељску. Иако је било покушаја релативизације стварних политичких прилика међу већином Хрвата, постајало је јасно да су проблеми њихове интеграције у нови поредак и државни оквир прерасли у „хроничну болест“.

Процес преиспитивања друштвено – политичких односа и отварање „табу тема“

које су поткопавале федералну Босну и Херцеговину, а тиме и југословенску државу, подразумијевао је третирање муслиманског националног питања. Фебруара 1958. године републичком партијском руководству су предочени документи који су показали продубљивање политичког парадокса у виду огромног несразмјера и контраста у погледу националног одређења муслимана комуниста и пописног изјашњавања огромне већине становништва исламске вјере у Босни и Херцеговини. Почетком јуна исте године, на састанку Идеолошке комисије ЦК СК БиХ, је констатовано да је дотадашња национална политика Партије према муслиманима доживјела неуспјех и да даље инсистирање на њиховом одређењу у српском или хрватском смислу оживљава шовинистичко расположење и дискусије. Такође, чуо се став који је наговјестио промјену политичког курса Партије у погледу према третирању националног питања становништва исламске вјере. Постојале су замисли о рјешавању муслиманског питања на југословенским основама, али и о могућности да афирмација југословенства међу становништвом исламске вјере буде прелазна фаза у постизању њеног општејугословенског прихватања. Међутим, иако су републичке структуре власти већином биле за такву политику, она је имала снажну опозицију у словеначким и хрватским партијским првацима, који су такве идеје доживљавали као јачање негативних унитаристичко – централистичких тенденција. Иако се Босна и Херцеговина наметнула као својеврсни центар погодан за оживљавање политике југословенства, убрзо се показало да су таква размишљања супротна позицијама доминантних снага у СКЈ.

Непосредни повод за сазивање проширене сједнице Извршног комитета ЦК СКЈ био је штрајк рудара у Трбовљу. Одржана је 6. фебруара 1958. године у Београду, а на овом скупу југословенских комуниста показала се тиха подјела у врху СКЈ. Превагу су однијели заговорници државног централизма, којим је припадао и сам Јосип Броз Тито, али је постало очигледно јачање „федералистичких“ снага, чије је одређење било остваривање већег степена самосталности република. Антагонизми унутар СКЈ постепено су оживљавали републичке национализме и партикуларизме, што је истовремено значило појаву антијугословенских тенденција. Држање руководства Босне и Херцеговине прву деценију функционисања система револуционарне власти било је чврсто на линији државе. Босанскохерцеговачки комунисти су више водили савезну – југословенску, него републичку – босанскохерцеговачку политику, а међу већином је југословенски патриотизам био изнад републичке припадности. Такво понашање било је израз оданости тада превладавајућој централистичкој оријентацији Партије, али и посљедица чињенице да су српски кадрови чинили већину у Партији и институцијама власти. Њихово држање усмјеравала је и одређивала свијест о прошлости, јер су југословенску државу доживљавали као своје дјело.

Међутим, постепено заостравање односа у југословенском државно – партијском врху и на релацији федерација – републике ипак није пролазило без рефлексија на Босну и Херцеговину. Иако је у овој републици доминирало пројугословенско одређење, од половине педесетих година почеле су се показивати тихе партикуларистичке амбиције и преокупације различитих форми и мотива. Једне су биле политички мање опасне, док су друге садржале националистички предзнак и представљале потенцијалну опасност за јединство републике и цијеле Југославије. Код муслимана су се манифестовале у облику наднационалне „босанске посебности“ и „аутохтоности“, а код Срба и Хрвата наглашеним дјеловањем у складу са културно – политичким интересима матичних националних република. Ове појаве најприје су се јавиле међу интелигенцијом, па су подручја научног и културно – просвјетног живота означена као жаришта партикуларистичких тенденција у Босни и Херцеговини.

8. ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

Необјављени извори

Архив Босне и Херцеговине, Сарајево

Фондови:

- Авдо Хумо (АХ)
- Влада Народне Републике Босне и Херцеговине (ВНРБХ)
- Земаљска комисија за вјерска питања Босне и Херцеговине (ЗКБПБХ)
- Министарство трговине и снабдијевања Народне Републике Босне и Херцеговине (МТСНРБХ)
- Министарство просвјете Народне Републике Босне и Херцеговине (МПНРБХ)
- Министарство унутрашњих послова НР Босне и Херцеговине (МУПНРБХ)
- Савјет за просвјету, науку и културу НР БиХ (СПНКНРБХ)
- Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину (ПККПЈБХ)
- Угљеша Даниловић (УД)
- Централни комитет КП Босне и Херцеговине (ЦККПБХ)
- Централни комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине (ЦКСКБХ)

Архив Југославије, Београд

Фондови:

- Кабинет Родољуба Чолаковића (545)
- Министарство за конституанту (3)
- Президијум Народне скупштине СФРЈ (15)
- Савез комуниста Југославије (507)

Архив Републике Српске – одјељење Бањалука

Фондови:

- Институт за историју Бањалука (615)
- Окружни комитет Комунистичке партије Бањалука (633)

Архив Републике Српске – одјељење Фоча

Фонд:

- Срески комитет Савеза комуниста Горажде (СКСКГ)

Војни архив, Београд

Фонд:

- Независна Држава Хрватска (НДХ)

Архив Музеја Босне и Херцеговине, Сарајево

Фонд:

- Обнова и социјалистичка изградња (ОСИ)

Архив Српске академије наука и уметности, Београд

Фондови:

- Васо Глушац (14581)
- Ристо Јеремић (14457)

Објављени извори

- *Архив Saveza komunista Bosne i Hercegovine, tom III, knjiga 1*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1952.
- Антонић Здравко, *Родољуб Чолаковић у светлу свог дневника*, Књига, Београд, 1991.
- Dedijer Vladimir, Miletić Antun, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945: zbornik dokumenata i svjedočenja*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
- *Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucija (1941-1945), knjiga 13, (septembar – oktobar 1943)*, Komunist, Beograd, 1990.
- *Život i djelo Đure Pucara Starog: dokumenti i članci (1926-1945)*, knjiga II, tom 1, Institut za istoriju Banjaluka, Banjaluka, 1989.
- *Život i djelo Đura Pucara Starog: govori, referati i intervjui (1945-1965)*, knjiga II – tom 2, Institut za istoriju Banjaluka, Banjaluka, 1989.
- *Zapisi sa sednice Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, Arhiv Jugoslavije / Službeni list SRJ, Beograd, 1995.
- *Zasedanje Ustavotvorne skupštine: 29. novembar 1945 – 1. februar 1946: stenografske beleške*, Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, Beograd, 1946.
- *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, dokumenti 1943-1944, knjiga I-II*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1968.
- *Заточеници Голог отока: регистар лица осуђиваних због Информбироа: документ Управе државне безбедности ФНР Југославије*, Архив Србије / Институт за савремену историју, Београд, 2016.
- Janković Dragoslav, Krizman Bogdan, *Građa o stvaranju jugoslovenske države : (1.1. - 20. XII 1918)*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1964.
- Kulenović Džafer, *Sabrana djela 1945-1956*, Buenos Aires, 1978.
- Михаиловић М. Драгољуб, *Рат и мир ђенерала: изабрани ратни списи, I-II*, Српска реч, Београд, 1998.
- Nešović Slobodan, Petranović Branko, *AVNOJ i revolucija, Tematska zbirka dokumenata 1941-1945*, Narodna knjiga, Beograd, 1983.
- Nikolić Kosta, Cvetković Srđan, *Радање јеретика: суђење Миловану Ђиласу и Владимиру Дедијеру 1955*, ISI, Beograd, 2011.
- *Оснивачки конгрес КП Србије (8 – 12. мај 1945)*, Институт за историју радничког покрета Србија, Београд, 1972.
- *V Конгрес Комунистичке партије Југославије 21 – 28. јула 1948: стенограмске белешке*, Култура, Београд, 1949.
- Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Jugoslavija 1918–1984: zbirka dokumenata, RAD, Beograd, 1985*.
- Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost: tematska zbirka dokumenata 1943-1986, tom I- II*, Prosveta, Beograd, 1987.

- *Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a*, Stvarnost, Zagreb, 1963.
- Терзић Милан, Басара Михајло, Тасић Дмитар, *Информбиро и Југословенска (народна) армија: зборник докумената*, Службени гласник, Београд, 2015.
- *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)*, Komunist, Beograd 1985.
- *VII kongres Saveza komunista Jugoslavije: Ljubljana 22 – 26. april 1958, stenografske beleške*, Kultura, Beograd, 1958.
- *Шесто редовно заседање Већа народа и Савезног већа: 25-27. децембар 1952, 10-14. јануара, 25. фебруар и 23. март 1953: стенограмске белешке, књига прва*, Народна скупштина, Београд, 1953.
- Šišić Ferdo, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1919*, Matica hrvatska, Zagreb, 1920.

Штампа и периодика

- *Бањалучке новине*
- *Борба*
- *Bosanski pogledi*
- *Бразда*
- *Глас*
- *Књижевне новине*
- *Народни борац*
- *Ослобођење*
- *Сарајевски дневник*

Нормативни акти и статистичка издања

- *Службени лист ДФЈ*
- *Службени лист ФНРЈ*
- *Службени лист Федералне БиХ*
- *Службени лист НР БиХ*
- *Stanovništvo Bosne i Hercegovine: narodnosni sastav po naseljima, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1995.*
- *Statistički godišnjak / Ijetopis Federacije Bosne i Hercegovine, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2007.*

Мемоари и сјећања

- *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943): materijal sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine*, RAD, Beograd, 1974.
- Vukmanović Svetozar Tempo, *Revolucija koja teče: memoari*, knj. II, Globus, Zagreb, 1982.
- Danilović Uglješa, *Sjećanja III: Članci i ratni dnevnik*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1987.
- Ђилас Милован, *Власт и побуна*, Књижевне новине, Београд, 1991.
- Ђилас Milovan, *Tito: the story from inside*, Harcourt Brace Jovanovich, New York / London, 1980.
- Kardelj Edvard, *Sećanja, Borba za priznavanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944-1957*, Državna založba Slovenije / Radnička štampa, Ljubljana – Beograd, 1980.
- Marković Dragoslav Draža, *Život i politika 1967-1978, knj. prva*, Rad, Beograd, 1987.
- *Tako je rođena nova Jugoslavija I: zbornik sećanja učesnika Drugog zasjedanja AVNOJ-a*, Kultura, Beograd, 1963.

- Чолаковић Родољуб, *Записи из ослободилачког рата*, књига пета, Сарајево, 1955.
- Čolaković Rodoljub, *Kazivanje o jednom pokoljenju: knjiga treća*, Oslobođenje, Sarajevo / Dnevnik, Novi Sad / Delo-Globus, Zagreb / Glas, Banjaluka / Jedinstvo, Priština / Nolit, Beograd / Pobjeda, Titograd / Svjetlost, Sarajevo / Univerzal, Tuzla / Veselin Masleša, Sarajevo, 1985/86.
- Čolaković Rodoljub, *Zapisi iz oslobodilačkog rata, knj. 2*, Matica hrvatska, Zagreb, 1948.

ЛИТЕРАТУРА

Књиге

- Abazović Mirsad, *Kadrovski rat za BiH 1945-1991*, CID / Biblioteka „Svjedočanstava“, Sarajevo, 1999.
- Антић Чедомир, Кеџмановић Ненад, *Историја Републике Српске*, Недељник / Службени гласник Републике Српске, Београд / Бањалука, 2016.
- Antonić Zdravko, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1973.
- Ацовић М. Драгомир, *Хералдика и Срби*, Завод за уџбенике, Београд, 2008.
- Бабић Анте, *Историја народа Југославије: први дио* (друго издање), Свјетлост, Сарајево, 1947.
- Банас Ivo, *Sa Staljinom protiv Tita: informbirovski rascjepi u jugoslovenskom komunističkom pokretu*, Globus, Zagreb, 1990.
- Bakšić Ešref, Behman Omer, Čampara Ešref, Kasumagić Ismet, Nakičević Omer, Serdarević Ismet, Velagić Teufik, *Mladi muslimani 1939-1999*, Bemust, Sarajevo, 2001.
- Bekić Darko, *Jugoslavija u Hladnom ratu: odnosi sa velikim silama 1949-1955*, Globus, Zagreb, 1988.
- Benec Alojz, *Olovo*, Savezni institut za zaštitu spomenika, Beograd, 1951.
- Bećirović Denis, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini u vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945-1953)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za grad Zagreb i Zagrebačku županiju / Islamska zajednica u Hrvatskoj, Medžlis Islamske zajednice Zagreb / Institut za istoriju Sarajevo, Zagreb – Sarajevo, 2012.
- Boban Ljubo, *Sporazum Cvetković-Maček*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1965.
- Borovčanin Drago, *Izgradnja bosansko – hercegovačke državnosti u uslovima NOP-a*, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 1979.
- Bilandžić Dušan, *Historija SFRJ: Glavni procesi 1918-1985*, Školska knjiga, Zagreb, 1985.
- Bilandžić Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden Marketing, Zagreb, 1999.
- *Borbeni put 16. muslimanske NOU brigade*, Istorijski arhiv, Sarajevo, 1981.
- Broz Josip Tito, *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941-1945*, Kultura, Beograd, 1947.
- Boffa Giuseppe, *Povijest Sovjetskog Saveza I: od revolucije do Drugog svjetskog rata: Lenjin i Staljin*, Otokar Keršovani, Opatija, 1985.
- Gaćeša Nikola, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948*, Matica srpska, Novi Sad, 1984.
- Гелер Михаил, Некрич Александар, *Утопија на власти: историја Совјетског Савеза*, ЦИД, Подгорица, 2000.
- Geršković Leo, *Komuna kao društveno-ekonomska zajednica i političko – teritorijalna jedinica*, RAD, Beograd, 1959.

- Gligorijević Branislav, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929)*, Institut za savremenu istoriju, Narodna knjiga, Beograd, 1979.
- Guskova Jelena, *Istorija jugoslovenske krize 1990-2000, knjiga 1*, Izdavački grafički atelje "M", Beograd, 2003.
- Давичо Оскар, *Човеков човек*, Ново поколење, Београд, 1953.
- Dedijer Vladimir, *Veliki buntovnik Milovan Đilas: prilozi za biografiju*, Prosveta, Beograd, 1991.
- Dedijer Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, prvi tom, Liburnija / Mladost, Ljubljana-Zagreb, 1980.
- Dedijer Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, drugi tom, GRO „Liburnija“, Rijeka, 1981.
- Dedijer Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, treći tom, RAD, Beograd, 1984.
- Dizdarević Raif, *Sudbonosni podvig Jugoslavije: podsjećanje na istorijsko NE staljinizmu – događaj koji je opredjelio budućnost Jugoslavije*, Udruženje za modernu historiju / Udruga za modernu povijest, Sarajevo, 2018.
- Димитријевић Бојан, *Грађанску рат у миру*, Српска реч, Београд, 2003.
- Dimitrijević B. Bojan, *Jugoslovenska narodna armija 1945-1959*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2014.
- Dimić Ljubodrag, *Agitprop kultura: Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Beograd, 1988.
- Dimić Ljubodrag, Žutić Nikola, *Rimokatolički klerikalizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992.
- Димић, Љубодраг, *Историја српске државности: Србија у Југославији, књига 3*, Српска академија наука и уметности, Огранак у Новом Саду / Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, Нови Сад, 2001.
- Đikić Hasan, *Istorija: za IV razred osnovne škole sa istorijskom čitankom*, Svjetlost, Sarajevo, 1958.
- Đilas Aleksa, *Osporavana zemlja: jugoslovenstvo i revolucija*, Književne novine, Beograd, 1990.
- Đorgović Momčilo, *Đilas: vernik i jeretik*, M. Đorgović, N. Marković, Arandelovac / Napredak, Beograd, 1989.
- Ђурић Вељко Мишина, *Љетопис Српске православне цркве 1946-1958: време патријарха Гаврила (1946-1950) и Викентија (1950-1958), трећа књига*, Српско културно друштво „ЗОРА“ / Книн – Београд, 2002.
- Ђуровић Душан, *Његош: драма у три чина*, Свјетлост, Сарајево, 1952.
- Erić Milivoje, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1958.
- Екмечић Милорад, *Стварање Југославије, књига прва*, Просвјета, Београд, 1989.
- Екмечић Милорад, *Ustanak u Bosni: 1875-1878*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973.
- Živković Nikola, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Institut za savremenu istoriju Beograd / NIP Export-press, Beograd, 1975.
- Живковић Радомир, *Романијски кликтају и крици*, Завод за уџбенике и наставна средства, Српско Сарајево, 1997.
- *Зборник савремене босанско-херцеговачке прозе*, Свјетлост, Сарајево, 1950.
- Zovko Ljubomir, *Bosna i Hercegovina 1918-1943: državnoправни položaj*, Pravni fakultet Mostar, Mostar, 1990.
- Imamović Mustafa, *Bošnjaci u emigraciji: monografija Bosanskih pogleda 1955-1967*, Bošnjački institut Zürich – Odjel Sarajevo, Sarajevo, 1996.

- Imamović Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo, 1997.
- *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, knj. I-II*, Institut za istoriju Sarajevo / Oslobođenje, Sarajevo, 1990.
- *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Издавачки центар Комунист / Народна књига / Рад, Београд, 1985.
- *Istočna Bosna u NOV-u 1941-1945: sjećanje učesnika, prva knjiga*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1971.
- Josipović Dušan, *Principi političko-teritorijalne podele u Jugoslaviji*, RAD, Beograd, 1963.
- Kamberović Husnija, *Osuđeni na smrt u Bosni i Hercegovini 1945. –1949. godine*, Udruženje za modernu historiju / Udruga za modernu povijest, Sarajevo, 2021.
- Kamberović Husnija, *Prema modernom društvu: Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2000.
- Kamberović Husnija, *Džemal Bijedić: politička biografija*, UMHS, Sarajevo, 2017.
- Kardelj Edvard, *Nacija i međunacionalni odnosi: izbor iz dela IV*, Izdavački centar komunist, Beograd, 1979.
- Katz Vera, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945-1953*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011.
- Кеџмановић Ненад, *Немогућа држава: Босна и Херцеговина*, Филип Вишњић, Београд, 2007.
- Кљajić Јован, *Sedma krajiška brigada*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1990.
- Ковачевић Бранислав, *Комунистичка партија Црне Горе 1945-1952. године*, НИО „Универзитетска ријеч“, Титоград, 1986.
- Ковачевић Душан, *Балкански шпијун*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1988.
- Крестић Ђ. Василије Ђ. Крестић, *Великохрватске претензије на Војводину и Босну и Херцеговину*, Београд, 2017.
- Крсмановић Илије Јово, *Соколац: путевима Романије и историје – монографија*, Grafo press, Нови Сад, 2005.
- Kržavac Savo, Marković Dragan, *Informbiro, Jugoslavija je rekla: NE*, Sloboda, Beograd, 1976.
- Kržišnik – Bukić Vera, *Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju na području Bosanske krajine 1945-1948: uvod u problematiku agrara i seljaštava u ranom socijalizmu*, Institut za istoriju Banjaluka, Banjaluka, 1988.
- Kržišnik – Bukić Vera, *Cazinska buna 1950*, Svjetlost, Sarajevo, 1991.
- Кузмановић Рајко, *Уставно право*, Правни факултет Бања Лука, Бања Лука, 1999.
- Лукач Душан, *Ustanak u Bosanskoj Krajini*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1967.
- *Мала енциклопедија Просвета: општа енциклопедија*, 3, По – Ш, Просвета, Београд, 1986.
- Marković Dragan, *Istina o Golom otoku*, Narodna knjiga, Beograd, 1987.
- Matić Mladen, *Bratstvo i jedinstvo simbol ravnopravnih naroda i narodnosti Jugoslavije*, Vijeće Saveza sindikata Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1989.
- Mijatov Nikola, *Milovan Đilas i evropski socijalisti 1950-1958*, ISI, Beograd, 2019.
- Milišić Senija, *Institucionalizacija nauke u Bosni i Hercegovini (1945-1958)*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2007.
- Митровић Андреј, *Време нетрпељивих: политичка историја великих држава Европе 1919-1939*, ЦИД, Подгорица, 1998.

- Михаиловић Драгослав, *Голи оток*, књига прва, Службени гласник, Београд 2016.
- Михаиловић Драгослав, *Голи оток*, књига друга, Београдски издавачко-графички завод / Српска књижевна задруга, Београд, 1995.
- Михаиловић Драгослав, *Голи оток*, књига трећа, Српска књижевна задруга /Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1995.
- Михаиловић Драгослав, *Голи оток*, књига четврта, Службени гласник, Београд, 2016.
- Михаиловић Драгослав, *Голи оток*, књига пета, Службени гласник, Београд, 2012.
- Михаиловић Драгослав, *Кратка историја сатирања*, Службени гласник, Београд, 2015.
- Николић Коста, *Историја равногорског покрета 1941-1945*, књига друга, Српска реч, Београд, 1999.
- Николић Коста, *Мач револуције: ОЗНА у Југославији 1944-1946*, Службени Гласник, Београд, 2016.
- Nikolić Miodrag, *Informbiro*, књига друга, СР, Zagreb, 1989.
- Павловић Момчило, *За краља или за Тита: избори за Уставотворну скупштину 11. новембар 1945*, Институт за савремену историју, Београд, 2007.
- Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, I-III*, Nolit, Beograd, 1988.
- Петрановић Бранко, *Историчар и савремена епоха*, Војска, Београд, 1994.
- Петрановић Бранко, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Службени лист СРЈ, Београд, 1993.
- Петрановић Бранко, *Југославија на размеђу (1945-1950)*, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 1998.
- Petranović Branko, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1969.
- Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992.
- Петрановић Бранко, Даутовић Сава, *Велика шизма: четрдесетосма*, ЦИД, Подгорица, 1999.
- Пешић Десанка, *Југословенски комунисти и национално питање (1919-1935)*, РАД, Београд, 1983.
- Поповић Јустин, *Светосавље као философија живота*, фототипско издање, Манастир Ћелије, Ваљево, 1993.
- Popović Milan, Jovanović Miloš, *Državni amblemi i druge javne oznake u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji: pojam, upotreba i zaštita*, Privredni pregled, Beograd, 1979.
- Purivatra Atif, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Svjetlost, Sarajevo, 1977.
- Radić Radmila, *Država i verske zajednice 1945-1970: tom I*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002.
- Радојевић Мира, *Удружена опозиција 1935-1939*, Институт за савремену историју, Београд, 1994.
- Radonjić Radovan, *Sukob KPJ sa Kominformom (1948-1950)*, Narodno sveučilište grada, Zagreb, 1975.
- Рајс Арчибалд, *Чујте Срби: чувајте се себе*, Мали принц, Београд, 2011.
- Resulović Mustafa, *Pravo na samoopredjeljenje*, VKBI, Sarajevo, 1995.
- Redžić Enver, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, ОКО, ANUBiH, Sarajevo, 1998.

- Redžić Enver, *Jugoslovenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini 1918-1941*, Svjetlost, Sarajevo, 1983.
- Redžić Enver, *Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1993.
- Redžić Enver, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija: autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*, Svjetlost, Sarajevo, 1987.
- Redžić Enver, *Sto godina muslimanske politike: u tezama i kontratezama istorijske nauke: geneza ideje bosanske, bošnjačke nacije*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 2000.
- Sidran Abdulah, *Otkup sirove kože*, Zalihica – Biblioner, Sarajevo – Banjaluka, 2012.
- Slipičević Fuad, *Istorija naroda Federativne Narodne Republike Jugoslavije: sa osnovama opšte istorije: novi vijek (od 1879. do 1914. godine)*, Svjetlost, Sarajevo, 1952.
- Слипичевић Фуад, Капицић Хамдија, *Историја: стари и средњи вијек*, Свјетлост Сарајево, 1950.
- Tripković Đoko, *Prilike u Jugoslaviji i Velika Britanija 1945-1948*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1990.
- Tomašević Jozo, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Liber, Zagreb, 1979.
- Trhulj Sead, *Mladi Muslimani*, Globus, Zagreb, 1992.
- Ćukanović Savo, *Zemljoradničko zadrugarstvo u agrarnoj politici Jugoslavije*, NIP, Beograd, 1971.
- Ćurić Hajrudin, *Istorijska čitanka: za osnovne škole*, Svjetlost, Sarajevo, 1951.
- Ćuruvija Slavko, *Ibeovac: Ja, Vlado Dapčević, Filip Višnjić*, Beograd, 1990.
- Filandra Šaćir, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo, 1998.
- Хамовић Милош, *Избјеглиштво у Босни и Херцеговини 1941-1945*, Филип Вишњић, Београд, 1994.
- Haore Marko Attila, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Vrijeme, Zenica, 2019.
- Hadžijahić Muhemad, *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih muslimana)*, Islamska zajednica Zagreb, Zagreb, 1990.
- Cvetković Srđan, *Između srpa i čekića: politička represija u Srbiji 1953-1985*, Službeni glasnik / Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2011.
- Чавошки Коста, *Устав као средство агитације и пропаганде: Устав Федеративне Народне Републике Југославије од 31. јануара 1946*, Институт за савремену историју / Службени гласник, Београд, 2011.
- *Čitanka za III razred gimnazije i VII osmogodišnje škole*, Svjetlost, Sarajevo, 1951.
- *Čitanka za IV razred osnovne škole*, Свјетлост, Сарајево, 1951.
- Чолаковић Родољуб, *О лажном и правом српству*, Свјетлост, Сарајево, 1945.
- Džaja Srećko, *Politička realnost jugoslovenstva (1918-1991): s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Svijetla riječ, Beograd – Zagreb, 2004.
- Šabotić Izet, *Tvrda kora i krvave brazde: agrarna reforma i kolonizacija u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1948. godine*, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, Tuzla, 2021.
- Šarac Nedim, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine: sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Svjetlost, Sarajevo, 1975.
- Šepić Dragovan, *Vlada Ivana Šubašića*, Globus, Zagreb, 1983.
- Шољевеић Саша, *Положај Српске православне цркве у социјалистичкој републици Босни и Херцеговини (1945-1975)*, ПБФ Свети Василије Острошки / Богословско друштво Отачник, Фоча-Београд, 2015.

- Štrbac Čedomir, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1975.
- Štrbac Čedomir, *Svedočanstvo o 1948: fragmenti za istoriju*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1989.

Чланци и расправе

- Akmedža Miroslav, „Uzroci prekida diplomatskih odnosa između Vatikana i Jugoslavije 1952. godine“, *Croatia christiana periodica: časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, br. 52, 2003, 171-202.
- Bajić Nevenka, „Junski ustanak u gornjoj Hercegovini 1941. godine“, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, god. VIII, Sarajevo, 1956, 225-244.
- Bandžović Safet, „O migracionim kretanjima u Bosni i Hercegovini 1941. godine“, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 1990, 237-258.
- Bara Mario, „Sudjelovanje Hrvata u saveznoj kolonizaciji Vojvodine“, *Godišnjak za znanstvena istraživanja*, Zagreb, 2010, 157-187.
- Begović Vlajko, „Položaj i uloga građana“, u: *O ustavnom sistemu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Komunist, Beograd, 1963, 77-96.
- Bogavac Tomislav, „Etnička slika Bosne i Hercegovine pre i posle Dejtona“, *Istorija 20. veka*, god. XIV, br. 2, Beograd, 1996, 93-108.
- Broz Josip Tito, „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe“, u: *Nacionalno pitanje i revolucija*, Svjetlost – Sarajevo / Državna založba Slovenije – Ljubljana / Mladost – Zagreb / Prosvjeta – Beograd, Pobjeda – Titograd / Matica srpska – Novi Sad / Mislja – Skoplje, Sarajevo, 1977, 62-73.
- Vidović Drago, „Simbolične predstave na stećcima“, *Naše starine*, godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine, br. 2, Sarajevo, 1953, 128-135.
- Vukas Budislav, „Tršćanska kriza u prijelomnom periodu prve polovice 50-tih godina XX stoljeća“, u: *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, v. 28 br. 2, 2007, 1017-1065.
- Gaković Milan, „Agrarni nemiri u Bosni i Hercegovini poslije Prvog svjetskog rata“, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, knj. 6, Sarajevo 1966, 171-179.
- Gaćeša Nikola, „Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine u Vojvodinu 1945-1948“, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 389-404.
- Гудац-Додић Вера, „Колективизација у Југославији: узроци и последице“, *Истраживања*, бр. 19, 2008, 145-155.
- Durmišević Enes, „Prestanak važenja šerijatskog prava kao pozitivnog prava 1945. godine u Bosni i Hercegovini“, *Glasnik Rijaseta islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, br. 11-12, Sarajevo, 2007, 1055-1072.
- Ђуровић Драженко, „Босанскохерцеговачке противрјечности у свјетлу схватања и тумачења дјела Петра II Петровића Његоша педесетих година двадесетог вијека“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, год. 11, бр. 11, 2019, 287-300.
- Ђуровић Драженко, „Министри информбировци у Влади Народне Републике Босне и Херцеговине 1948. године“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, бр. 9, Бањалука, 2017, 227-243.

- Ђуровић Драженко, „Проблем братства и јединства у Босни и Херцеговини 1945-1953“, у: Зборник радова: *Бањалучки новембарски сусрети 2018*, књига 19, Филозофски факултет Бањалука, Бањалука, 2018, 113-131.
- Ђуровић Драженко „Сарајевска штампа о стварању Бановине Хрватске и преуређењу Краљевине Југославије 1939-1941“, *Архив*, часопис Архива Југославије, 1-2, Београд 2017, 75-92.
- Ђуровић Драженко, „Сарајевски информбировац: Јурај Марек“, *Прилози*, Часопис Института за историју Сарајево, бр. 47, 2018, 229-246.
- Ђурђевић Александар, „Lokalna samouprava u Srbiji od 1804. godine do tranzicije“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 1/ 2, 2017, 7-20.
- Isović Kasim, „Struktura i funkcionisanje organa državne uprave u BiH u vremenu od 1918-1924. godine“, *Glasnik Arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, god. II, knj. II, Sarajevo, 1962, 13-69.
- Išek Tomislav, „Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države 1918- 1941: nacionalni etnosi između centralizma i napora za preuređenje države“, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998, 300-337.
- Jahić Adnan, „Ideja autonomije Bosne i Hercegovine 1941-1945. u okvirima izvora i historijske rekonstrukcije“, *Historijska traganja*, br. 12, Sarajevo, 2013, 155-183.
- Kamberović Husnija, „Osnovna obilježja razvoja društva u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1953. godine“, u: *Hod po trnju*, Sarajevo, 2011, 99-123.
- Kamberović Husnija, „Između kritičke istoriografije i ideološkog revizionizma“, u: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, Zbornik radova, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 2007, 11-19.
- Kamberović Husnija, „Mostarsko savjetovanje 1966. godine“, u: *Hod po trnju*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011, 150-179.
- Kamberović Husnija, „Smrtne presude Vrhovnog suda Bosne i Hercegovine iz 1945. godine“, *Prilozi*, br. 40, Sarajevo, 2011, 157-170.
- Kamberović Husnija, „Stavovi rukovodstva komunističkog pokreta u Bosni i Hercegovini o sukobu sa Informbiroom 1948. godine“, u: *Okrugli stol: Istorijsko ne staljinizmu*, Zbornik radova, Sarajevo, 2008, 129-146.
- Karović Merisa, „Muslimanske milicije u Bosni i Hercegovini 1941-1945“, *Glasnik Rijaseta islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, br. 11-12, Sarajevo, 2006, 1120-1134.
- Karčić Fikret, „Primjena Zakona o zabrani nošenja zara i feredže: istraživačka bilješka“, *Novi muallim*, XIV, br. 56, 2013, 50-55.
- Laušić Ante, *Iseljavanje bosanskohercegovačkih izbjeglica (muhadžira) iz Hrvatske u vrijeme agrarne reforme i kolonizacije 1945-1948. godine*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 1990, 405-409.
- Lučić Ivica, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 2010, 631-670.
- Маловић Гојко, „Неки случајеви нетрпељивости и злочина муслимана према Србима у Сребреничком срезу између два светска рата“, у: *Страдање Срба сребреничког краја у 20. вијеку*, Зборник радова са научног скупа одржаног 22. јуна 2014, Сребреница, 2014, 29-33.
- Milišić Senija, „O nekim implikacijama sukoba sa Informbiroom“, u: *Okrugli stol: Istorijsko ne staljinizmu*, Zbornik radova, Sarajevo, 2008, 97-109.
- Миоковић Б. Војислав, Шљукић Љ. Срђан, „Разарање социјалног капитала на примеру аграрне политике у социјалистичкој Југославији (1945-1953)“, *Култура полуса*, бр.18, 2012, 133-149.

- Mrđen Snježana, „Narodnost u popisima: promjenjiva i nestalna kategorija“, Stanovništvo, br. 1/4, 2002, 77-104.
- Popović Đ. Cvjetko, „Manji prilozi za pitanje bogumila u Bosni“, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, sveska VII, Sarajevo, 1957, 235-240.
- Radelić Zdenko, „Pripadnici Udbe u Hrvatskoj osuđeni zbog Informbiroa“, ČSP, br. 2, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010, 367-412.
- Radojević Mira, „Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uređenju Kraljevine (SHS) Jugoslavije 1918-1941“, *Istorija 20. veka*, XII, br. 2, Beograd, 1994, 7-41.
- Redžić Enver, „Društveno-istorijski aspekt nacionalnog 'opredjeljivanja' Muslimana Bosne i Hercegovine“, *Socijalizam*, IV/1961, br. 3, 31-89.
- Соловјев Александар, „Нестанак богумилства и исламизација Босне“, *Годишњак*, часопис Историјског друштва Босне и Херцеговине, год. 1, Сарајево, 1949, 42-79.
- Соловјев Александар, „Симболика средњовјековних гробних споменика у Босни и Херцеговини“, *Годишњак*, часопис Историјског друштва Босне и Херцеговине, год. VIII, Сарајево, 1956, 5-67.
- Тонтић Стеван, „Ћопићева златна бајка о људима“, *Нови израз*, бр. 24-25, Сарајево, 2004, 88-100.
- Filipović O. Emir, „Grb i zastava Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću“, *Bosna Franciscana*, časopis Franjevačke teologije Sarajevo, br. 28, Sarajevo 2008, 103-126.
- Folić Milutin, „Zabrana povratka kolonista (naseljenika) na Kosovu i Metohiji, s posebnim osvrtom na bosanskohercegovačke naseljenike tokom 1945 – 1947“, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 1990, 439-452.
- Hamović Miloš, „O demografskim promjenama i problemima Sarajeva 1941-1945. godine kao posljedica izbjeglištva“, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 1990, 259-279.
- Чолаковић Родољуб, „Решење националног питања у Југославији“, *Комунист*, бр. 4-5, 1950, 48-87.
- Šarac Nedim, „Bosna i Hercegovina u koncepcijama Ustava Jugoslovenske države 1920-1921. godine“, u: *Teme naše novije istorije: historiografski prilozi*, Svjetlost, Sarajevo, 1981, 57-88.
- Šarac Nedim, „Promjena naziva i podjela na banovine jugoslovenske monarhije 1929. godine“, u: *Teme naše novije istorije: historiografski prilozi*, Svjetlost, Sarajevo, 1981, 130-139.
- Шовљаков Мира, „Две српске колонизације као мотив миграције Срба из Босне и Херцеговине у Војводину 1918-1950, Гласник Удружења архивских радника Републике Српске, год. XI, број 11, Бањалука, 2019, 201-213.

Необјављени радови

- Ђуровић Драженко, *Соколачки и Рогатички срез 1945-1949*, мастер рад, Филозофски факултет Београд, Београд, 2016.
- Karakaš-Obradov Marica, *Dobrovoljna i prisilna preseljenja u Hrvatskoj tijekom Drugog svjetskog rata i poraća*, doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu: hrvatski studiji, Zagreb, 2011.
- Kurtćehajić Suad, *Ostvarivanje državnosti Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj federaciji do 1990. godine*, magistarski rad, Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka, Sarajevo, 2020.
- Lučić Ivica, *Sigurnosna politika Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine 1945-1990*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005.

- Мاستиловић Драга, *Српска елита из Босне и Херцеговине у политичком животу Краљевине СХС/Југославије (1918-1941)*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2013.
- Previšić Martin, *Povijest informbirovslog logora na Golom otoku 1949-1958*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2014.
- Zečević Alen, *Uloga Huseina Husage Ćišića u društvenom i političkom životu Bosne i Hercegovine i Bošnjaka*, Završni rad, Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Fakultet humanističkih nauka - Odsjek za historiju, Mostar, 2017.

Интернет извори

- Велимировић Николај, *Национализам Светог Саве*, Београд 1935. Преузето са: <https://www.scribd.com/doc/30345462/Vladika-Nikolaj-Velimirovic-Nacionalizam-Svetog-Save>. Датум приступа: 15. октобар 2020.
- Vukomanović Mladen, „Ustanak u gornjoj Hercegovini juna 1941. godine“, 199-200. Преузето са: <https://iis.unsa.ba/wp-content/uploads/2019/08/1-Prilozi-%c4%8clanak-Mladen-Vukomanwi%c4%87-Ustanak-u-gornjoj-Hercegovini-juna-1941.-godine-.pdf>. Датум приступа: 30. октобар 2020. године.
- Милjkовић А. Александар, *In memorijam: Branislav M. Nedeljković*, Institut za socijalnu politiku, Београд. Преузето са: <https://de.scribd.com/document/341591294/Branislav-m-Nedeljkovi%C4%87-Im-Memoriam>. Датум приступа: 15. јун 2020. године.
- *Popis stanovništva, домаћinstava i stanova u 1961. godini: nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije: podaci po naseljima i opštinama, knjiga III*, Savezni zavod za statistiku, Београд, 1994. Преузето са: <https://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1961/pdf/G19614001.pdf>. Датум приступа: 15. октобар 2021. године.
- RTS: Intervju sa Milovanom Đilasom. Преузето са: <https://www.youtube.com/watch?v=wM7JW4Z9q8Y>, Датум приступа: 25. јануара 2021. године.
- Тук Ана, „Stvarna nadležnost kotarskih narodnih odbora“, *Arhivski vjesnik*, Državni arhiv u Varaždinu, br. 59, 2016, 226. Преузето са: file:///C:/Users/WIN10/Downloads/AV_ATuk.pdf. Датум приступа: 10. фебруара 2021. године.
- Ђопић Бранко, *Јеретичка прича*. Преузето са: <https://www.scribd.com/doc/95666338/Jereti%C4%8Dka-pri%C4%8Da>. Датум приступа: 25. јануар 2021. године.
- Filipović Muhamed, *Bosanski duh u književnosti – šta je to*, Sarajevo, 1967. Преузето са: <https://hamdocamo.wordpress.com/2016/04/17/muhamed-filipovic-bosanski-duh-u-književnosti-sta-je-to/>. Датум приступа 27. октобар 2020. године.

9. БИОГРАФИЈА АУТОРА

Драженко Ђуровић је рођен 26. октобра 1986. године у Сарајеву. Основну школу је завршио у Сокоцу, а средњошколско образовање стекао у Српском Сарајеву. Студирао је на Филозофском факултету Универзитета у Источном Сарајеву, Катедра за историју, гдје је дипломирао 2015. године. Постдипломске – мастер студије похађао је на Одсеку за историју Филозофског факултета у Београду, гдје је 2016. одбранио мастер рад на тему: *Рогатички и сокољачки срез 1945-1949*. Јануара 2017. године је уписао докторске студије историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду, код ментора проф. др Љубодрага Димића. Област његових научних истраживања је политичка историја Босне и Херцеговине у вријеме социјалистичке Југославије. До сада је учествовао на више научних скупова и објавио 10 научних радова.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Драженко Ђуровић

Број индекса 5И16-05

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом:

Политички односи у Босни и Херцеговини 1945–1958.

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

У Београду, 25. фебруар 2022.

Потпис аутора

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Драженко Ђуровић

Број индекса 5И16-05

Студијски програм Историја

Наслов рада Политички односи у Босни и Херцеговини 1945–1958.

Ментор проф. др Љубодраг Димић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, 25. фебруар 2022.

Потпис аутора

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Политички односи у Босни и Херцеговини 1945-1958.

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прераде (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

У Београду, 25. фебруар 2022.

Потпис аутора
